

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن

مەدەنىيەت دالاسىغا سېپىر

- ئابدۇشۈكۈر مۇللا مەشھۇر شىئىرىيەت ئىسراپى ئۈستىدە ئىزدىنىش

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ ئىسىمىنى مۇتەبەككۈر ئىدىب ، مەشھۇر ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇلەھەمەتتىن
تۇغۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىق خاتىرىسىگە يېغىشلايمەن

— ئاپتوردىن

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن

مەنەپىت ۋە ئاللاھقا سېپەر

– ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت شەيخىن شىركىلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش

图书在版编目(CIP)数据

阿布都秀库尔·穆罕默德依明作品研究/艾孜子·阿塔吾拉著. — 乌鲁木齐:新疆人民出版社, 2003. 1

ISBN 7-228-07860-8

I. 阿... II. 艾... III ①社会科学—著作研究—维吾尔语(中国少数民族语言) ②阿布都秀库尔·穆罕默德依明—著作研究—维吾尔语(中国少数民族语言)

IV. C53

中国版本图书馆CIP数据核字(2003)第004214号

责任编辑:阿布里米提·依明

责任校对:热娜·阿布里米提

封面设计:努尔买买提·吾买尔

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆新华书店发行

新疆新华印刷厂印刷

850×1168 毫米 32开本 15.625印张 5插页

2003年4月第1版 2003年4月第1次印刷

印数:1—4000

ISBN7-228-07860-8 定价:22.00元

ئالم 1950 - يىلى شىئەندە

ئالم دادىسى ۋە ئانىسى بىلەن

ئالىمنىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن ۋە بوۋىسى ئىبراھىم ھاجىم

ئالىمنىڭ ئوغۇللىرى ئەنۋەر ، ئەكبەر ، ئەسقەر ۋە فەرۇق

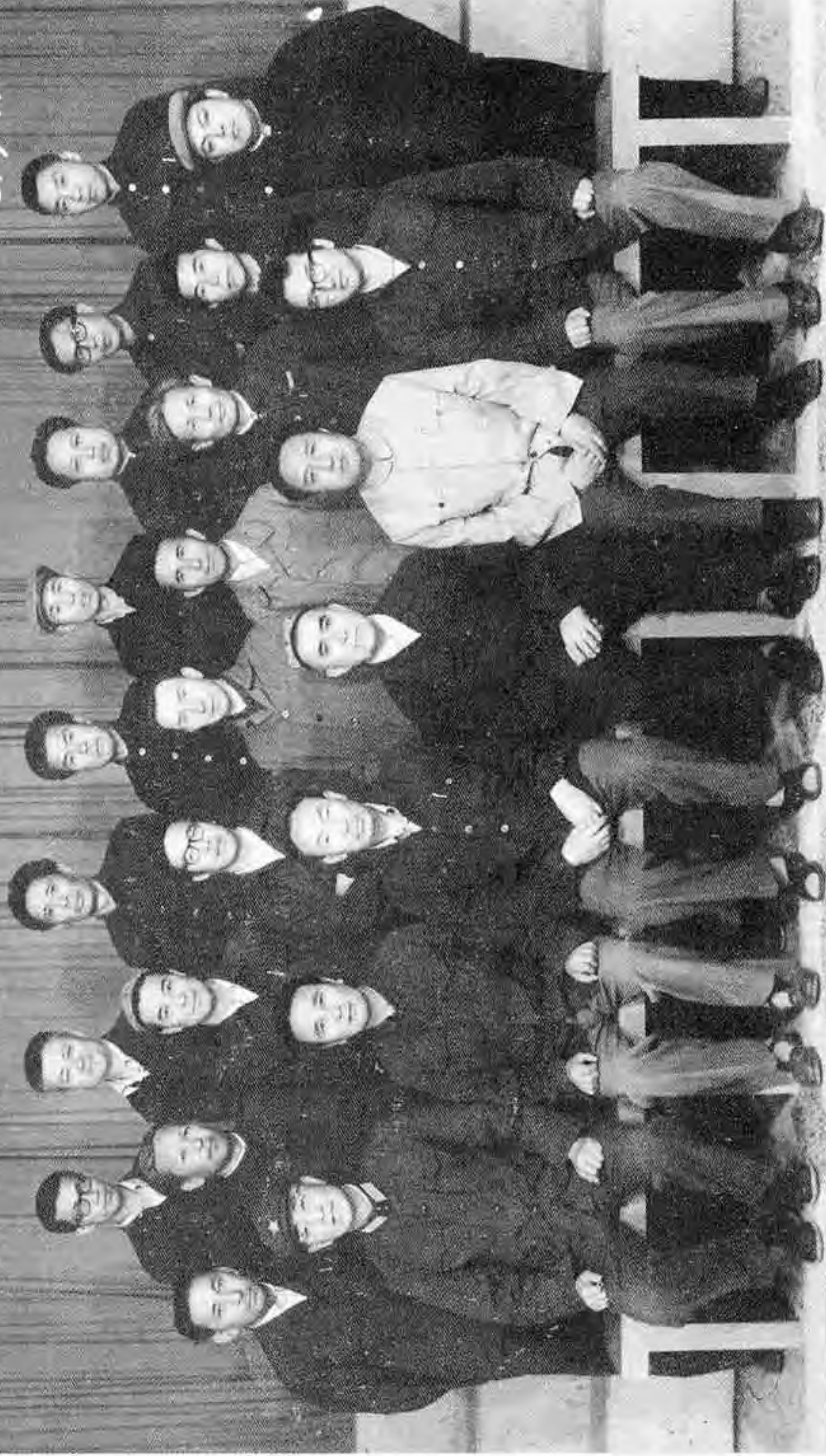

ئالم ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان كۈنلەردە (1983-يىل)

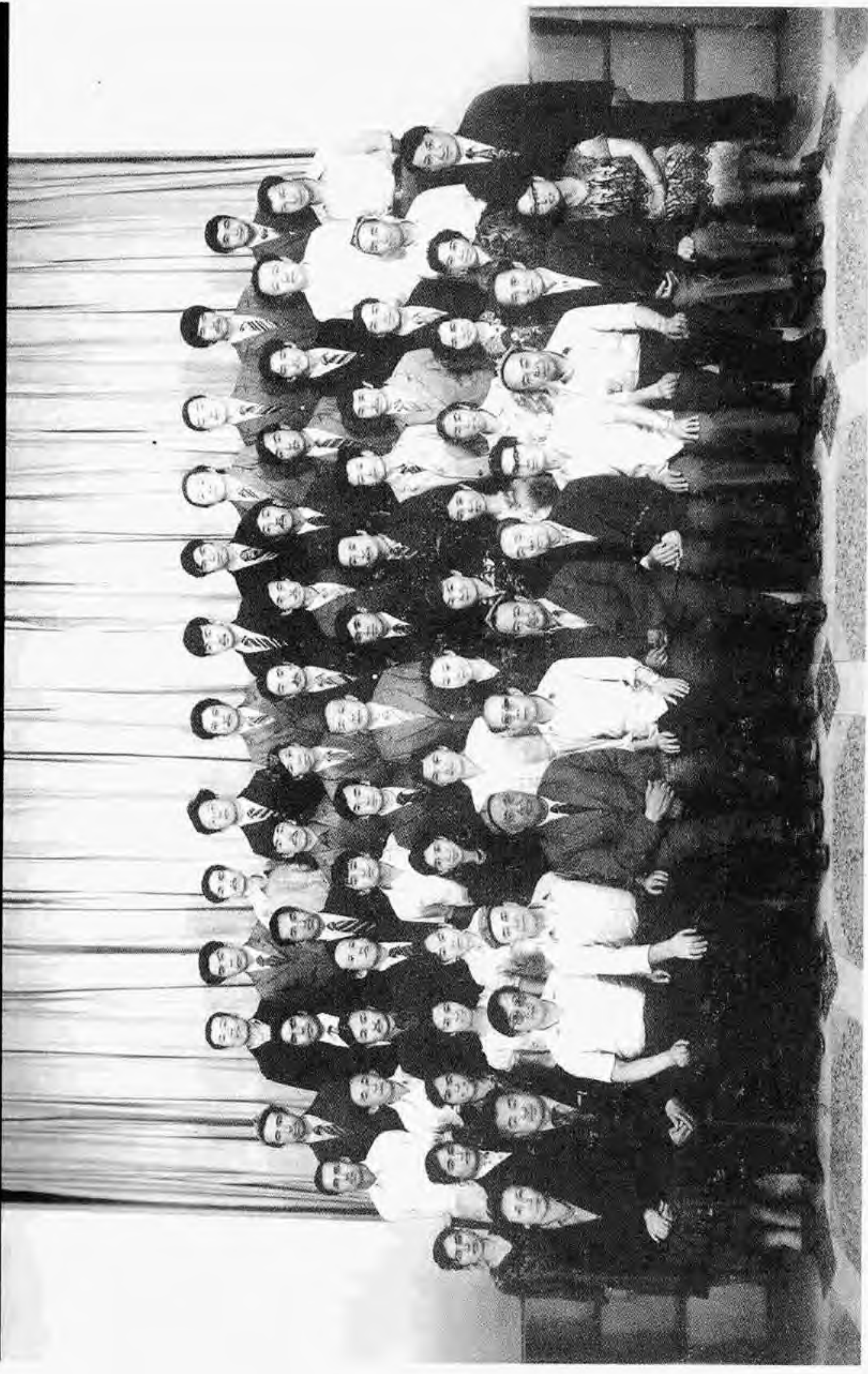
中国北方少数民族哲学思想史学会理论合影

81.9.1.

ئالىم بىر قىسىم كەسپداشلىرى ۋە كەسپكە مەسئۇل خادىملار بىلەن

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى گەدەبىيات فاكولتېتى 80-يىللىق 2-سىنىپنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش خاتىرە سۈرىتى، 1985.7.

مۇندەرىجە

1	مۇقەددىمە
	ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھاياتى ۋە	بىرىنچى باب
2	ئىجادىي پائالىيىتى
30	ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى
106	فاراڭبىشۇناسلىق تەتقىقاتى
122	ئېستېتىكا تەتقىقاتى
146	ئۇيغۇر روھىيىتى تەتقىقاتى
182	ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى تەتقىقاتى
214	ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى
	سەككىزىنچى باب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى	
242	
266	ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتى
292	ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى
300	ئون بىرىنچى باب يىپەك يولى تەتقىقاتى
306	ئون ئىككىنچى باب شېئىر ئىجادىيىتى
384	ئون ئۈچىنچى باب نەسر ئىجادىيىتى
400	ئون تۆتىنچى باب «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» تەتقىقاتى
406	ئون بەشىنچى باب كىنو سېنارىيىسى ئىجادىيىتى
457	خاتىمە
461	ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ كاتالوگى

مۇقەددىمە

ھۆرمەتلىك كىتابخان:

«ھەر بىر زامان كەزگەن جەرياننىڭ ئۆز تارىخى بولغىنىدەك، ھەر بىر ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ھايات سەزگۈرەشتىلىرىدىن جۇغلانغان مىللىيەتلىك تارىخى بولىدىغانلىقى ھېچقانداق سىر ئەمەس، كىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى قانداق مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە بولسا، ھەر بىر مىللەت ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ ئۆز مىللىي مەدەنىيىتى ۋە مىللىي روھىيەت ئەنئەنىسىنى بويلاپ كەزگەن ئۇزاق مۇساپىلىق تارىخى شۇنداق يېتىلدۈرگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە. كىشى ھاياتىدا بەزى كەچۈرمىشلەر ئۇنتۇلىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۆمۈر جەريانلىرى ۋە روھىيەت چەمبەرلىرىگە تامغا سالغان خاتىرىلەر ئۇنتۇلغۇسىز كەچۈرمىشلەردىن ئىبارەت. « ئىنساننىڭ بۇ دۇنياغا كېلىشتىن مەقسىتى پەقەت يەپ - ئىچىش، ئويۇن - تاماشا قىلىش، ئەۋلاد قالدۇرۇشلا بولماستىن بەلكى، يۇقىرىقىلارنى شەرت قىلىپ تۇرۇپ، ئەجدادلار بەرپا قىلغان گۈزەل تۇرمۇشنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئۇلار ياراتقان مەدەنىيەت - سەنئەتلەرنى كېيىنكىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇش، ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى ھەقىقىي ئىنسانلىق بۇرچىنى ئادا قىلىپ، ئىنسانلارچە ھايات كەچۈرۈش، كەلگۈسى ئەۋلادلار تىلغا

ئالغۇدەك ئىز - نشان قالدۇرۇش . . . قاتارلىقلاردىن
ئىبارەت. ئەمما بارلىق ئىنسانلارنىڭ ئېغىر يۈكلىرىنى ئۆز
يەلكىسىدە كۆتۈرۈۋاتقان ئۇشبۇ زېمىندا، ئەنە شۇنداق مەقسەت
بىلەن نەپەس ئېلىۋاتقانلار ئەكسىچە يول تۇتقانلارنىڭ يېرىم
نسىبىتىنىمۇ ئىگىلىمەيدۇ. بىراق ھېچقانداق ئەمەلىي قىممەت
ياراتماي تۇرۇپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ئويلايدىغانلار سانىنىڭ
كۆپلۈكىدىن ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇلار نېمە
ئۈچۈندۇر ھاياتنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى چۈشىنىپ يەتمەيدۇ ۋە
ياكى چۈشىنىشنى خالىمايدۇ. ژ. ژ. روسو توغرا ئېيتىدۇ:
«ياشاش نەپەس ئېلىشتىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى ھەرىكەت
قىلىش دېمەكتۇر. ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن كىشىگە نىسبەتەن
ھاياتنى كۆپرەك ھېس قىلغان كىشىلا ئۇزاق ياشىغان
ھېسابلىنىدۇ»^①

بىزدە ئىلىم - ھېكمەتنى قەدىرلەيدىغان، ئىلمىي
ھەقىقەتلەرنى قېزىشنى، تارقىتىشنى مۇقەددەس بۇرچ
بىلىدىغانلار ئومۇمىي خەلقىمىزنىڭ ئاز نىسبىتىنى ئىگىلىسىمۇ،
ئەمما ئۆزىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان ئالىم -
تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنى ئۆزىگە ۋە دۇنياغا
تونۇشتۇرۇۋاتقان ئەدىب - مۇتەپەككۈرلىرىمىزنىڭ ئىجادىي
ئەمگەكلىرى يەنىلا كىشىنى خۇشالاندۇرىدۇ. ئەينى دەۋرلەردە
كومىراجىۋا، ئاتساڭ، فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس
ھاجىپ، مەھمۇد قەشقىرى، لۇتفى، نەۋائىي . . . كەبى بۈيۈك
زاتلار مەيدانغا كېلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئىلىمگە چاڭقاق قەلبىگە
مەلھەم بولغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ ئىزىنى باسقان
ئەدىب - ئالىملىرىمىز چوڭقۇر ئىجتىھات بىلەن ئىجادىيەت
ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان نەچچە مىڭ

① «تەپەككۈر گۈلشەنى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 87 - بەت.

يىللىق مەدەنىيەت - سەنئەت تارىخىنى قەلەمگە ئېلىپ
ئۆلمەسلىك ھالىتىگە كەلتۈردى. بۇ جەھەتتە ئالىم ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتئىمىننىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى.
بىراق كۆپلىگەن كىشىلىرىمىز ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن
تولۇق خەۋەردار بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئەجىر - تۆھپىلىرىگە
بەرگەن باھاسى تازا يېتەرلىك بولمىدى. ئۇ بىر قىسىم
ئىجادىيەتچىلىرىمىزدەك ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىش، قىلغان
ئازغىنە ئەمگىكىدىن ماختىنىپ كېرىلىپ يۈرۈش، ئۆزىگە
تەمەننا قويۇشتەك خاھىشلاردىن مۇستەسنا بولۇپ، مەنۇت -
سېكۇنت ۋاقتىنى ئىنتايىن ئەزىز بىلىپ ئىجادىيەت ئۈستىلىدىن
باش كۆتۈرمىگەن بولغاچقا، چەكلىك ھاياتىدا ئۆز خەلقى ئۈچۈن
ئاجايىپ مول تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ
كەتتى. ئۇنىڭ بىزلەرگە «مىراس» سۈپىتىدە قالدۇرغان كۆپ
خىل مەزمۇندىكى ئەسەرلىرىنى خەلقىمىزگە يۈزەكى بولسىمۇ
تونۇشتۇرۇپ، ئىلمىي قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن
بىرگە ئۇنىڭ ھاياتى ۋە كۆپ قىرلىق ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىنى
نامايان قىلىش ئۈچۈن، مەخسۇس ئەسەر يېزىش ئىنتايىن
زۆرۈر. چۈنكى ھەرقانداق بىر ئالىمنىڭ ھاياتىغا توغرا باھا
بېرىپ قەدرىگە يەتمەي تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ قىممىتى
بىلەن ئۆزىنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئادىل باھانى ئوتتۇرىغا
قويايلىمىز.

ھېلىمۇ ئېنىق ئېسىمدە، قەشقەر پېداگوگىكا
ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇۋاتقان چېغىم ئىدى. بىز ئەدەبىيات كەسپىگە
قوبۇل قىلىنغان بولساقمۇ، تۇنجى يىل بولغاچقا خەنزۇ تىلى -
يېزىقىنى ئۆگىنىۋاتاتتۇق، كەسپكە رەسمىي چۈشمىگەن
ئىدۇق. شۇنداقتمۇ بوش ۋاقىتلىرىمىزنى ھەر خىل گېزىت -
ژۇرناللارنى ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزەتتۇق. ئاپرېلنىڭ
ئوتتۇرىلىرى ئىدى، بىر كۈنى چۈشتە ماڭا ئاكا دېمەتلىك بىر

ھەۋەسكار دوستۇم «ئىشچىلار ۋاقت گېزىتى» نىڭ 1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى مەسىلىسى»، «ئۇ، كەلمەسكە كەتتى» ناملىق ئىككى پارچە ئەسەرنى «ئوقۇپ بېقىڭ» دەپ بەردى. مەن شۇ ھامان ئۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇدۇم. قەلبىم ھازىرغىچە بولۇپ باقمىغان بىر ھاياجانلىق كەيپىياتقا تولدى. مەن ئۆزۈمگە قاتتىق ئۆكۈندۈم. ئەجىبا مۇشۇ كەمگىچە ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىندەك ئاشۇنداق بىر زامانداش، زور ئالىمىمىز ھەققىدە ھېچقانچە چۈشەنچىگە ئىگە بولالماپتىمەن. بۇ ئىككى ماقالە مېنى چوڭقۇر خىيالغا پاتۇردى. مەن ھاياجاندىن تىترەپ تۇرغان قوللىرىم بىلەن بۇ ئىككى پارچە ئەسەرنى خاتىرەمگە ئۆز پېتى كۆچۈرۈۋالدىم. ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خاتىرەمگە كۆچۈرۈۋالغان مەزكۇر ئەسەرنى قايتا ئوقۇپ چىقتىم. بۇ ئەسەرلەر ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، مەن ئەسەردىكى «... ئۇ شائىرلىرىمىز ئىچىدە تۇنجى بولۇپ بىزگە مەخسۇس رۇبائىيلار توپلىمىنى تەقدىم قىلسا، بىز ھەسەت قىلىپ رەزىللىك بىلەن «ياخشى رۇبائىيدىن بىر ئادەم ئۆمرىدە پەقەت بىر نەچچىنىلا يازالايدۇ»، دەپ پەتۋا چىقىرىپ كەم سۇندۇردۇق. «قاتلام نەزەرىيىسى» نى ئوتتۇرىغا قويسا، ئىلمىي رەددىيە بېرەلمەستىن بۇ نەزەرىيىنى چەت ئەللىكلەر بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويغان دەپ گەپ تارقىتتۇق. تارىخ، پەلسەپە، ئېستېتىكا تەتقىقاتى ۋە شېئىر، نەسر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ توم - توم كىتابلارنى يېزىپ بەرسە، خۇشال بولۇشنىڭ ئورنىغا «بۇ ئادەم ھەممە ساھەگە ئېسىلىۋالماي بىرلا ئىشنى قىلسا بولاتتى»، دەپ ئەخمەقلەرچە ئەقىل كۆرسەتتۇق... جەمئىيەتتە بىرەر يامان گەپ تارقالسا، دەرھال ئۇنى شۇ ئىشنىڭ ئىگىسى قىلدۇق... ئۇ يازغان

ئىلمىي ئەسەرلەرنى نەچچە ئونىمىز بىرلىشىپمۇ يازالمايدىغانلىقىمىزنى بىلىپ تۇرۇپ يەنە ئۇنى سۆكتۈق شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئەزرائىل ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئاپتوبۇسقا ئېلىپ چىققۇچە بىز بار كۈچىمىز بىلەن ئۇنى ئاپتوبۇسقا ئىتتىردۇق. دەسسەگەن يېرىنى چوغ قىلىپ، يېگەن ئېشىنى زەھەر قىلىپ، كۆرگەن كۈنىنى ھارام قىلىپ، تۇغۇلغانغا تويغۇزۇپ ئۇ دۇنياغا ئۇزاتتۇق بىر نازىر ئۆلۈپ كەتسە «ئورنىغا مەن بولاي» دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ چىقىدىغان ئادەمدىن كۆرمىگىلاپ چىقىدۇ. قېنى «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئورنىغا ئالىملىققا مەن تەييار» دەپ ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ئەزىمەت بارمۇ؟ «شۇنداق قىلىپ ئۇ 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېتىشىپ چىققان ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىچىدىكى ئالىملارنىڭ ئالىمى ئىدى ئەگەر ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن رۇس، گېرمان، ئىنگلىز، قازاق، خەنزۇ، ياپون بولغان بولسا بىز كۆرسەتكەن كۈننىڭ ئەكسىنى كۆرگەن، قالتىس قەدىرلەنگەن بولاتتى بۇ ئادەمنىڭ ئېڭى ھازىرقى ئۇيغۇرلاردىن 50 يىل ئالغا كەتكەن»^① دېگەن جۈملىلەرنى ئوقۇۋېتىپ ئىختىيارسىز ئۇنىڭ ھاياتىغا قىزىقىپ قالدۇم ۋە بىر قانچە پارچە ئەسىرىنى ئوقۇدۇم. نەتىجىدە بىردىنلا ئۇنىڭغا بېرىلگەن يۇقىرىقى باھالارنىڭ بىكار ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىنى توپلاپ ئوقۇپ چىقتىم. ھەش - پەش دېگۈچە ئارىدىن ئۈچ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. 1998 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەكتىپىمىزنىڭ كۈتۈپخانىسىغا كىرىپ «ئاسىيا كىنىدىكى» گېزىتىنى قولۇمغا ئالدىم ۋە ۋاراقلاشقا باشلىدىم. توساتتىن

① «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانىغا قاراڭ.

ئوقۇتقۇچىمىز كېرىمجان ئابدۇرېھىم يازغان «ئەدەبىيات گۈلزارىدىكى تۈزىمىس چىچەكلەر — مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىنىڭ ئىلمىي ۋە ئىجادىي پائالىيىتى» سەرلەۋھىلىك ماقالىگە كۆزۈم چۈشتى. ماقالە مۇنداق باشلانغان ئىدى: «مۇبادا زامانىمىزدىكى مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەھەتتىكى تۆھپىكارلارنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، كىشىلەر مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىنىمۇ قايىللىق بىلەن تىلغا ئالىدۇ»^① مەن بولا - بولماس تەرىزدە تەرىپلەپ باشلانغان بۇ جۈملىنى ئوقۇپ ئەجەبلىنىپ ئۆزۈمگە سوئال قويدۇم: «ئەجەب، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەھەتتىكى تۆھپىكارلارنىڭ ئەڭ ئاۋانگارتى ئەمەسمۇ؟ فارابىدەك جاھانئومۇل ئالىمىمىزنىڭ مەنىۋى ھەيكىلىنى قەلبىمىزدە مۇكەممەل ئوبرازى بىلەن تىكلەنگەن كىشى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن ئەمەسمۇ؟ ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتىنى سىستېمىغا كىرگۈزگەن ۋە يۈكسەك سەۋىيىگە يەتكۈزگەن كىشى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن ئەمەسمۇ؟ ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى بىرىنچى بولۇپ مۇكەممەل يورۇتۇپ بەرگەن كىشى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن ئەمەسمۇ؟ دىيارىمىزدىكى تاشكېمىرلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت تەۋەلىكىنى مۇكەممەل ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەۋا قىلغان ۋە ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل بەدىئىي قىممىتىنى بىزگە تونۇتقان كىشى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن ئەمەسمۇ؟ ئۇيغۇر رۇبائىيچىلىقىدا ئەڭ يۈكسەك پەللە ياراتقان كىشى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن ئەمەسمۇ؟ مىللىي روھىيىتىمىزدىكى قاششاقلىق، زەئىپلىك، چۈشكۈنلۈك ۋە ساتقىنلىق ھەققىدە ئىزچىل تەرىزدە ئازاب بىلەن مۇتەپەككۈرانە تەنقىدىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، بىزنى چوڭقۇر ئويلارغا سالغان

① «ئاسىيا كىنىدىكى» گېزىتىنىڭ 1998 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى سانىغا قاراڭ.

كىشى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتۇمىن ئەمەسمۇ؟ . . . »
شۇنىڭدىن كېيىن بىر قانچە قېتىم بۇ ھەقتە ئويلىنىپ باقتىم،
سېلىشتۇردۇم. ئىزدىنىش تېمىسىنىڭ كۆپ خىللىقى، تېمىنى
يورۇتۇشتىكى چوڭقۇرلۇقى، ئىلمىي قاراشلىرىنىڭ
مۇستەقىللىقى ۋە يازغان ئەسىرىنىڭ چىقىلىقى بىلەن ئۇ
ھەقىقەتەن مەزكۇر ساھەدىكىلەرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدىن
ئورۇن ئېلىشى مۇقەررەر ئىدى. بۇ مەسىلىنى بىر ئېغىز گەپ
بىلەنلا ھەل قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ
ئىزدىنىشكە، قايىل قىلارلىق پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا
توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەن ئالىم ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتتۇمىننىڭ بارلىق ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرى
ئۈستىدە قىسقىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ مەخسۇس بىر ئىلمىي
ئەسەر يېزىش قارارىغا كەلدىم ۋە بۇ قارشىمنى مەكتىپىمىزدىكى
ئۇستازلىرىمدىن ئاسپرانت نۇرۇللا مۆمىن يۇلغۇن ۋە
پروفېسسور ئابلىمىت ئىسمايىللەرگە ئېيتتىم. نەتىجىدە ئۇلار
مېنى قوللاپ مەدەت بەردى. شۇنداق قىلىپ «ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتتۇمىن تەتقىقاتى — مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر» ناملىق
بۇ كىتابقا مۇستەھكەم ئۇل سېلىندى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتتۇمىننىڭ ئىجادىيىتى ھەممە ساھەلەرگە چېتىلىدىغان
بولغاچقا، ئاشۇ ساھەلەر ھەققىدە مەلۇم بىلىمگە ئىگە بولماي
تۇرۇپ، ئالىمنىڭ ئىجادىيىتى ئۈستىدە توختىلىش ئەسلا
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبلىك مەن بۇ جەھەتتە خېلى
ئىزدەندىم. ئەمما بۇنى ماھىيىتى بىلەن شەرھىلەپ چىقىش
ئىشنىڭ دېڭىزدىن تامچىسى دەپ قارايمەن. بۇ كىتابنى يېزىش
جەريانىدا ئابلىمىت ئىسمايىل، تۇرسۇن نىياز، يالقۇن روزى،
تۇرسۇن ئابدۇللا بەگيار، نۇرمۇھەممەت ئۇچقۇن قاتارلىقلارنىڭ
ھەمدە ئالىمنىڭ ئايالى رەنا مەخسۇتتىننىڭ ھەر جەھەتتىن ياردىمىگە
مۇيەسسەر بولدۇم. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا چىن

كۆڭلۈمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن. كىتابنى يېزىپ بولۇپ نەشر قىلدۇرۇشتىن بېشىم قېتىپ، يالقۇن روزىغا مەسلىھەت سالدىم. يالقۇن روزى «2003 - يىلى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تۇغۇلغانلىقىغا 70 يىل بولىدۇ. ئەنە شۇ خاتىرە يىل مۇناسىۋىتى بىلەن نەشر قىلدۇرۇپ تارقىتىلىشى، نەشر قىلدۇرۇشقا مەن ئىگە بولاي» دەپ ۋەدە بەردى. قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب ئەنە شۇنداق جەرياندىن كېيىن رۇياپقا چىقتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ كىتابىمنىڭ نەشرىدىن چىقىشىغا ياردەم قىلغان يالقۇن روزىغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

مۇئەللىپتىن

2002 - يىلى 9 - ئاي، قاراقاش.

بىرىنچى باب

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

ھەربىر ئادەمنىڭ ھاياتى — ئەگەر ئۇ ئۆزىنى ئىنسان دەپ چۈشەنسە، ئۆزىنى تار شەخسى مەنپەئەتلەر يولىدا ئەمەس، بەلكى قانداقتۇر ئۇلۇغ ئىشقا ئىنتىلىۋاتقان، ئومۇمنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشى ئۈچۈن كۈرىشىۋاتقان ئىلغار كىشىلەرنىڭ يۈكسەك مەقسەتلىرى ئۈنى شەخسەن ئىلھاملاندۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلسا — ئۇ ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئىنساندۇر.

— م. ئى كالىنن^①

ئىنسان بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولۇپ، ئىللىق تۇپراق ھىدىنى پۇرىغاندىن تارتىپ، تاكى ئىسسىق يەر قوينغا كىرىپ كەتكۈچە بولغان چەكلىك ۋاقىت ئىچىدە بېشىدىن نۇرغۇنلىغان ئىسسىق — سوغۇقلارنى ئۆتكۈزىدۇ. كۆرمىگەننى كۆرىدۇ، ئاڭلىمىغاننى ئاڭلايدۇ، بىلمىگەننى بىلىدۇ. ئەمما ئاخىرقى تىنىقلىرىدا مەيلى شاھ بولسۇن ياكى گاداي بولسۇن، مەيلى ئالىم بولسۇن، ياكى زالىم بولسۇن، چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن . . . قىسقىسى ھەممىسى ئۆتكەن كۈنلىرىنى

① «تەپەككۈر گۈلشەنى» 79 - بەت.

ئەسلەپ كۆزلىرىگە ياش ئالىدۇ. ئەمما ئۇ ياشلارنىڭ كۆز چاناقلىرىدىن مۆلدۈرلەپ چىقىش سەۋەبى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرى تېخىمۇ ياخشى ئوينىۋالمىغىنىغا، كىيىۋالمىغىنىغا، يېۋالمىغىنىغا ئەپسۇسلانسا، يەنە بەزىلىرى ۋەتەن ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن كۆپلەپ ماددىي بايلىق يارىتىپ بېرەلمىگىنىگە، تېخىمۇ مۇكەممەل پەن - مەدەنىيەت ئىختىرالىرىنى ئىجاد قىلىپ بېرەلمىگىنىگە، تېخىمۇ نادىر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلىپ بېرەلمىگىنىگە ئۆكۈنۈپ كۆزلىرىگە ياش ئالىدۇ. كېيىنكىسىگە مەنسۇپ بولغان ئالىم-مىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتۇمىن مۇنداق دېگەن ئىدى: «ھەممە ئۆلىدۇ، ئۆلۈمنىڭ ۋاقتى، شەكلى ھەر خىل بولىدۇ، دەپىن مۇراسىملىرىنىڭ دەيدەبىسىمۇ بىر خىل بولمايدۇ. ئەمما ئۆزۈلمەس دولقۇن - مەرىپەت تارىخى، روھىيەت تارىخى ئۆزى خالىغان شەخسلەرنى قايتىدىن تىرىلدۈرىدۇ! بۇنى زاكاز قىلغىلى، ئۆزى قىلىۋالغىلى، ئاپپاق خوجىدەك يۈز مىڭلىغان قەسەملىك مۇرت - مۇخلىسلىرى ۋە قەبرىگاھلىرى بىلەن «ئەبەدىيلىك ئابىدە» گە ئايلىنىۋالغىلى بولمايدۇ! نېمە چارە، تارىخ ئەنە شۇنداق نەرسە! بۇ پۈتۈنلەي بولمىسىمۇ، خەلق تېپىشماقلىرىدىكىدەك: «تەڭ دەپسە تەگمەيدىغان، تەگمە دەپسە كېلىپ تېگىدىغان، تىلىسىم». ئۆمۈر مۇساپىسىدە كۆڭلىگە نۇرغۇن ئارزۇ - ئارمانلارنى پۈكۈپ، خەلق ئوتىدا كۆيۈپ، سۈپىدە ئېقىپ يۇقىرىقىدەك سۆزلىرىنى «مىراس» قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ ئالىمىمىزنىڭ ئۈن - تىنىسىز كۆز يۈمۈشى كۆپلىگەن كىشىلىرىمىزنى مۇسبەتكە دۇچار قىلسا، يەنە كۆپلىگەن كىشىلىرىمىزنى ھاڭ - تاڭ قالدۇردى. بىر قىسىملىرى بۇ ئالىمنىڭ ئۆتكەن كۈنلىرىنى، ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى ئەسلەپ ئۇنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ماتەمدە تۇرسا، كۆپ قىسىملىرى ئۆز مىللىتىدىن، ئۆز قوۋمىدىن بولغان بۇ ئالىمنىڭ مىراسلىرىدىن

خەۋەر تېپىپ «ئارىمىزدا مۇنداقمۇ ئادەملەر بار ئىكەن ئەمەسمۇ؟!» دېيىشىپ، ئۇنىڭ نامىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشتى. بۇ مۇبارەك زات پەلسەپە، ئېستېتىكا، تىل - ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، ئارخېئولوگىيە، مۇقام، جۇغراپىيە، ئېتنوگرافىيە، دىن، مائارىپ، ئېتىكا، فولكلور، تېبابەتچىلىك . . . قاتارلىق كۆپ تەرەپلەرگە چېتىشلىق بىلىم ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق ئالىم، يېتىلگەن مائارىپچى، تالانتلىق ئەدىب، ئىستېداتلىق پروفېسسور بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى بۇ يېتۈك ئالىمنىڭ ۋاقتىسىز كۆز يۇمغانلىقى ئۈچۈن ئېغىر ئۆھسىندى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ئۆمۈر مۇساپىسىدە لىۋان يازغۇچىسى جىبران خېلىل جىبراننىڭ «مەن ماڭغانلار بىلەن بىللە مېڭىشنى خالايمەن، ئۆتۈۋاتقانلارغا قاراپ تۇرۇشنى خالمايمەن»^① دېگەن سۆزى بويىچە، كېچە - كۈندۈز ئىزدىنىش ئارقىلىق ئىلىم - پەننىڭ يۇقىرى پەللىسىدىن ئورۇن ئالغان ئەدىبلرىمىز بىلەن ياندېشىپ مېڭىپ كىشىنى خۇشالاندۇرىدىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ 62 يىللىق ھايات مۇساپىسىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئەدەبىي ئىجادىيەت، تەلىم - تەربىيە ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلاپ مىللىتىمىز ئۈچۈن ئۆچمەس مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى. فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەۋائىي . . . لارنىڭ قەلىمى ئاستىدا يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن «رۇبائىي» ژانىرىنى تېخىمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرۈپ، ئارۋۇز ۋەزىنىنىڭ ھەر قايسى بەھىرلىرىدە يېزىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى تۇنجى رۇبائىيلار توپلىمى «رۇبائىيات» نى يورۇقلۇققا چىقاردى. ئىلمىي تەتقىقات

① «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل، 2 - سان، 25 - بەت.

جەھەتتە ئەتراپلىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى،
ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى،
ئېستېتىكا ئىلمى، تاشكېمىر سەنئىتى ئىلمى ۋە قەدىمكى
مەركىزىي ئاسىيا تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردە زور ھەجىملىك
ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ئۈچۈن يېڭى
ئۇل سالدى. ئۇ «مىللىتىمىز ئۆز تارىخىدا شۇنچىۋالا كۆپ
ئېسىل نەرسىلەرنى ئىختىرا قىلىپتۇ. لېكىن ئۇنى تەتقىق
قىلغۇچىلار باشقىلار، ئەلۋەتتە ئۆز مىللىتىمىزدىن كۆپرەك
تەتقىق قىلغۇچىلار يېتىشىپ چىقىشى لازىم»^① دېگەن ئەقىدىسىنى
ئەمەلدە كۆرسەتتى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن يېڭى دەۋر ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىنىڭ شېئىر - پروزا، دراماتورگىيە قاتارلىق
ژانىرلىرىدىمۇ مول ئىجادىي تۆھپىلەرنى ياراتقان تالانتلىق
ئەدىب. ئۇ ھامان ئۆز ئەسەرلىرىدە قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى بىلەن
چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى بىرىكتۈرۈپ، باھاردىكى تاغ
سۈيىدەك سۈزۈك لىرىك تۇيغۇلار ئىچىدە ئۆز تەسەۋۋۇرىنى
ھامان مىللەت ۋە خەلقنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى بىلەن
بىرلەشتۈرۈپ خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدىكى
ئورنىنى، ئۈمىدىنى، ئىجادكارلىقىنى، باتۇرلۇقىنى ئىپادىلەپ
كەلدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ
ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى زامانىۋى
ئىدىيىلەر، زامانىۋى ئەدەبىي ئىستىللار ۋە يېڭىچە
ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر بىلەن بېزەپ جانلاندىردى. شۇڭا
ئۇنىڭ ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ شېئىر - رۇبائىلىرى ھەم قويۇق
مىللىي پۇراققا، ھەم كۈچلۈك زامانىۋى روھقا ئىگە بولدى. ئۇ
ئىجادىيەتتە ئۆزىگە خاس يول تۇتتى. ئۇ مەلۇم مەزگىللىك

① يۇقىرىقى ژۇرنال، 27 - بەت.

ھاياتنى ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي تۇرمۇش رېئاللىقىنى تېما قىلىپ يورۇتۇپ، ئەسلىدىكى ئەدەبىيات روھىنى نامايان قىلدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ماھىيەتلىك ھايات تەسىراتلىرى، ئەبەدىي ئۆلمەس ئىدىيىۋى خاھىشلار، كىشىلەر خاتىرىسىدە يېڭىچە ساقلىنىپ تۇرىدىغان تۇرمۇش دېتاللىرى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى تۇرمۇش بىلەن پەلسەپە ياراتقان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى شائىرنىڭ قارشىچە، شائىر ئۈچۈن ئېيتقاندا، تۇرمۇش — ئانا، پەلسەپە — ئاتىدۇر، شېئىر — ئەنە شۇلار ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلغان بالىدىن ئىبارەت. شۇڭا شائىر تالانتلىق بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ھەقىقىي پەيلاسوپ بولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ئۇنىڭ شېئىرلىرى قىزغىن ھېسسىيات ئىچىدە يارقىن پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالايدۇ^①.

XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېتىشىپ چىققان ئۇيغۇر ئىلمىي خادىملىرى ئىچىدە ئىلمىي تەتقىقات تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، يورۇتۇپ بەرگەن مەزمۇنلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئەسەرنىڭ يېزىلىشىنىڭ تېزلىكى، سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئىجادىيلىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، بۆسۈش خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەتىجىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ باشقىلار ئاچمىغان يولنى ئاچقان، باشقىلار يازمىغان تېمىنى يازغان، ئاز ۋاقىت ئىچىدە كۆپ ھوسۇل بەرگەن ھەقىقىي ئىجتىھات ئىگىسىدۇر. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، ھاياتى پائالىيىتى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش، ئەسەرلىرى ئۈستىدە تەتقىقات پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ۋە ئىلمىي ئۇسۇلدا شەرھىلەش، خەلقنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ

① يۇقىرىقى ئىزاھقا قاراڭ.

مەزمۇنى بىلەن خەۋەرلەندۈرۈش، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش نۆۋەتتىكى تەتقىقات پائالىيىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1

يادىڭدۇر بەلكى سەن تۇغۇلغان ئان،

ھەممە كۈلگەندى، سەنلا يىغلىغان.

شۇنداق ياشىغىنكى، كېتەر چېغىڭدا،

ھەممە يىغلاپ ماڭسۇن، سەن ماڭغىن خەندان.

— ئابدۇراخمان جامى^①

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 1933 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاتۇشنىڭ مەشھەت بازىرىغا تۇتاش باغئېرىق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن زىيالى، ئانىسى ھەمرا خانىم يېڭى زامان تەربىيىسى ئالغان ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق بىر ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆستى. ئىككى ياشقا كىرگەن يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن بىرگە ئۈرۈمچىگە كۆچۈپ چىقتى ۋە غۇلجا، چۆچەك شەھەرلىرىدە بىر مەزگىل ياشىدى. 1940 - يىلى ئۇ ئۈرۈمچى شەھەرلىك 5 - باشلانغۇچ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدى. بۇ ۋاقىت دەل جاللات شېڭ شىسەي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، يېڭى

① «دانالار خەزىنىسىدىن»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى، نەشرى، 138 - بەت.

ئىدىيىدىكى كىشىلەر شېڭ شىسەينىڭ قولچوماقلىرى تەرىپىدىن ئارقا - ئارقىدىن زەربىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى شۇ مەزگىللەردە شىڭ شىسەينىڭ «كۆزىگە قالدغان مىخ» بولغانلىقى سەۋەبلىك شۇ يىلى قولغا ئېلىندى. ئۇ 1944 - يىلى تۈرمىدىن قاچقان ئاتىسى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يول ئالدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا ئەمدىلا 12 ياشقا كىرگەن بولۇپ، سەپەر جەريانىدا تارىم ساھىلىغا جايلاشقان بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئانا خەلقىمىزنىڭ مىللىي ئىگىلىكى، تۇرمۇشى، مەدەنىيىتى ۋە روھىيىتى بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، سەپەر جەريانىدا كۆپلىگەن خاتىرىلەرنى قالدۇردى.

ئۇلار قەشقەرگە كېلىپ بىر كۈندىن كېيىن، گومىنداڭ ساقچىلىرى ئۇنىڭ ئاتىسىنى «باغ سەيلىسى» باھانىسىدا قولغا ئالدى. ئەمىنلىك ئۇلارغا يار بولمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قەشقەردىكى ھېيتگاھ مەدرىسىدە دوڭ قارى ھاجىمدا دىنىي تەربىيە كۆردى. ئۇ ئۈرۈمچىدە تۇرۇۋاتقان چېغىدىلا ئىلغار پىكىرلەر تەسىرىگە ئۇچرىغان بولغاچقا، 1949 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە كۆتۈرۈلگەن زۇلۇمغا قارشى ياشلار ھەرىكىتىگە قاتناشتى.

ئالىم كىچىكىدىن تارتىپلا ئۆگىنىشكە، بىلىم ئىگىلەشكە ھېرىسمەن ۋە ماھىر بولغاچقا، مەيلى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا بولسۇن، ياكى ئالىي مەكتەپلەردىكى ياشلىق چاغلىرىدا بولسۇن، ئۆگىنىشتىكى تىرىشچانلىقى، زېھنىي قابىلىيىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن ئىزچىل تۈردە ئەلا ئوقۇپ، ساۋاقداشلىرى ۋە ئۇستازلىرى ئارىسىدا ئالاھىدە تالانتلىق ھەم ئىستىقبالىلىق ئوقۇغۇچى سۈپىتىدە زور ئالقىشقا سازاۋەر بولدى. 1950 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇنجى ۋەكىلى

سالاھىيىتى بىلەن غەربىي شىمال ئوقۇغۇچىلار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ بېيجىڭ، شاڭخەي، تىەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردە ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەتتە بولدى. شۇ يىلى كۈزدە سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ بىئو - خىمىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا قوبۇل قىلىندى. شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدىمۇ باشتىن - ئاخىر ئەلاچى بولۇپ ئوقۇغاچقا 1952 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ ئۆزىگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قىلىندى. 1953 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە ئالىم شىئەندىكى غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسپىرانتلىق بۆلۈمىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ، پەلسەپە پەنلىرى بويىچە بىلىم ئاشۇردى. ئالىم شۇ چاغلاردا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان تۇنجى ئاسپىرانت ئىدى. ئۇ ئاسپىرانتلىق تەلىمىنى ئېلىۋاتقان چاغلىرىدا خەنزۇ تىلى ئاساسى خېلىلا ياخشى بولغاچقا، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ دەرسىنى بىۋاسىتە ھالدا بىمالال ئاڭلاش، كىتاب - ماتېرىياللارنى بىۋاسىتە كۆرۈش، پىكىر - ھېسسىياتىنى بىۋاسىتە ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلدى. ئالىم ئۇ يەردىمۇ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە زېھنى كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ خەنزۇ ساۋاقداشلىرىدىن ئۈزۈپ كەتكەچكە، يېتەكچى مۇئەللىمى - پروفېسسور جاڭ شۈەن ئەپەندى ئۇنىڭ ئوقۇش نەتىجىسىنى باھالىغاندا، رەسمىي ئىمتىھان ئالمايلا ئەڭ يۇقىرى نومۇر قويغان. ئاسپىرانتلىق ئوقۇشى جەريانىدا ئۇ ماركسىزمچە پەلسەپە ۋە ياۋروپا كلاسسىك پەلسەپىسىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش ئىشىغا پۇختا ئاساس سالغان.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئاسپىرانتلىق ئوقۇشىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغاندىن كېيىن، ئانا مەكتىپى شىنجاڭ ئىنستىتۇتىغا كېلىپ، ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ئېغىر مەسئۇلىيەتلەرنى ئۈستىگە

ئېلىپ، يۈكسەك ئىلمىي روھ، زور جاسارەت بىلەن ئىشلىدى. ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان دەسلەپكى يىللاردا «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى تارىخى»، «جۇڭگو ئىنقىلابى تارىخى»، «ئۆسۈملۈكلەر فىزىئولوگىيىسى»، «ئۆسۈملۈكلەر پاتالوگىيىسى»، «ھاشاراتشۇناسلىق» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى. غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، ماركسىزم كاپىدىراسىدا سىياسەت ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلەپ «تارىخىي ماتېرىيالسىزم ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخى»، «ماركسىزم ئاساسلىرى»، «پەلسەپە» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى ۋە ئۇنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈپ باستۇردى. بۇ مەزگىلدە ئۇ يەنە تەكلىپكە بىنائەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى، شىنجاڭ تېببىي ئىنىستىتۇتى قاتارلىق مەكتەپلەرگە بېرىپ «ماركسىزم ئاساسلىرى»، «پەلسەپە» دەرسلىرىدىن لېكسىيە سۆزلىدى. 1955 - يىلىدىن باشلاپ نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ قوشۇمچە مەسئۇل مۇھەررىرى بولدى. ئالىم ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىگە قەدەم قويۇپ تۇنجى قېتىم «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. 23 ياشلىق مۇئەللىپنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ياشىغان دەۋرى، كۆز قاراشلىرى ۋە تارىخىي تۆھپىلىرى بايان قىلىنغان بۇ ئىلمىي ماقالىسى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» تەتقىقاتىنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ تونۇلدى. ئەمما كاج پەلەك ئۇنىڭغا ئىللىق چىراي ئاچمىدى. ئۇ مۇشۇ ماقالىسى سەۋەبلىك 1959 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە 20 يىل سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، ھەر خىل ئاچچىق قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. ھايۋان كەبى مۇئامىلىگە تالاي قېتىم دۇچار بولدى.

بۇ يىللاردا پەقەت 1962 - يىلىدىن 1966 - يىلىغىچە بولغان تۆت يىلدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا نازارەت ئاستىدا ئىشلىگەن چاغلىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم جەھەتتىن پايدىلىق بولدى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ كۈتۈپخانىدا ئىشلەش ئالىم ئۈچۈن بىلىم ۋە ئىجادىيەت بىناكارلىقىنىڭ ئۆلىنى ئورنىتىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولدى. بۇ جەرياندا ئۇ ئۆزىنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئەدەبىيات، ئېستېتىكا، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخى . . . قاتارلىق ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل ماتېرىياللارنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئۆگىنىپ شۇ ساھەلەردىكى مەخسۇس تېما بويىچە ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۆلىنى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە قىلدى. تۆھمەتكە ئۇچراپ «ئوڭچى»، «يەرلىك مىللەتچى» قىلىپ قويۇلغان ئاشۇ ئېغىر كۈنلەردىمۇ يەنىلا جاسارەت بىلەن ياشىدى. مەيلى قاينۇ بولسۇن، ۋە ياكى خۇشاللىق بولسۇن، ھەممىسىگە ئۆز يولىدا مۇئامىلە قىلىپ، روھىي جەھەتتىن قىلچە بوشىشىپ قالمىدى. قاراڭغۇ تۈنلەردە چولپاننى، تۇمانلىق كۈنلەردە كۈن نۇرىنى، لاي سۇدا ئالتۇن بېلىقنى، تەتۈر قۇيۇندا بۈركۈتنى، قاينۇ ئىچىدە خۇشاللىقنى، ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە راھەت - پاراغەتنى . . . كۆرەلىدى. گەرچە 20 يىللىق ھاياتى تۆھمەت ۋە زۇلمەت ئىچىدە ئۆتسىمۇ، يەنىلا ئىلىمگە بولغان ھېرىسمەنلىكتىن، خۇشال كۈنلەرنىڭ يېتىپ كېلىشىگە بولغان ئۈمىدىتىن، يىراقنى كۆرەلەيدىغان، تەپەككۈر - مۇلاھىزە قىلالايدىغان ئىلمىي روھتىن، كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئەقلىي قابىلىيەتتىن ئەسلا ئايرىلمىدى.

1979 - يىلى ئالىم ئۈچۈن ئىككىنچى تۇغۇلۇش بولدى. يەنى ئۇنىڭ سىياسىي ھوقۇقى ئەسلىگە كېلىپ، 20 يىللىق ئىسكەنجىدىن ئۈزۈل - كېسىل ئازاد بولدى ۋە تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىغا چىقىپ، تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىغا «ئومۇمىي

ئېستېتىكا» ، ئاسپىرانتلارغا «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيە تارىخى» قاتارلىق يېڭى دەرسلەرنى تەسىس قىلىپ ئۆتتى ۋە ئۇنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈپ چىقتى .

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئوقۇتقۇچىلىققا ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ ، دەرس مۇنبىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن مۇقەددەس ئورۇن ۋە ماھارەت كۆرسىتىش سەھنىسى ھېسابلىناتتى . ئۇ بىر ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەڭ زۆرۈر بىلىملەرنى ئىگىلىگەندىن تاشقىرى ، يەنە ناھايىتى كەڭ بىلىم ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى پەقەت مەخسۇس كۇرس ، ئاساسىي كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي ، يەنە ئاسپىرانتلار ، بىلىم ئاشۇرغۇچى ئوقۇتقۇچىلار ۋە چەت ئەللىك بىلىم ئاشۇرغۇچى دوتسېنتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق پائالىيىتى يالغۇز شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان ئەمەس ، ئۇ يەنە كېلىپ تەكلىپ بويىچە قەشقەر ، ئاتۇش ، قاراماي ، تۇرپان ، قۇمۇل ، بېيجىڭ ، كۈنىمىڭ ، خەينەنداۋ ، خۇلىنېر قاتارلىق جايلارغا ۋە ياپونىيىنىڭ كيوتو ، توكيو شەھەرلىرىگە بېرىپ لېكسىيە سۆزلىدى ھەم ئىلمىي دوكلات بەردى . پۈتۈن ھاياتىنى ھارماي - تالماي ئىلىم ئۆگىنىشكە ۋە ئۆگىتىشكە ، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا بېغىشلاپ ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى .

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىنى باشلىغاندىن كېيىنمۇ ، ئىزچىل تۈردە ئۆزىنىڭ ئوقۇغۇچىلىق سالاھىيىتىنى يوقاتمىغان ئىدى . ھەر بىر مىنۇت ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ زېرىكمەستىن ئۆگىنەتتى ، كىتاب ئوقۇيتتى . ئۆزى ئۈچۈن ئۇستاز دەپ بىلگەن كىشىلەرنىڭلا كىتابلىرىنى ئوقۇپ قالماي ، ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرىنىڭمۇ

كىتابلىرىنى ئوقۇيتتى. ئۆز كەسپىگە دائىر كىتابلارنىلا ئوقۇپ قالماي، باشقا كەسپلەرگە دائىر كىتابلارنىمۇ ئوقۇيتتى. كىتاب ئۇنىڭ ئۇستازى، سۆھبەتدەشى ھەم دوستى ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ كۈندىلىك ھاياتى كىتاب - ژۇرنال سەھىپىلىرىنى ۋاراقلاش بىلەن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ كىتابنى «خۇددى يېقىندا كاتتا ئىمتىھان بولىدىغاندەك، خۇددى يېقىندا يېڭى بىلىم ئۇپۇقى ئېچىلىپ ساۋاتسىزغا ئايلىنىپ قالىدىغاندەك جىددىيلىك بىلەن، ئالەم سىرلىرى ئۈستىدە ئۆتكەن ئالىملاردىن دەرس ئالغاندەك كىچىك پېئىللىق بىلەن، ھەممە مۇتلەق خۇلاسىلەر ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈرىدىغاندەك گۇمانىي تۇيغۇ بىلەن، يېڭى بوغۇننىڭ ئەلچىسىدەك جىددىي جاۋابكارلىق بىلەن» ئوقۇيتتى. كىتاب ئۇنىڭ نەزەرىدە ئىنسانىيەت ئۆز قولى بىلەن بىنا قىلغان، تارىختىكى پۈتكۈل ماھىيەت ۋە ھادىسىلەرنى ئۆزىگە جۇغلىغان ھەقىقىي ۋە بىردىنبىر ئەلبېھرام ئىدى. ئۇ كىتاب كۆرۈشكە ھېرىسمەن بولۇش بىلەن بىللە، ۋاقتىنى تېجەشكەمۇ ماھىر ئىدى. ئۇ يەشمە، ئىزاھ، بايان خاراكتېرىدىكى قۇراشتۇرما كىتابلارنى ئەمەس، بەلكى ئاساسىي ئېقىم ۋە بىلىم قۇرۇلمىسىنى بېيىتىشقا دائىر ئەسلىي مەنبە، ئاساسىي نەزەرىيە ۋە مۇتەپەككۈرانە مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى كىتابلارنى تاللاپ كۆرەتتى ھەم ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۆزى ئۈچۈن يېڭىلىق دەپ ھېس قىلغان نەرسىلەرنى قىلچە ئېرىنمەستىن خاتىرىلىۋالاتتى. بۇ ئۇنىڭ بىلىم بىناكارلىقى قۇرۇلۇشى ئىدى. دېمەك، ئۇنىڭ ئۆگىنىشى ئۆلۈك، قاتمال ئەمەس، بەلكى جانلىق، ھەرىكەتچان ئىدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ قىزىقىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ ئىدى. ئۇ ئادەمنىڭ بىلىدىغىنى قانچىكى كۆپ ۋە چوڭقۇر بولسا، ئۆتمۈش ۋە رېئال جەمئىيەتتىكى خىلمۇخىل ھادىسىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ ۋە بىر - بىرىگە باغلاپ

تەھلىل قىلىشقا، چۈشىنىشكە شۇنچە ئاسان بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغاچقا، بىلىۋېلىشقا بولىدىغانلىقى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىلىشكە قىزىققان ئىدى. ئۇ ئالىي مەكتەپتە بىئولوگىيە، خىمىيە پەنلىرىگە دائىر ئىلىملىرىنى ئوقۇغان بولسىمۇ، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ تېخى ئېچىلمىغان بىر خەزىنە ئىكەنلىكىنى، بىزدە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ تېخى ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىقىش ئوبيېكتىنى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىگە قارىتىپ، پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت، مەدەنىيەت، تارىخ، ئەدەبىيات، ئېستېتىكا، ئېتىكا، سەنئەت، تىل، دىن، مىللەت، فولكلور، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق نۇرغۇن پەنلەرنى زور ئىجتىھات بىلەن ئۆگەندى، ھەتتا تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگىنىشىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ رۇس تىلى بىلەن بېسىلغانلىقىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىدىكى كىتابلاردا ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، بۇ جەھەتتىكى بىلىملەرنى ئىگىلەش ئۈچۈن، رۇس تىلى بىلەن قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىنى بىلمىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، بۇ تىل - يېزىقلارنىمۇ پۇختا ئىگىلىۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆگىنىش جەھەتتىكى ئاشۇنداق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق، ئىنتايىن مول ھەم چوڭقۇر ئۇنىۋېرسال بىلىم قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈردى ھەم مەسىلىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش، خۇلاسەلەش، يەكۈن چىقىرىش ۋە ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئىشلىرى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئۈچۈن پۇختا ئاساس ۋە كەڭ زېمىن ھازىرلىدى ①.

① «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1996 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى سانغا قاراڭ.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ كۆپ خىل تىل بىلىش ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، كۆپ تەرەپلىمە بىلىم ئىگىلىگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ تەتقىقاتىنىڭ تېما دائىرىسى پەلسەپە، لوگىكا، ئېستېتىكا، تىل - ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، مىللەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئۇيغۇر مەدەنىيەتشۇناسلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتشۇناسلىقى، تۈركولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، دىنشۇناسلىق، تېبابەتشۇناسلىق قاتارلىق كەڭ ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىلىم - پەننىڭ ھەر قايسى تۈرىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ زور ئىجادىيەت نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان مانا مۇشۇنداق پەيتتە پەلەك بىزنى ئۇنىڭدىن مەڭگۈلۈك ئايرىدى. 1995 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۈرۈمچى ۋاقتى سائەت 17 دىن 40 مىنۇت ئۆتكەندە كېسەل سەۋەبىدىن قۇتقۇزۇش ئۈنۈم بەرمەي 62 يېشىدا مەڭگۈلۈك كۆز يۇمدى. بىز بىر ئاتاقلىق ئالىمدىن، تۆھپىكار باغۋەندىن، تالانتلىق ۋە مول ھوسۇللۇق ئەدبىتىن، مەشھۇر ئىجتىمائىي پائالىيەتچىدىن ئايرىلىپ قالدۇق. لېكىن ئۇ بىزگە بىباھا ئابىدە، غايە ئۈچۈن بىر ئۆمۈر ئىزدىنىدىغان تېپىلماس ئىجادكارلىق روھىنى مىراس قالدۇردى. ئالىمنىڭ ھاياتى - چىن ئىنسانىي ھايات، بىر تىنىمىز ئىشلەيدىغان ئالىمنىڭ ھاياتى، بىر تالانتلىق شائىرنىڭ ھاياتى، قولى گۈل، مېۋىسى شەربەت باغۋەننىڭ ھاياتدۇر. ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ پەخرى تەتقىقاتچىسى، شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ پەخرى پروفېسسورى، جۇڭگو يىپەك يولى تەتقىقات مەركىزى ئۈرۈمچى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە - ئىدىئولوگىيە تەتقىقات

جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى؛ جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخىنى يېزىش ھەيئىتىنىڭ باش مۇھەررىرى؛ غەربىي دىيار سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام سەنئىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئېستېتىكا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى؛ جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، جۇڭگو تۈركولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان، كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك ۋە خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشقان. ياپونىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغا بېرىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش، ئىلمىي دوكلات بېرىش پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان ئىدى.

2

گەرچە پەنلەر — ئىنسان ئېڭىنىڭ ئەڭ نەپىس سۈپەتلىرىنى ئويغاتقۇچى ۋە شەكىللەندۈرگۈچى ئامىل بولسىمۇ، پەننى كىمكى پەقەت بىلىش ئۈچۈنلا ئۆگەنسە ۋە تەتقىق قىلسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئالەمدە نېمە سەۋەبتىن ياشاۋاتقانلىقىنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى چۈشىنىپ يېتەلمەيدۇ. پەقەت ئەمەلىي ئىشلا ئادەمنى ئادەم قىلىدۇ.

— گ. گېلمكولتس^①

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىجادىيەتتە كۆپ قىرلىق يېزىش ئۇسۇلىنى مۇجەسسەملىگەن بولغاچقا، قىسقىغىنە

① «تەپەككۈر گۈلشەنى»، 435 - بەتكە قارالغۇ.

ئىجادىيەت ھاياتىدا قىممىتى مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ «گۆھەر» ئورنىدا قالدۇرۇپ كەتتى. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھەر قايسى تۈر ۋە ژانىرلىرىدا كۆپلەپ ئەسەر ئىجاد قىلدى. ئالىمنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىلمىي تەتقىقات ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇ باشلىغان ئىلمىي تەتقىقات ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ ئۇنتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ قىلىش ئالدىدا تۇرغان ۋە شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ غول بىر تارمىقى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن ئىبارەت بولدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ تېخى تولۇق ئېچىلمىغان بىر خەزىنە ئىدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۇيانقى مەدەنىيەت بايلىقىنى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك، يادرولۇق ئورنىنى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرلىرىنى ئەمەلىي پاكىت ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ نىشانى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى قىلدى. بۇ ئىش ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، بارلىق ۋاقىتنى تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، پىكىر قىلىش، يېزىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس كۈچلۈك خاراكتېرى، تىرىشىپ ئۆگىنىش روھى، مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش يولىدا بارلىقىنى بېغىشلاشتەك پىداكارانە خىسلىتى ۋە ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى ئۇنى سان ۋە سۈپەت جەھەتتە خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى زور بىر تۈركۈم ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى جەريانىدا 20 پارچىگە يېقىن كىتاب، 200 پارچىدىن ئارتۇق

ئىلمىي ۋە نەزەرىيىۋى ماقالە، 500 پارچىدىن ئارتۇق لىرىك نەسر، 2000 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، بىر كىنو سېنارىيىسىنى ئېلان قىلدى. باشقا تىللاردىن بىر قانچە كىتاب ۋە كۆپلىگەن شېئىرلارنى تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدى. 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى تۈرلۈك ماقالىلەر توپلاملىرىغا كىرگۈزۈلدى. 35 پارچە ئىلمىي ماقالىسى ۋە ئۈچ پارچە كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى. ئىككى پارچە كىتابى ۋە بىر قانچە ئىلمىي ماقالىسى مۇكاپاتلاندى. يەنە بىر مۇنچە ئەسەرلىرى ياپونىيە، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىندى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىدا تەڭ يېتىلگەن ئىستېداتلىق ئالىم بولۇپ، ئىجادىيەتنىڭ ھەر ئىككى تۈرىدە زور شۆھرەت قازانغان. مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەت بولسۇن، ۋە ياكى ئىلمىي تەتقىقات بولسۇن، كىشىنى قايىل قىلغۇدەك ئىلمىي، ئەدەبىي قىممىتى يۇقىرى بولغان كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. ئالىمنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى 1948 - يىلى «قەشقەر گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان بىر پارچە شېئىرى ۋە 1950 - يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «كېسىلگەن قۇلاق» ناملىق ھېكايىسى بىلەن باشلانغان بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «شەيدايى»، «قۇرۇن»، «گۈلزار ئاشقى»، «بۆلبۈل ئازادى» دېگەن تەخەللۇسلاردا كۆپلىگەن شېئىرى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە شېئىرىيەتنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 2000 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر ئېلان قىلغان بولسىمۇ، يەنە نۇرغۇنلىغان شېئىرىي ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىش

ئىمكانىيەتتىگە ئېرىشەلمىگەن. ئۇ بۇ ھەقتە: « شېئىرلىرىمنىڭ ئوندىن بىرى ئېلان قىلىندى . . . » دەيدۇ. ئۇنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى چوڭقۇر پەلسەپىۋىلىككە تويۇنغان بولۇپ، ئىجادىيەت جەريانىدا ئۆزىنىڭ «يۈرەكتەك چاققان بولسا، ئۆپكەدەك سوزۇلما بولمىسا» دېگەن سۆزىگە ئەمەل قىلىپ ئىجادىيەت ئېلىپ باردى. ھېكايە ئىجادىيەتتە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «كېسىلگەن قۇلاق»، «زۇلۇم ئوچىقى»، «ئاق خالات»، «كىچىككىنە ئاسىگۈل»، «نىلۇپەر»، «تاش پەرى» قاتارلىق ھېكايىلارنى ئېلان قىلدى ۋە بىر قىسىم سەھنە ئەسەرلىرىنىمۇ يېزىپ بىر پارچە كىنو سىنارىيىسىنى كىتابخانلارغا تەقدىم ئەتتى. ئىجادىيەتتىكى ئارىسالدى ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ نەچچە ئون پارچە ئەدەبىي ئوبزور يازدى. «رۇبائىيات» (ئىككى كىتاب)، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» (تارىخىي قىسسە)، «چوغلۇق» (شېئىرلار توپلىمى)، «كومىراجىۋا» (كىنو سىنارىيىسى)، «تاش پەرى» (ھېكايە)، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» (نەسرلەر توپلىمى)، «سۈكۈنات»، «تۇپراقنىڭ مونۇلۇگى»، «تەبەسسۇم» (نەسرلەر) . . . قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ «رۇبائىيات» دېگەن كىتابى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيەتتە دەسلەپ ئوتتۇرىغا چىققان رۇبائىيلار توپلىمى بولۇپ، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر رۇبائىيچىلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ يەنە «كۈسەن مەلىكىسى» (كىنو سىنارىيىسى)، «غەزەلىيات» (غەزەللەر توپلىمى)، «باھارىيات» (شېئىرلار توپلىمى)، «ئاق تۈز» (شېئىرلار توپلىمى)، «شەبنەم ۋە ئۇچقۇن» (شېئىرلار توپلىمى)، «ئىزگۈلۈك مەلىكىسى» (ئۈچ قىسىملىق ئەسلىمە)، «شېرىن ۋە سېرىن» (شېئىرلار توپلىمى)، «مەن ۋە مېنىڭ خەلقىم» (تەرجىمىھال)، «ئوردىدا باھار»، «پىلە مەلىكىسى»، «مەلىكە

گۈليۈز» ، «تەڭرىتاغ ناخشىسى» ، «دات باسمىغان قىلىچ» ،
«مۇھەببەت يىغلايدۇ» (پوۋېست) قاتارلىق تارىخىي تېمىدىكى
درامىلار ۋە شېئىرلارنى يېزىپ تەييارلىغان بولسىمۇ ، ئېلان
قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى . «فارابى» ناملىق تارىخىي
روماننى ئۈچ باب يېزىپ بولغاندا داۋاملاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت
يار بەرمىدى .

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەدەبىي تەرجىمە
ساھەسىدىمۇ سالمىقى ناھايىتى چوڭ بولغان مول ئەمگەكلەرنى
ئىشلىدى . فارابى شېئىرلىرىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ كەڭ
كىتابخانلارنىڭ دىققىتىگە سۈندى . كومىراجىۋا ، ما زوچاڭ
قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنى ، تاڭ ، سۇڭ ، يۈەن ، مىڭ ، چىڭ
سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە دائىر نەچچە يۈزلىگەن مەشھۇر
شېئىرلىرىنى ، «چوغلۇق قىز» ، «توققۇز نەزم» ، «شېكىسپىر
سونىتىلىرىدىن تاللانما» ، «ئېستېتىكىدىن لېكسىيەلەر» ،
«شاھنامە» (2 - ، 3 - توملىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى
تەرجىمە قىلىپ باستۇردى . مۇھەممەت خارەزىمنىڭ لىرىك
مەكتۈبى — «مۇھەببەتنامە» نىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىلىرىنى
سېلىشتۇرۇپ ، مىسرا ۋە تېكىستلىرىنى تولۇقلاپ «بۇلاق»
مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلدى . قىسقىسى ، ئۇنىڭ ئەدەبىي
ئىجادىيىتى مول ھوسۇللۇق - نەتىجىلىك ئىجادىيەت بولدى .
ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ

يۇقىرى پەللىسى ھېسابلىنىدىغان ئىلمىي تەتقىقات ئىجادىيىتى
ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىلا باشلانغان بولۇپ ، ئوقۇۋاتقان
ۋاقتىدىلا «ھاياتلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «ئوزۇقلۇق
ماددىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى
يازغان ئىدى . 1956 - يىلى ئۇ «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» دا : «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى

بۈيۈك ئالىمى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالە باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىمغا 20 يىللىق ئېغىر كۈلپەت ئېلىپ كەلدى. بىراق ئۇ مۇشۇنداق دەردلىك يىللاردىمۇ قىلچە بوشاشماي باسىرنىڭ «بىر ئالىم كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ باھاسىنى ئويلىشى كېرەك، ئۆز ۋاقتىدىكى ھاقارەت ياكى ماختاشلارنى ئويلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق» دېگەن سۆزى ۋە لىنكولىننىڭ: «ئازابلانغان ۋاقتتا خىزمەت ئەڭ ئۈنۈملۈك دورىدۇر» دېگەن سۆزى بويىچە روھىي جەھەتتىن كۆتۈرەڭگۈ بولۇپ:

«بولمىسا قەلبىڭدە شام، تۈندە قالدۇرسەن بى زىيا،
يانمىسا باغرىڭدا بىر ئوت، نەزمى بولمايدۇ سىياھ...
ئەلنى سەن كۈيلەپ، سېنى ئەل كۈيلسە ئۆلمەس ئىشنىڭ،
بەرق ئۇرار ھەسەن - ھۈسەن گويا بولۇپ ئاسماندا يا»

دەپ جاراڭلىق توۋلاپ، ئىلىم - پەننىڭ دېڭىزىغا تېخىمۇ چوڭقۇر چۆكۈپ خەلق، ۋەتەن ئۈچۈن جاۋاھىراتلارنى يىغدى. كېچە ھەر قانچە ئۇزۇن بولسىمۇ، تاڭ ئاخىر يورۇيدۇ. راست، ئۇنىڭغا ھاياتلىق تېڭى قايتىدىن يورۇدى. 1979 - يىلى ئاقلنىپ مەتبۇئات ئەركىنلىكىگە ئېرىشتى. 1982 - يىلى ئۇ سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدا بولغاندا ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، ئۇيغۇر ئالىملىرى بىلەن ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەر ئۈستىدە قىزغىن پىكىرلەشتى. مۇزەپپەر خەيرۇللايوف، خۇجەخمەت سەيدىنۋاققاسوف، پەيزۇللا كارامەتوف، ئەزىز ئايدىنبۇف... قاتارلىق ئالىملار بىلەن بولغان ئىلمىي ئۇچرىشىشلىرى ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»ى ھەققىدە خېلى

ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولغاچقا ھەم بۇ جەھەتلەردىكى تۆھپىسى ئالاھىدە يۇقىرى بولغاچقا، 1986 - يىلى 10 - ئايدا ياپونىيە ئۇلۇغ ئوكيان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى، ياپونىيە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش فوندى قاتارلىق ئىلمىي مۇئەسسەسەلەرنىڭ تەكلىپى بويىچە ياپونىيە ئىلمىي زىيارەتتە بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئون ئىككى مۇقام» تېمىسى بويىچە ئۈچ قېتىم ئىلمىي لېكسىيە سۆزلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىلمى بويىچە تۇنجى قېتىم چەت ئەلدە ئىلمىي لېكسىيە سۆزلىگەن ئالىم بولۇپ قالدى. ياپونىيە ئالىملىرى ئۇنىڭ قابىلىيىتىگە يۇقىرى باھالارنى بېرىشتى. كېيىنچە ئۇ ياپونىيە كوبى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوئىسېنتى خورى ئەپەندىنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولدى ۋە ئۇنىڭغا «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيە تارىخى»، «ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تارىخى» . . . دېگەن ماۋزۇلاردا دەرس ئۆتتى. دېمەك، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە چەت ئەلدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئاسپىرانت قوبۇل قىلغان تۇنجى پروفېسسور بولۇپ قالدى. بۇ بىر ئالاھىدە ئىش سۈپىتىدە ئۇيغۇر يېڭى دەۋر مائارىپ تارىخىغا يېزىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئىش بولدى. ئۇ يەنە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ - پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئويۇشتۇرۇلغان كۇڭزى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 551 - يىلىدىن 479 - يىلىغىچە) تۇغۇلغانلىقىنىڭ 2540 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ «كۇڭفۇزى ۋە قوچۇ مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسىنى ئوقۇپ، يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. مەزكۇر ماقالە «ۋېنخۇيياۋ» گېزىتىنىڭ 1990 - يىلى 27 - فېۋرال سانىدا ئېلان قىلىندى ۋە

1992 - يىلى شاڭخەي سەنلەن كىتاب نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «كۇڭزى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 2540 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇھاكىمە ماقالىلار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلدى. ئۇ بۇ ماقالىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا مۇنداق دەيدۇ:

«بۇ يىل قەدىمكى جۇڭگونىڭ ئەڭ ئۇلۇغۋار مۇتەپەككۈرى، ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى سۆزلەتسىيلىك تەپەككۈرىنىڭ ئۇلۇغۋار نامايەندىسى كۇڭفۇزى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 2540 يىللىقى.

كۇڭفۇزىنىڭ جۇڭگو ۋە شەرق مەنىۋى مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى چوڭقۇر، شۇنىڭدەك كۇڭفۇزى ئىدىيە سىستېمىسىغا ۋە تەسىر قاتلاملىرىغا بېرىلگەن باھامۇ ھەر خىل، بەزىدە كۇڭفۇزى مەدەنىيىلىنىدىغان مۇئەككەلگە ئايلانسا، بەزىدە تەنقىد ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ كەلدى.

كۇڭفۇزى ئەلۋەتتە ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ۋە ئېلىپ تاشلىنىدىغان ئوبيېكت بولۇشى لازىم بولىدىغان تەنقىقات تېمىسىدۇر. كۇڭفۇزى تەنقىقاتى كۇڭفۇزى تەلىماتلىرىنىڭ كونكرېت تارىخىي قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن يەنە كۇڭفۇزى تەلىماتىنىڭ ئابستىراكت پىكرەن پەلسەپىۋىلىك قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

بىز كۇڭفۇزى ئىدىيىسىنى جۇڭگو قول ئىگىلىكى جەمئىيىتىدىكى ئاق سۆڭەكلەر ئىتىكىسى ۋە ئەنئەنىچىلىك دىداكتىك سىياسىي مەدەنىيىتىنى بىلىپ يېتىشنىڭ تىپىك ئىپادىسى دەپ قارايمىز. بۇ خىل ئىدىيە كېيىنچە جۇڭگو فېئودالىزىمنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى رەھىمدىللىقنىڭ باش ئېقىمىنى ھاسىل قىلدى. بۇ كۇڭفۇزى تەلىماتىنىڭ تارىخىي تەرىپى. كۇڭفۇزىغا قارىتىلغان مەدەنىيە - تەنقىدلەرمۇ مۇشۇ كونكرېت تارىخىي تەرەپنى مۇتلەق قەلەشتۈرۈۋېتىشنى چىقىش نۇقتىسى قىلدى . . .

كۇڭفۇزى تەلىماتلىرىنىڭ ئابىستراكت پىكرەنلىك قىممىتى ئەزەلدىن مەۋجۇت ئىدى. جۇڭگو فېئوداللىق جەمئىيىتى كۇڭفۇزىنىڭ مۇنداق ئابىستراكت پىكرەن پەلسەپىۋىلىك قىممىتىنى پۈتۈنلەي فېئوداللاشتۇرۇۋەتتى، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زاماندىكى دېموكراتلىرى مۇشۇ نۇقتىدىن فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇش بىلەن كۇڭفۇزىنى تەنقىدلەشنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى. بۇ چۈشەنچىلىك. بۈگۈنكى كۈندە پۈتۈن دۇنيا يېڭى بىر ئاڭ ئىنقىلابىغا يۈزلەنمەكتە، يېڭى بىر سۈيىپىكتىپلىق بىلىش ۋە سۆزلەشچانلىككە يۈزلەنگەن يېڭى يۆنىلىش ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتقان چاغدا، بولۇپمۇ جۇڭگو سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا كىرىشكەن بۈگۈنكى كۈندە بىز كۇڭفۇزى تەلىماتلىرىنىڭ ئابىستراكت پىكرەن قىممىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ تېمىلىرىنى جانلاندۇرۇپ، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، بۈگۈنكى ئاڭ قۇرۇلۇشىغا ھەسسە قوشۇشىمىز لازىمۇ - يوق؟ مۇنداق قىلالامدۇق - قىلالامدۇق؟ بۇ كۇڭفۇزى تەنقىقاتىنىڭ دەۋرلەشتۈرۈش تېمىسىدىن ئىبارەت. ھاكىم مۇتلەقلىق يارىمايدۇ. شۇنىڭدەك مۇتلەقلىقلەشتۈرۈۋېتىش يارىمايدۇ. بۇ ئىككىسى فېئوداللىق جەمئىيەتتىن تۆرەلگەن قوشىقىزەكتىن ئىبارەت. جۇڭگونىڭ ئالاھىدىلىكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ قاتلاملىق تۈزۈلمىسىدىن ئايرىلالمايدۇ. زاماننىڭ ئالاھىدىلىكىمۇ تارىخ ۋە پىكرەن قىممىتىنىڭ قاتلاملىق تۈزۈلمىسىدىن ئايرىلالمايدۇ. بۇ خۇددى دېموكراتىيە، ئەركىنلىك، مېھرىبانلىقنى بۇرژۇئازىيە بىلەن بىرلەشتۈرۈپمۇ، ئايرىپمۇ قاراشقا بولىدىغانلىقىغا ئوخشاش كۇڭفۇزىنىڭ ئىدىيىسىنى فېئودالىزم جەمئىيىتى بىلەنمۇ بىرلەشتۈرۈپ ۋە ئايرىپ قاراش مۇمكىن. . . .

كۇڭفۇزى « 仁 » ئىبارىسىنى كولى ئالەمنىڭ ئۆلچىمى

دەپ قارىدى. ئۇ ئىنسانىيەت مەركەزلىك نەزەرىيەسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن گومانىزىملىق ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ «بېرىدئونال» (ئىنسان خىسلىتى) مائارىپ قاراشلىرىمۇ ئىنساننىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە قارىتىلغان ئىدى، ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، جۇڭگونىڭ فېئودالىزم دەرىجىلىك ھاكىم مۇتلەقلىق جەمئىيىتى، كۇڭفۇزىنىڭ بۇ پارلاق ئىدىيىسىنى دوڭمىغا، نامى بار مېغىزى يوق پۇچەك مېۋىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل غايىۋى تەپەككۈر مىراسلىرىغا ئوخشاش كۇڭفۇزىنىڭ فازىل ئىنسان ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدىكى قاراشلىرى زامانىمىزدا ۋە كەلگۈسىدە تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى ھەقىقىي گۈل ۋە ھەقىقىي مېۋىگە ئايلانغۇسى، بۇ كۇڭزىچىلىقنىڭ ھەقىقىي ئازادلىقى بولغۇسى! «^①دېمەك ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ كۇڭفۇزى ھەققىدىكى يۇقىرىقى ماقالىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇنلاردىن بىز ئۇنىڭ پىكرىنىڭ ھەقىقەتەن تىرەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىز كۇڭفۇزىچىلىق تەتقىقاتىغا قوشقان يول كۆرسەتكۈچلۈك تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، ھەرقانداق بىر پەندە نەتىجە قازىنىمەن دېگەن كىشى شۇ ساھەدە ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئىش ئىزلىرىدىن ۋە ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ھەم ئۇلار توپلىغان تەجرىبە - ساۋاقلاردىن خەۋەردار بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆز ئىشىنى توغرا ئىزغا چۈشۈرەلەيدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن دەل ئاشۇنداق قىلغانلارنىڭ بىرى بولغاچقا، ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىكى نەتىجىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك

① ئابدۇرۇسۇل ئابدۇراخمان: «كۇڭفۇزى تەتقىقاتىدىكى يېڭى ئىزدىنىش»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1993 - يىلى 16 - مارت سانىغا قارالغۇ.

بولدى. 1979 - يىلى سىياسىي ھوقۇقى — مەتبۇئات ھوقۇقى ئەسلىگە كەلگەندىن تارتىپ 1995 - يىلى بىز بىلەن ۋىدالاشقىچە بولغان 16 يىل ۋاقىت ئىچىدە «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «قەدىمكى كۈسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۈرى كومىراجىۋا»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىخى تەسۋىرى»، «ئەلقانۇن فىت تىب»، ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى — قۇتادغۇبىلىك»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەھمەت يەسسەۋى ۋە يەسسەۋىچىلىك»، «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتى»، «كۈسەن رەسساملرىدىكى ئېستېتىك ئاڭ توغرىسىدا»، «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى»... قاتارلىق 200 پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل تېمىدىكى ئىلمىي نەزەرىيىۋى ماقالىلارنى ئېلان قىلدى. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۇنىڭ، «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى»، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتەمىن ھېكمەتلىرى»، «ئائىلە» قاتارلىق مەخسۇس تېمىدىكى ئىلمىي كىتابلىرى نەشر قىلىندى. «سىكتايلىرىنىڭ مېتالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى توغرىسىدا»، «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «تۈرك

مەدەنىيىتى ھىندىستاندا» ، «كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە كۈسەن ئۇسسۇلى توغرىسىدا» ، «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش تىزىملىرى» ، «ھاياتىم ھەققىدە قايتا ئويلىنىش» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە «شىنجاڭدا 1944 — 1949 — يىللاردىكى خەلق ئىنقىلابى» (بۇ كىتابنى ئالىم 1957 — يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئاتاپ يازغان بولۇپ، مەجىت قاسىم، مۇزەپپەرلەر بىلەن بىرلىكتە تاماملىغان) ، «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى» ، «ئۇسسۇل ماكانىنىڭ يېڭى باھارى» قاتارلىق ئىلمىي كىتابلىرى تېخىچە ئورنىتىلغان ھالىتىدە تۇرماقتا.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە دەسلەپ باھالانغان پروفېسسور بولۇپ، ئۇ يۇقىرىقىدەك نەتىجىلىرى بىلەن ئۆز خەلقى ئۈچۈن، مىللىتى ئۈچۈن، جۈملىدىن ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ شان — شەرەپ قازاندى. ئۇنىڭ تەرجىمىھالى ۋە ئىلمىي پائالىيەت نەتىجىلىرى جۇڭگونىڭ ھازىرقى دەۋرىدىكى مەشھۇر پەيلاسوپلىرى، ئالىملىرى ۋە سەنئەتكارلىرى قاتارىدا دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا چىقىرىلغان تۈرلۈك لۇغەت ۋە قامۇسلارغا كىرگۈزۈلۈپ، مەملىكەت ۋە دۇنياغا تونۇلدى.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئىجادىيىتى ھەقىقەتەن كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلىدىغان بولۇپ، ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. (1) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى، (2) ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى؛ (3) ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتى؛ (4) ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتى؛ (5) غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى؛ (6) ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتى؛ (7) ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىغا دائىر تەتقىقاتى؛ (8) يىپەك يولى تەتقىقاتى؛ (9)

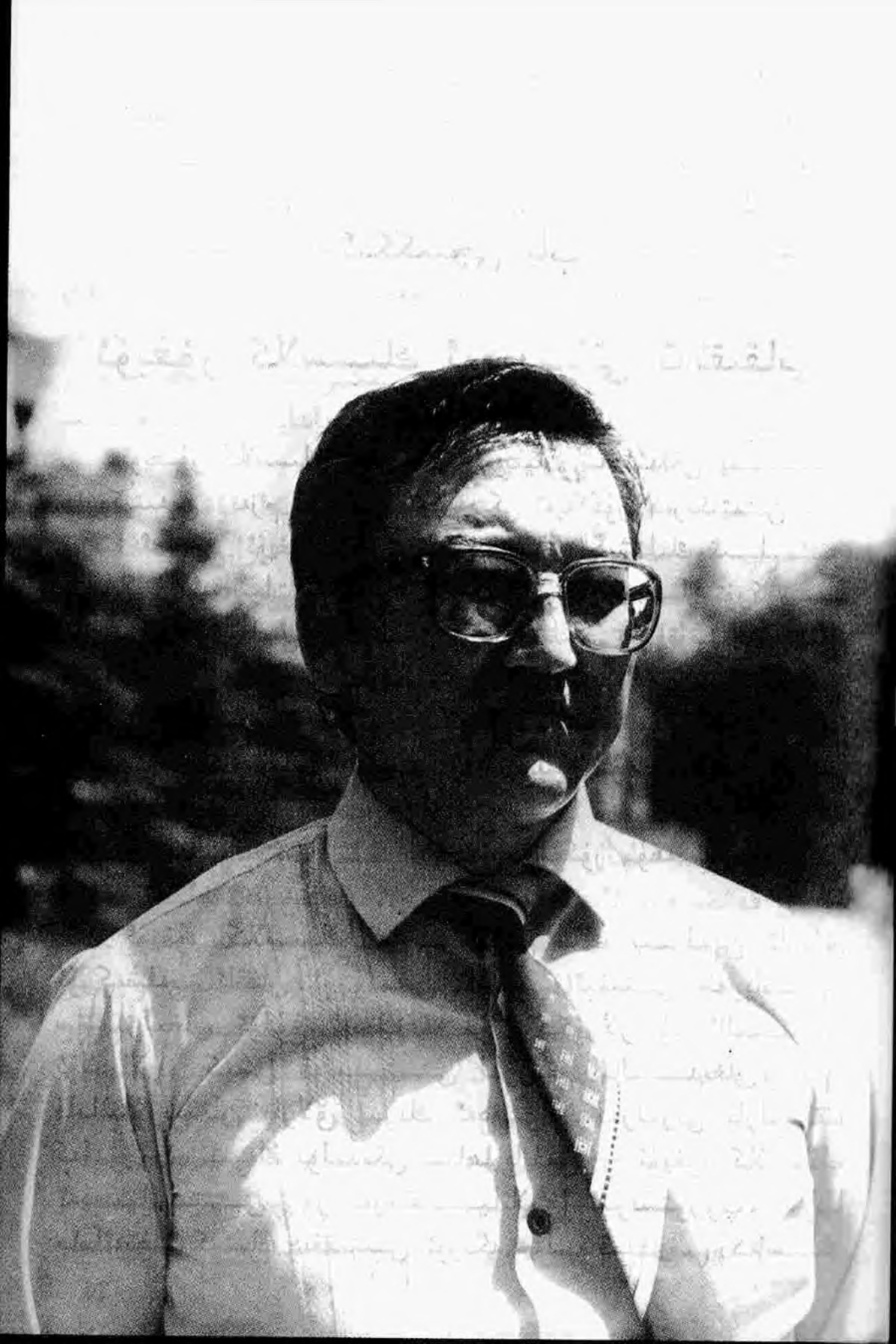
ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتى؛ (10) «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» تەتقىقاتى.

بىز ئالىمنىڭ ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى ھەققىدە توختالغىنىمىزدا ئومۇمەن يۇقىرىدىكى نۇقتىلار بويىچە ئايرىم-ئايرىم توختىلىپ، ئۇنىڭ تەتقىقاتتىكى تۆھپىسىنى ۋە ئۆزگىچىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشىمىز.

بۇ ماقالىدا ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا بىر قانچە نۇقتىلارنى تەكىتلەشكە تىرىشىمىز. بۇ نۇقتىلارنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا بىر قانچە نۇقتىلارنى تەكىتلەشكە تىرىشىمىز.

بۇ ماقالىدا ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا بىر قانچە نۇقتىلارنى تەكىتلەشكە تىرىشىمىز. بۇ نۇقتىلارنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا بىر قانچە نۇقتىلارنى تەكىتلەشكە تىرىشىمىز.

بۇ ماقالىدا ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا بىر قانچە نۇقتىلارنى تەكىتلەشكە تىرىشىمىز. بۇ نۇقتىلارنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا بىر قانچە نۇقتىلارنى تەكىتلەشكە تىرىشىمىز.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەدەبىيات شەكلىدىكى بىلىش ھەرىكىتىدىن، نەزم - نەسر شەكلىدىكى تەپەككۈر ھەرىكىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى كىشىلىك ئىلمى ھېسابلانغان ئەدەبىيات ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش جاھاننامىسى، ئۆز يولىنى يورۇتۇشنىڭ مەشئەل چىرىغى، ئۆز - ئۆزىنى ئويغىتىش، قايتا ئويلىنىدۇرۇش سىگنالى بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇيقۇ ئۈچۈن ئەللىي ناخشىسى، بىخوتلۇق مەي سۆھبىتى، ھاماقەتلىك مەدھىيىسى ۋە ئەدىبلىك شوھرىتىنىڭ تەنتەنسى ئەمەس.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۆزگەشەپ ئاققان ئۈزۈلمەس تارىخىي ئېقىنى جەرياندا سانسىزلىغان ئۇلۇغ ئەدىب - مۇتەپەككۈرلەر ۋە ئالىم - ئۆلىمالار، كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان، كۆز قاماشتۇرىدىغان پارلاق يىرىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، يىپەك يولىدىكى بىباھا بايلىق — ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرۈپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. «كلاسسىك

ئەدەبىيات مىللەتنىڭ پەلسەپىۋى تەپەككۈرىدىن ھاسىل بولغان ،
پەلسەپىۋى روھىيىتىنى سىمانتىك مەزمۇن قىلغان بەدىئىي
ئىپادە ، مىللەتنىڭ كىشىلىكىنى ئاڭلىق چۈشىنىشنىڭ
ئېستېتىك ئۇچۇرى ، مىللەتتىكى ئاڭلىق قاتلامنىڭ زېمىن
كامالىتىدە يېتىلگەنلىكىنىڭ ئېتنىك نامايەندىسى» (ئا .
مۇھەممەتئىمىن) بولغاچقا ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى
خەزىنىسىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخى قاتلاملىرىنى ، شۇنداقلا شەرق ۋە
غەربنىڭ تەرەققىپەرۋەر ئەنئەنىۋى پىكىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر
روھىيىتىدىكى ئىپادىلىرىنى يورۇتۇشتا ناھايىتى مۇھىم
ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن بۈيۈك
پەيلاسوپ ۋە شائىر ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى ، داڭلىق
تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ، ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۈر
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ ناماياندىلىرىدىن
ئەھمەد يەسسەۋى ، مەشھۇر شائىر ئەھمەد يۈكەنەكى ، ئۇيغۇر
پروزىسىنىڭ يىرىك نامايەندىسى نەسىردىن رابغۇزى ، ئۇيغۇر
پوئىزىسىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى بولغان ئەلشىر نەۋائى ،
ئاتايى ، سەككاكى ، لۇتقى ، خاراباتى ، زەلىلى ، نۆبىتى ،
مىرزاهەيدەر ، جامال قارشى ، بابارەھىم مەشرەپ ، مۇھەممەد
سادىق قەشقەرى ، ئابدۇرېھىم نىزارى ، ناقىس ، تەجەللى ، موللا
بىلال ، ئەھمەد شاھ قاراقاشى ، موللا مۇسا سايرامى . . .
قاتارلىق ئالىم - ئەدىبلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئۆچمەس
يۇلتۇزلاردۇر . تارىخىمىزنىڭ ئالتۇن سەھىپىسىدىن ئورۇن
ئالغان « ئوغۇزنامە » ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » ،
« قۇتادغۇبىلىك » ، « ئەتەبەتۇل ھەقايق » ، « مۇپتاهۇل ئۇلۇم » ،
« خەمىسە » ، « چاھار دىۋان » ، « مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام » ،
« يۈسۈپ زىلەيخا » ، « تەزكىرەئى ئەزىزان » ، « زەپەرنامە » ،
« غازات دەرمۈلكى چىن » ، « گۈلزار بىنىش » ، « تارىخىي

مۇسقىيۇن» ، «تارىخى رەشىدى» ، «تارىخى ئەمىنىيە» ،
«قىسسەسۇل ئەنبىيا» . . . قاتارلىق دۇنياۋى شوھرەتكە ئىگە بۇ
نەسىرى ۋە نەزمىي ئەسەرلەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ
خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەرلەردۇر .
ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى تارىخى دەۋرلىرىدە بارلىققا كەلگەن
ۋە ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملارغا مەنسۇپ بولغان ئاشۇ ئالىم -
ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى ھەم ئۇلارنىڭ بەدىئىي
ئىقتىدارىنىڭ كۆرۈنەرلىك مەھسۇلى بولغان ئاشۇ بىر قاتار
نەسىرى ۋە نەزمىي ئەسەرلىرىنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق
قىلىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نىشانى قىلغان ئالىم -
ئەدىبلەرنىڭ سەركىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەھەتتىكى تۇنجى ماقالىسى «ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» نى 1956 -
يىلى ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە ئىككى خىل تىلدا ئېلان قىلغاندىن
تارتىپ تاكى 1979 - يىلى مەتبۇئات ئەركىنلىكى ئەسلىگە
كېلىپ 1995 - يىلى بىز بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلاشقىچە بولغان
ئارىلىقتا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخى
ھەققىدە ئەتراپلىق ئىزدىنىش ئارقىلىق «ئىسلامىيەتتىن
ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، «خاقانىيە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلى ئەدەبىياتى» ، «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، «يېڭى
زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قاتارلىق تۆت تومدىن تۈزۈلدىغان
«ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ سىستېمىلىق پروگراممىسىنى
تۈزۈپ چىقىپ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلىپ ، ئۆزىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات
ھەققىدىكى بىلىمىدىن خەۋەر بېرىش بىلەن بىرگە كەڭ كلاسسىك
ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەپ ئۇيغۇر
كلاسسىك ئەدەبىياتىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ئۈچۈن

مۇستەھكەم ئۇل ھازىرلاپ بەردى .
كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
يىپەك يولىدا مەيدانغا كەلگەن بىباھا گۆھەر سۈپىتىدە يېگانە
ھادىسە بولماستىن، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەھەللىۋى قىممەت
ۋە خەلقئارا قىممەت ياراتقان مەنىۋى تارىخى ۋە مەنىۋى
بايلىقىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، ئۇنى تەتقىق قىلىش ئۈنچىلىك
ئاسانغا چۈشمەيدۇ. كلاسسىكلارنىڭ شېئىر - غەزەللىرىنى
نەسرلەشتۈرۈپ بايان قىلىش ھەرگىزمۇ تەتقىقات
ھېسابلانمايدۇ. بەلكى ھەر بىر مىسرا - كۈپلەپ تېكىدىن ئۇيغۇر
مەنىۋىيىتىنى، روھىيىتىنى قېزىپ چىقىپ، ئىنچىكە
ھالقىلارغا قەدەر چوڭقۇر ئوپىراتسىيە ئېلىپ بېرىش، ئەسەر
ئارقىلىق شۇ ئەسەر يارىتىلغان دەۋرنىڭ مىللىيەتلىك
ئالاھىدىلىكىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ بىلىش قۇرۇلمىسىنى . . .
ئەكس ئەتتۈرۈش «تەتقىقات» دېگەن نامغا قىسمەن بولسىمۇ
ئۇيغۇنلىشالايدۇ. بۇ نۇقتىنى ئاللىبۇرۇن ھېس قىلغان ئالىم
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»
پروگراممىسىنى تۈزۈش جەريانىدا يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق
بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، تەتقىقات دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش
مەقسىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئالاقىدار بەزى مەزمۇنلارنىمۇ
كىرگۈزۈشنى چەتتە قالدۇرمىغان. نەتىجىدە بۇ پروگرامما
ھەقىقىي ئىسمى - جىسمىغا لايىق پروگراممىلىق رولىنى جارى
قىلدۇرغان .

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخى ھەققىدە پروگرامما
تۈزۈش زور كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئىجادىي ئەمگەك. بۇ ئەمگەك
بىلەن شۇغۇللانغۇچىدا ئەدەبىي تالانت بولۇش بىلەن بىرگە ئەڭ
مۇھىمى مەسىلىلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى توغرا
كۆزىتەلەيدىغان ئۆتكۈر ئەقىل كۆزى، ئەدەبىيات بىلەن باغلانغان
تۇرمۇش رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان مول

بىلىمگە، مەدەنىيەت - سەنئەت قارشىغا، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە خېلىلا مۇكەممەل بولغان بىلىمگە، ئۆز خەلقىنىڭ قەلب دۇنياسىنى كۆرەلەيدىغان - بىلەلەيدىغان ئەقىل - ئىدراكقا ئىگە بولۇشى، تارىختا ئۆتكەن ئالىم - ئەدىبلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر ئېلىشىدەك رېئاللىقنى چۈشىنەلەيدىغان قابىلىيەتنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك. شۇنداقلا ئۇ كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلەيدۇ. ئالىم ئۈچۈن بۇ نۇقتا ئايدىڭ بولغاچقا، پروگراممىنى ئانچە كۆپ قىينالمايلا تۈزۈپ چىقالىغان ۋە شۇ ئاساستا بىر قاتار تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، كىشىنى خۇشالاندۇرىدىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىمنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ھەققىدىكى تەتقىقاتى 1956 - يىلى باشلانغان. ئۇ مەتبۇئات ئەركىنلىكىدىن قالغان 1959 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل جەريانىدا قارا ئىشچىلىق خىزمىتىنى باش چۆكۈرۈپ ئىشلەش بىلەن بىرگە، خىزمەت ئورنىدىكى قۇلايلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، باشقا پەنلەر قاتارى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىمۇ قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، كۆپلىگەن تەتقىقات تېمىلىرى ئۈچۈن ئۇل ھازىرلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەتبۇئات ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلگەن 1979 - يىلىدىن تارتىپ 1995 - يىلى مەڭگۈلۈك كۆز يۇمغىچە بولغان 16 يىل جەريانىدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى مەتبۇئاتلاردا، ۋە چەت ئەللەردىكى قىسمەن مەتبۇئاتلاردا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا دائىر: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ - فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «مۇھەممەت سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت زات قارشى توغرىسىدا»، «ئەبۇنەسىر فارابىنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى»، «ئوتتۇرا

ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە» ،
 «قۇتادغۇبىلىك» ۋە مائارىپشۇناسلىق مەسىلىلىرى» ،
 «فەرھاد - شېرىن» تراگېدىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار
 ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى» ، «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە «سەددى
 ئىسكەندەر» ، «پۈتمەس - تۈگمەس بايلىق ۋە ئەبەدىي
 يادىكارلىق» («تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تولۇق نەشرى
 مۇناسىۋىتى بىلەن) ، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ
 قامۇسى — «قۇتادغۇبىلىك» ، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇنىڭ
 ئاپتورى» ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتى» ،
 «ئېمپىرىيەدەكى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ
 قارىشىدىكى ئومۇملۇق ۋە ئالاھىدىلىكلەر توغرىسىدا» ،
 «مىرزاھەيدەر ۋە «تارىخىي رەشىدى» ، «يىپەك يولىدىكى
 بىباھا گۆھەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پەلسەپە
 قاراشلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش» ، «مۇھەممەد خارەزمى ۋە
 «مۇھەببەتنامە» ، «ھاپىز شىرازى — شەرق شېئىرىيىتىدىكى
 ئىسىيانكار ئۇستاز» ، «مەشرەپ — ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىر» ،
 «ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە ئوقۇلغان شىكايەتنامە» («كوللىيات
 مەسنىۋى خاراباتى توغرىسىدا») ، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
 تەبىئەت قاراشلىرى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر» ، «خوجا باھاۋىدىن
 نەقىشەندى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەھمەد
 يەسسەۋى ۋە يەسسەۋىچىلىك» ، «ئەمىر خىسراۋ دىھلەۋى» ،
 «ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر، شائىر ناسىر خىسراۋ» ، «خوجا جاھان
 ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى ھەققىدە» ، «سەئىدى
 شىرازى» ، «زەلىلى شېئىرىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە
 بەدىئىي قىممىتى توغرىسىدا» ، «ما زوچاڭ ۋە ئۇنىڭ
 شېئىرلىرى» ، «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شائىرلىرى
 ۋە ئالىملىرىدىن نەمۇنىلەر» ، «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت
 تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى» ، «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن

تەسۋىرى» ، «كلاسسىك ئەدەبىياتتا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن مانى دىنى رەسىملىرىنىڭ بايقىلىشى» ، «نەۋائىي مىراسلىرىنىڭ مەنۋى مەدەنىيەت قىممىتى» ، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى جەمئىيەت مودېلى» ، «مەنسۇر ھەللاجىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەكس ساداسى» ، «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋائىي خانلىق ئەنئەنىسى» . . . قاتارلىق ئىلمىي قىممىتى زور بولغان بىر تۈركۈم ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشتى . ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ماقالىلىرى يۈزەكى يەشمىدىن خالىي ، سىستېمىلىق ھالدا يېزىلىپ تېمىلار ئۆزگىچە تاللانغان بولغاچقا ، بۇ ساھەدىكىلەر ئۈچۈن بىر ئوبدان ئۆرنەكلىك رول ئوينىغان . يەنە كېلىپ ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلىرىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرى ، ژانىرلىرى ، مەزمۇنلىرى ، بەدىئىي شەكىللىرى ، ئۇسلۇبى ، ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى ، تارىخىي ئېقىملىرى ، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاساسلىق نامايەندىلىرى ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇتقان يېتەكچىلىك ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەر ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن بولغاچقا ، ھەقىقىي ئىلمىي تەتقىقاتلىق رولىنى جارى قىلدۇرغان .

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن كۆپ شۇغۇللىنىپ ، مول ھوسۇل بەرگەن ئالىم بولۇش بىلەن ئۆز تەتقىقات پائالىيىتى جەريانىدا ھېس قىلغان بىرقاتار مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ :

«بىرىنچى ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى قېزىش ، رەتلەش ، ئېلان قىلىشتەك قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىدىن تاشقىرى تەتقىق قىلىش ، جارى قىلىشتەك يورۇتۇش ۋە ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئەگەر قۇتقۇزۇۋېلىشنى

«مەۋجۇتلۇق قىممىتى» نى قۇتقۇزۇۋېلىش دېيىشكە توغرا كەلسە، تەتقىق قىلىشنى «ئىلمىي قىممىتى» نى نامايان قىلىش دەپ قاراش كېرەك. بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەن بىلەن جان، ھاياتلىق بىلەن ئەقىل - پاراسەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىش مۇمكىن.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى نوقۇل ئۇيغۇر ئەدىبلرىنىڭ كلاسسىك شېئىر ۋە داستانلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات بىلەن پۈتۈنلەي روشەنلىشىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇ ئاز دېگەندە يەنە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، مۇقام مەدەنىيىتى) تەتقىقاتى؛ تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى، پارس - ئەرەب كلاسسىك ئەدەبىيات (جۈملىدىن سوپىزىملىق ئەدەبىيات) تەتقىقاتى؛ يىپەك يولى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن ئۆز قاتلاملىرى ۋە ئۆزىنىڭ تاشقى چەمبىرىنى يورۇتۇشقا موھتاج. بۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى ھەقىقىي كەڭلىك ۋە تىرەنلىككە ئېرىشتۈرۈشنىڭ تۈپ يولى.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ تۈپ مەقسىتى — ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى ۋاسىتە قىلىپ، كەلگۈسىگە يۈزلىنىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ روھىيىتىنى پاكلاشتۇرۇش، ئويغىتىش، جانلاندىرۇش؛ كلاسسىك ئەدەبىيات سەھىپىلىرىدىكى پەلسەپە ۋە تەپەككۈر ھېكمەتلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ پىكىر ھېسسىياتىنى بېيىتىش؛ كلاسسىك ئەدەبىياتتا چۆكمە ھاسىل قىلغان ئۆلمەس ئىزگۈ روھىيەت بىلەن يېڭى ئەۋلادنى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت. ئىنسانىيەت ئۆتمۈشتە ياراتقان بارلىق مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت دۇردانىلىرى پەقەت ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسى ئىلگىرىلەش يولىنى يورۇتۇشقا ھەسسە قوشقاندىلا، ئۆزىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە مەنىۋى قىممىتىنى تاپقان بولىدۇ. ئۆتمۈشكە پەقەت كەلگۈسىلا روشەن

باھا بېرەلەيدۇ» .

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەھەتتە بىر تەرەپتىن سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى ئاساس قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىنى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئەبۇنەسىر مۇھەممەت فارابى، كومىراجىۋا، ما زوچاڭ قاتارلىقلارنىڭ بىر تۈركۈم شېئىرلىرىنى ۋە مۇھەممەت خارازمنىڭ لىرىك مەكتۈبى — «مۇھەببەتنامە» نىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، مىسرا ۋە تېكىستلىرىنى تولۇقلاپ نەشرگە تەييارلاپ كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپلەپ يورۇقلۇققا چىقىشىغا كۈچ قوشتى. بۇلاردىن باشقا ئۇ يەنە تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن خەنزۇ شائىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە دائىر بىر قىسىم شېئىرلىرىنى، شەرق ئەدەبىياتىدىكى غايەت زور بايلىق «شاھنامە» (بۇ كىتابنى ئابدۇۋەلى خەلىپەتوف بىلەن بىرگە ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان) نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئېلان قىلىپ، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنى تېخىمۇ بېيىتىشنى ماددىي ئاساس بىلەن تەمىنلىدى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئالىم ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەزىمەتلەردىن بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائىينى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساسىي نۇقتا قىلدى. ئۇ نەۋائىي ھەققىدە يېزىلغان «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى» ناملىق ماقالىسىدا، ئەلىشىر نەۋائىي ھاياتىغا ئائىت مەنبەلەر، ئەلىشىر نەۋائىي نەسەب مۇئەمماسى، ئەلىشىر نەۋائىي پائالىيىتىنىڭ

ماكان چەمبىرىكى ۋە ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئائىلە نەسەبى، ئەلىشىر نەۋائىي ئەدەبىي ئىلىمنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئۇچۇرى، ئەلىشىر نەۋائىي دەۋرىدىكى مەدەنىي مۇھىت، ئەلىشىر نەۋائىي — يىپەك يولىدىكى شۆھرەتلىك سېيما، ئەلىشىر نەۋائىي ئىجادىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق جەھەتتىكى ئۆچمەس ئەنئەنە، ئەلىشىر نەۋائىي تۆھپىلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى قاتارلىق كىچىك تېمىلار بويىچە قىسقا، ئەمما قىممىتى يۇقىرى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، بۈيۈك شائىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان پەخىرلىك ئورنىنى ھەقىقىي مۇئەييەنلەشتۈردى. بولۇپمۇ ئۇ مەزكۇر ماقالىسىدا: «ئەلىشىر نەۋائىي چىن ۋە خوتەن ئىبارىلىرىگە پاك مېھرى ۋە ئالىيجاناب ھۆرمىتى بىلەن مۇئامىلە قىلغان. خۇددى ئى. ئە. بېرتېلىس «نەۋائىي» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسەتكىنىدەك: نەۋائىي قەھرىمانلىرى بىۋاسىتە چىن ماچىنىغا باغلانغان. ئەگەر بىز ھاپىز شىرازىنىڭ ئۆز يۇرتىنى ئىستىلا قىلغان تۆمۈرلەڭ ئالدىدا ئوقۇغان بۇخارا، سەمەرقەنتنى شىراز قىزلىرىنىڭ بىر خالىغا بەخش قىلاتتىم، دېگەن مىسراسىنى شەرتلىك نەزەردە تۇتساق، نەۋائىينىڭ خوتەن ھەققىدىكى قاتار نەزمىلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان مېھرىلىك ئۈنچىلەرنىڭ ۋەزىنى قىياس قىلىمىز» دەپ يېزىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ نەۋائىي يۇرتى ھەققىدىكى ئۆزگىچە قارىشىنى يوشۇرۇن ھالدا ئوتتۇرىغا قويدۇ. بۇ ئۆزگىچىلىك ئالىمنىڭ ئۇشبۇ ماقالىسىنىڭ ھەقىقىي جېنى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن (بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن) بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار نەۋائىي ئەسەرلىرىدىكى تىل تەركىبى بىلەن خوتەن شىۋىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق يەنە بىر قەدەم يۇقىرى ئىلگىرىلىدى. شۇ سەۋەبلىك بىز مەزكۇر ماقالىنى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دېيىشكە ھەقلىقىمىز. بۇنىڭدىن

باشقا ئۇ «نەۋائىي مىراسلىرىنىڭ مەنبەسى قىممىتى» ناملىق ماقالىسىدا، نەۋائىينىڭ تۆت تۈرلۈك مۇئەزەم تۆھپىسىنى ئېنىقلاپ چىقسا، «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» ناملىق ماقالىسىدا نەۋائىي «خەمسە» لىرىدە تىلغا ئېلىنغان خوتەن تەسۋىرلىرىگە ئائىت بېيىتلاردىن نەمۇنىلارنى كۆرسىتىش ئارقىلىق، نەۋائىينىڭ خوتەنگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن تېپىلغان مانىزم سىزما يادىكارلىقلىرى» ناملىق ماقالىسىدا نەۋائىي ئەسەرلىرىدىكى مانى ئوبرازىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ، نەۋائىينىڭ كۆپ خىل بىلىملەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن ئەللامە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرسە، «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋائىيخانلىق ئەنئەنىسى» ناملىق ماقالىسىدا، ئىككى ئۇلۇغ مەدەنىي مىراس — «ئون ئىككى مۇقام» بىلەن ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ بىر گەۋدە بولۇشى خۇددى ئىككى خىسلەتلىك يۇلتۇزنىڭ ئۇچرىشىدەك خەلقىمىزنىڭ سەنئەت گۈلزارىدىكى قۇتلۇق تارىخى ئەنئەنىسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە (سەددى ئىسكەندەر)»، «ئەلىشىر نەۋائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىلىرىدىمۇ نەۋائىيشۇناسلىق جەھەتتىكى بوشلۇقلارنى تولدۇردى.

ئالىمنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى ئالەمشۇمۇل مىراس «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇ 1956 - يىلى ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» ناملىق ماقالىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە تۇنجى قېتىم تەتقىقات يۈرگۈزگەندىن تارتىپ ۋاپات بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا، مەخسۇس «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىغا دائىر 10 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي

ماقاله ئېلان قىلغان ۋە شۇ ئاساستا «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى» ناملىق قامۇس خاراكتېرلىك ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. 1986 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 13 - كۈنىگىچە ياپونىيە خەلقئارا ئالماشتۇرۇش فوندى، يۇپىتەن (خانىدا) خاتىرە سارىيى ۋە كىوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىرلەشمە تەكلىپى بىلەن ياپونىيەدە ئىلمىي زىيارەتتە بولۇپ، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي قامۇسى «قۇتادغۇبىلىك» تېمىسىدا ئىلمىي لېكسىيە سۆزلىگەن. ياپونىيە ئالىم - پروفېسسورلىرىدىن خانىدا ئاكىرا، مورىياسۇ تاكاۋۇ (سىن ئەن شياۋفۇ)، ۋۇجى يىدا، مانو يىجى . . . قاتارلىقلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى، قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت خانلىقىدىكى تىل بىرلىكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىكى تارىخىي قاتلاملىق، شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش چۈشەنچىسى قاتارلىق تەرەپلەرگە چېتىلىدىغان مەزمۇنلاردىن سوزىغان سوئاللىرىغا قايىل قىلارلىق جاۋابلارنى بەرگەن. نەتىجىدە بەزى ياپونىيە ئالىملىرى ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان «مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئارىلاشمىچىلىق ھادىسىسى» كۆز قارىشى، «يەرلىك ۋە خەلقئارا تەسىرلىك ئىككى مەدەنىيەت تىپى»، «ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەتنىڭ بەش خىل تارىخى تىپى» كۆز قارىشىنى تەكرار تىلغا ئېلىپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشسە، بەزىلىرى «شەرق رىئاسانىسى (مەدەنىيەت ئويغىنىشى) ۋە ئۇنىڭ باسقۇچلۇقى» قارىشىغا قولداشلىق ئىپادىلەشكەن. قىسقىسى، ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقارلىق بولدى. شۇ سەۋەبلىك بىز ئۇنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئۈستىدە توختالغاندا نۇقتىلىق قىلىپ «قۇتادغۇبىلىك» كە دائىر بارلىق مەلۇماتلارنى ئۆزىگە تولۇق مۇجەسسەملەش - تۈرگەن چوڭ تىپتىكى «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى ناملىق

كىتابى ھەققىدە ئازراق توختىلىش بىلەن بۇ ھەقتىكى سۆزىمىزنى تۈگەللەيمىز. «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» ئۇيغۇرلاردا ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ بىرىك سەمەرىسى بولۇپ، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» ئۈچۈن تىكلەنگەن يىقىلماس مۇنار سۈپىتىدە ئۆز قىممىتىنى مەڭگۈ جۇلالىتىدۇ. ئالىم بۇ ئەسەرنى يېزىش جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى» ناملىق كىتابىم 1956 - يىلى ئىككى تىلدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن ماقالەم بىلەن باشلانغان ئىنتىلىش ۋە ئىزدىنىش ئاساسىدا شۇ مۇئەللىپنىڭ يېشىدا يېزىلغان . . . بۇ كىتابنى يېزىشقا بەش نەرسە تۈرتكە بولدى، ئۇلار: رەشىد رەھىمىتى ئاراتنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نى ئېچىلمىغان خەزىنە، دېيىشى؛ بارتولدنىڭ بۇ كىتابنى تۆۋەنلەشتۈرگەن سۆزلىرى؛ ئاپتور قەبرىسىنىڭ قايتا ياسىلىپ يوپۇقدالغانلىقى؛ بۇ كىتاب تەتقىقاتىنىڭ شېئىرىي «يەشمە» نۇسخىسىنى ئاددىيلا ماقالە شەكلىدە تەكرار يېشىپ بېرىشنى قېلىپ قىلغان ئاسان يولغا كىرىپ قالغانلىقى؛ بۇ كىتابنىڭ مىللىي ۋە تىل تەۋەلىكى ھەققىدىكى تالاشلاردىن ئىبارەت. دەرۋەقە، بۇ كلاسسىك «نوم» غا شەرھنامە كېرەك ئىدى. بۇ ئەبەدىيلىك يوپۇق ھېسابلىناتتى. مەن «مەڭگۈ تاشلار»، «تۇرپان تېكىستلىرى»، «قارا خانىيلار ھۆججەتلىرى» ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ۋە پىكرىنىڭ يىلتىزى ھەققىدە ئىزدەندىم. ئارىستوتېل - فارابى، فىردەۋسى - كەيكافۇس ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلدىم. كىتابنى سىياسىي نۇقتىدىن ئىزاھلاشتىن ساقلىنىدىم. ئۇنى كېسىۋالماي، بىر پۈتۈن ھالەتتە ئىزاھلاشقا ئورۇندۇم. نەتىجىدە تالىشىپ يۈرگەن تىل ۋە مەدەنىيەت «ئىرسىيىتى»

ھەل بولدى. يۈسۈپنىڭ تىلى سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تىلى بولۇپ چىقتى».

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى. يۇقىرىقى بەش تۈرلۈك سەۋەبى ئالدىن بايقىيالىغان، ئەقىل كۆزى روشەن بولغان ھەر قانداق بىر ئالىم - تەتقىقاتچى ۋىجدانەن ھالدا قولغا قەلەم ئالىدۇ. بۇنىڭغا كېتىدىغىنى پەقەت بايقاش ۋە ئەقىل - بىلىم بىلەن تويۇنغان جۈرئەتتىن ئىبارەت، خالاس.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ خىل روھقا يەنى مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىپ توغرا ئىزغا سېلىش روھىغا باي ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئۇشبۇ كىتابنى يېزىشقا تۈرتكە بولغان سەۋەبلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، يۇقىرى ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. ئۇ ئۆز تەتقىقاتىدا ئالدى بىلەن ئۆزىدىن بۇرۇن بۇ ساھەدە ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنى قوبۇل قىلدى، رەددىيە بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە رەددىيە بەردى. تۆۋەندە ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى يەڭگىلتەكلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بايانلارغا بولغان تەنقىدى قاراشلىرىنى قىسقىچە كۆرسىتىمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىغا ئاساس سالغۇچى ئالىملاردىن بىرى بولغان ۋ. ۋ. بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تارىخى ھەققىدە لېكسىيەلەر» ناملىق ئەسىرىدە: «بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ ئەسىرىدە ھېچقانداق بىر تارىخىي شەخسنىڭ نامى يېزىلمىغان. بۇ جەھەتتە «قۇتادغۇبىلىك» پارسچە يېزىلغان ئۈلگىلەرگە نىسبەتەن قىممىتى بەكلا تۆۋەن بىر ئەسەردۇر»، داستاندىكى پېرسۇناژلار «ھاياتى كۈچكە ئىگە ئەمەس»، «بىمەنە تەمسىللەر (مەسىلەن، شائىر ئادالەتنى ئەمىر، دۆلەتنى ۋەزىر دەپ كۆرسىتىدۇ) ۋە ھاياتتىن خېلىلا

يىراق بولغان بىر يۈرۈش بوش نەسبەتلەرنى كۆرىمىز» دەپ يازسا، ۋېنگرىيە ئالىمى ژ. تھوردى «خەنزۇچە بىرەر ئەسەرنىڭ تۈركچە كۆز قاراش ياكى شۇ خىل كۆز قاراشقا ئۇيغۇن تەرزىدىكى بىر تەرجىمىسىدىن ئىبارەت» دەپ يېزىپ ئالەمشۇمۇل قىممەتكە ئىگە مەدەنىي مىراسىمىزغا نىسبەتەن يەڭگىلتەكلىك بىلەن ھۆكۈم چىقىرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەپتارتىمىدىن مۇشۇنداق كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشى، پاكىتقا ھۆرمەت قىلماي شەخسىي ھېسسىياتىغا ئاساسەن ئەنە شۇنداق چەك باسمىس ھۆكۈم مۇنارىنى كۆتۈرۈپ چىقىشى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننى قولغا قەلەم ئېلىپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋ. ۋ. بارتولد ئېيتقاندەك: «قىممىتى بەكلا تۆۋەن»، «ھاياتى كۈچكە ئىگە ئەمەس»، «بىمەنە تەمسىللەر... بوش نەسبەتلەر» بىلەن تولغان ئەسەر بولماستىن بەلكى، «ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بۇلىقى بىلەن ئۆزىگە تەسىر قىلغان شەرق - غەرب سېنىكرىتىك مەدەنىيىتى ئېقىملىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، پانتىئېزىملىق تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىغا ئۇيغۇن گۇمانىزىملىق جەمئىيەت پەلسەپىسى پرىنسىپلىرى بويىچە ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىنى بەرپا قىلىشنىڭ بىلىش، ھاكىمىيەت ۋە جامائەتچىلىك جەھەتتىكى ئاساسىي شەرتلىرىنى بەدىئىي ۋە شېئىرىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن، كۆپ قىرلىق، كۆپ پەن تارماقلىرىغا تۇتاشقان بىر پۈتۈن ئىجادىيەت خاراكتېرلىك ھېكمەت داستانى؛ ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە خاس كونكرېت دۇنيانى ئابىستىراكت چۈشىنىش بىلەن، كاتېگورىيىلىك نۇقتىئىيەنەزەرلەرنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن تەپەككۈر ئەدەبىياتى، تارىخچىلىق بىلەن مەنتىقىيلىقنىڭ دراما - داستان شەكلىدىكى مۇجەسسەملىك ئۈلگىسى، پەلسەپىنى مېڭە، جەمئىيەتنى گەۋدە قىلغان بەخت كىتابى، كىشىلىك

بىلىش تارىخى ۋە ئوتتۇرىكى ئىدىيىلەر تارىخىدىكى ئىنسانىي پىكىر ۋە رېئالىستىك پائالىيەتچان روھ قايناپ تاشقان خاس ئۇسلۇبتىكى ھېكمەت قامۇسىدىن ئىبارەت» ئىكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ تەھلىل تەتقىقاتىنى ئاساس، رەشىت رەھىمىتى ئارات، قەييۇم كەرىموف... قاتارلىق ئالىملارنىڭ قاراشلىرىنى قوشۇمچە قىلىش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قىممىتىنى ھەرگىزمۇ سەل چاغلانغا بولمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. گەرچە ۋ. ۋ. بارتولدىنىڭ يۇقىرىقى ھۆكۈم مۇنارىنى غوللىتىش ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ھەر بىر ئۆزگىچە ئىدىيىلەرنى تەتقىق قىلىپ، نەچچە توملۇق ئىلمىي تەتقىقات ئەسىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش تامامەن مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن ئالىم «ئاز بولسۇن ھەم ساز بولسۇن» پرىنسىپى بويىچە ئەسەردە ئەكس ئەتكەن كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇننى ئىخچام جۈملىلەرنىڭ ياردىمىدە مېغىزلىق ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان.

«قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى دە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان ۋە ئويلاشقا، تەپەككۈر قىلىشقا ئۈندەيدىغان مۇھىم بىر مەزمۇن روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇ بولسىمۇ، ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلىرىدىن ئىبارەت. بارتولد خۇددى «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە لېكسىيىلەر» ناملىق كىتابىدا ئاساسسىزلا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قىممىتىنى ھەقىقەتەن تۆۋەنلەشتۈرۈپ يازغاندەك، ئۆزىنىڭ يەنە بىر ئەسىرى يەنى «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومىدا ئىلگىرىكى چەك باسمىس قاراشلىرىنى قايتا تەكرارلاپ: «شۈبھىلىنىشكە بولمايدۇكى، قاراخانىيلارغا تەۋە بولغان خەلقلەر ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىمىغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئىشلەتكەن تىل ئۇيغۇر تىلى ئەمەس».

«قاراخانىيلار دۆلىتىدە يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» داستاننىڭ تىلى ئورخۇن ئابدىلىرىنىڭ تىلى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ» دەپ يېزىپ، كەڭ «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلارنىڭ ئەسەر تىلى ھەققىدىكى توغرا، ئىلمىي بولغان قاراشلىرىغا زىت قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىن خەۋەردار ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۈچۈن بۇ بىر توغرا تەتقىقات نەتىجىسىنى چىقىرىشنى تەقەززا قىلىدىغان مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ھەقىقىي جۇلالاندۇرۇشتىكى بېسىپ ئۆتمىسە قەتئىي بولمايدىغان ئىنچىكە نۇقتىلارنىڭ بىرىسى ئىدى. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئالىم مەخسۇس كىتابىنىڭ مۇقەددىمىلىك بايان قىسمىدا ۋ. ۋ. بارتولدىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ھەققىدىكى ئاساسسىز قارىشىنى نەقىل كەلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئۆزگىچە قاراشلىرىنى ھەر قايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىدىكى بىردەك پىكىرلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ چىققان. بولۇپمۇ ۋ. ۋ. رادلوفنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ئۇيغۇر تىلى»، «ھالبۇكى، مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىنى ساپ ئۇيغۇر دىئالېكتىدا يازغان»؛ س. س. ئى. مالوفنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى كونا ئۇيغۇر تىلى»، «مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە ئائىت ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ بۈيۈك ۋە كەم ئۇچرايدىغان يادىكارلىقلارنىڭ ئەھمىيىتى ئۇيغۇرلارغا تەۋەدۇر»؛ پروفېسسور بروكېلماننىڭ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قوللانغىنى قەشقەر تىلى ئىكەنلىكى ئوچۇق»؛ نەجىب ئاسمىنىڭ «بۇ داستان ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى بولغان»؛ رەشىت رەھىمىتى ئاراتنىڭ «ئىسلامىيەتكە كىرگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك

ۋە نەپىسلىكلىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن»؛ ئا. كونونوفنىڭ «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلىنى خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى تىلى دېيىش مۇمكىن»؛ لاڭ يىڭ خانىمنىڭ «شائىر «قۇتادغۇبىلىك» تە ئىشلەتكەن لۇغەت فوندى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەت فوندى بولۇپ، ئۇ بەزى مۇھىم چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە خەلق ئارىسىدا يىلتىز تارتقان ۋە كەڭ خەلق پىششىق بىلىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغان»، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى خۇددى قاندىكى بۇ ئۆلمەس ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتكەن» دېگەندەك ئەتراپلىق تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە چىقىرىلغان ھۆكۈملەرنى ئەڭ ئىشەنچلىك بايانلار سۈپىتىدە نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ھەققىدىكى: «يۈسۈپنىڭ تىلى سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تىلى بولۇپ چىقتى» دېگەن ھۆكۈم مۇنارىنى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە قىلغان. بۇ بىر ئالاھىدىلىك بارتولدىنىڭ «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستاندا ئىشلەتكەن تىل ئۇيغۇر تىلى ئەمەس» دېگەن قارىشىنى ئىنكار قىلىش، شۇنداقلا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ھەققىدىكى تالاش - تارتىشلارنى ئىلمىي يۈسۈندا ھەل قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

دۇنياۋى مىراس — «قۇتادغۇبىلىك» نى ھەقىقىي چۈشىنىپ ئوقۇغان ۋە ھەققانىيەت مەيدانىدا تۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە بېرىۋاتقانلارغا مەلۇمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەزكۇر ئەسەرنى قانداقتۇر بەزىلەر ئېيتقاندىكى، ئۆزگە مەنبەلەردىن ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈش، ئۆرنەك ئېلىش ئارقىلىق روياپقا چىقارغان ئەمەس. بەلكى ئۆزى ئۆسۈپ يېتىلگەن ئانا ماكاننىڭ قەدىمكى ئەنئەنىلىرىنى مەنبە قىلىپ تۇرۇپ ئۆز

ئەسەرنىڭ يىمىرىلمەس گەۋدىسىنى تۇرغۇزغان. ئامېرىكا ئالىمى لېۋىس ھېنرى مورگاننىڭ «ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراستى پرىنسىپى، ئىقتىدارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئازراق پەرقلەنسەمۇ، لېكىن ئۇنىڭ غايە ئۆلچىمى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشى ئىزچىل بىردەك بولۇپ كەلدى»، «ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراستە پرىنسىپىنىڭ بىرلىكى ئىنسانىيەتنىڭ تېگى بىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئەڭ ياخشى دەلىلدۇر»^① دېگەن قىممەتلىك سۆزىنىڭ ماھىيىتىگە تېخىچە يېتەلمەيۋاتقان بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇبىلىك» تىكى دىداكتىك مەزمۇنلارنىڭ باشقا ئەل كلاسسىك ئەسەرلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بىلەن قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىغا قاراپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ئۈستىدە ئوخشىمىغان سەلبىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. «قۇتادغۇبىلىك» تەك پۈتكۈل ئىلىملەر جەمغىرلەنگەن قامۇسى ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقاتنى توغرا ئىزغا سېلىش، كۆزلىگەن نىشانغا يېتىش، ئىلىمگە ئىلىمچە ھۆرمەتتە بولۇش ئۈچۈن شەكسىز ھالدا تەتقىق قىلىنماقچى بولغان ئۇشبۇ ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ساپ، ئىلمىي بولغان نەتىجىنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» دە: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە ئىدىيە مەنبەلىرى» ماۋزۇسىدا مەخسۇس بىر باب يېزىپ، مەزكۇر ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق چۈشەنچىلەرنى بېرىدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە ئۆز ئەسىرىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ: «شۇ نەرسىگە نەزەر سېلىش لازىمكى،

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، 2 - قىسىم.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ھەققىدە چەت ئەل تۈركولوگلىرىنىڭ ئاندا - مۇندا قىلغان ئىبارىلىرىمۇ بىر - بىرىگە زىت. ئۇنىڭ بىر قىسمى دەلىل - ئىسپاتسىز، كىشىنى قايىل قىلالمايدىغان قۇرۇق مۇھاكىمە بولسا، ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمى بىرقەدەر ئىجابى بولغانلىرىمۇ ئىزچىللىققا ئىگە بولمىغان باشلانغۇچ قىياستىن يىراقلىشالمىغان.

يەنە شۇ نەرسىگەمۇ نەزەر سېلىش لازىمكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىشتىن باش تارتىدىغان، ھەتتا مۇنداق مۇھاكىمىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلمىي تەپەككۈر ئىقتىدارى ۋە مەلەكىسىگە نۇقسان كەلتۈرۈش دەپ قارايدىغان، مۇئەللىپنى ياكى تۇغما دانىشمەن، ياكى نوقۇل ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى تەسىرى چەمبىرىدىن ھالقىپ چىقمىغان قىلىپ ئىزاھلاشقا ھېرىسمەنلىك قىلىدىغان قاراشمۇ مەۋجۇت. بۇ خىل قاراش تارىخىي چىنلىققا زىت بولۇشى بىلەن بىللە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى مەدەنىيەت بېكىتمىچىلىكىدە چەكلەپ قويدىغان خاتا ھەم زىيانلىق قاراشتۇر. ئۇلۇغ تالانت كۆپ قاتلاملىق بىلىم ۋە ئۆتمۈشتە ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت سەمەرىلىرى ئاساسىدىلا مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يايلاق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا ئەمەس، بەلكى شۇ ئاساستا ئېرىشىلگەن ئولتۇراقلاشقان شەھەر مەدەنىيىتى ھەم خەلقئارا ئالاقىلار مۇھىتىدا مۇنداق تەپەككۈر بالاغىتى، مۇنداق ئىجادىيەت ماھارىتىگە مۇيەسسەر بولالمىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم.

ئېيتىش ھاجەتكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرىگە ئالاقە قىلغاندا ھەممە ئۈلگىلەرنى ھىندىستان، ئىران، ئەرەب ياكى گىرىك مەدەنىيىتىگە خاسلاشتۇرۇپ قويدىغان ياكى بۇ جەھەتتىكى تەسىر ياكى ئوخشاشلىقلارنى مۇتلەق ئىنكار قىلىشقا قىزىقىدىغان غەيرىي تارىخىي، غەيرىي

ئىلمىي قاراشلارغا خاتىمە بېرىش ۋاقتى يەتتى» .
دەرۋەقە، ئالىم ئېيتقاندا، «غەيرىي ئىلمىي قاراشلارغا
خاتىمە بېرىش ۋاقتى يەتتى» . قۇرۇق پوپوزا ئارقىلىق ئەمەس،
بەلكى ھەققانىي مەيداندا تۇرۇپ يېتەرلىك دەلىل - ئىسپاتلارنىڭ
ياردىمىدە توغرا بولغان ئىلمىي قاراشلارغا ئورۇن ھازىرلاپ
بېرىش ۋاقتى يەتتى .
كوپچىلىككە ئايان بولغىنىدەك، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ
مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدە ئېلىمىز ۋە چەت ئەلدىكى
تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس . ۋ . ۋ . بارتولد خۇددى
يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى،
قىممىتى ھەققىدە ئادەمنىڭ كۈلكىسىنى قىستايدىغان قاراشقا
ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە يەنە، ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى
ھەققىدەمۇ تولىمۇ يۈزەكى قاراشتا بولىدۇ . ئۇ «قۇتادغۇبىلىك»
نى پۈتۈنلەي ئەرەب - پارس مەدەنىيىتى تەسىرىدە مەيدانغا
كەلگەن دېگەن قاراشقا ۋەكىللىك قىلىش بىلەن بىرگە يەنە،
«قۇتادغۇبىلىك» تىن يەتتە يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن نىزامۇل
مۈلكىنىڭ «سىياسەتنامە» سى بىلەن، «قۇتادغۇبىلىك» تىن 23
يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن كەيكائۇۋۇسنىڭ «قابۇسنامە» سىنى
«قۇتادغۇبىلىك» كە يېقىنلاشتۇرماقچى بولىدۇ . بارتولدتىن
باشقا يەنە تۈركىيە ئالىمى ف . كوپرلۇزادە، ئا . جاپپار ئوغلى،
ھ . ئىنالچىق قاتارلىق ئالىملارمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ
مەدەنىيەت مەنبەسىنى تۈرك دۇنياسىدىن ئىزلەشكە ئەھمىيەت
بېرىشتىن كۆرە، كۆپرەك پارس، ھىندىستان مەدەنىيىتىدىن
ئىزلەشكە ئىنتىلدى . ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ
ئىنچىكىلىكنى تەلەپ قىلىدىغان تەتقىقات تېمىسىدا يۇقىرىقى
ئالىملارنىڭ قاراشلىرىغا ئىلمىي ئۇسۇلدا رەددىيە بېرىش بىلەن
بىرگە: «كوپرلۇزادە، س . مەخسۇدى، ئارسال قاتارلىق
تۈركىيە ئالىملىرى كۆڭ زىنىڭ رايىشلىق قاراشلىرى بىلەن

«ۋاپادارلىق»، «مېھرىبانلىق»، قاتارلىق ئەخلاقىي تەشەببۇسلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تەئلىگىرى سۈرۈلگەن ئەقىل، بىلىم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەسى دەپ قىياس قىلىشقان. يېقىنقى يىللاردىن بېرى تۈركىيىلىك دىئاچار ۋە باشقا خەنزۇشۇناسلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنى خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولغان، «قۇتادغۇبىلىك»، جۇڭگودا كەڭ تارقالغان دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كۇڭ فۇزىچىلىق (رايشلىق) تىكى ئالدىنقى پادىشاھلار يولى گۈزەللىكتۇر»، «ئەدەبىي بىلىمى پۈت تىرەپ تۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن قاراشلار بىلەن 1899 - يىلى دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «دۇنخۇاڭ ئۆزگەرتىلمىلىرى» (بۇددا ھېكايە نوملىرىنىڭ جۇڭگولاشقان شەكلى) دىكى ئەقلىيە سۆزلەر «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ شەرقىي مەنبەسى بولغان دەپ ئىزاھلاشماقتا. بۇ نورمال تەسىردىن ھالقىغان بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت تىپىغا ۋەكىللىك قىلىشىغا ئۇيغۇن كەلمەيتتى. ئۇلار رايىشچانلىققا قارشى ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق قاراشلىرى بىلەن سوپىلىققا زىت رېئالزىملىق ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىگە دۇچ كەلگەندە ھېچنېمە دېيەلمىدى. بۇ خىل كۆز قاراش ئوتتۇئالبېرت، بروكېلمان، رەشىت رەھىمىتى ئارات ۋە كاپسوغلۇ قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن رەت قىلىنغان» دەپ يازغان. ئەمما ئۇ كۇڭزىنىڭ قاراشلىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قاراشلىرىنى ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپتا كۇڭزى تەسىرىنىڭ ھەقىقەتەن بار - يوقلۇقىنى ئېنىق دەلىل - پاكىتلار بىلەن ئوتتۇرىغا قويمىغان. ئەگەر ئۇ لاڭ يىڭ خانىمىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، يۈسۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەن

سۇلالىسىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش سىياسىتى،
كۇڭزىچىلارنىڭ ئىدىيەسى سىستېمىسى قاتارلىقلارنى پىششىق
بىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى تۈجۈپىلەپ تەتقىق قىلغانىدى. ئۇ
ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قاغانلىقىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە
قىلىش سىياسەتلىرى توغرىلىق ئويلىغاندا، روشەنكى، ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى ئوردىنىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى
ئۆرنەك قىلدى. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى كۇڭزىچىلارنىڭ
ئىدىيەسىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رېئاللىقى بىلەن بىر گەۋدىگە
تازا جايىدا مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ھېچكىمنىڭكىگە
ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائىي سىياسىي ئىدىيەسىنى
شەكىللەندۈردى. كۇڭزىچىلار ئىدىيەسىنىڭ تۈسىنى ئالغان،
شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى
بىرلەشتۈرگەن شەرقتىكى غايىۋى دۆلەتنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ
چىقتى. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بىر پارچە داڭلىق
ئەسەردە، كۇڭزىچىلار ئىدىيەسىنىڭ مۇنچىۋالا روشەن،
مۇنچىۋالا ۋەزنى بار مەدەنىيەت تىندۇرمىسى ھاسىل
قىلالىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىلىم -
پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ يېتەرلىك دىققەت - ئېتىبارىنى
قوزغىشى لازىم . . . » ، « قۇتادغۇبىلىك » تە تەرغىپ
قىلىنغان دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەشەببۇسلىرى، ئېتىكىلىق
ئەدەپ - ئەخلاقىلارنىڭ ھەممىسىدە روشەن ھالدىكى كۇڭزىچىلار
مەدەنىيىتىنىڭ ئىزناسى بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز . . . » دېگەن
بايانلارغا ئىلمىي نۇقتىدا تۈرۈپ، كۇڭزى، مىڭزىلارنىڭ
ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئاندىن
قايىل قىلارلىق جاۋابلىرىنى بەرگەن بولسا، ئۇشبۇ ئەسەرنىڭ
ئىلمىي قىممىتى تېخىمۇ ئاشقان بولاتتى.

ئالىم ھەر قايسى ئەل «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلىرىنىڭ
ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى نۇقتىلىق

تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن ، شۇلارنى ئاساسىي مەنبە قىلىپ تۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك خۇلاسنى چىقىرىدۇ :

«مېنىڭچە ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنيا قارشىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تە ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنى مۇنداق ئۈچ جەھەتتىن يىغىنچاقلاش مۇمكىن :

بىرىنچى ، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت چەمبىرىگە خاس ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى ؛

ئىككىنچى ، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى يىپەك يولى بويلاپ مەيدانغا كەلگەن ئارىلاشما (سېنكرىتىك) مەدەنىيەت قاتلىمى ؛ ئۈچىنچى ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىسلام مەدەنىيىتى چەمبىرىكىدە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدىيىۋى مەنبەلەردىن ئىبارەت»

«ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ھەر قايسى دەۋرلەردە ئېرىشكەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلىرى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەڭ تۈپلۈك مەدەنىيەت قاتلىمىنى ۋە گېنېئالوگىيىلىك بۇلىقىنى ھاسىل قىلغان» .

«قۇتادغۇبىلىك» تە رەسمىي ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ تەسىرى سالماقلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇنداق دېيىش كېرەككى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئومۇمىيلىق جەھەتتىن رەسمىي مۇسۇلمانلىق ئېتىقادىدىكى مۇتەپەككۈر ۋە شائىر ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس» .

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەدەنىيەت مەنبەسىنى ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىگە كۆپرەك ئايرىدۇ . ئەمما ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك»

نى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، ئەسەردىكى ئىسلام تەسىرىنى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق ھالدا ئىسپاتلاپ بەرمەيدۇ. ئەگەر ئۇ ئىسلام مۇھىتى تەسىرىنى سۆزلەش بىلەن بىرگە ئەينى پاكىتنىڭ ئۆزى بولغان «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» بېيتلىرىدىكى مەزمۇنەن ئوخشاشلىقلارنى كۆرسىتىشنى ئاساس، ھەر قايسى ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قوشۇمچە قىلىش ئارقىلىق ئۆز ھۆكۈمىنى - خۇلاسسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدىكى دە - تالاشلارغا ئازراق بولسىمۇ ئورۇن قالدۇرمىغان بولاتتى. بىز بۇ خىل قىسمەن بوشلۇقنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە ئىزلىنىۋېتىپ، تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن 1998 - يىلى نەشر قىلىنغان «بىر باشقا ئاچقىققان» «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق كىتابنى ئۇچرىتىپ قالدۇق. بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى دوكتور، پروفېسسور مەھمۇد قارا بولۇپ، كىتاب ئاساسەن «مەنىسى ئايەتلەردىن ئېلىنغان بېيتلار»، «مەنىسى ھەدىسلەردىن ئېلىنغان بېيتلار»، «مەنىسى ئايەت ۋە ھەدىسلەردىن ئېلىنغان بېيتلار» دېگەن مەزمۇنلاردىن تۈزۈلگەن. بىز ئۇشبۇ كىتابنى مەنبە قىلىپ تۇرۇپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىسلام تەسىرىنى كۆرسەتمەك بولۇپ تۇرغىنىمىزدا جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق 4 - سانغا مۇھەممەتجان ئىبراھىمجاننىڭ «ئىسلام دىنى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك» سەرلەۋھىلىك ماقالىسى تەھرىر ئىلاۋىسى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلىندى. ئىلاۋىدە مۇنداق دېيىلگەن: «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پۈتۈن ھاياتى، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى ئۇنىڭ مىللىتىمىزدىن چىققان، ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە ئەھكاملىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، چوڭقۇر ئېتىقادلىق مۇسۇلمان ئالىم

ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس شەرىفى» ۋە فىقھە مەزمۇنلىرىدىن قىلچە چەتنىمىگەن. بۇ مەزمۇنلار پەقەت ئاپتورنىڭ تىلى بىلەن ئىپادىلەنگەن، خالاس. تەتقىقاتچى مۇھەممەتجان ئىبراھىمجاننىڭ تۆۋەندىكى ماقالىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ جەھەتتە چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىغا ياردەم بېرىدىغان، تەتقىقاتتىكى بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان مۇھىم ماقالە دەپ قاراپ ژۇرنىلىمىزغا بەردۇق». بىز ئۇشبۇ ماقالىنى ئوقۇش ئارقىلىق «ئىلاۋە» دەپپىلىگەنلەرنىڭ ھەقىقەتەن چىن ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئەسەر مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلىرىنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بولسۇن ئۈچۈن بۇ ماقالىنى ئۆز ئەينى بويىچە كىتابىمىزغا ئالدۇق. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى تەھرىراتىدىكىلەرگە ۋە مۇھەممەتجان ئىبراھىمجانگە چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز (تۆۋەندە ماقالىنىڭ تولۇق نۇسخىسى بېرىلدى).

ئىسلام دىنى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك»

مۇھەممەتجان ئىبراھىمجان

ئىلاۋە: يۈسۈپ خاس ھاجىپ مىللىتىمىزنىڭ شان - شەرىپى، ئىپتىخارى ۋە ئالەمشۇمۇل ئالىمى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەققىدە خېلى يىللاردىن بېرى بارغانسېرى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقات مېۋىلىرى ئۇنىڭ ھەقىقەتەن كۆپ تەرەپلىمە يېتۈك ئالىمىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ۋە ئۇنىڭ ئالەمشۇمۇل داستانى «قۇتادغۇبىلىك» نى كۆپرەك دەھرىلىك نۇقتىسىدىن ئىزاھلىدى، ھەتتا

ئايرىم تەنقىقاتچىلىرىمىز ئۇنى «ئاتپىزمچى ئىدى» دېدى. بۇ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى بويىچە يەكۈنلىمىگەن ھەم ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بىر خىل بىر تەرەپلىمە قاراش، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ يالغۇز ئېتىقاد جەھەتتىكى بىر خىل دىن بولۇپ قالماستىن بەلكى سىياسىي، ئىقتىساد، قانۇن - تۈزۈم، تۇرمۇش، ھاكىمىيەت، باشقۇرۇش، ئىجتىمائىي ئەخلاق - پەزىلەت، ئىلىم - پەن قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چېتىشىدىغان بىر خىل ئۇنىۋېرسال دىن ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشىنىپ يەتمىگەن كىشىلىرىمىزنىڭ قارشى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پۈتۈن ھاياتى، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى ئۇنىڭ مىللىتىمىزدىن چىققان، ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە ئەھكاملىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، چوڭقۇر ئېتىقادلىق مۇسۇلمان ئالىم ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس شەرىفى» ۋە فىقھە مەزمۇنلىرىدىن قىلچە چەتنىمىگەن، بۇ مەزمۇنلار پەقەت ئاپتورنىڭ تىلى بىلەن ئىپادىلەنگەن، خالاس. تەنقىقاتچى مۇھەممەتجان ئىبراھىمجاننىڭ تۆۋەندىكى ماقالىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ جەھەتتە ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشىغا ياردەم بېرىدىغان، تەنقىقاتتىكى بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان مۇھىم ماقالە دەپ قاراپ ژۇرنىلىمىزغا بەردۇق.

بىسىمىلاھىر رەھمانىر رەھىم

(ناھايتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» ئۆزىگە سىغدۇرغان ئىلاھىي ھېكمەت، تۈگىمەس - پۈتمەس ئىلىم - ئىرىپان بىلەن بارلىق مۇسۇلمان ئالىملار، كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ ئەقلىگە ئەقىل، كۈچىگە كۈچ، ئىرادىسىغا جاسارەت بەخش ئېتىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي تەنقىقات، سەھى ئىجتىھاتلىرىغا كەڭ يول، ئەخلاقى ئۈچۈن نۇرلۇق چىراغ بولۇپ، چەكسىز پەخىرلىنىش

ۋە ئۇلۇغلىنىشقا مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى. چەكسىز ئالەمنىڭ
ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلۈشى، ھاياتلىق ۋە ماماتلىق، ياخشىلىق ۋە
يامانلىق، تەقدىر - ئىرادە، تەبىئەت، جەمئىيەت ھەققىدىكى
يۈكسەك ئىزدىنىشلەرگە كۈچلۈك نۇرلۇق چىراغ ۋە چەكسىز
ئىلھام مەنبەسى بولدى. ئاللانىڭ قۇدرەتلىرىنى تەپەككۈر
قىلىدىغان، چۈشەنگەن ئالىملار ئۈچۈن بىلىم - ئىرپان مەنبەسى
بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ۋە ئىزدىنىشلىرىنى
مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەمگەكلىرىگە
ئىككى ئالەملىك يۈكسەك شان - شەرەپلەرنى بەردى. ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ يېتۈك ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ رەھىمىتۇللا
ئەلەيھىن ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» نىڭ پارلاق ئىلھامى ۋە ئۇلۇغ
ئىزنىسى بىلەن، يۈكسەك ئىجتىھات بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ،
ئۇيغۇر خەلقى، جۈملىدىن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە
زور تۆھپە قوشۇپ، ئۆزىنىڭ ئالىملىق بۇرچىنى ئادا قىلغان،
ئىسلامىيەتنىڭ ئۇلۇغ ئەھكاملىرىنى چىن ھەقىقەت بىلەن تەبلىغ
قىلغان پارلاق ئابدۇلەزىزنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەخمىنەن 1019 - يىلى
قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى ئوردۇكەنت - قەشقەر يېنىدىكى
قۇزئوردۇ - بالاساغۇندا دۇنياغا كېلىپ، 1085 - يىلى
قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ دۇنياغا مەشھۇر شاھ ئەسىرى
«قۇتادغۇبىلىك» («بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم») دېگەن مەنىدە
بولۇپ، ساپ ئۇيغۇر تىلى، قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىتابى قاراخانىيلارنىڭ خانى ئەبۇھەسەن
سۇلايمان بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان بولۇپ، خان ئۇنىڭغا خاس
ھاجىپ، يەنى مەخسۇس مەسلىھەتچى مەرتىۋىسىنى ئىنئام
قىلغان. پۈتكۈل داستان 85 باب، 6654 بېيت، 13 مىڭ 300
دىن ئارتۇق مىسرادىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، مەسنىۋى
(ئىككىلىك شەكىل)، ئارۋۇزۋەزىنىڭ مۇتەقارپ بەھرىدە

يېزىلغان. ئۇ ئەرەب - پارس تىللىرىنى پەقەت ناھايىتى چوڭ زۆرۈرىيەت ئاستىدىلا ئىشلەتكەن بولۇپ، پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. داستان ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بايان قىلىش شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن جاھان مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى ساھەسىدە مىسلىسىز كاتتا ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلارنىڭ ئىلىم - مەرىپەت راۋاج تاپقان، داڭلىق ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن مەدرىس - مەكتەپلەردە ئاجايىپ دانا پىكىرلىك، قابىل ئالىم - ئۆلىمالاردىن ئۈستاز تۇتۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئىلمىي، ئەدەبىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغان. نۇرغۇن پەيلاسوپلارنىڭ ئەسەرلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنى پىششىق تەتقىق قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى قابىلىيىتى، يېزىقچىلىق ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن؛ شۇنداقلا ئۇ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پارلاق مۇھىتىدا تەربىيە ئېلىپ «قۇرئان كەرىم» نى مۇكەممەل ئۆگەنگەن. «ھەدىس شەرىفى» تىن ياخشى تەلىم ئالغان؛ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى تىرىشىپ يۇقىرى كۆتۈرگەن، كامىل قابىلىيەت ۋە ئەخلاقىي پەزىلەت جەھەتتە ھۆرمەتكە سازاۋەر شەرەپلىك بىر شەخسكە ئايلانغان. ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسەت، بىلىم - مەلۇمات، ئەقىل - تەپەككۈرلىرىنىڭ يۈكسەك نامايەندىسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ھەقىقەت كۆزى، تارىخ ئەينەنلىكى بىلەن كۆرگەن، ئۆگەنگەن، چۈشەنگەن، ئۇنىڭ ھەر بىر باب، ھەر بىر بېيىت، ھەر بىر مىسرادىن ئىبارەت باغۇ بوستان، گۈل - گۈلىستانغا قەدەم قويغان ھەر بىر كىشى ئۇنىڭدىكى ئىلىم - ھېكمەت، پەند - نەسىھەت ۋە ئىماننىڭ كۈچلۈك نۇرى، ھەقىقەتنىڭ جاراڭلىق ساداسىدىن ئالىمنىڭ ئۇلۇغ ۋە سائادەتمەن سېپىمىسىنى، يېتىشكەن پاك، مۆمىن مۇسۇلماننىڭ قىياپىتىنى

كۆرگەندەك بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ يېگانە ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئىزناسى ۋە يۈكسەك ئىلھامى بىلەن ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مۇستەھكەم ئىسلام ئېتىقادىنى چىقىش قىلىپ ئۇلۇغ ئىرادە بىلەن يېزىپ چىققان بولۇپ، داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدىن تارتىپ تاكى خاتىمىسىغىچە بولغان ئۇزۇن مۇساپە جەريانىدا بارلىق مۇسۇلمان ئالىملار قوللىنىپ كەلگەن روھ ۋە ئەنئەنە ئادەتلەرنى قوللىنىپ، داستاننىڭ قۇرۇلما - ئۆلچەملىرىنى پۈتۈنلەي ئۇسۇلى ئىسلامغا ئۇيغۇنلاشتۇرغان.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى شېئىر - نەزمە بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرى، «ھەدىس شەرىفى» تىكى سۆھبەتلەرنى ئەينەن كۆچۈرمە جۈملە شەكلى بىلەن ئېلىشقا مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما ئاجايىپ سۆز سەنئەتكارى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۈستۈن تىل ماھارىتى، بەدىئىي تالانتى بىلەن ئاللاننىڭ ئۇلۇغ كالامى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ روھىنى ئۈستىلىق بىلەن ناھايىتى مۇۋاپىق، دەل جايدا ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. مۇنداق يېزىقچىلىق ئىستىلى ئالىمنىڭ مۇۋاپىق مۇسۇلمانلىق، سادىق مۆمىنلىك ئىمان ئېتىقادى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ۋە ئۇنىڭ شەكلى قۇرۇلمىسىنى تېخىمۇ مۇكەممەل قىلغان.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «ھەرقانداق بىر ئىش بىسىمىلا بىلەن، ھەمدى بىلەن باشلانمىسا ئۇ ئىش مۇكەممەل بولماي قالىدۇ». يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇسۇلمان ئالىملارغا خاس پەزىلەت بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئۇسۇلى ئىسلامنىڭ ئەڭ ئاساسىي نۇقتىسى «قۇرئان كەرىم» دىكى باشلانما ئايەت «بىسىمىللاھىر رەھمانىررەھىم» يەنى «ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان

ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن» دېگەن ئايەت بىلەن باشلىغان .
پۈتكۈل باب 33 بېيت، 66 مىسرا بولۇپ، خۇددى ئاللاننى
ئۇلۇغلاپ «سۇبھان ئاللا»، «ئەلھەمدۇلىللاھ»، «ئاللاھۇئەكبىر»
دىن ئىبارەت نەسىبەنى 33 قېتىمدىن ئېيتقان ئۆلچەم بويىچە
ئاللاغا چىن كۆڭۈل، سەمىمىي نىيەت بىلەن ھەمدۇسانا
ئېيتقان. ئۇ ئاللاننى ئەزىزلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ ئاللاننى پۈتكۈل
ئالەمنىڭ پەرۋەردىگارى، ياراتقۇچىسى، پادىشاھى، پۈتكۈل
مەخلۇقات ۋە مەۋجۇدات ئاللاننىڭ ئىلكىدە ۋە تەسەررۇپىدا دەپ
قىلچە مۇجىمەللەشمىگەن، دۇدۇقلىمىغان ھالدا قايتا - قايتا
مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاللا ئاسمانلار
ۋە زېمىننى يوقتىن بار قىلغۇچىدۇر، بىر ئىشنى ۋۇجۇتقا
كەلتۈرۈشنى ئىرادە قىلسا (ۋۇجۇتقا كەل)، دەيدۇ - دە، ئۇ
ۋۇجۇتقا كېلىدۇ» («بەقەرە» سۈرىسى [2 - سۈرە]، 117 -
ئايەت.)

خۇدا ئاتى بىرلە سۆزۈم باشلىدىم،
تۆرەلتكەن، ئۆستۈرگەن، كەچۈرگەن ئىزىم.
(1 - بېيت)

تولا مەدھى بىرلە تۈمەننىڭ سەنا،
قادىر بىر خۇداغا، ئاڭا يوق پەنا.
(2 - بېيت)

قوڭۇر يەر، يېشىل كۆك، كۈن، ئاي بىرلە تۈن،
ياراتتى زامان، ۋاقىت، مەخلۇق ۋە كۈن.
(3 - بېيت)

ئۇ خالاپ ياراتتى، يارالدى پۈتۈن،
ئۇ بىرلا دەپى «بول» بار بولدى پۈتۈن.
(4 - بېيت)

بۇ بارچە يارالغان موھتاجدۇر ئاڭا،
ئىگەم سەن بەھاجەت، يوق ھەمراھ ساڭا.
(5 - بېيت)

ئەي قادىر ۋە مەڭگۈ بەھاجەت بايات،
سېنىڭدىن بۆلەككە ياراشماس بۇ ئات.
(6 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاللاننىڭ
ئىپتىداسى يوقتۇر، ئىنتىھاسى يوقتۇر، (ئاللا) ئاشكارىدۇر
(يەنى مەۋجۇتلۇقنى كۆرسەتكۈچى دەلىللەر بىلەن ئەقىللەرگە
ئاشكارىدۇر)، مەخپىيدۇر (يەنى ئۇنى كۆز بىلەن كۆرگىلى
بولمايدۇ، ئۇنىڭ زاتىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇشقا ئەقىللەر
ئېرىشەلمەيدۇ)، ئاللا ھەممە نەرسىنى بىلگۈچىدۇر» («ھەدىد»
سۈرىسى [57 - سۈرە]، 3 - ئايەت).

ئاللاننىڭ سۈپەتلىرى ھەققىدىكى تەپەككۈرنى يۈسۈپ خاس
ھاجىپ مۇنداق مىسرالار بىلەن ئىپادىلەيدۇ:

ئىچۇ تاش بىلۇچى، ئەي ھەققۇلىيەقن
كۆزۈمدىن يىراقسەن، كۆڭۈلگە يېقىن،
(11 - بېيت)

ئۇ يۈرمەس، ئۇ ياتماس، ئويغاق، ئۇخلىماس،
ئۇنىڭدىن يىراقتۇر تەسەۋۋۇر - قىياس.
(17 - بېيت)

ئورۇن ئول ياراتتى، ئورۇن يوق ئاڭا،
ئۇنىڭدىن ئورۇن يوق، ئىشەنگىن بۇڭا.
(19 - بېيت)

ئايا ھەققە پۈتكەن، ئاچ ھەمدىگە تىل،
دىلىڭ پۈتسە شەكسىز، يۈرۈتمە ئەقىل.
(25 - بېيت)

ئۇ قانداق دېمەكتىن كۆڭۈلنى كۆزەت،
پۈتۈپ بارلىقىغا ئاسايىشقا يەت.

(26 - بېيت)

ئىچۈك، قانچە دەپ يۈرمە، تۇتقىن ئۆزۈڭ،
ئىچۈك، قانچىسىز بىل، ئۇزارتما سۆزۈڭ.

(27 - بېيت)

داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدىلا ئەمەس، بەلكى باشقا بابلارنىڭ
بېشى ۋە ئاخىرلىرىدا داۋاملىق ھالدا ئاللاغا ھەمدۇ - سانا
ئېيتىش، ئاللادىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەش، قىلغان سۆز -
ھەرىكەتلىرىدىكى سەھۋە - خاتالىقلارغا مەغپىرەت تىلەشتەك بىر
مۇسۇلماننىڭ سەمىمىي، قىزغىن كۆڭلىنى ئىزھار قىلىدۇ.
داستاننىڭ ئىككىنچى بابى ئۇسۇلى ئىسلام بويىچە نەبۇۋەت،
يەنى پەيغەمبەرلەرگە ھۆرمەت - ئېھتىرامنى مەزمۇن قىلغان
ماۋزۇسى «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەدھىيىسى بايانىدا»
بولۇپ، 15 بېيت، 30 مىسرا ئارقىلىق مۇھەممەد
ئەلەيھىسسالامغا سالام ۋە دۇرۇت ئېيتىلغان:

ئەۋەتتى رەسۇلنى رەھىملىك ئىگەم،

كىشى ياخشىسى تاللىنىلغىنى ھەم.

(34 - بېيت)

چىراغ ئىدى خەلققە قاراڭغۇ تۈنى،

يورۇقلۇقنى چاچتى، يورۇتتى سېنى.

(35 - بېيت)

خۇدادىن دەۋەتچى ئىدى ئۇ ساڭا،

يىگىت، توغرا بىر يولنى تاپتىڭ، شۇڭا.

(36 - بېيت)

ئۇنىڭ مەن يولىغا كۆڭۈل باغلىدىم،

ئىشەندىم، سۆيۈپ ھەم سۆزىن ئاڭلىدىم.

(46 - بېيت)

داستاننىڭ قالغان قىسىملىرىنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا يەنە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈپەتلىرى، سۆھبەتلىرى نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، قىزغىن مۇھەببەت ئىزھار قىلىنغان 3 - باب «تۆت ساھابىنىڭ مەدھىيىسى بايانىدا» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەڭ يېقىن ساھابىلىرىدىن بولغان چاھارىارلار — ئەبۇبەكرى سىدىق، ئۆمەر پارۇق، ئوسمان زىننۇرەين، ھەزرىتى ئەلى قاتارلىقلارغا ئاتاپ 14 بېيت، 28 مىسرا ئارقىلىق قىزغىن سالام ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ ئاۋۋالقى ئۈچ بابىدىكى 62 بېيت، 124 مىسرادا بىر مۇسۇلمان شائىرنىڭ بەجا كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك ئىپتىدا سۆزىگە ئورۇن بەرگەن. داستاننىڭ مۇنداق ئايرىم بابلىرىدىن باشقا بابلىرىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىشلىرىدا ئالدى بىلەن ئاللاغا سېغىنىش، پەيغەمبەرلەرگە سالام - دۈرۈت، چاھارىارلارغا ھۆرمەت مۇھىم تەشكىلى قىسىم قىلىنغان بولۇپ، مۇنداق كومپوزىتسىيىلىك تەشكىلى قۇرۇلما نوقۇل ھالىدىكى ئەنئەنە، ئۇسلۇب، يېزىقچىلىق ئادىتى بولۇپ قالماي، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەۋھىد ئەقىدىسى مۇستەھكەم بولغان مۇمىن مۇسۇلمان ئالىم، مۇسۇلمان شائىر ئىكەنلىكىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

ھەرقانداق بىر تارىخىي دەۋردىكى ئالىم ۋە ئىجادىيەتچىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىدىيە پەلسەپىلىرى ئۇلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى، ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نامايەندىلىرى بولغان ئەسەرلىرىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ

مەشھۇر مۇسۇلمان ئالىم. ئۇنىڭ دۇنيا قارشى، ئىلىم پەلسەپىسى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئىسلامىي دۇنيا قاراش ۋە ئىسلامىي پەلسەپە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تەكەڭ ساھە، نۇرغۇن مەسىلىلەر، جۈملىدىن مۇھىم قانۇنىيەتلەر، مۇكەممەل پەلسەپىلىك مەسىلىلەر ھەققىدە كەڭ ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن، چوڭقۇر تەپەككۈر قىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ بېيىت - نەزىملىرىدە ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشى ۋە ئىمان - ئېتىقادىغا ماس كەلمەيدىغان، يەنى ئاللانىڭ بارلىقى ۋە بىرلىكى، پۈتكۈل ئالەمنى ئاللانىڭ ياراتقانلىقى، پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئاللانىڭ تەسەررۇپىدا ئىكەنلىكىگە زىت ياكى مۇجىمەل بولغان ئىدىيە - پىكىرلەرنى قەستەن ياكى سەۋەنلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇجىمەللىك ۋە شۈبھىگە قەتئىي ئورۇن قالدۇرمىغان. مۇنداق قىلچە مۇجىمەللىك بولمىغان مۇستەھكەم دۇنيا قاراش ۋە ئاساسىي ئىدىيە پۈتكۈل داستاننىڭ ھەر بىر باب، ھەر بىر قىسىملىرىغا باشتىن - ئاخىر سىڭگەن بولۇپ، داستاندا چاقناپ تۇرغان پارلاق ئەقىل، پارلاق ئىماننىڭ ئالتۇن نۇرى ئۇنى تېخىمۇ يۈكسەك مەرتىۋە، ئۇلۇغ شان - شەرەپ، قەلبلەرنىڭ ئوتلۇق مۇھەببىتىگە مۇيەسسەر قىلىدۇ.

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاللا سۈبھىنى (قاراڭغۇدىن) يېرىپ چىقارغۇچىدۇر (يەنى تاڭنى يورۇتقۇچىدۇر)، ئاللا كېچىنى (سىلەر ئۈچۈن) ئىستىراھەت قىلىپ ياراتتى، (سىلەرنىڭ) ۋاقت ھېسابلىشىڭلار ئۈچۈن قۇياش بىلەن ئاينى ياراتتى. قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرىدا (يەنى كېچىلىك يول يۈرگىنىڭلاردا) يول تېپىشىڭلار ئۈچۈن ئاللا سىلەرگە يۇلتۇزلارنى يارىتىپ بەردى. (ئاللانىڭ ئۇلۇغلىقىنى) بىلىدىغان قوۋم ئۈچۈن، (ئاللانىڭ قۇدرىتىنىڭ) دەلىللىرىنى ھەقىقەتەن ئوچۇق

بايان قىلدۇق» («ئەنئام» سۈرىسى [6 - سۈرە] ، 96 - ،
 97 - ئايەت) . «قۇرئان كەرىم» دە يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ:
 «ئاللا قۇياشنى نۇر چاچقۇچى ۋە ئايىنى نۇرلۇق قىلىپ ياراتتى،
 يىللارنىڭ سانىنى ۋە (ۋاقتلارنىڭ) ھېسابىنى بىلىشىڭلار
 ئۈچۈن ئايغا مەنزىللىرىنى (يەنى بۇرجىلارنى) تەيىن قىلدى. ئاللا
 ئۇلارنى بىكار ياراتقىنى يوق (بەلكى بۈيۈك ھېكمەت ۋە زور
 پايدىلىق ئۈچۈن ياراتتى)، ئاللا ئايەتلىرىنى (قۇدرىتى
 ئىلاھىيىنى) بىلىدىغان (ۋە ھېكمەتنى پىكىر قىلىدىغان) قوۋم
 ئۈچۈن تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ
 نۆۋەتلىشىپ تۇرۇشىدا، ئاللا ئاسماندا ۋە زېمىندا ياراتقان
 شەيئىلەردە (ئاللادىن) قورقىدىغان قوۋم ئۈچۈن ھەقىقەتەن
 (ئاللانىڭ بارلىقىنى ۋە بىرلىكىنى كۆرسىتىدىغان) نۇرغۇن
 ئالامەتلەر بار» («يۇنۇس» سۈرىسى [10 - سۈرە] ، 5 - ،
 6 - ئايەت) .

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 5 - بابى «يەتتە يۇلتۇز
 ۋە ئون ئىككى بۇرچ بايانىدا» ئۇ ئىسلام ئېتىقادىنى چىقىش
 قىلغان ھالدا ئالىملارغا خاس پىكىر يۈرگۈزىدۇ. يەنى قۇياش
 بىلەن ئاينىڭ يارىتىلىشىدىكى ھېكمەت، ئاللانىڭ «بىز ھەقىقەتەن
 يېقىن ئاسماننى يۇلتۇزلار (نۇرى) بىلەن زىننەتلىدۇق» («ساففات»
 سۈرىسى [37 - سۈرە] ، 6 - ئايەت) دېگەن سۆزى ۋە «ئاللا
 يەتتە ئاسماننى بىرىنى بىرىنىڭ ئۈستىدە قىلىپ ياراتتى،
 مېھرىبان ئاللانىڭ يارىتىشىدا ھېچ نۇقساننى كۆرمەيسەن، سەن
 (ئاسمانلارغا) قاراپ باققىنىكى، بىرەر يۈچۈك كۆرەمسەن»
 («مۈلك» سۈرىسى [67 - سۈرە] ، 3 - ئايەت) دېگەن سۆزى
 ھەققىدە پاك قەلبى بىلەن تەپەككۈر قىلىپ، 24 بېيت، 48
 مىسرا ئارقىلىق گۈزەل مەنزىرىلەرنى سىزىدۇ. بۇ رەسىمدە
 ئاسمان كۆكىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ نامى، ئۇلارنىڭ بىر-بىرى
 كۆكتىكى ئورنى، پەسىل، ۋاقىت ئۆزگىرىشلىرى ئاجايىپ

ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا دانىشمەن مۇنەججىم - ئاسترونوم زاتنىڭ قىياپىتى نامايان بولىدۇ. بۇ بابتا بىر قىسىم يۇلتۇزلارنىڭ دەۋرلىكى ھەققىدە خېلىلا ئېنىق مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئاددىي قوراللار، ئىنسان كۆزى بىلەن بىپايان كائىناتقا نەزەر سېلىپ ئېرىشىلگەن مۇنداق مەلۇمات ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنى كۆزىتىدىغان زامانىۋى قوراللار تۈگۈل، ھەتتا گاللىيىنىڭ تۇنجى تېلېسكوپىدىن 6 — 7 يۈز يىل مۇقەددەم نەچچە يۈز مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سەييارىلەرنىڭ ئورنىنى دەل ھېسابلاپ چىقىش بولۇپ، ھازىرقى زامان ھېسابلاش ئىلمىدا ھېسابلانغىنى بىلەن خاتالىق پەرقى چوڭ ئەمەس. بۇ پەقەت ساپ ئەقىلنىڭ قۇدرىتى، ھېسابلاش ئىلمىنىڭ سېھرىي كۈچىدىن بولغان. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قاراخانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدە ھېسابلاش ئىلمى — ئالگېبرا، گىئومېترىيە (ھەندىسە) ۋە ماتېماتىكا ئانالىز قاتارلىق ساھەلەر خېلىلا تەرەققىي قىلغان ۋە ئۇلار بىر ئىلىم بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنداقلا ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) خېلىلا تەرەققىي قىلغان. ئاسترونومىيە ئالىملىرى ئالەمدىكى يۇلتۇزلارنى تۈركۈملەرگە ئايرىپ، ئۇلاردىن يىل - پەسىل قاتارلىقلارنى تولۇق ھېسابلاپ چىققان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا يەتتە يۇلتۇزنىڭ تىزىلىشىنى قىزىقارلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن.

قۇياش سىستېمىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدا سەكەنتىر (ساتورن) بولۇپ، بىر بۇرجىدا ئىككى يىل، سەككىز ئاي تۇرىدۇ. ئىككىنچى قاتاردا ئوڭاي (يۇپىتېر) بولۇپ، بىر بۇرجىدا 12 ئاي تۇرىدۇ. ئۈچىنچىسى كۇرۇد (مارس) بولۇپ، ئۇ ئاپەت - ئوت يۇلتۇزى دەپ ئاتىلىدۇ. تۆتىنچىسى، ياشق (قۇياش) بولۇپ، ئۇ خۇشاللىق يۇلتۇزى دەپ ئاتىلىدۇ. بەشىنچىسى سەۋىت (ۋېنېرا) يۇلتۇزى دېيىلىدۇ. ئۇ زۆھرە

يۇلتۇزى ياكى چولپان يۇلتۇزى دېيىلىدۇ. ئالتىنچىسى، ئارزۇ (مېركورى) بولۇپ، ئۇ بەخت يۇلتۇزى دېيىلىدۇ. يەتتىنچىسى، يالچىق (ئاي) بولۇپ، ئۇ تولۇن، غەيرىي تولۇن ھالەتتە كۆرۈنىدۇ. داستاندا تەسۋىرلەنگەن 12 بۇرج (ئۆكسەك) مۇنداق ئىپادىلەنگەن: ئۇلار قوزى (ھەمەل)، ئۆي (سەۋر)، ئەرەندىز (جەۋزا)، قۇچىق (سەرەتان)، ئارسلان (ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇمبۇلە)، ئۈلگۈ (مىزان)، چايان (ئەقرب)، يا (قەۋەس)، ئوغلاق (جەدى)، سوغا (كونەك، دەلۋە)، بېلىق (ھوت) تىن ئىبارەت. 12 بۇرج يۇلتۇزلار تۈركۈمى تۆت پەسىلدە ئۈچتىن كۆرۈنۈپ، پەسىل ئالامەتلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇ ھەمەل، سەۋر، جەۋزا يۇلتۇزلىرىنى باھارلىق؛ سەرەتان، ئەسەد، سۇمبۇلە يۇلتۇزلىرىنى يازلىق؛ مىزان، ئەقرب، قەۋەس يۇلتۇزلىرىنى كۈزگى؛ جەدى، دەلۋە، ھوت يۇلتۇزلىرىنى قىشقى يۇلتۇزلار تۈركۈمى دەپ قارىغان ھەمدە بىپايان ئاسماندىكى بىر قىسىم يۇلتۇزلارنىڭ ناملىرىنىمۇ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئالەمدىكى يۇلتۇزلار ھەمدە ئۇلار ھەققىدىكى ھېسابلاشلىرى ھازىرقى زامان يۇلتۇز ئىلمى — ئاسترونومىيەدىكى ئىلمىي ئىسپاتلاش ۋە پەرەزلەرگە تامامەن ئۇيغۇن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، بۇ يۇلتۇزلارنىڭ ناملىرىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇرچە نام بىلەن ئاتىغان. داستاندا مۇنداق يېزىلىدۇ:

ياراتتى پەلەك، كۆر، دائىم ئايلىنىۋر،

ھايات ھەم ئۇ بىرلە تىنماي چۆرگىلۈر.

(126 - بېيت)

ھازىرقى زامان ئىلمىلىرى ئىسپاتلاپ چىقتىكى، ھايات مېتابولىزمى (ماددا ئالمىشىش) يەر شارىنىڭ ئايلىنىش ۋاقتى بىلەن توغرا تاناسىپ بولىدۇ، يەنى پەلەكنىڭ ئايلىنىشى بىلەن

ھاياتلىق ۋە ماددا ئالمىشىش ماس قەدەمدە بولىدۇ. يۈسۈپ خاس
ھاجىپ ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» دىكى ئاللانىڭ ھاياتلىق ۋە دۇنيا
ھەققىدىكى ئۇلۇغ كالاملىرىدىن ئىلھاملنىپ، 1000 يىل
مۇقەددەم ئالەم بىلەن ھاياتلىق ھەققىدىكى پەلسەپىۋى ۋە ئىلمىي
قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھازىرقى زامان ئالەم ئىلمى ۋە
ئالەم تەتقىقاتى بۇ قاراشنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ياراتتى يېشىل كۆكتە يۇلتۇزنى ئۇ،

ياراتتى قاراتۇن ۋە كۈندۈزنى ئۇ.

(127 - بېيت)

كۆكتىكى يۇلتۇزلار بەزىسى بېزەك،

يول باشلار بەزىسى، بەزىسى يەزەك.

(128 - بېيت)

تۆتىنچى قۇياشتۇر يورۇتار جاھان،

يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

(134 - بەت)

بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،

قۇياشقا ئۇدۇل باقسا، تولۇن بولار.

(137 - بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا ناھايىتى

روشەن ۋە ئوچۇق پىكىرلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەۋرەنمەس بىر

مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە مۇناسىپ ھالدا ئەينى زاماندىكى

مۇسۇلمان ئاخىمىيە ئالىملىرى، مېدىتسىنا - تېبابەت

ھەكىملىرىنىڭ كىتابلىرىدا قەيىت قىلىنغان ۋە

راۋاجلاندۇرۇلۇپ، ئىلمىي ئېقىم بولۇپ شەكىللەنگەن «تۆت

زات» (تۆت تادۇ) ئانسىر - ئابى، ئاتەش، بادى، خاك يەنى سۇ،

ئوت، شامال ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ماددا ھەمدە تېبابەتتىكى

تۆت خىلىت، يەنى قان، سەپرا، سەۋدا، بەلغەم ۋە ئىنسان
مىجەزىدىكى ھۆل، قۇرۇق، ئىسسىق، سوغۇق قاتارلىق مىجەز،
ئىنسان ھاياتىدىكى بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك (ياشلىق)، ئوتتۇرا
ياشلىق، قېرىلىقتىن ئىبارەت تۆت مەزگىل ھەققىدە
توختىلىپ، ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

ئۈچى سۇ، ئۈچى يەل، ئۈچى بولدى ئوت،
ئۈچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا مەۋجۇت.
(143 - بېيت)

يىغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ قىلدى جەڭنى نېرى.
(144 - بېيت)

ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار، ياراشقان ئۈچۈن،
كۈرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتۈرگەچ ئۈچۈن.
(145 - بېيت)

يېتىشلىك ئىلاھىم سېلىپ ئىزغا ئۆز،
ياراتتى ئۇلارنى، ياراشتۇردى تۈز.
(146 - بېيت)

تېگىدۇر قوڭۇر يەر بىلەن يېشىل سۇ،
ئۆستى سۈپ - سۈزۈك يەل بىلەن ئوتتۇر ئۇ.
(3725 - بېيت)

قۇرۇق، ھۆل بىلەن بۇ ئىسسىق، سوغۇقنى،
ياراشتۇردى، بەردى خەلققە رىزقىنى.
(3726 - بېيت)

مىجەزىڭنى ئېيتاي ئوچۇق ساڭا بىل،
سېرىق، ئاق، قارادۇر ۋە ياكى قىزىل.
(4632 - بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا پۈتكۈل كائىناتنى، ئاسمان سەييارىلىرىنى، ھاياتلىقنى تەسۋىرلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مۇنداق سەھىپە ئاجرىتىشى ئۆز داستانى ئۈچۈن گۈزەل مەنزىرىلەرنى سىزىپ كۆرسىتىش ياكى تەسۋىرىي يول بىلەن سۆز ئويۇنى قىلىش بولماستىن، بەلكى بىر ئۇلۇغ ئىلاھىي ھېكمەتنى، ئاللاننىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ ئىجادىيىتى بولغان پۈتكۈل تەبىئەتنى، ئۇنىڭدىكى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن زور پايدىلىق بولغان تەرەپلەر، روشەن ئالامەت ۋە پاكىتلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش، ئۇنىڭغا چىن قەلبىدىن قايىل بولۇش، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىمۇ ئاللاننىڭ چەكسىز قۇدرىتىگە، ئىنسان ئۈچۈن بەرگەن رەھمەت ۋە نېمەتلىرىگە چوڭقۇر تەشەككۈر بىلدۈرۈشكە دەۋەت قىلىشتىن ئىبارەت.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ئەمگىكى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ سەلتەنەتلىك ئىمارەتنى ھەيۋەتلىك تۆت تۈۋرۈك ئۈستىگە قۇرغان. بۇ غايەت زور تۈۋرۈك ئەدلى، ئىلىم، ئەقىل ۋە سەۋردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئاۋۋالقى ئىككىسى بولغان ئەدلى بىلەن ئىلىم ئۇلۇغ ئاللاننىڭ زات سۈپەتلىرى بولۇپ، ئەدلى - ئادالەت، ئىلىم - ھېكمەت ئاللاغا مەنسۇپ. كېيىنكى ئىككىسى بولغان ئەقىل بىلەن سەۋر ئۇلۇغ ئاللاننىڭ ئىنسانغا بەرگەن سۈپەتلىرى بولۇپ، ئەقىل - پاراسەت، سەۋر - قانائەت ئىنسانغا مەنسۇپ. پۈتكۈل مەخلۇقات ۋە مەۋجۇداتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى، ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنساننىڭ خەلق ئېيتىلىشى، پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئۆلچەملىك ۋە قانۇنلۇق بولۇشى، ئۇنىڭدىكى مۆجىزە - سىر، ھېكمەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاننىڭ ئادالىتى ۋە ئىلىم - ھېكمىتىدىن بولغان. ئىنسان ئاللا بەرگەن ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئاللاننىڭ ئەدلى - ئادالىتى، ئىلىم - ھېكمەتلىرىنى، ئاللا بىلدۈرۈشكە ئىرادە قىلغان شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىرىنى تونۇيدۇ،

ئاللاغا ھەقىقىي مەنىسى بىلەن قۇلچىلىق ۋە ئىبادەت قىلىدۇ. يەنى ئاللانىڭ ئەدلىدىن قورقۇپ، پەزىلىدىن ئۈمىدۋار بولۇپ، ئىككى ئالەملىك بەخت - سائادەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇلۇغ سۆز سەنئەتكارى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدەبىياتنىڭ مەجازى ۋاستىلىرى، ئوبرازلىق تەپەككۈر شەكلى بىلەن پۈتۈن سۈپەتنى تۆت زات — تۆت پىرسۇناژ قىياپىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئالدىدا نامايان قىلىپ، ھېكايە شەكلى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلامىي ھەقىقەتنى مۇكەممەل شەرھىلەپ بەرگەن. ئۇ ئەدلى - ئادالەتكە ئۇلۇغ پادىشاھنى تەمسىل قىلغان، ئۇنىڭ ئىسمى كۈنتۈغدى ئىلىك؛ ئىلىم - ھېكمەتكە ۋەزىر تەمسىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئايتولدى؛ ئەقىل - پاراسەتكە ۋەزىرنىڭ ئوغلى تەمسىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئۆگدۈلمىش؛ سەۋر ۋە قانائەتكە ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى تەمسىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئودغۇرمىش دەپ ئاتالغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ ھەر بىر بۆلەك، ھەر قايسى بابلىرىدا ئۆزىنىڭ ھېسابسىز باي تەپەككۈرى بىلەن ئۆز قەلبىدىكى ئۇلۇغ ئىمان - ئېتىقاد، تەسەۋۋۇرلىرىنى زىچ باغلاشتۇرۇپ، كىتاب مەزمۇنىنى يۇقىرىقى تۆت سۈپەت قىياپىتىدىكى تۆت زات — تۆت پىرسۇناژ ئەتراپىدا تەرتىپلىك ھالدا دەۋر قىلدۇرىدۇ. داستاندىكى ۋەقەلىك داستان سۈزىتى باشتىن ئاخىر مۇشۇ تۆت شەخس ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك سوئال - جاۋاب، مۇنازىرە ئارقىلىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. مۇشۇ مۇنازىرە جەريانىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ تەشۋىق قىلماقچى بولغان دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى قانۇن، بىلىم، ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن ئىدارە قىلىش ۋە باشقۇرۇش ھەققىدىكى ئۇلۇغ ئىسلامىي ئەقىدىگە خاس غايە ۋە قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ بىلىم - ھېكمەت ۋە ئەخلاقنى پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ تۈپ ئۇسۇلى دەپ قارايدۇ. بىلىمگە ئىگە بولغاندا ئادالەتنى جارى قىلدۇرغىلى، قانۇنغا ئەمەل قىلىپ ئۇنى

يۈرگۈزگىلى، قالايمىقانچىلىق، نەپسانىيەتچىلىك، جىنايەتنى چەكلىگىلى، خەلقنى، دۆلەتنى ھەقىقىي بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگىلى بولىدۇ، بىلىمگە سەل قاراش قانۇن، ئادالەت، ئەخلاق - پەزىلەت، بەخت - سائادەتنىڭ ئاساسىنى ۋەيران قىلغانلىق بىلەن باراۋەر دەپ ھېسابلايدۇ.

مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىمان - ئېتىقادىغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزىنىڭ دۆلەت، قانۇن ۋە ئادالەت ھەققىدىكى دادىل تەسەۋۋۇر، ئىلمىي تەشەببۇسلىرىنى شېئىر - نەزمىسى بىلەن داستان شەكلىدە ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ غايىۋى دۆلەت تەسەۋۋۇرى دېموكراتىك خاراكتېرگە ئىگە دۆلەت فورمىسى بولۇپ، قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشى باراۋەر بولۇش، ئادالەت، ئىنسانپەرۋەرلىكنى چىقىش قىلىش دەپ قارايدىغان ئىدىيە ئۆزىنىڭ تارىخىي ئورنى، تارىخىي شارائىتى بولغان 1000 يىل مۇقەددەم ئۆتكەن خاقانىيە دەۋرى ئېتىبارى بىلەن يۈكسەك ئىلغارلىق ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىككە ئىگە. بۇنداق شانلىق نامايەندە ھازىرقى زاماندىكى نۇرغۇن پەيلاسوپلارنى، قانۇنشۇناسلارنى ئاجايىپ ھەيرەتتە قالدۇردى. ئۇلار بىردەك «بۇ ئاجايىپ يۈكسەك تارىخىي نامايەندە، ئۇلۇغ تۆھپە» دەپ ھېسابلىدى.

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىز ھەقىقەتەن پەيغەمبەرلەرنى روشەن مۆجىزىلەر بىلەن چۈشۈردۈك ۋە ئۇلار بىلەن ئىنسانلارنى ئادالەتنى بەرپا قىلسۇن دەپ كىتابنى، قانۇننى چۈشۈردۈك» («ھەدىد» سۈرىسى [57 - سۈرە]، 25 - ئايەت).

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئادالەتنىڭ سۈپەتلىرى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ئېلى بولدى باي، يۇرتنى تۈزگەچ خاقان،

بۆرە، قوي سۇ ئىچتى بىر جايدا شۇئان. (بېيت 449 -)

قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن
ئايىرلىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن. (بېيت 809 -)

ئادالەت ئۈستىدە بۇ بەگلىك ئولى،
بۇ بەگلىك ئاساسىي ئادالەت يولى. (بېيت 821 -)

ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۈزىلەر. (بېيت 895 -)

ئىككى نەرسە ئەلگە باغ، ئاچقۇچى ئۆزى:
ھۇشيارلىق ۋە قانۇن - ئەلنىڭ يىلتىزى. (بېيت 2015 -)

زۇلۇم - ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن - سۇ، ئۇ ئاقسا، نېمەتلەر ئۈنەر. (بېيت 2032 -)

ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلۈر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كېمىيىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان. (بېيت 2034 -)

تۈزەپ بەگ كۆڭلىنى يورۇتسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، تۇرار بەك ئۇزۇن. (بېيت 2036 -)

قانۇن سۇ كەبىدۇر، زۇلۇم - ئوت، بالا،
ئېقىتتىڭ سۈزۈك سۇ، ئۆچتى ئوت مانا. (بېيت 3107 -)

ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئېرۇر،
ئۇ قانۇن بۇزۇلسا، ئاسمان يىقىلۇر. (بېيت 3463 -)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىملىك، دانشمەن پادىشاھلار ۋە ئۇلارنىڭ لايىقەتلىك خادىملىرى دۆلەتنى گۈللەندۈرۈپ، خەلقنى باي قىلىشنىڭ ئاساسىي قورالى، ئادالەتلىك قانۇن ئۇنى جارى قىلدۇرغۇچىلارنىڭ بىلىمى، ئەقلى ۋە ئىمان - ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدۇ دەپ قاراپ، مۇنداق سۆز ئويۇنىنى كەلتۈرىدۇ.

بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
لىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالدۇر.
(1953 - بېيت)

ئەمەلدارلارنىڭ قابىلىيىتى ۋە بىلىمى خەلقنىڭ تىنچ - ئامان، خاتىرجەم، ئاسايىشلىق زامان ئاستىدا ياشاشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئادالەتنى، ئىنساننىڭ ئاللا بەرگەن ھەق - ھوقۇقلىرىنى قانۇن قوغدىمىسا، خەلقنىڭ پاراۋان تۇرمۇشى، بەخت - سائادىتى ھەرگىز كاپالەتكە ئىگە بولمايدۇ دەپ قاراپ مۇنداق چاقىرىق قىلىدۇ:

بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىڭگە بەر،
بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.
(5576 - بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، ئەخلاق بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇش دەپ قارايدىغان جەمئىيەت تەلىپى XI — XII ئەسىردەك فېئوداللىق جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن «خاننىڭ دېگىنى — قانۇن» دەپ قارايدىغان مۇستەبىت، زالىم سىياسەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىلغار، دېموكراتىك پىكىر ئېقىمى بولۇپ، ئۇنى ئالاھىدە مەدھىيلەشكە ئەرزىيدۇ. داستاندا ئادالەتنى، ياخشىلىق،

باراۋەرلىك، ئادەمگەرچىلىكنى ئاساس قىلغان خانلار قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. ئاچ كۆز، زالىم، مۇستەبىت، فىرئەۋن، زاھىياكتەك شاھلار «قۇرئان كەرىم» نىڭ روھى بويىچە قاتتىق قامچىلىنىپ، ئۇلارغا لەنەت - نەپرەت بىلدۈرۈلگەن. مۇنداق ئىككى خىل پوزىتسىيە ئەينى تارىخىي شارائىت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئاجايىپ جاسارەت ۋە قەھرىمانلىق روھىغا ئىگە. داستاندا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ كىشى قەلبىنى زىلزىلىگە سالىدىغان مۇنازىرە ۋە كەسكىن پىكىرلەردە ئەكس ئەتكەن دۆلەت ۋە ھوقۇق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ئادالەت ھەققىدىكى ئېنىق كۆز قاراش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پاك ئىمان - ئېتىقادى، مۇستەھكەم ئەقىدىسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، بۇ خىل تەلەپ ۋە تەشەببۇس ئالىمنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىلمىي پەلسەپىسىنىڭ مۇقەررەر لوگىكىسى. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ياراتقان پەرۋەردىگارنىڭ ئىسمى بىلەن ئوقۇغىن. ئۇ ئىنساننى لەختە قاندىن ياراتتى. ئوقۇغىن، پەرۋەردىگارنىڭ ئەڭ كەرەملىكتۇر. ئۇ قەلەم بىلەن (خەت يېزىشنى) ئۆگەتتى، ئىنسانغا بىلمىگەن نەرسىلەرنى بىلدۈردى» («ئەلەق» سۈرىسى [96 - سۈرە]، 1 - 5 - ئايەتلەر).

«مېھرىبان ئاللا قۇرئاننى تەلىم بەردى (ئۇنى ھېپىزى قىلىشنى ۋە چۈشىنىشنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەردى). ئىنساننى ياراتتى. ئۇنىڭغا (مەقسىتىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن) سۆزلەشنى ئۆگەتتى» («رەھمان» سۈرىسى [55 - سۈرە]، 1 - 4 - ئايەتلەر).

ئاللا «قۇرئان كەرىم» دە «ئوقۇغىن» دەپ بەندىسى ۋە پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋەھىي قىلدى. ئوقۇش ۋە بىلىشنى بارلىق ئىنسان بالىسىنىڭ شەرەپلىك مەجبۇرىيىتى ۋە مۇقەددەس ھوقۇقى قىلىپ بەلگىلىدى. دانىشمەن يۈسۈپ

خاس ھاجىپ ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» دىكى ئىلاھىي ھۆكۈمنى رەھنەما تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىلھامى ۋە ئىزنىسى بويىچە ئېلىپ بارغان ئىزدىنىش ۋە چوڭقۇر تەپەككۇرنىڭ شەرەپلىك مېۋىسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانغا ناھايىتى كۆپ سەھىپە ئاجرىتىپ ئوقۇشنى، بىلىم ئىگىلەپ بىلىملىك بولۇشنىڭ ئىنتايىن شەرەپلىك ئىكەنلىكىنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلدى. ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىمنى ئىنسان بىلەن ھايۋاننىڭ تۈپكى پەرقى دەپ قاراپ، ئىلىمغا يۈكسەك باھا بەردى. بۇ خىل قاراش كىشىلىك جەمئىيەتتە قىممىتى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىر ھەقىقەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇ، ئاللا ئىنساننى ياراتتى، ئۇنىڭغا ئۆز پەزىلىدىن ئەقىل - ئىدراك بەردى، سۆزلەشكە لايىق قىلدى. شەيئەلەرنىڭ ناملىرىنى بىلدۈردى، بىلىملىك قىلدى ھەمدە بىلىمنىڭ ئەڭ گۈزەل گۈلتاجى بولغان ئىنساننى خىسلەت، ياخشى ئەدەپ - ئەخلاق بەردى. مۇشۇ بىلىم ۋە ئەخلاق بىلەن ئىنسان بالىسى بۇ ئالەمدىمۇ، ئۇ ئالەمدىمۇ بەختلىك ۋە يۈزى يورۇق بولىدۇ، دەپ قارىدى.

ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلىق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.
(154 - بېيت)

ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.
(155 - بېيت)

كىشىگە ئېرۇر كۆپ بىلىم پايدىسى،
بىلىم بىلسە ئىنسان ئەزىز بولغۇسى.
(160 - بېيت)

ئەقىللىق تىرىكتۇر، ئەقىلسىز ئۆلۈك،
ئەقىل ئەرنى ئايرۇر، سۇ خىل تەڭ بۆلۈك.

(1839 - بېيت)

كشى تۇن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر ،
ئەقىل بىر چىراغتكە ئۇنى يورۇتۇر .

(1840 - بېيت)

بىلىم ئىگىلەشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئۇ يالغۇز دىنىي بىلىم بىلەنلا چەكلەنمەستىن ، بەلكى كەڭ دائىرىنى يەنى تەبىئەت ، جەمئىيەت ۋە ئىنسان تەپەككۈرىنىڭ تۈرلۈك قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ، پىكىر يۈرگۈزۈش ھەمدە ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىغا دائىر مەسىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئىنسان مۇشۇ ساھەلەردىكى ئىزدىنىش ئارقىلىق ئېرىشكەن بىلىمى ، ئەقلى ۋە تەپەككۈرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ماھارەت ۋە قابىلىيىتىنى ، تىزگىنلەش ، پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ ، ئاللا ياراتقان ، ئىنسان ئۈچۈن پايدىلىق بولغان مۆجىزىلەردىن بەھرىمەن بولۇش ، ئۇنى تىزگىنلەش ۋە توسۇش ئارقىلىق ، ئاللانىڭ ئىنساننى دۇنياغا ئاپىرىدە قىلىشىدىكى ئىلاھىي ھېكمەتنى چۈشىنىدۇ . يۈسۈپ خاس ھاجىپ نۇرغۇن ئىلمىي مەسىلىلەر ، مۇرەككەپ پەنلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ ، ئىلىم - پەننى دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ كۈچلۈك قورالى ، تىرىكچىلىكنىڭ ۋاستىسى ، دىننى ھىمايە قىلىش ، ئۆزىنىڭ ئىمان - ئېتىقادىنى قوغداش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك يولى دەپ خۇلاسە قىلىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن « ئالىم بولغىن ياكى ئۆگەنگۈچى بولغىن ، ئاڭلىغۇچى بولغىن ياكى بىلىم ئاشقى بولغىن ، بەشىنچىسى بولمىغىن ، مۇنداق بولساڭ ھالاك بولسىن » (تەبراتى رىۋايەت قىلغان) « قۇتادغۇبىلىك » تە مۇنداق يېزىلغان :

ئىككى خىل ئىنسان كىشى ئاتىلۇر،
بىرى ئۆرگىتۈچى، بىرى ئۆرگىنۈر.
(3217 - بېيت)

ئىككىدىن بۆلەكنى سەن يىلقى سانا،
يا ئۇ بول، يا بۇ بول، تاللاپ ئال مانا.
(3218 - بېيت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئومۇمىي خەلق مائارىپى ئىدىيىسى
يۇقىرىقى ھەدىسنىڭ روھىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئىلىم
ئۆگىنىش ۋە ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىتىشنىڭ ئىنتايىن ياخشى
پەزىلەت، بولۇپمۇ بىر مۆمىن مۇسۇلماندىكى مەسئۇلىيەت
ۋە مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن ھەم
ئۆزىمۇ جاپا - مۇشەققەتلىك ئەمگەك ئارقىلىق ئۆز قەلبىدىكى
ئىلىم ۋە قابىلىيەتنى جارى قىلىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا
كەڭ ئاممىغا ئىسلامىيەتنىڭ بارلىق ئەھكاملىرىنى، ئاللا
بۇيرۇغان ئەخلاق مىزانلىرىنى، توغرا ھىدايەت ۋە سۈننەتلەرنى
تەشۋىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلدى ھەمدە ئىلىم -
مەرىپەت ئۆگەتكۈچىلەرگە بېرىلىدىغان كاتتا ساۋاب، مەڭگۈلۈك
ئىززەت - ھۆرمەتكە نائىل بولدى.

«قۇتادغۇبىلىك» داستاندا ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ
زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇنىڭ ئىبادەت بىلەن بولغان چەمبەرچاس
مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

ئىبادەتكە ئاۋۋال بىلىم كۆپ ئۆگەن،
ئىلىمسىز ئىبادەت بىپايدا، چۈشەن.
(3216 - بېيت)

تائەتكە بىلىملە سەن بارغىن يېقىن،
بىلىم تامغۇلايدۇ دوزاخ ئىشىگىن،

(3223 - بېيت)

بېلىپ قالسا تائەت ساۋابى تۈمەن،
ساۋاب كۈتمە بىلىمسىز ئىبادەت بىلەن.

(3224 - بېيت)

بىلىمسىز قىلىنغان تائەتتىن كۆرە،
گەر ئۇخلار بىلىملىك ساۋابى ئۆرە.

(3225 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: [ئى مۆمىنلەر!
ئاللا سىلەرگە ھالال قىلغان پاك نەرسىلەرنى (تەركىي دۇنيا
بولۇش يۈزىسىدىن ئۆزۈڭلارغا) ھارام قىلماڭلار] («مائىدە»
سۈرىسى [5 - سۈرە]، 87 - ئايەت).

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «سىلەردىن
دۇنيانى دەپ ئاخىرەتنى، ياكى ئاخىرەتنى دەپ دۇنيانى تەرك
قىلغان (تاشلاپ قويغان) ئادەم ياخشى بولماستىن، ھەر
ئىككىسىنى تەڭ تۇتقان ئادەم ياخشى ئادەمدۇر». (ئىبنى
ئەساکىر رىۋايەت قىلغان) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يەنە مۇنداق
دېگەن: «سىلەر مۇنداق دەيسىلەر، ئاللا بىلەن قەسەم
قىلىمەنكى، مەن سىلەرگە قارىغاندا ئاللادىن بەك قورقىمەن،
ئەڭ تەقۋادارمەن، روزىنىمۇ بەزىدە تۇتمەن، بەزىدە تۇتمايمەن.
كېچىسى ھەم ناماز ئوقۇيمەن ھەم ئۇخلايمەن. خوتۇنمۇ
ئالىمەن. كىمكى مېنىڭ سۈننىتىمنى تەرك ئېتىدىكەن، ئۇ
مېنىڭ سۈننىتىمگە مەنسۇپ ئەمەس» (بۇخارى رىۋايەت قىلغان)
يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا زاھىد
ئۇدغۇرمىش بىلەن قىلغان سۆھبەت - مۇنازىرە جەريانىدا،
ئاللانىڭ كالامى ۋە ھەدىستىكى مۇھىم نۇقتىلارنى روشەن
گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، ئىنساننىڭ بەندىلىك مەجبۇرىيىتى،
ئىجتىمائىي مەسئۇلىيىتى، مەجبۇرىيەت بىلەن مەسئۇلىيەتنىڭ

ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى، يەنى بۇ ئالەم بىلەن ئۇ ئالەم
ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىلماس باغلىنىش ھەققىدە تەپسىلىي
توختىلىدۇ.

«ئۇدغۇرمىش» نامى بىلەن ئاتالغان زاھىد كىشى ناھايىتى
بىلىملىك، قابىل كىشى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئۇ ئالەملىك
ئىشلىرىغا يەنى ئىبادەتكە دەخلى يېتىپ قالىدۇ دەپ قاراپ،
جەمئىيەتكە، خەلققە، ئائىلە بالا - چاقىلىرىغا، دوست -
بۇرادەرلىرىگە خىزمەت قىلىشنى، ئۆز ئەقلى قابىلىتىنى
ئۇلارغا بەخشەندە قىلىشنى خالىماي، بەلكى كىشىلەردىن
قېچىپ، تاغدا، غارلاردا ئولتۇرۇپ «خاس ئىبادەت» بىلەن
مەشغۇل بولۇشنى ھەقىقىي تەقۋادارلىق، ئۇ ئالەملىك
ئىشلىرىنى تولۇق ئادا قىلغانلىق دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ كۆز
قارىشى مۇنداق:

تونۇم — قوي يۇڭى، بەس، غىزا — ئارپا - ئاش،
تولۇق بولدى دۇنيا ماڭا، ئەي قاياش.
(1765 - بېيت)

نە دەر بىر مېھرىبان كىشى، ئىشتىكىن سۆزى،
ماكانى ئېرۇر غار، تەقۋادار ئۆزى.
(1766 - بېيت)

نەسۋەم تېپىپمەن جاھاندىن بۇنى،
يېپىشكە كېپەكنى، تونغا قوي يۇڭى.
(1767 - بېيت)

كېپەك كۆپ لەززەتلىك شېكەردىن ماڭا،
بۇ ئاق تون باسار ئۇ يېپەك ئورنىنى.
(1768 - بېيت)

قورساق تويغىچەدۇر بۇ ئىچكۈ — يېمەك،
تېرىق ياكى ئارپا تويارلىق دېمەك.

4769 - بېيت)

ئۇ دۇنيادا تاپماق ئۈچۈن ياخشى جاي،
جاھان ئارزۇسىنى تامام تاشلىغاي.

(4802 - بېيت)

زاھىد ئۇدغۇرمىش پەقەت جىمجىت ئىبادەتتىن باشقىسى
بىكار گەپ، ئۆي - ئوچاقلىق بولۇش، ئۆيلىنىپ پەرزەنتلىك
بولۇش ئىنسان ئۈچۈن جەبىر - جاپا ھەمدە ئارتۇقچە بىر يۈك،
يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، دۇنيا ئىشلىرى ئىنساننى
گۇناھقا پاتۇرىدۇ، دەپ قاراپ مۇنداق دەيدۇ:

بۇ دىن «دالى» دۇنيا «دالى» قارشىدۇر،

يېقىنلاشماس، يولى كېسىشمەس ئېرۇر.

(5311 - بېيت)

شۇڭا ئۇ دۇنيادىن، ئىنسان تىرىكچىلىكىدىن قول ئۈزۈپ،
يامغۇر سۈيىنى ئىچىپ، دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىنى يەپ، ئېگىز
تاغلارنىڭ غارلىرىدا ئىبادەت قىلىش ئىنساننىڭ ھەر خىل
گۇناھلاردىن ساقلىنىشىنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى، ئەل -
جەمئىيەت ئۈچۈن، ئائىلە ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ھۆددىسىدىن
چىقىش بەك تەس بولغان ئېغىر يۈك، ئۆزىگە ئۆزى جەبىر -
جاپا تېپىشتىن ئىبارەت، دەپ قاراپ، ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۇنى ئەل
خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ كەلگەن ئۈچ قېتىملىق دەۋەتلىرىنى
رەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇنداق ئىبادەت قىلىش ئۇسۇلى ئىسلامىي
ئىبادەت ئەمەس، بەلكى ئەينى زاماندا ساقلىنىپ قالغان، شەكلى
ئۆزگەرگەن بۇددىزىمچە ئىبادەتنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشىدىن
ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىبادەت كۆز قارىشى ئىبادەتنىڭ كەڭ ۋە ئۇلۇغ
ئەھمىيىتى ۋە مەزمۇنىنى كىچىكلىتىپ، ئۇنى نوقۇل بىر خىل

ئاددىي قائىدە، رەسىم - يوسۇنغا ئايلاندۇرۇۋېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بىر ئىنساننىڭ جەمئىيەت، دۆلەت، ئائىلە ئالدىدا كۆپلىگەن ئەمەلىي خىزمەتلەرنى قىلىپ، ئۇنىڭ گۈللىنىشى، ئازادلىقى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، كۈچ - قۇدرىتىنى سەرپ قىلىشتەك مەسئۇلىيىتى بار. مانا بۇ تۆھپە، ئۇلۇغ ئىبادەت بولۇپ، ئىنسان مۇشۇ تۆھپىسى بىلەن ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن نىجاتلىق يولى ھازىرلايدۇ. يەنى بۇ ئالەملىك تۆھپىسى بىلەن ئاللانىڭ ئىنساننى ئالەمنىڭ خەلىپىلىكىگە بەلگىلىگەنلىكىدەك ئۇلۇغ ئوبرازنى نامايان قىلىدۇ.

«قۇرئان كەرىم» دىكى بىر قىسىم ئايەتلەر، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەدىسلىرىنىڭ روھى ئىسلامىيەتنىڭ تەركىبىي دۇنياچىلىق، زاھىدلىققا قارىتا ناھايىتى ئېنىق ھۆكۈمى بولۇپ، بۇ خىل روشەن ئېنىق ئىدىيە «قۇتادغۇبىلىك» تە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ زاھىد ئۇدغۇرمىشىنىڭ نۇقتىئىيەنەزەرلىرىگە كەسكىن رەددىيە بېرىش، ئىسلامىيەتنىڭ ئىككى ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، بۇ ئالەم تىرىكچىلىكى، دۇنيالىق خىزمەت بىلەن ئۇ ئالەملىك خىزمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، توغرا ئەقىدە، توغرا سۈننەتنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلغانلىقىدا روشەن ئەكس ئېتىدۇ، ئاللاغا بولغان ئىبادەت، ئىنساننىڭ ئاللا ئالدىدىكى بەندىلىك مەجبۇرىيەتلىرىنى تولۇق ئادا قىلىپ، ئۇ ئالەمدە ئاللا ۋەدە قىلغان «ئاستىدىن ئۆستەڭلەر ئېقىپ تۇرغان، نازۇ نېمەتلىك جەننەت» نى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇ ئالەمدە ئاللانىڭ ئالدىدا يۈزىنى يورۇق قىلىش ھەر بىر مۆمىن مۇسۇلماننىڭ مۇقەددەس مەجبۇرىيىتى بولغاندەك، ئەل، ۋەتەن، خەلق، مىللەت ئۈچۈن قىلىنغان ياخشى خىزمەت، ياخشى ئەمەل، ساۋابلىق ئىشلارمۇ، بۇ دۇنيادا قىلىشقا

تېگىشلىك مەسئۇلىيەتمۇ قۇشنىڭ يەنە بىر قاننىغا ئوخشاش
ئۇنى يۈكسەكلىككە ئېلىپ چىقىپ، چەكسىز سائادەتكە
ئېرىشتۈرىدىغان مۇھىم يول ھەمدە ئىنسان ئۈچۈن شەرەپلىك
قەرز ۋە پەرزدۇر. بۇ ئىككى يولنىڭ بىرىنى يەنە بىرىگە
قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇش، بىرىنى دەپ يەنە بىرىگە زىيان
يەتكۈزۈش توغرا ئەمەس، ئىسلام روھىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.
«قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق دېيىلىدۇ:

جامائەت بىلەن قىل پەرز ۋە ناماز،
پەقىرلەر ھەجىدۇر بۇ جۈمە ناماز.

(3239 - بېيت)

ھالالدىن تېپىپ مال پەقىرلەرگە بەر،
تۇتۇپ ئەل قولىن، بول ئۇلارنى يۆلەر.

(3240 - بېيت)

سانالغان بۇ ھەممە بىر تائەت ئېرۇر،
بۇ تائەت بىرلە بارچە راھەت كۆرۈر.

(3241 - بېيت)

قىلىپ تەرك بۇلارنى، سەن ئەي خۇلقى ساز،
تۇتۇپ روزا، يالغۇز ئوقۇرسەن ناماز.

(3242 - بېيت)

بۇ روزا - نامازلار ئۆز پايداڭ ئېرۇر،
ئۆز نەپىس دېگەنلەر بەك خۇدبىن بولۇر.

(3243 - بېيت)

خۇدا بەردى قۇلغا ئىككى كۆز قۇلاق،
بىرىن دۇنياغا، بىرىن ئاخىرەتكە باق.

(3657 - بېيت)

ئىككى قول بېرىلدى، سۇنۇپ تۇتقىلى،
بىرى دۇنياغا، ئاخىرەتكە بىرى.

(3658 - بېيت)

ياراتتى خۇدايىم بۇ ئىككى جاھان،
بىرىنى تاپساڭ ئىزلە ئۇ بىرىنى ھامان.

(3662 - بېيت)

خۇدادىن سۆيۈنچىن تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،
مۇسۇلمان سۆيۈنچىن تىلە، كەس سۆزۈڭ.

(3250 - بېيت)

ئەمەس تائىتىڭگە ھاجەتمەن خۇدا،
تىلەپ ياخشى نام، ئەيلە قوللۇق ئادا.

(3251 - بېيت)

ئۇيغۇرلار قەدىمكى تارىخ مۇساپىسىدە بۇددا دىنى قاتارلىق ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. پەقەت خاقانىيە دەۋرىگە كەلگەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. لېكىن ئۇزاق تارىختىكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ساقىتىلىرى ھەر خىل شەكىللەر بىلەن ساقلىنىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇپ، ئىدىيە، روھىي ھالەت، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە جان - جەھلى بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرى ۋە شەرىئەت ئەھكاملىرىغا قارشىلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇددا راھىبى زاھىد ئۇدغۇرمىش بىلەن مۇنازىرە قىلىش ئارقىلىق بۇددا ئەقىدىسىنىڭ ئىسلامغا تۈپتىن قارىمۇ قارشى ئىكەنلىكىنى زاھىد ئۇدغۇرمىشنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن ئىقرار قىلدۇرۇش يولى بىلەن ئىسلام دىنى ۋە شەرىئىتىنى كەڭ تەشۋىق قىلغان. زاھىدلىققا قارشى توغرا ئەقىدە ۋە شەرىئەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىنسان تەرەققىياتى، ھايات مەسىلىلىرىگە جاۋاب بېرىپ، ئىككى ئەقىدە، ئىككى خىل دۇنيا مۇنازىرىسىگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ سائادەتمەن يولنى تاللاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھىدايەت تېپىشىغا ئىمكانىيەت بەرگەن. ئول زامانلاردىن بېرى باش كۆتۈرۈپ

قالغان تەركىي دۇنياچىلىق روھىي ھالىتىنىڭ، بۇددىزىم ۋە زاھىدلىققا قارشى ھارماي كۈرەش قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىماتلىرىغا قارشى تۇرۇشى، بۇ تەلىماتلارنى چەتكە قېقىشى، ئالىمنىڭ شەرەپلىك نامىغا ئورۇن بەرمەسلىكلىرى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. تارىخقا قارايدىغان بولساق، ھەر خىل «ئەۋلىيا»، مازار - ماشايىخلارنىڭ تەزكىرە - خاتىرىلىرىنىڭ كۆپلۈكى، لېكىن پەخىر - ئىپتىخارمىز بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ يوقلۇقى يۇقىرىقى كۆز قاراشنى روشەن ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دە مۇسۇلمانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق مىزانلىرى كۆرسىتىلگەن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ ئەمەلىيىتىدە ئىنسان ئەخلاقىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسىنى تىكلەپ، ئاللاننىڭ «(ئى مۇھەممەد!) سەن ھەقىقەتەن بۈيۈك ئەخلاققا ئىگەسىن» («قەلەم» سۈرىسى [68 - سۈرە]، 4 - ئايەت) دەپ مەدھىيلىشىگە مۇشەررەپ بولدى. ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىسى ئىنسانىيەت دۇنياسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا مەڭگۈلۈك تېما. ئىسلام دىنىدا ئەخلاق مەسىلىسى ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ كامىل ئىمانى، چوڭقۇر بىلىمى، ساغلام روھىي دۇنياسى، ئىتائەتمەن ھەرىكىتى بىلەن مۇستەھكەم باغلىنىشلىق بىر مەسىلە سۈپىتىدە قارىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس شەرىفى» تە قەيت قىلىنغان ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى قىزغىن مەدھىيلىەيدۇ ۋە كىشىلەردىن گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى يېتىشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇسۇلى ئىسلام بويىچە نەھى مۇنكەر، ئەمىر - مەرۇپ قىلىدۇ. يەنى ئىسلام ھەقىقىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ياخشىلىققا دەۋەت قىلىپ، يامان ئىشلاردىن توسىدۇ. ئۇ ھالال ئەمگەك قىلىش، سېخىللىك، كىشىلەرگە خەير - ساخاۋەت قىلىش، كىشىنىڭ

ھەققىگە خىيانەت قىلماسلىق، ئىناق - ئىتتىپاق بولۇش،
ئوغرىلىق قىلماسلىق، ھالالغا يېقىن تۇرۇپ، ھارامدىن
قېچىش، ھەسەت، غەيۋەت - شىكايەتتىن ساقلىنىشنى كۈچلۈك
تەشەببۇس قىلدۇ.

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر -
بىرىڭلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلماڭلار، سىلەرنىڭ بىرىڭلار ئۆلگەن
كىشىنىڭ گۆشىنى يېيىشنى ياقتۇرامسىلەر! ئۇنى
ياقتۇرمايسىلەر» («ھۇجۇرات» سۈرىسى [19 - سۈرە] 12 -
ئايەت).

ئېگىز - پەس سۆز ئېيتما، تۇرغىن ئەيمىنىپ،
زەھەردۇر ئۇلارنىڭ گۆشى قال بىلىپ.
(4349 - بېيت)

ھەسەد بىر كېسەلدۇر، داۋاسى ئۇزاق،
ئۆزىن ئۆز يەپ، سېزەر ئۇ ئاداق.
(4253 - بېيت)

قوشۇلما پىتىنخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكى تىلىدىن چىقار ئوت - چىقىن.
(4212 - بېيت)

قېتىلما ئىككى خىل ئەرگە، يىراق تۇر،
قېتىلساڭ كۆر ئەمدى، چاتاق چىقادۇر.
(4271 - بېيت)

بىرىدۇر چىقىمچى، پىتنە - پاساتچى،
بىرى ئىككى يۈزلۈك، ئۆز مەنپەئەتچى.
(4272 - بېيت)

سائادەتنى تاپقان پاساتتىن قاچار،
ھەر ئۆچكەن ئوتنى ئۇ پاسات ياندۇرار.
(4412 - بېيت)

پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىن،
پاسات نەدە بولسا خارلىق شۇندا، بىل. (بېيت - 4414)

پاسات بىرلە دۆلەت تۇرالماس قاچار،
تۈنەپ ئۆتسە مېھمان، سەن تاڭ قالمىغىن. (بېيت - 4415)

ھارامغا قوشۇلما ۋە كۆرسەتمە كۈچ،
خۇسۇمەت قىلىپ تۆكمە قان، ئالما ئوچ. (بېيت - 1433)

كىشىنىڭ سەر خىلى ئۇياتلىق كىشى،
ئۇياتلىق كىشىدۇر، كىشىلەر بېشى. (بېيت - 2201)

بىر گۆشىسىز سۆڭەكتۈر ئۇياتسىز يۈزى،
ئېتىلمەس تۆشۈكتۈر، ئۇياتسىز كۆزى. (بېيت - 2206)

ئۇياتسىز كىشىدىن يىراق تۇر، يىراق،
ئۇياتسىز كۆزىدە خۇنۇك بىر قاراق. (بېيت - 2205)

ئۇيات بىرلە ئەر ئابرويلۇق بولۇر،
ئۇيات بىرلە ئادەم كۆزى نۇرلىنۇر. (بېيت - 2207)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «زىناغا
يېقىنلاشماڭلار، چۈنكى ئۇ قەبىھ ئىشتۇر، يامان
بولدۇ» («ئىسرائىل» سۈرىسى [17 - سۈرە]، 32 -
ئايەت). «ئى مۆمىنلەر! ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش،
بۇتلار (يەنى چوقۇنۇش ئۈچۈن تىكلەنگەن تاشلار) غا چوقۇنۇش،
پال ئوقلىرى بىلەن پال سېلىش شەيتاننىڭ ئىشى، پاسكىنا

قىلىقلاردۇر، بەختكە ئېرىشىشىڭلار ئۈچۈن شەيتاننىڭ ئىشىدىن يىراق بولۇڭلار. شەيتان ھاراق، قىمار ئارقىلىق ئاراڭلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت تۇغدۇرماقچى، سىلەرنى نامازدىن، ئاللاننى ياد ئېتىشتىن توسماقچى، سىلەر ئەمدى (ھاراقتىن، قىماردىن) يانمامسىلەر؟» («مائىدە» سۈرىسى [5 - سۈرە]، 90 - ، 91 - ئايەت). مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «ھاراق بارلىق گۇناھلارنىڭ ئانىسى» دەپ كۆرسەتكەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاشۇ ئۇلۇغ تەلىمنىڭ ئىزنىسى بويىچە زىناخورلۇق، مەيخورلۇق، ھاراقكەشلىكنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ، مۇنداق ئەخلاقى چۈشكۈنلۈكلەرنى ئىنسان ئۈچۈن ئىنتايىن زىيانلىق، جەمئىيەت ئۈچۈن يېتەرلىك ئاپەت، ئۇنىڭدىن ساقلىنىش ھەر بىر ساغلام ئەقىل ئىگىسىنىڭ ۋەزىپىسى، زىناخورلۇق ۋە مەيخورلۇق تەننى زەئىپ، مىللەتنى خاراڭ قىلىدىغان، كىشىنىڭ ئىمان - ئېتىقادىنى يوقىتىپ، ئىقتىسادقا ئەجەللىك زەربە بېرىدىغان قارا كۈچ، بارلىق ئىجتىمائىي پاسكىنىلىق، بالايىئاپەتنىڭ يىلتىزى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

مەي ئىچمە، بۇزۇقلۇقتىن بولغىن يىراق،

زىنا قىلما، پاسىق دەپ ئالما ئاتاق.

(1334 - بېيت)

مۇبارەك بەخت بۇ قىلىقتىن قاچار،

ئۇ ئەلگە پەقىرلىك يولىنى ئاچار.

(1335 - بېيت)

مەي ئىچمە، زىنادىن سەن ئەيلە ھەزەر،

ئۇ ئىشلار گاداىلىق تونىن كەيدۈرەر.

(1337 - بېيت)

ھاراق مىڭ گۇناھقا پاتۇرغاي سېنى،

قاچار بەخت زىنادىن يۈزۈڭ تۆكۈلەر.

(1338 - بېيت)

ھارقتۇر بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ دۈشمىنى،
جېدەل - غەۋغا ھاراقنىڭ ئېتىدۇر چىنى.

(2651 - بېيت)

نە ياڭلىغ ھايالىق، ئۆز خۇلق، سىلىق،
مەي ئىچسە قىلۇر ئۇ پەسكەش قىلىق.

(2653 - بېيت)

كىشى ئاڭ - بىلىم، ھۇش، ئۇياتنى ئېرىغ -
نجىس بۇ ھاراققا بېرۇر ۋادەرىغ!

(2654 - بېيت)

مەي ئىچمە، مەي ئىچسە كېتۇر دۆلىتى.
مەي ئىچسە بولۇر تەلۋە، ئەخمەق ئېتى.

(2655 - بېيت)

بىلىملىك مەي ئىچسە بولۇر بىر قارا،
نادان ئىچسە كىچىكلەپ، بولۇر بىر بالا.

(2659 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاللاننىڭ رەھىمىتى بىلەن سەن ئۇلارغا مۇلايىم بولدۇڭ، ئەگەر قوپال، باغرى قاتتىق بولغان بولساڭ، ئۇلار چۆرەڭدىن تارقاپ كېتەتتى؛ ئۇلارنى ئەپۇ قىل، ئۇلار ئۈچۈن مەغپىرەت تىلىگىن، ئىشتا ئۇلار بىلەن كېڭەشكىن؛ (كېڭەشكەندىن كېيىن) بىر ئىشقا بەل باغلىساڭ، ئاللاغا تەۋەككۈل قىلغىن، ئاللا ھەقىقەتەن تەۋەككۈل قىلغۇچىلارنى دوست تۇتىدۇ» («ئال ئىمران» سۈرىسى [3 - سۈرە]، 159 - ئايەت).

نېمە دەيدۇ ئاڭلا پەيغەمبەر نەبى،

كېڭەش ھەممە ئىشنىڭ داۋاسى - ئەمى.

(5651 - بېيت)

يېقىنلار بىلەن سەن ئەيلىگىن كېڭەش،
يېشىلگەي كېڭەش بىرلە ھەر تۈرلۈك ئىش.
(5652 - بېيت)

كېڭەش بىرلە تۈزۈلەر كىشىنىڭ ئىشى،
پۇشايمانلىق ئولغاي كېڭەشمەس كىشى.
(5653 - بېيت)

كېڭەشمە كىشىدە بىلىم كېڭىيۈر،
كېڭەشكە قوشۇلسا بىلىم، ئىش ئوڭۇر.
(5657 - بېيت)

نە ئىش قىلماق ئولساڭ كېڭەش ئەر بىلە،
كېڭەشمەس كىشىدىن يىراقلىق تىلە.
(5659 - بېيت)

نېچۈك ئىشنى قىلساڭ كېڭەش بىرلە قىل،
كېڭەش بىرلە كۈتكەن تىلەكلەر كېلەر.
(5660 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئى مۆمىنلەر!
سەۋر ئارقىلىق، ناماز ئارقىلىق ياردەم تىلەڭلار، ئاللا
ھەقىقەتەن سەۋر قىلغۇچىلار بىلەن بىللەدۇر» («بەقەرە»
سۈرىسى [2 - سۈرە]، 153 - ئايەت)، «قۇرئان كەرىم» دە
يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇلار شۇنداق كىشىلەركى، ئاللا ياد
ئېتىلسە ئۇلارنىڭ دىللىرى قورقۇپ (تترەيدۇ)، ئۆزلىرىگە
يەتكەن ئەرزىيەتلەرگە سەۋر قىلىدۇ، ناماز ئۆتەيدۇ، ئۇلارغا
بىر رىزق قىلىپ بەرگەن نەرسىلەردىن (ياخشىلىق يوللىرىغا)
بېرىدۇ» («ھەج» سۈرىسى [22 - سۈرە]، 35 - ئايەت).
يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇسۇلمانلاردا
بولۇشقا تېگىشلىك شۈكرى - قانائەت، ئاللانىڭ تەقدىرىگە رىزا
بولۇش مەسىلىسى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

خۇدا كىمگە قىلسا ئىنايەت، مەدەت،
ھەر ئىككى جاھاندا تاپۇر سائادەت.

(1267 - بېيت)

خۇدا پەزلى كىمگە يار ئولسا ئەگەر،
ئۇ ھەممە نېئمەتۇ ئارزۇغا يېتەر.

(1269 - بېيت)

ئىگەم ساقلىسا كىمنى ئۇ ساقلىنۇر،
تىلەككە يېتىپ، ياخشى نېئمەتلىنۇر.

(1271 - بېيت)

قايۇ قۇل خۇداغا ئىشەنسە تۇرۇپ،
بالانىڭ ئىشىكى يېپىقلىق تۇرۇر.

(2158 - بېيت)

رىزا بول خۇدادىن نە كەلسە ساڭا،
رىزا ۋە رىزالىق — قۇللۇقۇڭ ئاڭا.

(2159 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «سىلەرگە بىر
كىشى سالام بەرسە، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ياخشى سالام بىلەن جاۋاب
قايتۇرۇڭلار (يەنى بىر كىشى ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دەپ سالام
بەرسە، ئۇنىڭغا ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ۋە رەھىمۇتۇللاھى
ۋە بەرەكاتۇھۇ دەڭلار) ياكى ئۇنىڭ سالامىنى ئەينەن قايتۇرۇڭلار
(يەنى ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام دەڭلار)» («نسا» سۈرىسى [4 -
سۈرە]، 86 - ئايەت)

بىلۇرسەن سالام پەزلى بەك چوڭدۇر ئول،
كىم ئاۋۋال سالام بەرسە ئاچتى بۇ يول،

(5052 - بېيت)

سالامدۇر كىشىگە ئېسانلىق يولى،

سالاملە قويۇلۇر ئېسەنلىك ئۇلى .
(5055 - بېيت)

سالامدۇر كىشىگە ئەمىنلىك ئامان ،
قىلسا سالام ساق بولۇر ئۇشبۇ جان .
(5056 - بېيت)

ئامان بەردى ئەلگە سالام بەرگۈچى ،
سالامەت بولۇر ئۇ ئىلىك ئالغۇچى .
(5058 - بېيت)

سالام ساقلار يامان كىشى شەرىدىن ،
سالامەتلىك ئالدى جاۋاب قىلغۇچى .
(5059 - بېيت)

شەرقنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شەرەپلىك نامغا مۇيەسسەر بولغان تۈركىي خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى قاتارىدا يېزىقنى ئەڭ ئاۋۋال قوللىنىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسەت ، سەۋر قانائەتلىرى ، شۈكۈر - مەدھىيىلىرىنى يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەپ ، تاش پۈتۈكلەردىن تارتىپ يىپەك ، قەغەز ۋە باشقا كاتتا سەھىپىلەرگە يېزىپ ، ئەۋلادلارنىڭ ئۇلۇغ قەدەملىرىگە غەلبە - نۇسرەت ئاتا قىلغاندەك ، دانىشمەن ئۇستا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەريادەك ئىلىمنى ھارماس قەلىمى بىلەن يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەپ ، ئۇنى ئەقىل - پاراسەت ، ساغلام ئەقىدە ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە كىتاب بېتىگە چۈشۈرگەن بولۇپ ، مىڭ يىللىق تارىخنىڭ ئۇچقۇر قەدەملىرىدە يوقالماي ، تارىخنىڭ ئەگرى - توقايلىرىدا دات باسماي ، ئۆزىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن چاقناپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلدى . بۇ ئاللا بەرگەن ئىلىمنىڭ خاسىيىتى ، ئەقىلنىڭ بۈيۈك كەشپىياتى . ئۇنىڭ ھەر بىر بېتى ۋە ھەر بىر مىسراسىدىكى ئاجايىپ پاساھەت ، بالاغەت ، ئۆزگىچە

ئىلمىي ھېكمەت، شېئىرىي لەززەتنى ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئاساسى بىلەن چۈشىنىپ، ئۇنىڭدىن ياڭراپ تۇرغان سېھىرلىك سادادىن ئىلھام ئېلىپ، قەلبىمىزنى تېخىمۇ روشەن قىلىش بۈگۈنكى تارىخ بەخش ئەتكەن بىز ئەۋلادلارنىڭ پەخىرلىك نەسلىگە قىسمەتلىرىدۇر.

تېتىكلىك نىشانى ئېرۇر بۇ بېتىك،
يېزىقنى بىلگەن ئەر بولۇر بەك تېتىك. (بېيت - 2224)

يېزىقنى بىلمەس ئەر سە ئادەم ئوغلانى،
بىلەلەيتتى قانداق يىل، ئاي، كۈن سانى. (بېيت - 2225)

يېزىپ قويمىغان بولسا ئالىم بېتىك،
ھېسابتا بولۇر ئەردى چارە نىچۈك. (بېيت - 2226)

ياراتماستىن ئاۋۋال خۇدا بۇ ئالەم،
ياراتتى، يورۇتتى بۇ لەۋھۇ قەلەم. (بېيت - 2227)

پۈتۈپ قويمىغان بولسا ئالىم، ھېكىم،
بۇرۇتقىنى بىزدىن ئېيتار ئىدى كىم؟ (بېيت - 2699)

ئەگەرچە پۈتۈكچى پۈتمىسە بېتىك،
نىچۈك بىلگەي ئەردىڭ بۇ ھېكمەت بىلىك. (بېيت - 2698)

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ھەر بىر جاندار ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر، ئاندىن بىزنىڭ دەرگاھىمىزغا قايتۇرۇلسىلەر» («ئەنكە بۇت» سۈرىسى

[2 - سۈرە] ، 57 - ئايەت) . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن : « نەسەت ئۈچۈن ئۆلۈم يېتەرلىكتۇر » . يۈسۈپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇبىلىك » تە ھايات - ماماتلىق ، يەنى ئۆلۈم مەسىلىسىدە خېلى كۆپ سەھىپە ئاجراتقان ، بۇ بارلىق كىشىلەرنى ھاياتلىقنى قەدىرلەش ، ھاياتتىن ئىبارەت ئاللا بەرگەن نېمەت ۋە سىناقنى توغرا چۈشىنىپ ، ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىپ ، ساۋاپلىق ئىشلارنى كۆپرەك قىلىش ، ئىنسانغا ، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق ئىشلارغا ئالدىراش ، ھاياتنى بىھۇدە ئۆتكۈزمەسلىك ، ئۇ ئالەمگە بارغاندا ئاللانىڭ ئالدىدا جاۋابكار ۋە گۇناھكار بولماسلىققا ئاگاھلاندىرۇش بېرىشتەك ئومۇمىي مۇراجىئەتنى ئىپادىلەپ ، تارىختىكى مەشھۇر شەخسلەردىن مىسال كەلتۈرگەن .

قېنى ئۇ بۇ دۇنيا تىلەپ تاپقۇچى ،
ئۆزىگە تۆمۈر تۇر ، شەھەر قۇرغۇچى .

(شەددات ، 4710 - بېيت)

قېنى ئۇ گۈستاخ ئىت ، دۇنيا دەپ يۈرۈپ ،
يېشىل كۆككە ئۇچقان قارا قۇش مىنىپ ؟

(نەمرۇد ، 4711 - بېيت)

قېنى ئۇ خۇدا مەن دېگۈچى جاھىل ،
خۇدا قىلدى دەرياغا غەرق ئۇنى ، بىل .

(فىرئەۋىن ، 4712 - بېيت)

بۇ دۇنيا مېلىنى يىغقۇچى قېنى ؟
مېلى بىرلە كەتتى ، يۈتۈپ يەر ئۇنى .

(قارۇن ، 4713 - بېيت)

قېنى شەرقتىن غەربكە قەدەر بارغۇچى ،
بۇ دۇنيانى كېزىپ جاھان تۇتقۇچى .

(ئىسكەندەر ، 4714 - بېيت)

قېنى ئۇ تاياغى ئىلان بولغۇچى،

دېڭىز يېرىلىپ ئۇڭا يول بەرگۈچى.

(مۇسا، 4715 - بېيت)

قېنى ئۇ پەرى، قۇش ۋە ئىنسان ئۆزە،

ئۇلۇغ بولغۇچى ئۇ خۇلقى پاكىزە.

(سۈلەيمان، 4716 - بېيت)

قېنى ئۇ ئۆلۈكنى تىرگۈزگەن كىشى،

ئۆلۈمگە تۇتۇق بولدى ئاخىر ئىشى.

(ئىسا، 4717 - بېيت)

قېنى ئۇ، كىشىلەر ئارا خىل ئۇلۇغ،

بوشاپ قالدى دۇنيا، كېمىيىپ تۇلۇقلۇق.

(مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، 4718 - بېيت)

«قۇرئان كەرىم» دە نۇرغۇن پەيغەمبەرلەر ۋە نۇرغۇن

قوۋملەرنىڭ قىسسىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار پۈتكۈل

ئىنسانلار ئۈچۈن ناھايىتى روشەن ئىبرەت خاتىرىسىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئەنە شۇ

قىسسىلەر ھەققىدە توختالغان بولۇپ، ئۇنىڭ كۆز قارىشى

پۈتۈنلەي «قۇرئان كەرىم» دىكى نۇقتىئىنەزەرلەرگە ئوخشاش.

ئۇ، پەيغەمبەرلەردىن ئادەم ئەلەيھىسسالام، نوھ پەيغەمبەر،

لۇت، ئەيىۈپ، مۇسا، سۈلەيمان، ئىسا، ئىبراھىم قاتارلىق

مەشھۇر پەيغەمبەرلەرنىڭ ناملىرى، ئۇلارنىڭ خىسلەتلىرى

ھەققىدە توختىلىپ، ئۇلارغا ھۆرمەت ۋە سالاملارنى ئىزھار

قىلغان. جۈملىدىن ئاد، سەمۇد ۋە باشقا قوۋملەرنىڭ ناملىرى

ئۇلارنىڭ بەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، جىسمانىي جەھەتتىن

كۈچلۈك بولۇش، ئۇلار قۇرغان قۇدرەتلىك سەلتەنەت، تاجۇ

تەختلەر، بىنا - ئىمارەتلەر، شەھەر - قەلئەلەر ھەمدە تەلۋىلىكتە

چېكىدىن ئاشقان لۇت قوۋمى قاتارلىقلارنىڭ ئاللاننىڭ غەزەپلىرى

بىلەن بەزىلىرىنىڭ كەلكۈن سۇ، بەزىلىرىنىڭ قەھرىلىك بوران، دەھشەتلىك ئاۋاز، تاشبوران، دۈم كۆمتۈرۈش بىلەن ھالاك قىلىنغانلىق ئىبرەت خاتىرىسىنى ئەسلەش ئارقىلىق ھەددىدىن ئاشقان، يامان خۇيلۇق فىرئەۋىن، زاھىكتەك ۋە ئىران شاھلىرىدەك زالىم مۇستەبىتلەرنىڭ ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ جاھاننامەدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قەلىمى ئارقىلىق سىزىلغان ھەيۋەتلىك ئوبرازى ۋە پاك قەلبىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مىلادى 11 - ئەسىردە ياشىغان يېتۈك شائىر، ھەر قايسى ئىلىم - پەنلەر بويىچە شۆھرەت قازانغان ئالىم، بەدئىي ئىجادىيەتچى بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ ئالدى بىلەن كامىل مۇسۇلمان، يېتىشكەن مۇسۇلمان ئالىم، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان بۈيۈك مۇجتەھىت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ پەزىلىتى ۋە ئىجتىھاتى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شان - شەرىپى ۋە پەخرى - ئىپتىخارى بولۇشقا مۇناسىپ.

«قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا خەيرلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىنغان، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىشلارنى مەنئى قىلىدىغان بىر جامائە بولسۇن، ئەنە شۇلار مەقسىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر» («ئال ئىمران» سۈرىسى [3 - سۈرە]، 104 - ئايەت). يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەمگىكى بىلەن ئاللا بۇيرۇغاننى ئۇلۇغلاپ، توسقانلارنى مەنئى قىلىپ، ئىنساننى ئەقىل، ئەخلاق بىلەن پاك ياشاشقا ئۈندەپ، تەبلىغ - ئەھكام قىلىپ ئاللانىڭ مۇكاپاتىغا سازاۋەر بولغۇچى مەشھۇر زاتلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ دۇنيا قارشى ۋە قىبلىنامەسى، ئىلىم - پەلسەپىسى ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم»، «ھەدىس شەرىفى»، ئۇنىڭ داڭلىق داستانى «قۇتادغۇبىلىك»، «ھەممە نەرسىنى (يەنى كىشىلەر موھتاج بولىدىغان دىنىي

ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى (چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان، (دىللارغا) ھىدايەت، (بەندىلەرگە) رەھمەت، مۇسۇلمانلارغا مەڭگۈلۈك سائادەت بىلەن خۇش خەۋەر يەتكۈزىدىغان) «نەھىل» سۈرىسى [16 - سۈرە]، 89 - ئايەت) ئۇلۇغ «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئىلھامى ۋە ئىزنىسى، مۇئەللىپنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، مۇستەھكەم دىنىي ئېتىقادى، ۋاپىغا يەتكەن يېزىقچىلىق قابىلىيىتى، توپلىغان مول بىلىملىرىنىڭ مۇستەھكەم جۇغلانمىسى. ئەدەبىيات، يەنى شېئىر - نەزمىسى ئارقىلىق «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس شەرىفى» تىكى ئۇلۇغ روھنى يۈكسەك ھاياجان، تايماس ئەقىدە بىلەن تەبلىغ قىلىشنىڭ يۈكسەك نەمۇنىسى، داستاندىكى پەيلاسوپلارچە قىلىنغان پەندە - نەسىھەت، رىغبەت ۋە ئاگاھ، ئىلىم - مەرىپەت بىر يىلتىزدىن چىققان باراخسان شاخ، بىر قىزىل يىپ بىلەن مۇستەھكەم باغلىنىپ كۆزلەرنى قاماشتۇرىدىغان ئۈنچە - مەرۋايىت، داستاندىكى مول بىلىم، يۈكسەك پەلسەپە، ئاپتورنىڭ دۇنيا قارشى بىرلىشىپ ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىدىيىۋى قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنى، ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىسى بىلەن مىڭ يىللار مابەينىدە كونىرماي، ئىلھامى، بەدىئىي قىممىتىنى يوقاتماي، قايسى مەزمۇن، قايسى ساھە، ھەتتا ھەر بىر بېيت، ھەر بىر مىسراسى ئارقىلىق بىلىم ئېلىشقا تەلپۈنگەن ئىلىم تەشئالىرى، ھېكمەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئۈمىد ۋە ئىزدىنىشلىرىگە تولۇق جاۋاب بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى، تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە بەدىئىي شان - شەرىپى، مەنە ھېكمەتلىرىنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ باھا ۋە بۇ سۈپەت بۈگۈنكى باھا ۋە سۈپەت بولۇپ قالماستىن، بەلكى مىلادىيە 11 - ئەسىردىكى تارىخىي شارائىت، ھەقىقىي ئىدىيە، ھەقىقىي مەقسەت بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شان - شەرىپى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ

داڭلىق داستانى «قۇتادغۇبىلىك» كە نىسبەتەن ھەقىقىي باھا، ئەينى خىسلەت، ھەقىقىي پەزىلەت ۋە يۈكسەك ئوبراز ھېسابلىنىدۇ.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «قۇرئان كەرىم» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» نى يۇقىرىقىدەك سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئاندىن «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئومۇمىيلىق جەھەتتىن رەسمىي مۇسۇلمانلىق ئېتىقادىدىكى مۇتەپەككۈر ۋە شائىر ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ ئېيتقان بولسا، بۇ ھۆكۈمى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق بولغان بولاتتى. ئۇ فارابىنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا زور تەسىت كۆرسەتكەن دېگەن پىكىرنى ھەر دائىم ياقلايدۇ. بىراق بۇ يەردىمۇ يۇقىرىقىدەك مىسال - پاكىتلارنى كۆپلەپ كەلتۈرمەي ھۆكۈم قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ. بەلكىم بۇ ئالىمنىڭ مەسىلىلەرنى بولۇپمۇ مۇشۇنداق ئىنچىكە مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ئاشۇ خۇلاسىدىن چەتنەپ كەتمەي ھەر كىمنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىزدىنىشىگە قۇلايلىق پۇرسەت يارىتىپ بېرىش ئۇسۇلى بولسا كېرەك.

بىز ئەسىرىمىزنىڭ دەسلەپكى قىسىملىرىدا ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» نى يېزىشقا تۈرتكە بولغان ئامىللارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئۇنىڭدا ئالىم نۇقتىلىق قىلىپ ئەسەرنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدىكى تالاش - تارتىشلارنى، بۇ كىتاب تەتقىقاتىنىڭ شېئىرىي «يەشمە» نۇسخىسىنى ئاددىيلا ماقالە شەكلىدە تەكرار يېشىپ بېرىشنى قېلىپ قىلغان ئاسان يولغا كىرىپ قالغانلىقىنى ئېيتقان. يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت مەنبەسى ھەققىدىكى دەتالاش ھەقىقەتەن مۇشۇنداق بىر «خەزىنە» نى روياپقا چىقىرىشنى تەقەززا

قىلىدۇ. ئالىم ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت مەنبەسىنى تەتقىق قىلىپ، ئەسەرنىڭ مىللى تىل تەۋەلىكىنى ئايدىڭلاشتۇردى. ئەمدىكى مەسىلە ئەسەر مەزمۇنى ھەققىدىكى ئىسمى - جىسمىغا لايىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىدى. ئالىم 1956 - يىلى باشلانغان بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا ھەر دائىم چوڭقۇرلۇقنى تۇتقا قىلغان بولغاچقا، «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» دە ئەسەر مەزمۇنى جەھەتتىكى تەتقىقاتتا يۈزەكىلىكتىن خالاس بولالىدى.

ئالىم، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تەبىئەت پەلسەپەسى قاراشلىرىنى نوقۇل تار دائىرىدىلا تەتقىق قىلماي، بەلكى «ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ»، «تۇرپان تېكىستلىرى»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق قەدىمكى ئەسەرلىرىمىز بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، ئەسەردىكى تەبىئەت پەلسەپەسى قاراشلىرىنى جۇلالاندۇردى. ئەسەردىكى «تۆت تادۇ» ھەققىدىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «تادۇ» قارىشى بىلەن باشقا مۇتەپەككۈرلەرنىڭ قاراشلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ ئۆزگىچىلىكلەرنى نامايان قىلدى. بولۇپمۇ ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيەسىنى ئىخچام ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتتا يېڭى يول ئاچتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان بىلىش نەزەرىيەسى مەسىلىلىرى ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر پەلسەپەپىۋى پىكىرلەر مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەردى.

ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى دۆلەت ۋە قانۇنشۇناسلىق جاۋابكارلىرى ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىمۇ باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭكىدىن مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ئۇ بۇ

جەھەتتىكى تەتقىقاتىدىن چىقارغان يەكۈنىدە: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، جەمئىيەت ۋە خەلق ئىگىلىكى توغرىسىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى تەشەببۇسلىرىدا ئەڭ كەم دېگەندىمۇ بەش نۇقتىلىق ئالىي ھىممەت ۋە ئاجايىپ غەيرەتلىك يېڭى پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار:

— ئوتتۇرا ئەسەر زۇلمى، جاھالىتى، ھاكىممۇتلەقلىقنى پاش قىلىش، تەتقىدلەش، ئىنسانپەرۋەرلىك، راتسىئوناللىق پىكىر ئۇچقۇنىنى كەڭ يېيىپ، ئەقىل ۋە ئىنسانىي ئويغىتىش؛
— خەلق بىلەن پادىشاھ ئالدىدا مەجبۇرىيەت ۋە ۋەزىپە دائىرىسىنى بەلگىلەپ، خەلق ۋە قانۇن نوپۇزىنى پادىشاھ ۋە دىن نوپۇزىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، ئاساسىي قانۇنلۇق چەكلىمە بىلەن ھاكىممۇتلەقلىقنى چەكلەيدىغان «كونستىتۇتسىيەلىك مۇنارخىيە» تۈزۈمىنى دەۋەت قىلىش؛

— ھەممە كىشىنىڭ سىنىپ ۋە مىللەتتىن ھالقىغان ھالدىكى قانۇن ئالدىدا مۇتلەق باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلىش؛
— ئەمگەكنى قەدىرلەپ، ئەمگىكىگە قاراپ ھەق بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويۇش؛

— كەمبەغەللەرنى يۆلەپ، دۆلەتنى كۈچەيتىپ، خەلقنى ئورتاق بېيىتىش يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت» دەپ يېزىش ئارقىلىق ئەسەردىكى دۆلەت ۋە قانۇنشۇناسلىق بايانلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۆزگىچە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

ئالىم «قۇتاغۇبىلىك» خەزىنىسى» دە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنى شەرھىلەنگەندە نوقۇل مەدھىيە - كۆپتۈرۈش بىلەنلا شۇغۇللانماي، بەلكى ئىلغار تەرەپلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرسە، نۇقسانلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ تەتقىقات جەھەتتىكى ئىلمىلىكىنى نامايان قىلدى. ئۇ: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلىق - يامانلىقتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئەخلاقى كاتېگورىيىلەر بىلەن كىشىنىڭ پىسخىك

مېجەز - خاراکتېرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ياخشى - يامان
 ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى تۇغما بولىدۇ، دەيدىغان
 خاتا كۆز قاراشتا بولدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ نىكاھ ۋە ئائىلە مەسىلىسىدە ئوتتۇرا
 ئەسىر يۇقىرى قاتلام تەبىقىلىرىگە ئادەت بولۇپ كەتكەن
 ئاياللارنى ئەرلەردىن تۆۋەن كۆرۈش كۆز قارىشىنى تەرغىپ
 قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئەرلىك بولۇپ نىكاھتىن ئايرىلغان،
 قىزلىق ئىپتىتىنى ساقلىيالمىغان ئايال بىلەن نىكاھلانماسلىقىنى
 تەلەپ قىلسا (4477 - بېيت)، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەردىن
 نەسەب ۋە ئىقتىسادىي روزىخار تەرەپتە تۆۋەن بولغان قىزغا
 ئۆيلىنىپ، ئەرلىك ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىش (4491 - ،
 4496 - بېيتلار) نى تەلەپ قىلدى.

ئەپسۇسلىنىشقا تېگىشلىكى يەنە شۇكى، يۈسۈپ خاس
 ھاجىپ «ئايالنى ئەزىز تۇت»، (4519 - بېيت) دېگەن ئىجابىي
 قارىشىغا خىلاپ ھالدا، يەنە پۈتكۈل ئايال جىنىسغا كەمسىتىش،
 ھەتتا نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارنى «كۆزەتمىسە
 بۇزۇلىدىغان گۆش»، (4519 - بېيت) «كۆڭلى ئاغىدىغان
 ۋاپاسىز»، (4521 - بېيت)، «قىزىل يۈز جەسۇر باتۇرلارنى
 ۋەيران قىلغان ئېزىتقۇ»، (4523 - ، 4524 - 4525 -
 بېيتلار) دېگەندەك ئىلىمگە زىت، ھەتتا ئىنتايىن زەرەرلىك كۆز
 قاراشتىن ۋاز كېچەلمىدى. ئۇ مۇشۇنداق تىپىك فېئوداللىق
 نۇقتىئىنەزەر ئاساسىدا ئاياللارنى ئۆيدە مەستۇرە ھالەتتە تۇتۇش
 (4513 - بېيت)، سىرتقا چىقىرىپ ناتونۇش ئورۇنلار ۋە
 مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بارماسلىق (1304 - ، 4818 -
 بېيتلار)، يات ئۆيگە ئەر كەكلەرنى يولاتماسلىق (1303 - ،
 4514 - بېيتلار) توغرىسىدا ئېغىز ئاچتى...» دېگەن
 خۇلاسىنى چىقىرىش ئارقىلىق «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا
 دىققەت قىلمىسا بولمايدىغان قىسمەن سەلبىي تەرەپلەرنىڭمۇ

بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» تىكى پەن ۋە مائارىپ مەسىلىلىرى ھەققىدىمۇ توختالغان بولۇپ، ئەسەردە ئەكس ئەتكەن ھەر قايسى پەن تارماقلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئۈستىدە ئىلمىي مەيداندا تۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان. مەيلى ئەسەردىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بايانلار بولسۇن، مەيلى ماتېماتىكا، گۈزەللىك ۋە شېئىرىيەت ئىلىملىرىگە دائىر بايانلار بولسۇن، ھەممىسىدە قىسقا ئەمما مېخىزلىق مۇھاكىمىلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تەلىم - تەربىيە مەسىلىسىدىكى قىسمەن بىر تەرەپلىمە كۆز قاراشلارغا ئېنىق رەددىيە بەرگەن. «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» نىڭ ئاخىرىدا ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى، ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار ھەققىدىمۇ مەخسۇس توختىلىپ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھەقىقەتەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ نامايەندە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ھەمدە بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى تېكىستولوگىيىلىك ئۇتۇقلار، چەت ئەللەردىكى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى، ئېلىمىزدىكى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى مەسىلىلەر ھەققىدىمۇ قەلەم تەۋرىتىپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى بۇ جەھەتتە مۇئەييەن چۈشەنچىگە ئىگە قىلدى. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى مەسىلىلەر ھەققىدە ئېيتقان مۇنۇ سۆزلىرى بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

«بىرىنچى، ھازىرغىچە چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى تىلشۇناسلىق، تېكىستولوگىيىلىك ياكى ئەسەرنىڭ بەدىئىي تۈزۈلمىسى نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىپتىدائىي - ئېلىمىننتار باسقۇچنى چۆرىدىدى. تىل ۋە تېكىستولوگىيىلىك تەتقىقاتىدىن ھالقىغان ئىلمىي تەتقىقات

ئىچىدىمۇ بەزى مەسىلىلەر ساقلاندى. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى، ئىلمىي، بەدىئىي ۋە تارىخىي قىممىتىنى ئىمكانقەدەر تۆۋەنلەشتۈرۈپ، ئۇنى قانداقتۇر نوقۇل «ھاكىمىيەت دەستۇرى»، «دىنىي نەسىھەتنامە»، «ئەخلاقىي دېداكتىك داستان»، ۋە ياكى «شاھنامە» نىڭ تۈركىي ۋارىيانتى)، «ھاسىلە ئەدەبىياتى»، «تېتىقسىز توقۇلما»، دېيىشتى. ئۇلار «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسىنى پارس، ئەرەب ئاچقۇچلىرى بىلەن ئېچىشقا تەمشەلدى . . .

ئىككىنچى، ئېلىمىزدە يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا ماقالىدىن ماقالە چىقىرىش، «يەشمە» نى شەرھىلىپ «يېشىپ» قويۇش، بىر ماقالىنى تەكرارلاۋېرىش ئەھۋالى ساقلانغاچقا، تەتقىقاتتا تېرەنلىك ۋە كەڭلىك جەھەتتە يېتەرلىك قانات يايدىماسلىق، ئادەتتىكىدەك بولۇپ قېلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى.

ئۈچىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا بۇ ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى، ئىدىيىۋى مەنبەلىرى، خاس ئالاھىدىلىكلىرى تەتقىقاتى ھېلىمۇ ئاجىز ھالقا. «قۇتادغۇبىلىك» نى پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخى، بىلىش تارىخىغا قويۇپ، ئىز قوغلاپ ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتەك نوپۇزلۇق، قايىل قىلغۇچ تەتقىقات تېخى ئېلىپ بېرىلمىدى. تۆتىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» تەك تەخمىنەن ئون ئەسىر ئىلگىرى يېزىلغان كاتتا ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئېڭى كاتېگورىيە قېلىپلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش — ئالاھىدە تەتقىقات تۈرى بولۇپ، بۇ ئەسەردىكى كاتېگورىيىلەر، ئىبارىلەر، ئۇقۇملارنىڭ قىممىتىنى بايقاشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ جەھەتتە تېخى بىرەر ئۈلگە مەيدانغا كەلمىدى. مېنىڭچە، «قۇتادغۇبىلىك» نى بۈگۈنكى

مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ئىسلاھات ۋە ئاڭ يېڭىلاش ئەمەلىيىتىگە قويۇپمۇ تەنقىق قىلىش مۇمكىن. بۇنداقتا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەمەلىي قىممىتى تېخىمۇ زور بولغان بولاتتى»

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىنمۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى جۈملىسىدىن «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلىق تەنقىقاتىدا خېلى كۆپلىگەن ھوسۇللارنى بەردى. ئۇنىڭ مەيلى ماقالە - ئەسەرلىرى بولسۇن، ۋە ياكى مەخسۇس تېمىدىكى كىتابى بولسۇن، ھامان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەنقىقاتىدىكى بوشلۇققا ئۇل سېلىشتا ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇردى. گەرچە يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىز ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسىنى تولۇق نامايەن قىلىپ بېرەلمىسەمۇ، لېكىن كىتابخانلارنى بۇ جەھەتتە ئازراق بولسىمۇ ئۇچۇرغا ئىگە قىلىشتا مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۈچىنچى باب

فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتى

فارابى ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى ۋە ئىنساننىڭ دۇنيادىكى ئورنىنى بىلىش تارىخىدا پلاتون، ئارېستوتېللاردىن كېيىن بىر پۈتۈن پەلسەپىۋى سىستېما ياراتقان يىرىك مۇتەپەككۈر.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن

ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى جەريانىدا ساننى ئەمەس سۈپەتنى، ئاساننى ئەمەس قېيىننى، كونا تېمىلارنى ئەمەس، يېڭى تېمىلارنى يېزىشنى ئالىي نىشان قىلغان ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرى (تارىم بويلىرىدىكى) دىققەت ئېتىبارىنى ئاغدۇرمىغان، ئاغدۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغان تېمىلار ئۈستىدە ئىزدىنىش داۋامىدا ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت ئەل فارابىنى ئۆز ئەۋلادلىرىغا تونۇشتۇرۇشقا، ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىلىرىنى شەرھىلەش ئارقىلىق فارابىنىڭ مەنىۋى ھەيكىلىنى تۇرغۇزۇشقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، فارابى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن باشقا ھەرقانداق بىر بۈيۈك شەخس ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندەك، ئۇنداق ئاسانغا چۈشمەيدۇ. بۇ تەتقىقاتچىدىن غايەت

زور ئەقىل - ئىقتىدار، نەزەرىيىۋى تەپەككۈر ۋە تىل بىلىمى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 20 يىللىق بالايىئاپەت مەزگىلىدە باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزىنى ئىلىم - پەننىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە تاكامۇللاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەچكە، بۇ تېما ھەققىدىكى تەتقىقاتنىمۇ يۈكسەك چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلغان. گەرچە بۇ جەھەتتە چەككەن رىيازەتلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن قىلچە بوشاشماستىن «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ — فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخى قىممىتى»، «ئەبۇناسىر فارابىنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى»، «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر»... قاتارلىق ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولغان ماقالىلارنى ۋە فارابى ھەققىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن ئۇچراشتۇرىدىغان قامۇس خاراكتېرلىك ئەسىرى — «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» نى يېزىپ نەشر قىلدۇرۇپ، دۇنيا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتى جۈملىسىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى تەتقىقاتقا مۇستەھكەم ئۇل سالدى. دېمەك، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق كىتاب ئالىمنىڭ فارابى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىڭ مۇجەسسسىمى، شۇنداقلا فارابى بىئوگرافىيىسى سۈپىتىدە يۈكسەك ئورۇن ئىگىلىدى. ئارىدىن 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ ئارىمىزدىن بىرەر تەتقىقاتچى چىقىپ فارابى دۇنيا قارىشى ھەققىدە ئەرزىگۈدەك بىرەر پارچە ماقالىمۇ يېزىپ چىقالمىدى. كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تۈزۈپ كېلىۋاتقان بارلىق تەتقىقاتچىلار فارابى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ مەزكۇر كىتابىدىن پايدىلىنىپلا بايان قىلىۋاتىدۇ. تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ فارابى تەتقىقاتىدىكى بۇ

بىچارە ھالىتى يەنە قانچە يىل داۋام قىلىدىغانلىقىنى بىر نېمە دېمەك تەس.

ئالىم « (فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» نى يېزىش جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

« (فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» نى يېزىش ئۈچۈن بېيجىڭغا ئىككى قېتىم، تاشكەنتكە بىر قېتىم باردىم، ھەتتا ئوترارنى زىيارەت قىلدىم. . . مەن فارابى ئىدىيىلىرىنى بىر - بىرىگە ئۈگە - ئۈگىلىرى كىرىشىدىغان، بىر يىلتىزدىن شاخلىنىدىغان سىستېما ھالىتىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ سخېمىسىنى سىزىپ تامغا چاپلاپ قويۇپ يازدىم. . . »

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، فارابىنىڭ بۇ مەنىۋى ھەيكىلى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق مەيدانىدا تۇرۇپ يېزىلغان ئەسىرى بولغاچقا، نەشر قىلىنىپ ئۇزاق قالمايلا فارابىشۇناسلىق ساھەسىدە زور تەسىر قوزغىدى.

گەرچە بۇ كىتاب ئۆز خەلقى تەرىپىدىن ئارزۇلانغاندەك قىلىنمۇ، بىر قىسىم كۆرەلمەسلەرنىڭ پىتىنىلىرى سەۋەبلىك ئەينى ۋاقىتتا ھەقىقىي ئەكس سادا پەيدا قىلالمىدى.

بىراق، بۇ كىتاب ھەققىدە ئۆزبېكىستاندىكى دۆلەتلىك ژۇرنال — «ئۆزبېكىستاندا ئىجتىمائىي پەنلەر» نىڭ 1992 - يىللىق 5 - ، 6 - سانلىرىدا ئابدۇلھەق ئابدۇرۇسۇل ئوغلى مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلىپ، يۇقىرى باھا بەردى. بۇ ئالىمنىڭ ئىلمىي ئەمگىكىنىڭ خەلقئارا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا مۇئەييەن نوپۇزغا ئىگە بولغانلىقىدىن دېرەك بەردى. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، ئالىمنىڭ «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئېيتىلىشىچە مەزكۇر كىتابنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى مۇھەررىرنىڭ ئىچىدىن قىرغىشى سەۋەبىدىن قىسقارتىۋېتىلگەن. شۇڭا مەزكۇر كىتابنىڭ قولىيازمىسى سېلىنغان خالىتنىڭ سىرتىغا قايتا، تولۇق نەشر قىلىنىشىنى

ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويغان. «فاراڭ»
ھەممىمىزگە ئايانكى، فارابى — ئوتتۇرا ئاسىيا شۇنداقلا
تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخىدىكى يارقىن نامايەندىلەرنىڭ
بىرى، ئۇ «قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىنى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام
دۇنياسىغا ئېلىپ كىرىشتە، كۆپ ئەسىرلىك پارلاق شەرق
مەدەنىيىتىنى غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتە،
ئارىستوتېلنىڭ ماتېرىيالىستىك خاھىش ئۈستۈنلۈكىنى ئالغان
پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى پلاتون ۋە يېڭى پلاتونىزم مىراسلىرى
ئىچىدىن تاللاپ چىقىشتا، شەرھىلەشتە ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا،
سوفىزم بىلەن يېڭى پلاتونىزمنىڭ بىرلەشمە ئەكسىيەتچىل
ئىدىئولوگىيىسىگە قارشى پانتېنىزىملىق يېڭى پەلسەپىۋى سىستېما
ۋە يۆنىلىش يارىتىش، ئۇنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا»^①، شۇنداقلا
ئارىستوتېلىزم ۋە پلاتونىزم ئىدىيىسىنى ئۆزىگە خاس مۇستەقىل
بىلىش نەزىرىيىسى بىلەن تولۇقلاپ، مۇكەممەللەشتۈرۈشتە،
ئۆزىنىڭ پانتېنىزىملىق بىر پۈتۈن دۇنيا قارىشىنى تەبىئەت
ئىلمى، بىلىش نەزەرىيىسى ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەر قايسى
ساھەلىرىدە ئىزچىللاشتۇرۇپ، دىن بىلەن پەننى ئايرىپ
چىقىپ، پەن — مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئىدىيىۋى قوللۇقنىڭ،
روھانىيلىق ئالامەتلىرىنىڭ پۈتلىكاشاڭلىرىنى سۈپۈرۈپ
تاشلاشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر، ئالىم
ۋە پەيلاسوپ.

نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى دۇنيا ئىلىم ئەھلى فارابىنىڭ
ئىلمىي نەتىجىلىرى، دۇنيا مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان
ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنى تەتقىق قىلىپ
ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە، بىلىش، شۇنداقلا پەن — مەدەنىيەتنىڭ ھەر
قايسى قاتلام ساھەلىرىگە بولغان تەسىرىنى ئىجابىي تۈستە

① ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1885 - يىلى 11 - ئاي نەشرى، 1 - 2 - بەت.

راۋاجلاندۇرۇپ، پايدىلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن خەلقىمىز ئۇ ھەقتە تېخى سىستېمىلىق بىلىم، چۈشەنچە، تونۇشقا، ئۇنىڭ ئىدىيىسى ۋە پەلسەپە سىستېمىلىرى ھەققىدە يېتەرلىك ساۋاتقا ئىگە بولالماي كەلگەن ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ نۇرغۇنلىغان ئىچكى - تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ خىمىرتۇرۇچىنى ئۆرلىتىدىغان، ئۆرلىتىپ تۇرۇۋاتقان نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ ئويليالماغۇدەك دەرىجىدە قورساققا قۇل، شەيتانغا گول بولۇپ نەچچە ئەسىرگە سوزۇلغان ئۇيقۇسىنى خارامۇشلارچە، بەخىرامان ئۇخلاۋاتقان بۇ خەلق ئۆز سەلتەنەتلىرىنىڭ گۆھىرىنى بىر - بىرلەپ كۆمۈپ تاشلىماقتا ئىدى. بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەن بەختسىز كەچمىشلەر ۋە سىياسىي نەيرەڭگۈزلىقلار ئۇلارنى جاھاندىن بارغانسېرى يىراقلاشتۇرۇپ سىرلىق تەكلىماكان - تارىم گىرۋەكلىرىگە، ئۆز ئەقلىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قىرغاقلىرىغا ھەيدەپ بارماقتا ئىدى. لېكىن، قىزىپ كەتكەن تاشقى دۇنيادا بولسا ئۇلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، تەقدىرلىرى بىر - بىرلەپ بېكىتىلمەكتە ئىدى. ئويغانغان، تاشقى دۇنيانىڭ غىدىقلىشىنى سەزگۈر ئەقىل بىلەن ھېس قىلىپ يېتەلەيدىغان بىر قىسىم تۇيغۇن ئەقىل ئىگىلىرى، ياش كۈچلەر بولسا ئۆز تىنىمىسىزلىقىنى ئاللىقاچان باشلىۋەتكەن ئىدى.

«فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ھەققىدە گەپ ئاچقىنىمىزدا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ 70 - يىللاردىكى ئاپەتلىك ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئوغرىلىقچە، قاراڭغۇ زىندان، قازناقلاردا، بىر يالقۇنلۇق ئىستەك ۋە ئوتتەك يېلىنجاپ تۇرىدىغان قايتماس مۇھەببەت تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى بىلەن تولمۇ قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەي تۇرالمايمىز.

ئالىمنىڭ فارابى ھەققىدىكى بۇ يىرىك تەنقىقاتى خەلقىمىزگە فارابى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت

تەرەققىياتىغا قوشقان ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى تونۇتۇش ۋە ئۇ
ھەقتە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت مۇھىم
ئالاھىدىلىكى بىلەن جانلىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا، ئالىمنىڭ
ئەسەرنى تەتقىقات بىلەن پاكىت، مۇلاھىزە خاراكتېرلىك
چۈشەنچە بىلەن يېڭى - يېڭى دەلىل ۋە كۆز قاراشلار ئارقىلىق
كۈچلۈك ئەمەلىيەتچانلىققا، ئىلمىيلىككە، ئېنىقلىققا ئىگە
قىلىپ تاماملىغانلىقى ئەسەرنى ئىنتايىن مۇكەممەل، قايىل
قىلارلىق چىققان تەتقىقات ئەسەرگە، فارابى شۇناسلىق
ھەققىدىكى تېخىمۇ مۇكەممەل (پۈتكۈل فارابى شۇناسلىق
نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا) تەتقىقات نەتىجىسىگە ئىگە
قىلغان. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.
ئالىم بىر تەتقىقاتچىدا بولۇشقا تېگىشلىك ئىلمىي روھ ۋە
پاكتىقا، ئەمەلىيەتكە ھۆرمەت قىلىش ئىستىلى ۋە پىكىر
يۈرگۈزۈش بىلەن بىرگە ئۆزىدە بار بولغان بەدىئى تەسەۋۋۇرلارنى
تولۇق ئىشقا سالغان بولۇپ، بىر مۇمەسلىنى چەتتە قالدۇرۇپ
قويمىغان، فارابى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى ھەقىقىي سىستېمىلىق
ۋە كەڭلىككە، قايىل قىلارلىققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن كۆپ كۈچ
چىقارغان.

ھەممىمىزگە ئايانكى، فارابىنىڭ نەسەبى توغرىسىدىكى بۇ
مەسىلە ئىزچىل تالاش - تارتىش، بەس - مۇنازىرە ئۈستىدە
بولۇپ كەلدى. غەرب پەلسەپە تارىخشۇناسلىرى ۋە دۇنيانىڭ باشقا
جايلىرىدىكى يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخشۇناس، شەرقشۇناس،
فارابىشۇناس ئالىملار فارابى ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان
دەۋر ۋە شارائىت نۇقتىسىغا قاراپلا ئۇنى «ئەرەب پەيلاسوپى»
دەپ ئاتاپ كېلىشكەن ئىدى. گەرچە بىر قىسىم تارىخشۇناس
ئالىملار فارابىنىڭ ئۇيغۇر - قارلۇق ئالىمى ئىكەنلىكىنى،
تۈركىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقان
بولسىمۇ، ئالىم ساھەسىدىكى بۇ مەسىلە يەنىلا دەتالاشنىڭ

ئوڭايلا باشلىنىش نۇقتىسى ئىدى. ئالىم ئەتراپلىق ئىزدىنىش، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش، يىل دەۋرى ۋە تارىخى شارائىتلارنى تەھلىل قىلىش، ئەستايىدىل خۇلاسە چىقىرىش ئارقىلىق بىر قاتار ماقالە ۋە مەخسۇس كىتاب ئېلان قىلىپ فارابىنىڭ نەسەبى توغرىسىدا ئېنىق، قايىل قىلارلىق ئىزاھ بېرىپ ئۆتتى. ئاپتورنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1982 - يىللىق 2 - ساندا «ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ياۋروپا ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرى توغرىسىدا»، شۇ يىللىق 4 - ساندا «ئەبۇ نەسر فارابىنىڭ لوگىكا تەلىماتى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ دەتالاش يەنە ئاشكارا ھالدا ئۇلغىيىپ چىقتى. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە) 1987 - يىل 3 - سانغا (بۇ ۋاقىت ئالىمنىڭ يىرىك تەتقىقات سەمەرىسى بولغان «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق كىتابى ئاللىقاچان نەشردىن چىقىپ تارقىتىلىپ بولغان) خەنزۇ تەتقىقاتچى سەي دېگۈپنىڭ «ئەرەب پەيلاسوپى — فارابى» نامدىكى ماقالىسى بېسىلدى. گەرچە ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتابىدا بۇ خىل پىكىرلەرنى ئېتىبارغا ئالغان ھالدا قايىل قىلارلىق پاكىت، دەلىللەر، سېلىشتۇرما ئىزاھلاشلار ئارقىلىق ئۇلارغا رەددىيە بېرىپ بولغان بولسىمۇ، يەنە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1988 - يىللىق 1 - ساندا «فارابى پەلسەپە ئىدىيىسى تەتقىقاتىدىكى مەنتىقىلىق زىددىيەت» دېگەن تېمىدا ماقالە ئېلان قىلىپ قايىل قىلارلىق دەرىجىدە رەددىيە بەردى. زارىپ دۇلاتمۇ شۇ ژۇرنالدا «فارابى ئەرەب پەيلاسوپىمۇ؟» دېگەن تېمىدا مەخسۇس ماقالە يېزىپ فارابىنىڭ نەسەبى توغرىسىدا قايىل قىلارلىق ئىلمىي دەلىللەشلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بىزنى فارابى ۋە ئۇ ياشىغان دەۋر، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن ھاياتى، ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە ئەتراپلىق تونۇشقا ئىگە

قىلدى. ۋەھالەنكى، ئالىم ۋاپات بولۇپ ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتەر - ئۆتمەيلا ئىلىم ساھەسىدىكى بۇ خىل تالاش - تارتىش يەنە بىخ سۈرۈشكە باشلىغاندەك قىلىدۇ. فارابىنىڭ نەسەبى ۋە ھاياتى پائالىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇچۇرلىرىدىن، نەتىجىلىرىدىن خەۋىرى بار بولغان قېرىنداش قازاقلارمىز گەپ - سۆزسىزلا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇنى «قازاق» دەپ قوپۇشتى. سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە «مىللەتلەر نەشرىياتى» قازاق تىلىدىكى نەشرىيات بۇيۇملار بۆلۈمى تەرىپىدىن 2000 - يىلى 9 - ئايدا نەشر قىلىنغان «قازاق تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر» نامىدىكى كىتابچىلار تۈرىدە، ئەھمەتتېك كىرەشبايېۋ ئاپتورلۇقىدا بېسىپ تارقىتىلغان «ئەبۇ نەسر ئەل فارابى» ناملىق كىتابچىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. بۇ خىل تولۇق پاكىت ئاساسى، قايىل قىلارلىق دەلىلى بولمىغان پىكىر ئېقىمىغا مەرھۇم ئالىمنىڭ نىيەت - ئىقبالىنى، ئەڭ مۇھىمى ئىلمىي ھەقىقەتنىڭ ساپلىقىنى قوغداش يولىدا رەددىيە بېرىش ھەر بىرىمىزنىڭ بۇرچى ۋە مەجبۇرىيىتى بولسىمۇ، بۇ يەردە توختىلىشنى راۋا كۆرمەيمىز. بىز بۇ يەردە پەقەت ئالىمنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشلىرى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

ئالىم فارابى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا نوقۇل فارابى ياكى فارابى ئىدىيىسىنى قېزىش، تەھلىل قىلىش ۋە ئۇ ھەقتە چۈشەنچە بېرىش بىلەنلا بولۇپ كەتمەي، ئۇ ياشىغان دەۋر، ئۇنىڭ تەربىيىلىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئامىللار، ئىدىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدىيە، مەدەنىيەت ھادىسىلىرى، شۇ خىل ئىدىيە، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئاساسى، ۋەكىللىرى، كۆز قاراشلىرى، شۇ خىل كۆز قاراشلارنىڭ ئىلغار ۋە يېتىشىش تەرەپلىرى، فارابىنىڭ ئۆزى ئۇچراتقان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى ۋە قايسى خىل ئۆلچەمدە

قوبۇل قىلىش جەريانى، شۇنداقلا فارابى ئىجاد قىلغان ئەسەرلەر، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى، ئىدىيىسى، پەلسەپىۋى قىممىتى، باشقا ئىدىيە، مەدەنىيەت ھادىسىلىرى بىلەن بولغان پەرقلىرى، ئارتۇقچىلىق، كەمچىلىكلىرى، قىممىتى، تەقدىرى، ئۇنىڭغا مۇئامىلە قىلىش . . . قاتارلىق جەھەتلەردىن ئىنتايىن ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن بولۇپ، بۇ ھال ئەسەرنى شۇنداقلا فارابىنىڭ ھاياتى، ئىجادىيىتى، پەلسەپە سىستېمىسى ھەققىدىكى بۇ تەتقىقات سەمەرلىرىنى تولۇمۇ چوڭقۇرلۇققا، دەلىللىككە ئىگە قىلغان.

ئالىم فارابى پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسىغا بىۋاسىتە ئۇل سالغان ئاساسلىق ئىدىيىۋى مەنبەلەرنى ئۈچ خىل دەپ قارايدۇ. ئالىمنىڭ ئەستايىدىل يىغىنچاقلاپ، سېلىشتۇرۇپ، خۇلاسەلىشىچە بۇلار: (1) قەدىمى گرىك پەلسەپىسىنىڭ ئۇتۇقى بولغان ئارىستوتېلىزم؛ (2) شەرق خەلقلەرنىڭ ئانىمىزم — دىئىزملىق كۆز قاراشلىرىغا باغلىنىشلىق ئىپتىدائىي پانتىزملىق دۇنيا قارىشى ۋە مانى — مازداق ئىدىئولوگىيىسى؛ (3) ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيەت دۇنياسى ئېرىشكەن تەبىئەت ئىلمى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئالىم بۇ مەنبەلەرنىڭ فارابى پەلسەپە سىستېمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسلىرىنى بىر — بىرلەپ تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆز تەتقىقاتىنى روشەن كەڭلىككە ۋە مول مەدەنىيەت مەنبەلىرىگە ئىگە قىلغان. فارابىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىي مىراسلىرىنى «ئارىستوتېل ۋە قەدىمكى گرىك ئىلمىي مىراسلىرىنى ئىجادىي شەرھىلەپ جارى قىلدۇرغان ئەسەرلەر ۋە فارابىنىڭ كۆپ تەرەپلىملىك مۇستەقىل ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت» ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈپ ۋە ئاساسلىق ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ فارابى

ئەسەرلىرىنى شەرھىلەشتە ۋە كېيىنكى تەتقىقاتتىمۇ ئىنتايىن زور رول ئوينايدىغان قورال خاراكتېرلىك قىممەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ. يەنە كېلىپ ئاپتور فارابى شەرھىلەپ يازغان ئەسەرلەرنى نوقۇل شەرھ، چۈشەنچە، ئىزاھلاپ يازمىغان، بەلكى ئۇنى ئىجادىي تۈستە بېيىتىپ، تاكامۇللاشتۇرغان دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. بۇ فارابىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە بولغان تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن بىر قەدەم، ئەلۋەتتە.

ئالىم فارابىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى تېخىمۇ سىستېمىلىق، كونكرېت تەتقىق قىلىپ چىقىش ئۈچۈن ئەسەرلىرىنى مەركىزىي تېمىغا يانداشتۇرغان ھالدا «فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى تەلىماتلىرى» نى «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ مەنبەلىرى»، «فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە ئالەم نەزەرىيىسى»، «فارابىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى» قاتارلىق كىچىك تېمىلارغا بۆلگەن ھالدا ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن ۋە شۇ رەۋىشتە «فارابىنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپە تەلىماتلىرى»، «فارابىنىڭ پەن - مەدەنىيەت تۆھپىلىرى»، «فارابى پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ تارىخى قىممىتى ۋە تارىخى تەقدىرى» . . . دېگەن قىسىملار بويىچە فارابى پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش، مۇكەممەللىشىش جەريانى، ئۇنىڭ تۈپ كۆز قاراش، تەلىمات، ئىدىيىلىرى، بۇلارنىڭ كېيىنكى پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى، ئورنى - نۇقتىلىرىدىن ئەتراپلىق بايان قىلىش يولىنى تۇتقان. بۇ ئارقىلىق سەۋەب ۋە ئىچكى - تاشقى ئامىلنىڭ ھادىسىگە بولغان تەسىرى، ھادىسىنىڭ يۈز بېرىش ئالاھىدىلىكى، ماھىيىتى قاتارلىقلارنى ئىچكى باغلىنىشچان يول ئارقىلىق ئەپچىللىك بىلەن يەتكۈزۈش، بىر تەرەپ قىلىش ئۈنۈمىگە ئېرىشكەن. مېنىڭچە مەنبەلەرنى ئېنىقلاپ بۇ ئارقىلىق فارابى ئىدىيىسىدىكى ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش ئامىللىرىنى

تېپىپ چىقىش، فارابىنىڭ ئىجادىي خاسلىقىنى ۋە پەلسەپىۋى سىستېمىسىنى تېخىمۇ روشەنلىككە، ئېنىقلىققا ئىگە قىلسا، بۇ خىل خۇلاسىلەش يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكىلەرنىڭ تارىخىي تۆھپىسى بىلەن كېيىنكىلەرنىڭ باسقان يولىدىكى ۋارىسچانلىقىنى تەتقىق قىلىشتا، شۇنداقلا ھەر بىر دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ۋە مەدەنىيەت تىپلىرىنى ئايرىم خۇلاسىلەپ يەكۈنلەشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. فارابى ئىدىيىسىنى ۋە پەلسەپىۋى سىستېمىسىنى ئۆگىنىۋاتقان بىر ئادەم ئۈچۈن ئىستىخىيلىك ھالدا قەدىمكى گرىك پەلسەپىسى ۋە ئارىستوتېلىزم، پلاتونىزم، شۇنداقلا شەرق - غەرب مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن خەۋەردار بولۇش زۆرۈرىيىتى، پەلسەپىلەر كېسىشىشىدىن ھاسىل بولغان ئېنىقسىزلىق ئامىللىرى، شۇنداقلا مۇناسىۋەتتەشۇناسلىق، ھەمىيەتلىكلىرىنى بىلىۋېلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئەلۋەتتە. ئالىمنىڭ تەتقىقات ئەسەرىدە بۇ خىل ئوخشىمىغان، شۇنداقلا يىلتىزداش ئىدىيىلەر ئىنتايىن مۇۋاپىق ھالدا بىرلەشتۈرۈلگەن، خۇلاسىلەنگەن، سېلىشتۇرۇلغان ۋە يەنە شۇنداقلا قويۇپ قويۇلماستىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىنتايىن مۇھىم خۇلاسىلەر چىقىرىلغان. بۇنى قەدىمكى گرىك، شەرق، غەرب پەلسەپىلىرىنىڭ فارابى دەۋرىدىكى كېسىشىش نۇقتىسىدىن ھالقىپ چىقىپ بۈگۈنكى دەۋرنىڭ بىر قەدەر ئەستايىدىللىق بىلەن باھالىنىپ، خۇلاسىلىنىپ، تارىخقا يىراقتىن نەزەر تاشلاپ، بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىملىق يەكۈن، سىستېمىلىق ئانالىز چىقىرىلغان بىر دەۋرنىڭ تېلىسكوپى ئۈستىگە قايتىدىن قويۇلۇشى دېيىش مۇمكىن. ئېلىپ ئېيتساق، فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە ئالەم نەزەرىيىسى ھەققىدە ئىنتايىن مۇھىم ھەمدە قايىل قىلارلىق مۇھاكىمە، دەلىللەشلەرنى ئېلىپ بارغان ئالىم ماركسىزىملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي

ماتېرىيالنىم نۇقتىسىدىن چىققان ھالدا: «شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، خەلقنى بىخۇتلاشتۇرىدىغان، خەلقنى نادانلىققا، ئۈمىدسىزلىككە دەۋەت قىلىدىغان، پەن - مەدەنىيەتكە، ئەركىن تەپەككۈر قىلىشقا ۋە باراۋەرلىككە قارشى تۈرلۈك ئەقىدىلەرنى ياساپ چىقىدىغان ئاتالمىش مۇتەپەككۈرلەر، ئەلۋەتتە كەسكىن پاش قىلىنىشى ۋە تەنقىد قىلىنىشى لازىم. بۇ نۇقتىدا ئارسالدى بولۇش مۇمكىن ئەمەس» دەپ يازدى ھەمدە فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە ئالەم نەزەرىيىسىدىكى «ئېغىر نۇقسان» لارنى ئېنىق كۆرسىتىپ: «ئۇ تەڭرى - بىرىنچى سەۋەب ئوقۇمىنى، ئالەم ئەقلى ئوقۇمىنى، ئالەم يارىلىشىدىكى جۇش ئۇرۇپ چىقىش ئوقۇمىنى ئىشلىتىپ كۆرۈنەرلىك روھانىيەتچىلىك، ئىدىئالىستىك قۇيرۇق قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، ھەتتا يەر مەركەزلىك نەزەرىيىسىدىن يىراقلاپ كېتەلمىگەنلىكىنى» ئىزاھلىسا؛ فارابىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتە ھۇرۇنلۇق، ئەقىدىچىلىككە، ئېتىقادچىلىككە، تەقدىرچىلىككە، ئۈمىدسىزلىككە قارشى ئوينىغان رولىنى، بىلىش نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئەقىل ۋە ھەقىقەت قاراشلىرىنى يۇقىرى باھالاپ «فارابىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسىنىڭ ئۇنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرىنى تەپەككۈر جەريانلىرىغا تەتبىقلاشنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە يۈز بېرىپ، ئۇنىڭ پەلسەپىسىنى ئىنساننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە ئائىت تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت زور گارمونىك سىستېما قىلىپ ئويۇشتۇرۇشتا ئىنتايىن ھالقىلىق رول ئوينىغان» لىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرسە، بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتە چەكلىمىلىكتىن قۇتۇلالماي يەنىلا، ناتۇرال پانتىزىملىق تۈپ كۆز قاراشنى ئىپادىلىگەنلىكىنى، ئانتىروپولوگىزىملىق كۆز قاراشلار ئاسارىتى بىلەن چەكلىنىپ قېلىپ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ بىلىش جەريانىدىكى ھەل قىلغۇچ رولى ۋە ئورنىنى

چۈشەنمىگەنلىكىنى، مەنتىقىلىق ئىسپاتلاشنى ھەقىقەتنىڭ مىزانى دەپ چۈشەنگەنلىكى قاتارلىق بىر قاتار توغرا بولمىغان تەرەپلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن، شۇنداقلا فارابىنىڭ «غايىۋى دۆلەت» چۈشەنچىسىنىڭ ئاساسلىرىنى ۋە «شەھەر» ھەققىدىكى بىر قاتار تەلىماتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، تارىخىي نۇقتىدىن تەتقىق قىلىپ باھالاش بىلەن بىرگە، فارابى ئىدىيىسىدىكى جەمئىيەت بىلەن دۆلەتنىڭ پەرقى ئاجرىتىلمىغان تەرەپلەرنى تېپىپ چىقىپ خۇلاسەلىگەن. ئەلۋەتتە، بىر ئادەمنىڭ ئىدىيىسى ۋە پەلسەپە سىستېمىسىنى تەتقىق قىلغان، قىلىۋاتقان بىر ئادەم ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىدىيە، كۆز قارىشىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالماي ياكى چەكلىنىپ قالماي، ئىدىيە قاتلىمىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ مېخىزىنى مېخىز، شاكىلىنى شاكال قىلىپ ئايرىپ قويۇپ، يەنە ئۆز كۆز قارىشى بىلەن ئەسلىي ھالىتىگە چىقىپ كەتمەك بىر تەتقىقاتچىدىن ئىنتايىن كۆپ كۈچ ۋە ئەقىل، شۇنداقلا يېتەرلىك بىلىم، قابىلىيەت تەلەپ قىلىدۇ. بىزگە ئايانكى، بىرەر ئىلىمنى ياكى پەلسەپىنى تەتقىق قىلغان ئادەم شۇ خىل ئىدىيە، كۆز قارىشىنىڭ ئاسارىتىدىن ئوڭايلا قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدۇ. لېكىن، ئالىم بۇ يەردە ئۆزىگە خاس تەتقىقات ئۇسۇلى بويىچە ھەممە نەرسىگە ئىلىم سۈپىتىدە ئىنتايىن سوغۇققانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ ئىلمى، ئەمەلىي دەلىللەشتىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ تېگىشلىك كۆز قارىشىنى، چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەسەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاپتور فارابىنىڭ ئەسەر، پەلسەپە سىستېمىلىرىغا ئىزاھ، چۈشەنچە يېزىش بىلەنلا بولدى قىلماي ئۆزىنىڭ تېگىشلىك كۆز قارىشىنى دەلمۇدەل ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر بىر ئىدىيە، كۆز قاراش بىلەن يۈزمۇيۈز دىئالوگ ئېلىپ بارغان. ھەتتا ئاشۇرۇپ، ئىنتايىن قايىل قىلارلىق، ئىلمىي ئاساسىي كۈچلۈك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا

قويۇپ فارابى پەلسەپە سىستېمىسىدىكى بەزى يېتەرسىزلىكلەرگە
 مۇھىم تۈزىتىش، تولۇقلاش كىرگۈزگەن. ئەسەرنى بۈگۈننىڭ
 ئەستايىدىل دىئاگنوزىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ ئەلۋەتتە ئىنتايىن
 يۇقىرى ئەقلىي كۈچ ۋە ئىقتىدار تەلەپ قىلىدىغان ئىش.
 لېكىن، ئالىمنىڭ بۇ جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن
 مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىزنى سۆيۈندۈرمەي قالمايدۇ.
 يەنە بىر جەھەتتىن ئاپتورنىڭ فارابىشۇناسلىقنىڭ ئومۇمىي
 تەرەققىياتى جەھەتتىكى بىلىمى كەڭ ۋە ئەتراپلىققا ئىگە بولۇپ،
 ئۇ خەلقئارادىكى ئاساسلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن
 ئەستايىدىل دېگۈدەك تونۇشۇپ چىققان. يەنە كېلىپ ئەسەردە
 نوقۇل ئۆز بىلىمىگە ياكى تەسىراتىغىلا تايىنىۋالماي
 مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن ئىنتايىن كەڭ دائىرىدە، كىشىنى
 قايىل قىلارلىق ئۇچۇر، ئىلمىي دەلىللەرگە ئېرىشكەن بولۇپ،
 تولۇپ تاشقان ئىلمى قىزغىنلىق ئاساسىدىكى بۇ خىل ئىلمىي،
 قايىل قىلارلىق، كەڭ پاكىت ئاساسى بىزنىڭ ئەسەرنىڭ ئىلمىي
 قىممىتىگە، ئەھمىيىتىگە، قايىل قىلىش كۈچىگە بولغان
 مەنۇنلۇقىمىزنى قوزغىماي قالمايدۇ ۋە ئالىمنىڭ تىنىمىسىز
 ئىزدىنىش، جاپالىق تەتقىق قىلىش، پىكىر يۈرگۈزۈش بىلەن
 ئۆتكەن شانلىق ھايات مۇساپىلىرىگە، ئىجادىيەت يولىغا بولغان
 قايىللىق ھېسسىياتىمىزنى قوزغىماي قالمايدۇ. بۇ خىل
 قىممەتلىك روھ ئاسان تېپىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.
 قىسقىسى، ئالىمنىڭ فارابىشۇناسلىققا قوشقان بۇ يېتۈك
 ئەمگەكلىرى، سەمەرىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرى فارابىشۇناسلىق
 تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ۋە نىسبەتەن مۇكەممەل
 ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. ئالىمنىڭ فارابىشۇناسلىققا قوشقان
 ئىجادىي تۆھپىسى ئۆز زامانىسىدا فارابىشۇناسلىقتىكى ئىنتايىن
 مۇھىم بوشلۇقنى بىرقەدەر تولۇقى بىلەن تولدۇرغان بولسا،
 بۈگۈنكى كۈندە ھەممىمىزنى ئىشەنچلىك، قايىل قىلارلىق

تەتقىقات ئۇچۇرى بىلەن تەمىنلەپ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى
تەتقىقاتى ھەم پەلسەپە تەتقىقاتىدا مۇھىم پايدىلىنىش قورالى
بولۇپ قالدى ھەمدە بىر تۈركۈم يېڭى، ئۈمىدلىك كۈچلەرنىڭ
بۇ سەپكە قېتىلىپ كېلىشىگە، تەتقىقات ئىشلىرىمىزنىڭ
زورىيىشىغا ئىنتايىن زور، تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتتى.

بۇلاق سۈيى ئۆزىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس سۇ مەنبەسى
بولغاچقىلا يەر ئاستىدىن ئىنتايىن زور بېسىم كۈچى بىلەن
ئېتىلىپ چىقالايدۇ ۋە تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىپ،
ئۆزىنىڭ راھەتتە خىش تەمى بىلەن چاڭقىغانلارغا ئالەمشۇمۇل
راھەت ۋە تويۇنۇش ئېلىپ كېلىدۇ. ئىشىنىمىزكى، بىزگە
پۈتمەس - تۈگىمەس مەنىۋى كۈچ بېرىپ كېلىۋاتقان ئالىم،
مۇتەپەككۈر مەرھۇم ئوغلان ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ
تىنىمىز ئىزدىنىش روھى ۋە قىممەتلىك ئەسەرلىرى بىزگە
مەڭگۈ تۇتىيا بولغۇسى، شۇنداقلا بىزنى ئۈزلۈكسىز ئالغا
ئىنتىلدۇرۇپ تۇرغۇسى.

تۆتىنچى باب

ئېستېتىكا تەتقىقاتى

ئېستېتىكا گۈزەللىك ھەقىقىتى، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەللىك ھەقىقىدىكى ھەقىقەتنى ئىختىرا قىلغانلىقىنىڭ نامايەندىسى، ئېستېتىكا ئىنسانىيەتنىڭ ئويىپىكتىپ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇنى تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتا ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ئىلمىي كىرىستالى، سان - ساناقسىز مۇۋەپپەقىيەتلىك ۋە مەغلۇبىيەتلىك تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدىكى، ئېستېتىكا ئىلمىنى تەتقىق قىلماي تۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئېستېتىك ئىنتىلىشىنى ئويغاتماي ۋە ساغلاملاشتۇرماي تۇرۇپ، تۈرلۈك غەيرىي ۋە ساختا ئېستېتىك كۆز قاراشلارغا خاتىمە بەرمەي تۇرۇپ، جەمئىيەتنى، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى، سەنئەتنى ۋە پۈتۈن كىشىلىكنى يۈكسەك سەۋىيىگە كۆتۈرگىلى، گۈزەل كەلگۈسى ئۈچۈن ئاڭلىق ۋە پىداكارانە كۈرەش ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئېستېتىكا جەھەتتىن تەربىيە كۆرمىگەن كىشى كۆزى ئوچۇق قارىغۇ، ئۇ ھاياتلىقتا نادان، ساددا ھالەتتە ئۆتىدۇكى، ھەرگىز مەدەنىيەتلىك كىشى بولالمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بىرەر مىللەت خەلقى ئېستېتىكا جەھەتتىن تەربىيە ئالمىسا، قارىغۇلۇق ۋە

تەۋەككۈلچىلىكتىن خالىي بولالمايدۇ. جاھان مەدەنىيەت سەھنىسىدە مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالالمايدۇ» دېگەن ھۆكۈمنى ئاللىبۇرۇن چۈشىنىپ بولغان مۇتەپەككۈر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەر دائىم باشقىلار ئىزدەنمىگەن، ئىزدىنىشكە جۈرئەت قىلمىغان تېمىلارنى يېزىشقا كۆنۈكۈپ كەتكەن قەلىمىنى بىردەمەمۇ قولدىن چۈشۈرمەي باشقا ئىلمىي ساھەلەر قاتارى ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىمۇ ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلاردىكى ئېستېتىكا ئىلمىدىن خەۋەرسىزلىك ھالىتىگە خاتىمە بەردى ۋە بۇ ئىلىم ھەققىدىكى تەتقىقاتقا مۇستەھكەم ئۇل ھازىرلىدى. ئۇ ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى جەريانىدا ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتىغا دائىر «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە»، «گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە ئۇنىڭ رولى»، «ئېستېتىكا قانداق پەن؟»، «خاراكتېر ۋە خاراكتېر گۈزەللىكى»، «ھېسسىيات ۋە ھېسسىيات گۈزەللىكى»، «گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنىڭ كومپىدىك سېلىشتۇرمىسى»، «شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە»، «كۈسەن رەسساملرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى توغرىسىدا» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ۋە «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» دېگەن كىتابلارنى يېزىپ ئېلان قىلدۇردى. «ئېستېتىكىدىن تاللانما لېكسىيەلەر» ناملىق كىتابنى تەرجىمە قىلىپ تۈزدى. نەتىجىدە ئۇنىڭ بۇ خىل ئەمگەكلىرى ئۆز قىممىتىنى تېپىپ ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئېستېتىكا دەرسلىكى كەم بولۇشتەك بوشلۇقنى تولدۇردى. تۆۋەندە ئالىمنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ۋە «قاتلاملىق ئېستېتىكا» دېگەن ئىككى كىتابى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇشبۇ كىتابلارنىڭ مەزمۇنىنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە قىسقىچە بايان قىلىپ بېرىمىز.

1. «ئومۇمىي ئېستېتىكا» توغرىسىدا

«ئومۇمىي ئېستېتىكا» — ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىكى تۇنجى ئىلمىي كىتابى بولۇپ، «ئېستېتىكا نەزەرىيىسى» ۋە «ئېستېتىكا تارىخى» دېگەن ئىككى بۆلۈمدىن تۈزۈلگەن. كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، ھەر قانداق بىر ئىلىمنى تەتقىق قىلىشتىن ئاۋۋال، شۇ خىل ئىلىمنىڭ ئۆلچەملىك تەبىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ناھايىتى زۆرۈر. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن تەتقىقات ھەرگىزمۇ چىنلىققا ئىگە بولالمايدۇ. بىز مەيلى قانداق تۈردىكى ئىلىمگە دائىر بايانلارنى ئوقۇيلى، ئۇنىڭدىن روشەن ھالدا دەسلەپكى قەدەمدە شۇ خىل ئىلىم ھەققىدە ئېيتىلغان تەبىر - چۈشەنچىلەرنى كۆرىمىز. بۇ قانداقتۇر بىر قېلىپتا داۋاملىشىش بولماستىن بەلكى، بېسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان مۇھىم قەدەملەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئالىم ئۆز كىتابىدا ئالدى بىلەن «ئېستېتىكا» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەبىرىنى ئەتراپلىق بايانلارنىڭ ياردىمىدە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدۇ ۋە ئۇنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن جۈملىدىن سەنئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىزاھلايدىغان يۈزەكى قاراشلارغا، ئۆزىنىڭ دەلىل - ئىسپاتى تولۇق بولغان ھۆكۈم مۇنارى ئارقىلىق رەددىيە بېرىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئېستېتىكا ئىلمى بىلەن سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاش، جۈملىدىن ئېستېتىكىنى سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ياكى سەنئەت نەزەرىيىسىنى ئېستېتىكىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش خاتا، شۇنى روشەنلەشتۈرۈش لازىمكى، گەرچە ئېستېتىكا ئىلمى سەنئەتتىكى گۈزەللىكنىڭ

خۇسۇسىيەتلىرى ۋە قانۇنلىرىنى — سەنئەتتىكى ئېستېتىك مېتودولوگىيىلىك مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش، لېكىن ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى يالغۇزلا سەنئەت بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئوخشاشلا، سەنئەت نەزەرىيىسى رېئاللىقنى قايتا ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ بىر قاتار بەدىئىي پرىنسىپلىرى ۋە ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىش، لېكىن ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسى يالغۇز گۈزەللىك مەسىلىلىرى بىلەن چەكلەنمەيدۇ. سەنئەت ھەقىقىي ماھىيىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىلىك ئېستېتىكىدىن ئىبارەت سەنئەت نەزەرىيىسى گۈزەللىك مەسىلىلىرىدىن باشقا يەنە بىر قاتار سىياسىي، ئەخلاقىي، ئىقتىسادىي ۋە تارىخىي مەسىلىلەر بىلەنمۇ باغلىنىدۇ. ئېستېتىكا قانۇنلىرى گۈزەللىكنىڭ ئەڭ ئومۇمىي قانۇنلىرى بولۇپ، سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ يەنە ئۆز ئالدىغا بىر قاتار كەسپىي قانۇنلىرى بولىدۇ. ئېستېتىكىسىز سەنئەت قارىغۇ سەنئەت، مېڭىسىز سەنئەت، تەجرىبە رامكىسىغا مەھبۇس بولغان سەنئەت بولغىنىدەك، سەنئەت ئەمەلىيىتىدىن ئايرىلغان ئېستېتىكىمۇ ئاقساق ئېستېتىكا، گەۋدىسىز ئېستېتىكا، خىيالىي ئېستېتىكا بولۇپ قالىدۇ».

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، سەنئەت نەزەرىيىسى بىلەن ئېستېتىكىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە، ئۆزئارا ئوخشاش قىلىپ قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولىدىكەن، بۇ ئىلىملەر ھەققىدىكى مۇكەممەل چۈشەنچىنى ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ پسخولوگىيە ئىلمى، ئېتىكا (ئەخلاق) ئىلمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىشكە ئەسلا بولمايدۇ. ئالىم بۇ نۇقتىلارنى ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېتەرلىك ئاساسلار بىلەن تەمىن ئەتكەن.

ھەرقانداق بىر شەيئەنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقى بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئەمما كىشىلەرنىڭ تەپەككۈر ئىقتىدارىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك شەيئەلەرنىڭ شۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن ئوخشىمىغان ئۇسۇلدا پايدىلىنىدۇ. نەتىجىدە ئۇنىڭغا نىسبەتەن ھەر خىل تەبىرلەرنى بېرىدۇ. خۇددى شۇنداق بولغاندەك، بىر قىسىم كىشىلەر ئېستېتىك تەربىيىگە ئىگە بولۇشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى چۈشىنىپ يەتمەي، ئۇنىڭسىزمۇ كۈن ئۆتىدۇ ئەمەسمۇ، دەپ يۈزەكى چۈشەنچىدە بولىدۇ. بۇ خىل ھالەت بۈگۈنكى كۈندىمۇ ھۆكۈم سۈرمەكتە. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مانا مۇشۇنداق قاراشتىكىلەرگە خىتاپ قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «شۇنداق كىشىلەر باركى، ئۇلار نېمىنىڭ يېقىملىق، نېمىنىڭ يېقىمسىزلىقىنى قولاق بىلەن ئاڭلىغىلى بولىدىغان تۇرسا، يەنە ئايرىم ئېستېتىك تەربىيىگە ئىگە بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق، دەيدۇ. بۇ ئىنتايىن خاتا تونۇش، ئۇنىڭ خاتالىقى شۇكى، ئەگەر ئاڭلىق ھالدا ئىلمىي ئېستېتىك كۆز قاراش تۇرغۇزۇلمايدىكەن، سىياسىي جەھەتتە ئەكسىيەتچىلەرنىڭ چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىككە قارشى بۇزغۇنچىلىقنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولمايلا قالماستىن، يەنە تۇرمۇش ئىستىلى جەھەتتىن غەيرىي ئېستېتىك، غەيرىي ئەخلاقى، چۈشكۈن نەرسىلەرنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچراش كېلىپ چىقىدۇ». ئالىم شۇنداق يېزىش بىلەن بىرگە خەلق ئىچىدە ئېستېتىكا توغرىسىدا تۈزىتىشكە تېگىشلىك بىر قانچە خىل خاتا كۆز قاراشلارغا ئىلمىي ئۇسۇلدا رەددىيە بېرىدۇ ۋە ئېستېتىكىنى «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «خاس ئېستېتىكا»، «ئېستېتىكا تارىخى» دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىش ئوبيېكتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇ «ئومۇمىي ئېستېتىكىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ، ئېستېتىكىنى ۋە ئۇنىڭ خاس تارماقلىرىنى ئۆگەنگىلى بولمايدۇ» دەپ يېزىش ئارقىلىق،

«ئومۇمىي ئېستېتىكا» نىڭ ئېستېتىك تەربىيىلىنىشتىكى رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

ئېستېتىكا — گۈزەللىك ھەققىدىكى ئىلىم بولغاچقا، بۇ ئىلىمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى توغرىسىدىكى مۇھاكىمە شەرتسىزلا، گۈزەللىك كاتېگورىيىسىدىن باشلىنىدۇ. شۇنداق بولغان ئىكەن، ئالدى بىلەن «گۈزەللىك» دېگەن ئۇقۇم ھەققىدە ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختالغاندا، گراكىت، پىفاگور، كىستوفان، دېموكرىت، پلاتون، كانت، داۋىدىيۇم، بوركى، گېگېل، لېبنتس، بائوم گارتىن، چېرنىشېۋسكىي، سىپپىنسېر، گرانىت ئاللىپ، بۇللوگ، بوسانكۇپت، توماس مۇنرو، سوسانى لانگر، بېنىت تېتوگروكى، دېۋىت پاركىر، كارل ماركس، ئارىستوتېل . . . كەبى مەشھۇر ئېستېتىكىلارنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى ئۆزگىچە قاراشلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان چۈشەنچىسىدىكى روشەن پەرقلەرنى، شۇنداقلا يۈزەكىلىكلەرنى ئىلمىي ئۇسۇلدا شەرھىلەپ كۆرسىتىپ، شۇلار ئاساسىدا گۈزەللىكنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئاساسى، مەزمۇنى ۋە شەكىل ئالامەتلىرى، گۈزەللىكتىن تەسەرلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى قاتارلىقلار ھەققىدە خېلىلا مۇكەممەل چۈشەنچە بېرىدۇ. گۈزەللىك ھەققىدە توختالغاندا، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىدىن پايدىلانماي مەلۇم بىرلا ئويىپكىتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، يۈزەكىلىكتىن خالىي بولۇش تامامەن مۇمكىن ئەمەس. بۇ نۇقتىنى ناھايىتى ئېنىق بىلىدىغان ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئېستېتىكىلارنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرىنى تونۇلغان «ئېستېتىكىشۇناس» مەيدانىدا تۇرۇپ سېلىشتۇرۇپ، ئىلمىي بولغان يەكۈن چىقارغان.

كۆپچىلىككە ئايان بولغىنىدەك، «ئېستېتىك چۈشەنچە ئويىپىكتىپ گۈزەللىكنىڭ ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىنسان ئېڭىدىكى ئىنكاسى. ئىنساننىڭ «گۈزەللىك قانۇنىيىتى» بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى ئېستېتىك ئۆلچەم قاراشلىرىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن چۈشەنچىسى، بارلىق ئېستېتىك چۈشەنچىلەر، مەيلى ئۇنىڭ قانداق مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يەنىلا گۈزەللىكنى جەزبلەشتۈرىدۇ. ئىنساننىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتى ۋە تارىخى راۋاجىنى ئەكس ئېتىدۇ». شۇنداق بولغان ئىكەن ئېستېتىكا نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىشتە، ئېستېتىك چۈشەنچە ھەققىدە ئەتراپلىق توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نىڭ ئېستېتىك چۈشەنچە نەزەرىيىسى قىسمىدا توختالغاندا ئىنساننىڭ رېئاللىققا بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتى ۋە ئېستېتىك چۈشەنچىنىڭ ھاسىل بولۇشى؛ ئېستېتىك سەزگۈ ۋە ئېستېتىك ئاڭ؛ ئېستېتىك قىممەت، ئېستېتىك باھا ۋە ئېستېتىك غايە دېگەن تېمىلار ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىپ، ئېستېتىك چۈشەنچە نەزەرىيىسىدىكى مۇھىم تەرەپلەرنى تولۇق يورۇتۇپ بەرگەن. بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش ھاجەتتىكى، ئېستېتىك چۈشەنچە نەزەرىيىسى شەكىللەنگەندىن كېيىن، سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسى، ئېستېتىكىلىق كاتىگورىيىلەر نەزەرىيىسى، ئېستېتىك تەربىيە نەزەرىيىسى قاتارلىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر. بۇ جەھەتتە ئالىم سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسى قىسمىدا سەنئەتنىڭ ماھىيىتى ۋە رولى؛ سەنئەتنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرى؛ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئەڭ ئومۇمىي ئېستېتىكىلىق قانۇنىيەتلەر، سەنئەتچى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي ئىستىداتى؛ بەدىئىي زوق ۋە ئەسەرنىڭ ئۆلچىمى

قاتارلىقلار ھەققىدە توختىلىپ، قىسقىچە، ئەمما مېغىزلىق چۈشەنچىلەرنى بېرىپ ئۆتسە، ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسى قىسمىدا گۈزەللىكنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى؛ يۈكسەكلىك ۋە نەپسلىك؛ تراگېدىيىلىك ۋە كومېدىيىلىك؛ تراگېدىيىلىك بىلەن كومېدىيىلىكنىڭ بىر - بىرىگە ئۆزگىرىشى قاتارلىقلار ئۈستىدە چۈشەنچە بېرىپ بۇ ھەقتە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. ئېستېتىكا تەربىيە نەزەرىيىسى قىسمىدا بولسا چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ بىرلىكى ۋە ئېستېتىكا تەربىيىنىڭ زۆرۈرلۈكى؛ جىسمانىي گۈزەللىك ۋە قەلبىي گۈزەللىك، سۆز - ھەرىكەت گۈزەللىكى؛ ئادەم گۈزەللىكىنى ياراتقۇچى دېگەن مەزمۇنلار بويىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىپ، بىر پۈتۈن ئېستېتىكا نەزەرىيىسى قىسمىدىن خۇلاسە چىقىرىدۇ. گەرچە ئۇزاقتىن بۇيان چەت ئەللەردە تەتقىق قىلىنىپ كېلىۋاتقان، ئېلىم - پەن جۈملىسىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ يول ئېچىشى بىلەن شەكىللەنگەن ئېستېتىكا نەزەرىيىسى تەتقىقاتى ئالىم كۆرسىتىپ ئۆتكەن تەرەپلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن بىزدە بىر خىل ئىزچىللىق شەكىللەنگىنى، بۇ ھەقتە تېخىمۇ مۇكەممەل ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگىنى يوق. بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەرمۇ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نىڭ «سېغىلىش» دىن شەكىللەنگەن. شۇڭا، ئالىمنىڭ ئېستېتىكا نەزەرىيىسى تەتقىقاتىنى بىزدە تۇنجى قېتىم يېزىلغان، شۇنداقلا خېلىلا مۇكەممەل يېزىلغان تەتقىقات ئەسىرى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ئومۇمىي ئېستېتىكا» — ئېستېتىكا نەزەرىيىسى ۋە ئېستېتىكا تارىخى دېگەن ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلگەن. بىز يۇقىرىدا ئۇشبۇ ئەسەردىكى ئېستېتىكا نەزەرىيىسىدىن قىسقىچە ئۇچۇر بەردۇق. تۆۋەندە

ئېستېتىكا تارىخى قىسمى ھەققىدە يۈزەكى توختىلىپ ئۆتىمىز .
ئېستېتىكا ئىلمىي تەتقىقاتىدا، بەدىئىي سەنئەتنىڭ پەيدا
بولۇش ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى
ئۈستىدە ئىزدىنىش ئىنتايىن مۇھىم . بۇ نۇقتا تەتقىقاتتىكى
مۇھىم بىر تېمىغا ئايلانمىغاندا، ئېستېتىكا تارىخى ھەققىدە
ئىشەنچلىك بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولمايدۇ . « ئېستېتىكا
كۆز قاراش ، كىشىلىكنىڭ ئېستېتىك تەپەككۈرى ۋە ئېستېتىك
ئېڭى بىلەن بىللە ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا پەيدا بولغان » . گەرچە
ئۇ ۋاقىتلاردا « ئېستېتىكا » ئاتالغۇسى بارلىققا كەلمىگەن
بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى شەكىللىنىپ
بولغاچقا ، ئۇنىڭ تارىخى ھەققىدە يىراق قەدىمكى زاماندىن
ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ . « ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇنجى
ئەمگىكىدىن باشلاپ ، تۇنجى قورال ياسىشىدىن باشلاپ ، تۇنجى
نۇتقى ۋە تۇنجى تەپەككۈرىدىن باشلاپ ، رېئال گۈزەللىكنى ھېس
قىلغان ھەم شۇ ئاساستا ئېستېتىك تۇيغۇ قوزغانقۇچى گۈزەللىك
ھادىسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن . جەمئىيەتنىڭ
تەرەققىياتى ۋە ئېستېتىك مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشى بىر
مىنۇتمۇ ئېستېتىك بىلىش ۋە ئېستېتىك پائالىيەت جەريانىدىن
ئايرىلغان ئەمەس » . شۇنداق بولغان ئىكەن ، ئېستېتىكا
ئىلمىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا ، نوقۇل
ئۇنىڭ مۇستەقىل ئىلىم بولۇپ شەكىللەنگەن دەۋرىدىن باشلاپ
سۆز ئېچىش ھالىتىدىن مۇستەسنا بولۇپ ، ئەڭ قەدىمكى
ئېستېتىك پائالىيەتنىڭ باشلانغان دەۋرىدىن تارتىپ سۆز قىلىشقا
توغرا كېلىدۇ . ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن كىتابىنىڭ
ئېستېتىكا تارىخى قىسمىدا ، ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئىزلىرى
ھەققىدە ئۈچۈر بېرىشتىن باشلاپ تاكى رۇسىيە ئىنقىلابى
دېموكراتلىرىنىڭ ئېستېتىكىلىق كۆز قاراشلىرىغىچە بولغان بىر
پۈتۈن تارىخى دەۋرىدىكى ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى

بايان قىلىپ بەرگەن. ئۇ كىتابىنىڭ «ئىپتىدائىي سەنئەت ۋە قۇلدارلىق تۈزۈمى دەۋرىدىكى ئىستېتىك كۆز قاراشلار» دېگەن بابىدا: بەدىئىي سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى؛ قۇلدارلىق تۈزۈمى دەۋرىدىكى گرىك پەيلاسوفلىرىنىڭ ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلىرى؛ رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلار دېگەن تېمىلار ئۈستىدە توختىلىپ بۇ ھەقتە ئەتراپلىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بەرسە، «ئوتتۇرا ئەسىر ۋە مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىدىكى ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلار» دېگەن بابىدا: ئوتتۇرا ئەسىردىكى سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى؛ ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي - روھانىيەتچىل ئىستېتىك كۆز قاراشلارنىڭ نەمۇنىلىرى؛ ئوتتۇرا ئەسىردىكى گۇمانىستىك ئىستېتىك كۆز قاراشلارنىڭ نەمۇنىلىرى؛ مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىدىكى ئىستېتىك ئىدىيىلەر دېگەن مەزمۇنلار بويىچە باش تېمىنى تولۇق يورۇتۇش ئاساسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان. «بۇرژۇئا مەرىپەتچىلىكى ۋە بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدىكى ئىستېتىك قاراشلار» دېگەن بابىدا: «بۇرژۇئازىيە مەرىپەتچىلىكى ۋە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى؛ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى فرانسوز مەرىپەتچىلىرىنىڭ ئىستېتىك كۆز قاراشلىرى؛ ئەنگىلىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى ئىستېتىك كۆز قاراشلار؛ بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى فرانسوز ماتېرىيالىستلىرىنىڭ ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلىرى؛ گېرمانىيەدە مەرىپەتچىلىك دەۋرىدىكى ئىستېتىك كۆز قاراشلار دېگەن مەزمۇنلارنى چۆرىدەپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارسا: «كلاسسىك نېمىس پەيلاسوفلىرى ۋە رۇسىيە ئىنقىلابىي دېموكراتلىرىنىڭ ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلىرى» دېگەن بابىدا كلاسسىك نېمىس پەيلاسوفلىرىنىڭ ئىستېتىكىلىق كۆز

قاراشلىرى؛ رۇسىيە ئىنقىلابى دېموكراتلىرىنىڭ ئېستېتىكىلىق كۆز قاراشلىرى دېگەن مەزمۇنلار ئۈستىدە توختالغان. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نىڭ ئېستېتىكا تارىخى قىسمىدا، مەزكۇر ئىلىمنىڭ نەزەرىيەۋىلىككە كۆتۈرۈلۈشى، بۇ ئىلىم ھەققىدە چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەتقىقاتلار، ھەر قايسى ئەل كلاسسىك ئېستېتىكىلىرىنىڭ ئۆزگىچە ئىلمىي قاراشلىرى ۋە تەشەببۇسلىرى، دۇنيا ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتىغا قوشقان غايەت زور تۆھپىلىرى ئىخچام ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يۇقىرىقى مەزمۇنلارنىڭ ئۇشبۇ كىتابتا ئەكس ئېتىشى بىر تەرەپتىن ئېستېتىكا تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتقا ئۇل سېلىشتا يېتەكچىلىك رول ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇلار ئاساسىدا تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان ئېستېتىكا تارىخىنى يېزىش ئۈچۈن يول كۆرسەتكۈچ ماياك بولۇش رولىنى ئوينايدۇ.

كۆپچىلىككە ئايان بولغىنىدەك، «ئېستېتىكا» ئاتالغۇسىنى 1714 — 1762 - يىلى ياشىغان نېمىس پەيلاسوپ ئالېكساندر گوتتلىپ بائوم گارتىن ئۆزى يازغان «ئېستېتىكا» دېگەن كىتابىدا تۇنجى قېتىم قوللانغان. بىراق «ئېستېتىكا» تەتقىقاتى شەرقتە ۋە غەربتە ئەقلىي بىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھېسابلانغان ھەر قايسى پەنلەر تەتقىقاتى بىلەن بىللە قەدىمكى قۇل ئىگىلىكى دەۋرىدىلا باشلانغان. شۇڭا بۇ ھەقتە ئىزدەنگەندە چوقۇم شۇ دەۋردىن باشلاپ ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىجادىيەت مېۋىلىرىدىن ئەتراپلىق پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يېتەرلىك ماتېرىيال مەنبەسى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، 20 يىللىق بالايىئاپەت ۋاقتىدا نۇرغۇنلىغان زىيالىلىرىمىزغا ئوخشاشلا «بەل قويۇۋەتكەن» بولسا، «بولۇشۇم مۇشۇ» دەپ ئولتۇرغان بولسا،

قىيىنچىلىق ئىچىدىمۇ ئۆگىنىش، ماتېرىيال توپلاش، سېلىشتۇرما تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇش بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسا، ئەنئەنىۋى گەپ بويىچە «رەڭگارەڭ گۈللەردەك» خۇشپۇراق چاچالمىغان بولاتتى. تەلىمىمىزگە ئۇ «ئىزدىنىش، يېڭىلىق، تەتقىقات» دېگەن ئۈچ سۆزنى يۈرىكىگە نەقىشلەپ بىزدە يېزىلمىغان، ماتېرىيال مەنبەسى ئەسلا بولمىغان تېمىلاردا قەلەم تەۋرىتىپ، نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ئەنە شۇلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلاردىكى ئېستېتىكا تەتقىقاتى ھەققىدە يېزىلغان تۇنجى ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخنىڭ ئالتۇن قەسىرلىرىدە مەڭگۈ نۇر چېچىپ، ئىلىمگە چاڭقاق دىللارنى ئىلىم نۇرىغا تويۇندۇرۇپ تۇرىدۇ.

2. «قاتلاملىق ئېستېتىكا» توغرىسىدا

«قاتلاملىق ئېستېتىكا» — ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىكى ئىككىنچى ئىلمىي كىتابى بولۇپ، «ئېستېتىكا ۋە ئۇنىڭ ئوبىيېكتى؛ قاتلاملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى؛ ئەسلىي گۈزەللىك نەزەرىيىسى؛ گۈزەللىك بىر خىل ئەسلىلىك ھادىسە؛ ئېستېتىكىلىق نەزەرىيە؛ ئېستېتىكىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ھالەتلىرى؛ سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسى؛ سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى؛ سەنئەتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى؛ بەدىئىي ئىجادىيەت نەزەرىيىسى؛ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئىلھام، تالانت ۋە ئۇسلۇب؛ ئىجادىيەت سۈبىيېكتى — سەنئەتكار؛ بەدىئىي زوق؛ سەنئەت تەتقىدى؛ ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسى؛ گۈزەللىك تەربىيىسى قانۇنلىرى؛

تاشقى شەكىل گۈزەللىكى؛ خاراكتېر گۈزەللىكى؛ ئىنسانىي قىممەتنىڭ ئاساسى — بىلىم گۈزەللىكى ۋە ئىقتىدار گۈزەللىكى قاتارلىق 19 بابتىن تۈزۈلگەن.

ئېستېتىكا ھەققىدە مۇئەييەن بىلىمگە ئىگە بولغان كىشىلەرگە مەلۇم بولغىنىدەك، «سەنئەتتىن زوقلىنىشنى بىلىش غايەت زور ئېستېتىك ئىقتىدار ۋە سەۋىيە ھېسابلىنىدۇ. سەنئەتتىن زوقلىنىشنى بىلمەي تۇرۇپ سەنئەتنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. ئېستېتىكا بەدىئىي زوق ۋە بەدىئىي ھۈزۈرلىنىشىمىزنىڭ سادىق ئىلپىتى. ئۇ خۇددى قۇياشقا ئوخشاش بىزنىڭ روھىيىتىمىزنى جۇلالاندۇرىدۇ. بىزگە كۆتۈرەڭگۈ، جۇشقۇن، ئىنتىلىشچان يېڭى ئېستېتىك ھەۋەس ۋە تەلەپ بېغىشلايدۇ. ئۇ بىزنىڭ مەنئى قىياپىتىمىزنى، تۇرمۇش ئادىتىمىزنى، مۇھىت تەلپىمىزنى، مۇئامىلە يوسۇنلىرىمىزنى، خاراكتېر قۇرۇلمىمىزنى تاكامۇللاشتۇرۇشىمىزغا ئىنتايىن مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، ئېستېتىكا تەربىيىسىگە ئېرىشىش مۇكەممەل تەربىيىگە مۇيەسسەر بولۇش شەرتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ».

ئۇنداق بولسا، يۇقىرىقى شەرتلەرنى ھازىرلاش ئۈچۈن زادى قانداق قىلىش كېرەك؟ جاۋاب شۇكى، ئېستېتىكا تەتقىقاتىنى تۇرغۇنلۇقتىن ئازاد قىلىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا ئېلىپ كىرىش، بارلىق ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئۈستىدە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش كېرەك. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئېستېتىكا تەتقىقاتىمىز ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ خەزىنىسىنى بەرپا قىلغىلى ۋە بېيتقىلى بولمايدۇ» دېگەننى ھەر دائىم ئەستىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك.

«پەلسەپە تەتقىقاتى، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تەتقىقاتى،

سەنئەت نەزەرىيىسى تەتقىقاتى، ئەخلاقشۇناسلىق تەتقىقاتى،
پسخولوگىيە تەتقىقاتى ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتىنىڭ ئورنىنى
باسالمايدۇ. چۈنكى بۇ پەنلەرنىڭ تەتقىقات دائىرىلىرى ئۆز
ئويىكتىنىڭ خاسلىقى بىلەن چەكلەنگەن. شېئىر - رومان
ئوقۇش، كىنو - تىياتىر كۆرۈش، مۇزىكا - ناخشا ئاڭلاش،
سەيلى - ساياھەت قىلىش قاتارلىق ئېستېتىك زوق
بېغىشلىغۇچى بەدىئىي ئەسەر ياكى پائالىيەتلەر ئېستېتىكا ئىلمى
تەتقىقاتىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. ئېستېتىك پائالىيەت بىلەن
ئېستېتىكىلىق بىلىم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ».

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتىنى
باشقا پەنلەر تەتقىقاتى قاتارى داۋاملىق تەتقىق قىلىش، تەتقىقاتتا
يۈزەكى شەرھىلىپ قويۇشنى ئاساس قىلماي قاتلاملىرىغىچە
مۇكەممەل تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىش
ھەقىقەتەن زۆرۈر. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ
تەرەپلەرگە ئەقىل كۆزى بىلەن باققان بولغاچقا، «قاتلاملىق
ئېستېتىكا» دا يۇقىرىدا زىكرى ئېتىلىگەن بابلار بويىچە
ئايرىم - ئايرىم مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىپ ئېستېتىكا
تەتقىقاتىدىكى كەڭلىكنى ھەقىقىي نامايان قىلغان.

دەرۋەقە ئېستېتىكا ئىلمى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغاندا،
ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ ئويىكتى توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل
قاراشلارنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلاردىكى ئوخشاشلىقلارنى ئايرىشقا،
يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن
قاتلاملىق ئېستېتىكا بويىچە ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات
ئويىكتىلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش، قاتلاملىق ئىستېتىكا بويىچە
ئېستېتىكا ئىلمىگە تەبىر بېرىش، ئېستېتىكا ئىلمى بىلەن
پەلسەپە، پسخولوگىيە، سەنئەت نەزەرىيىسى، ئېتىكا،
پىداگوگىكا، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش مۇلازىمەت ۋە
باشقۇرۇش ئىلىملىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا

ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئىنتايىن زۆرۈر. «قاتلاملىق ئېستېتىكا»
بۇ خىل تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىققان بولۇپ، يۇقىرىقى
تەلەپلەر ئۈستىدە خېلىلا مۇكەممەل بىلىملەرنى ئۆزىدە تولۇق
مۇجەسسەملەشتۈرگەن.

ئېستېتىكا تەتقىقاتى مەلۇم بىر دەۋرنىڭ ۋە ياكى مەلۇم بىر
شەخسنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ھەققىدىلا ئىزدىنىشنى
ئاساسىي مەقسەت قىلمىغاچقا، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا تۈرلۈك
ئىلمىي ئېقىملار ۋە شۇ خىل ئېقىملارنىڭ ئۆزگىچە قاراشلىرى
بارلىققا كەلگەن. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز
كىتابىدا شۇ خىل ئېقىملار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ
قاراشلىرىنى بىر - بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە قاتلام
نەزەرىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي مېتودولوگىيىلىك قىممىتى
ئۈستىدە توختىلىش ئاساسىدا قاتلاملىق ئېستېتىكا ۋە ئۇنىڭ
ئاساسىي قائىدىلىرىنى ئېنىق ئىزاھلاپ ئۆتكەن ھەمدە قاتلاملىق
ئېستېتىكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى قىسقىچە ئوتتۇرىغا قويغان.

ئالىم كىتابىنىڭ «گۈزەللىك - بىر خىل ئەسلىلىك
ھادىسە» دېگەن بابىدا، دەسلەپكى قەدەمدە ئەسلىي گۈزەللىكنىڭ
سۈپەت ئېنىقلىمىسى ھەققىدە توختىلىپ، گۈزەللىكنىڭ
ئوبيېكتىپلىقى ئۈستىدىكى مۇلاھىزىلىرىنى بايان قىلغاندىن
كېيىن، «ئەسلىي گۈزەللىك كاتېگورىيىسىنىڭ تىكلەنىشى ۋە
ئۇنىڭ مۇقىم سۈپەت ئېنىقلىمىسى بويىچە ئىزاھلىنىشى
گۈزەللىك تەتقىقاتىدىكى ھەر خىل ئېلىشاڭغۇلۇق، خاتالىقلارنى
تۈزەپ، سىر ۋە تۈگۈنلەرنى ئېچىپ، ئېستېتىكا تەتقىقاتىنى
يېڭى بالداققا كۆتۈرۈشنىڭ يولىنى يورۇتىدۇ. بۇ ئېستېتىكا
تەتقىقاتىدا ئالدىغا تاشلانغان زور قەدەم» دەپ يېزىش ئارقىلىق
ئېستېتىكا نەزەرىيىسى تەتقىقاتىدا ئەسلىي گۈزەللىك ئۈستىدە
ئىزدىنىشنىڭ ھەقىقەتەن زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەيدۇ.
گۈزەللىكتىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىردەكلىكى

مەسىلىسى ئېستېتىكا تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر مۇھىم تېما. «قاتلاملىق ئېستېتىكىنىڭ گۈزەللىكتە مەزمۇن بىلەن شەكىل بىر پۈتۈن ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى گۈزەللىكنىڭ بىر پۈتۈن ماھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى بىلىش كاتېگورىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبيېكتى، ئاساسى بىر پۈتۈن ماھىيەتلىك ئوبيېكتىپ رېئال گۈزەللىكتىن ئىبارەت». ئالىم شۇنداق يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشىنى نامايان قىلىدۇ. گۈزەللىك تەتقىقاتىدا شەكىل گۈزەللىكى قانۇنلىرى ۋە شەكىل گۈزەللىكى تۇيغۇلىرى ئوخشاشلا مۇھىم بولغاچقا، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» بۇلار ھەققىدەمۇ يېتەرلىك جاۋاب بەرگەن. شەكىل گۈزەللىكى ئالامەتلىرى بولغان رەتلىكلىك، گارمونىيىلىك، نىسبەتلىك، سىممىترىكلىك، مەركەزلىك، رېتىمدارلىق، جۇلالىق قاتارلىقلار ھەققىدە تەپسىلىي چۈشەنچە بەرگەن ۋە قاتلاملىق ئېستېتىكا نېمە ئۈچۈن تەبىئەت گۈزەللىكىنى «ئەسلىدىكى تەبىئەت گۈزەللىكى» ۋە «ئېستېتىكىلىقتىكى تەبىئەت گۈزەللىكى» دەپ ئايرىپ ئىزاھلاشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقى توغرىلىقىمۇ توختالغان.

«ئەسلىي گۈزەللىك بىلەن ئېستېتىكىلىق قاتلاملىق ئېستېتىكىدىكى ئىككى ئاساسلىق كاتېگورىيىدىن ئىبارەت» بولۇپ، ئەسلىي گۈزەللىك ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئېستېتىكىلىق ئۈستىدە توختىلىش زۆرۈر. ئالىم بۇ ھەقتە توختالغاندا، ئېستېتىكىلىق نەزەرىيىنىڭ قاتلاملىق ئېستېتىكىدا تۇتقان ئورنى، ئېستېتىكىلىق توغرىسىدىكى ناتوغرا قاراشلار، ئېستېتىكىلىقنىڭ ماھىيىتى، ئېستېتىكىلىقنىڭ سۈپەت ئېنىقلىمىسى، ئېستېتىكىلىقنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلارنى چۆرىدىگەن ھالدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئېستېتىكىلىق توغرىلىق خېلىلا چۈشىنىشلىك بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئارقىدىنلا

«ئېستېتىكىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ھالەتلىرى» دېگەن بىر باب يېزىپ، ئىنساننىڭ رېئاللىق بىلەن ئېستېتىكى مۇناسىۋەت ئېلىپ بېرىشىدىكى شەرتلەر؛ ئاڭ ۋە ئېستېتىكى ئاڭنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭغا ئاساس سالغان ئەمگەك قوراللىرىدىكى يۈكسىلىش؛ ئىنساننىڭ دۇنيانى ئېستېتىكىلىق جەھەتتە ئىگىلىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى؛ گۈزەللىكتىن تەسرلىنىش مەسىلىسى ھەققىدىكى قاراشلار؛ ئېستېتىكى سەزگۈ ۋە ئۇ ھەقتە ساقلانغان قاراشلار؛ ئېستېتىكى سەزگۈنىڭ ئالامەتلىرى؛ ئېستېتىكى ئىدراك ۋە ئېستېتىكى ئاڭ؛ ئېستېتىكى ھەۋەس، ئېستېتىكى ھۆكۈم ۋە ئېستېتىكى باھا؛ ئېستېتىكى لەززەت؛ ئېستېتىكى غايە قاتارلىق مۇھىم تەرەپلەرنى بىر - بىرلەپ شەرھىلەپ ئۆتكەن.

«قاتلاملىق ئېستېتىكا» دا سالماق ئورۇننى ئىگىلەيدىغان مۇھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى «سەنئەت گۈزەللىكى» بۆلۈمى بولۇپ، بۇ بۆلۈمدە ئالىم سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسى؛ سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى؛ سەنئەتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېستېتىكى ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىق بابلار بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. كۆپچىلىككە ئايان، قاتلاملىق ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ناھايىتى كەڭ، شۇنداق بولغاچقا، بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولۇشى، سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسى ھەققىدە بىمالال پىكىر قىلالايدىغان بولۇشى زۆرۈر. بىزدە ئىلمىي تەتقىقاتتىكى خاسلىقنىڭ كەملىكى سەۋەبلىك مەخسۇس سەنئەت نەزەرىيىسى ھەققىدە ئەسەر يازغانلار يوق دېيەرلىك. شۇ ۋەجىدىن ئېستېتىكىدىكى سەنئەت گۈزەللىكى توغرىسىدا بىرەر نەرسە يازماقچى بولساق ۋە ياكى شۇ ھەقتە مەخسۇس ئۆگىنىش ئېلىپ بارماقچى بولساق، تاللاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم ھالدا «قاتلاملىق ئېستېتىكا» غا

مۇراجىئەت قىلىمىز. چۈنكى بۇ كىتابتا سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسىنىڭ قاتلاملىق ئېستېتىكىدىكى ئورنى، سەنئەتنىڭ ماھىيىتى، سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىدارى، سەنئەتنىڭ ئېستېتىك رولى، قاتلاملىق ئېستېتىكىنىڭ سەنئەت ھەققىدىكى قاراشلىرى، سەنئەتنىڭ بىلىش ئىقتىدارى ۋە تەربىيىلەش ئىقتىدارى، سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قاراشلار، قاتلاملىق ئېستېتىكا نۇقتىئىنەزىرى بويىچە سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئاساسلىق باسقۇچلار، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى سەنئەت، قۇل ئىگىلىكى تۈزۈمى جەمئىيىتىدىكى سەنئەت، فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى سەنئەت، يېقىنقى زامان سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ تەپسىلاتى، سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى قاتارلىق تەرەپلەر چۈشىنىشلىك ھالدا بايان قىلىنغان بولۇپ، مەزمۇنى ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتتىكى چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئېستېتىكا تەتقىقاتىدا مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدۇ. بولۇپمۇ كىتابتا سەنئەتنى تۈرگە ئايرىشنىڭ ئېستېتىكىلىق پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇش بىلەن بىرگە سەنئەتنىڭ ھۈنەر سەنئىتى، بىناكارلىق سەنئىتى، مۇھىت سەنئىتى، ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى، رەسساملق سەنئىتى، مۇزىكا سەنئىتى، ئۇسسۇل سەنئىتى، ئەدەبىيات سەنئىتى، شېئىرىيەت سەنئىتى، خەتتاتلىق سەنئىتى، ناتىقلىق سەنئىتى، تياتىر سەنئىتى، كىنو سەنئىتى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئېستېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى، ھەر قايسى سەنئەت تۈرلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئەمەلىي مىساللار، كۆرسەتمىلەر ئارقىلىق ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. بۇ مۇكەممەل مەزمۇننىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» دا ئەكس ئېتىشى، كىتابنى تېخىمۇ زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە قىلغان. دېمىسىمۇ خەلق ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان سەنئەت تۈرلىرى ھەققىدىكى ئەنە شۇنداق بايانلارنى تەرتىپلىك، چۈشىنىشلىك

قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇش، تا ھازىرغىچە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ باشقا ھەرقانداق تەتقىقاتچىغا نېسىپ بولمىدى.

«بەدىئىي ئىجادىيەت — ئېستېتىك پائالىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى ۋە ئەڭ پائالىيەتچان قاتلىمىدىن ئىبارەت» بولۇپ، بەدىئىي ئىجادىيەت نەزەرىيىسى تەتقىقاتى ئېستېتىكا تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر مۇھىم تەرەپتۇر. ئالىم ئۆز كىتابىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت قائىدىلىرى دېگەن بۆلۈمىدە بەدىئىي ئىجادىيەت نەزەرىيىسى؛ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئىلھام، تالانت ۋە ئۇسلۇب؛ ئىجادىيەت سۈبېپىكى — سەنئەتكار؛ بەدىئىي زوق؛ سەنئەت تەتقىقىدى دېگەن بابلار بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى، ئۇ ھەقتە تارىختا داۋام قىلغان ھەر خىل قاراشلار، بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئاڭنىڭ تۇتقان ئورنى، بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى، بەدىئىي ئىجادىيەت سۈبېپىكى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت شەرتلىرى، بەدىئىي ئىجادىيەتتە چىنلىق قانۇنى، بەدىئىي ئىجادىيەتتە تەسەۋۋۇرنىڭ تۈزۈلمىسى ۋە رولى، بەدىئىي ئىجادىيەتتە تىپىكلەشتۈرۈش ۋە ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇش، بەدىئىي ئىجادىيەت ۋاسىتىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى رولى قاتارلىقلارنى چۆرىدىگەن ھالدا بەدىئىي ئىجادىيەت نەزەرىيىسى ھەققىدە ساۋات بەرسە، ئىلھام توغرىسىدا ئىجادىيەت تارىخىدا ساقلانغان قاراشلار، ئىلھامنىڭ قانداق ھادىسە ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئالامىتى، ئىلھامنىڭ تەبىرى، تالانت توغرىسىدا ئىجادىيەت تارىخىدا ساقلانغان قاراشلار، تالانتنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقى، بەدىئىي ئۇسلۇبىنىڭ نېمىگە قارىتىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئالاھىدىلىكى، ئىندىۋىدۇئال ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەھمىيىتى دېگەن مەزمۇنلارنى تۇتقا قىلغان ھالدا بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئىلھام،

تالانت ۋە ئۇسلۇب توغرۇلۇق بىلىم خاراكتېرلىك مەلۇمات بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا سەنئەت بىلەن سەنئەتكارنىڭ مۇناسىۋىتى، سەنئەتكارنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى، سەنئەتكارنىڭ خەلق، دەۋر، رېئاللىق ۋە تارىخ تەرەققىياتى بىلەن بولغان ئالاقىسى، سەنئەتكارنىڭ مەنىۋى شەرتى، سەنئەتكارنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقى، سەنئەتكارنىڭ كەسپى ئەخلاقى قاتارلىقلار ئۈستىدە توختىلىپ ئىجادىيەت سۈبىيىكىتى — سەنئەتكارغا بولغان تونۇش ۋە تەربىيىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. «سەنئەتكار خەلق ئاممىسى مەنىۋى ھاياتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرى، كىشىلىك مۇتەپەككۈرى. ئۇنىڭ قانچىلىك تەربىيىلىنىشى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە مەنىۋى كۈچ ۋە ئېستېتىك كۈچ بېغىشلايدۇ». بۇ نۇقتىنى ئاللىبۇرۇن چۈشەنگەن ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتەمىن سەنئەتكارنىڭ ئەخلاقى جەھەتتىنمۇ تەربىيىلىنىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى ناھايىتى مېغىزلىق، ئىخچام ئوتتۇرىغا قويغان.

لېئوناردو داۋىنچىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «زوقلىنىش — بىر نەرسىنىڭ ئۆزىدىن باشقا سەۋەبتىن ئەمەس، ئۇنى ياخشى كۆرۈشتىن ئىبارەت». گروكسنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «زوقلىنىش — گۈزەللىكنىڭ ئىدراكى شەكىلگە كىرىشى ۋە ئىدراك ئارقىلىق زوقلىنىش ئوبىيېكتى قايتا ئۆز قەلبىدە ھاسىل قىلىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ». بەدىئىي زوق — ئېستېتىك زوقنىڭ يۇقىرى شەكلى بولۇپ، ئادەتتىكى ئېستېتىك زوق ۋە ئېستېتىك باھا بىلەن بەدىئىي زوق ۋە بەدىئىي باھانىڭ روشەن پەرقى بولىدۇ. بۇلارنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغاندا بەدىئىي زوق ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئالىم ئۆز كىتابىدا بۇ ھەقتە توختالغاندا بەدىئىي زوق ۋە ئۇنىڭ ئېستېتىك زوقتىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىەتلىرى، بەدىئىي زوقنىڭ ئوبىيېكتى ۋە ئۇنىڭ زوقلاندىرۇش

ئىقتىدارى، بەدىئىي زوقنىڭ سۇيىپكىتى ۋە ئۇنىڭ زوقلىنىش
ئىقتىدارى، زوقلىنىش سەۋىيىسى، بەدىئىي زوقنىڭ
باسقۇچلىرى، بەدىئىي تەسرلىنىش، بەدىئىي ئەسەرگە
دىلكەشلىك، بەدىئىي ئەسەرگە مەھلىيالىق، «زوقلىنىش
ئارىلىقى»، جامائەتنىڭ زوقلىنىش تۈزۈلمىسى ۋە ئۇنى بەرپا
قىلىش، «ئىچكى دەۋەت كۈچى» نىڭ زوقلىنىشتا تۇتقان ئورنى
قاتارلىقلار ئۈستىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈپ، يېتەرلىك
چۈشەنچە بەرگەن.

«سەنئەت تەنقىدى بىر خىل ئۈزلۈكسىز ھەرىكەتتىكى
ئېستېتىكىدىن ئىبارەت» (بېلىنسىكى) بولغاچقا، ئېستېتىكا
تەنقىقاتىدا سەنئەت تەنقىدى ھەققىدىمۇ توختىلىش، سەنئەت
تەنقىدى بىلەن بەدىئىي زوق، بەدىئىي باھانىڭ مۇناسىۋىتىنى
ئايدىڭلاشتۇرۇش، سەنئەت تەنقىدى، ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە
ۋەزىپىسىنى چۈشىنىۋېلىش، سەنئەت تەنقىدى بىلەن بەدىئىي
ئىجادىيەت ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر
تەرەپ قىلىشنى بىلىۋېلىش، سەنئەت تەنقىدىنىڭ چىنلىق
ئۆلچىمى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش، سەنئەت تەنقىدىنىڭ
ئىجتىمائىي ئۈنۈمدارلىق ئۆلچىمى بىلەن تونۇشۇش، سەنئەت
تەنقىدىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچىمىگە رىئايە قىلىش، قارشى تەنقىد تە
ئىلمىي بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، سەنئەت تەنقىدچىسى
ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەقلىي - ئەخلاقىي شەرتلەرنى پىششىق
بىلىۋېلىش ئىنتايىن مۇھىم. «قاتلاملىق ئېستېتىكا» بۇ
شەرتلەرنى تولۇق ئادا قىلغان بولۇپ، سەنئەت تەنقىدىنىڭ
رولىنى جارى قىلدۇرۇش، ئۇ ھەقتە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە
بولۇشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

«ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيە — ئويىپكىتپ رېئاللىقتا
مەۋجۇت بولغان ۋە بۇ خىل مەۋجۇتلۇقنى كونكرېت نەرسە،
كونكرېت ئالامەت ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرگەن گۈزەللىك ۋە

گۈزەللىك ھالەتلىرى توغرىسىدىكى ئىخچام ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ كاتېگورىيىلىك ئىنكاس ۋە كاتېگورىيىلىك بىلىش قىممىتىگە ئىگە. ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسى ھەم مۇھىم، ھەم ئىنچىكە تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ قاتلاملىق ئېستېتىكىدا مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدۇ. ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسىدە ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان بارلىق تەرەپلەر جۈملىدىن مەنىپىلىك ۋە مۇسبەتلىك كاتېگورىيىلىرى، يۈكسەكلىك ۋە يۈكسەكلىك تۇيغۇسى، نەپسلىك ۋە نەپسلىك تۇيغۇسى، سادىلىق ۋە ھەشەمەتلىك كاتېگورىيىلىرى، تەئەججۈپلۈك ۋە غارايىپلىق كاتېگورىيىلىرى، تراگېدىيىلىك ۋە كومېدىيىلىك، تراگېدىيىلىكنىڭ ئېستېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى، تراگېدىيىلىكنىڭ ئېستېتىكى ئۈنۈمى، كومېدىيىلىكنىڭ ئېستېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى، كۈلكە، يۈمۈر، ساتىرا، تراگېدىيىلىك بىلەن كومېدىيىلىكنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى قاتارلىقلار مەزكۇر نەزەرىيىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان قىسمى بولۇپ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئالىم بۇ خىل تەقەززالىققا دەل ۋاقتىدا ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئۆز ئەسىرىدىن مۇۋاپىق سەھىپە ئاچقان ئىدى.

«قاتلاملىق ئېستېتىكا» نىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۆلۈمى گۈزەللىك تەربىيىسى بۆلۈمى بولۇپ، ئۇ گۈزەللىك تەربىيىسى قائىدىلىرى، تاشقى شەكىل گۈزەللىكى، خاراكتېر گۈزەللىكى، ئىنسانىي قىممەتنىڭ ئاساسى — بىلىم گۈزەللىكى ۋە ئىقتىدار گۈزەللىكى قاتارلىق بابلاردىن تۈزۈلگەن. ئالىم بۇ نۇقتىلار ھەققىدەمۇ ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بارغاچقا، گۈزەللىك تەربىيىسى جۈملىسىگە كىرىدىغان بارلىق تەرەپلەرنى چالا قويماي تەتقىق قىلىپ مۇبارەك كىتابىدىن ئورۇن بەرگەن. كىتابنىڭ بۇ بۆلۈمى مەزمۇنىنىڭ يېڭىلىق ۋە ئۆزگىچىلىكى بىلەن بىزدە ئەمدىلا بىخلىنىۋاتقان گۈزەللىك تەربىيىسى ئۈچۈن ئاساس

بولالايدۇ. «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ قان - تەرى بەدىلىگە روياپقا چىققان ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ ئېستېتىكا ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىڭ سەمەرسى بولۇشقا تامامەن لايىق. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بىز يۇقىرىدا ئالىمنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەرلىرىدىن بولغان «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» قاتارلىقلار ئۈستىدە يۈزەكى توختىلىپ ئۆتتۇق. بۇ كىتابلار يېزىلىش جەھەتتە يۇقىرى سەۋىيىدە بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشتۇرۇش جەھەتتە مەزمۇنىنى قىسقارتىپ بايان قىلىش بىلەنلا كۇپايىلاندۇق. ئەسلىدە مەقسىتىمىز بۇ ھەقتە كۈچىمىزنىڭ يېتىشىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش بولسىمۇ، لېكىن ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىكى بىلىمىمىزنىڭ تولىمۇ چولتىلىقى سەۋەبلىك ئالىمنىڭ قىممەتلىك ئۇشبۇ ئەسەرلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىش بىلەنلا بولدى قىلدۇق. كەسىپداشلارنىڭ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىلمىي پوزىتسىيىدە بولۇشىنى، ئەگەر ئىقتىدارى، قابىلىيىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ كۆرۈشىنى، ھېچ بولمىغاندا بۇ ئىككى كىتابنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىپ باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشىنى، ئۆزىنىڭ ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىكى بىلىمىنى شۇ ئاساستا تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمىز.

ئالم مه ده نيهت زور ئنقلابدا

بەشىنچى باب

ئۇيغۇر روھىياتى تەتقىقاتى

ئىنساننىڭ ھاياتىنى يىرگىنىشلىك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشنىڭ يولى تولا، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەشەددىيسى — ئىنساننى پەقەت ئۆزىنىلا ئويلاش، ئۆز شەخسىيىتىگە چوقۇنۇش، ئۆزىدە مەنئۇيەتنىڭ ھەر قانداق دولقۇنىنى بەربات قىلىش ۋە ئۆزىنىڭ سىرلىق ھاياتىنى قورساقنىڭ غېمىدە يۈرۈش ھەمدە ۋاقتىنى بىكار ئۆتكۈزۈش دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويۇش، شۇنداقلا بۇنىڭغا مەجبۇرىي كۆندۈرۈشتىن ئىبارەت.

— م. ئى. سالتكوۋ - شېدرىن

ئىنسانىيەت مەنئۇي كامالىتىنىڭ تويۇنۇشى ئالدى بىلەن ئۆز روھىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ يېڭىلىنىشىنى، ئۆزىدىكى يوشۇرۇن ئىقتىدارلارنىڭ ئاشكارىلىنىپ مەنئۇيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىنساننىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ قانداق بولۇشى تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ھەر قانداق مىللەت ئۆز خەلقىنىڭ روھىيىتىنى ساپلاشتۇرۇش، گۈزەل ئارزۇ - ئىستەكلەرگە تولدۇرۇش، ئالغا ئىنتىلىش روھىنى ئورغۇتۇش، رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىش، تەرەققىياتقا يۈزلەندۈرۈشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىغا دائىر تەتقىقاتنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان ۋە يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈپ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ياراتقان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەمگىكى خېلى يۇقىرى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ روھىيەتتىكى نۇقسانلارنى بايقاش ۋە ئېچىپ تاشلاش جەھەتتە كۆپلىگەن ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىپ «مىللىي مەدەنىيەت راۋاجلىنىشىدىكى بىر مۇھىم قانۇنىيەت»، «ھەشەمەتخورلۇقنىڭ ئون چوڭ كاساپىتى»، «ئەنئەنىۋى ئاڭ ۋە زامانىۋى ئاڭ»، «تارىخ ھەققىدە ئويلىنىش — مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى»، «ياشلار ۋە ئىقتىدار قىممىتى»، «ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مىللىي ئويغىنىش»، «ھەشەمەتخورلۇق ۋە قۇرۇق شۆھرەت»، «مىللىي مائارىپ ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۈر»، «كلاسسىك مەدەنىيەت ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۈر»، «ياتلاشقان ئىنسان ۋە ياتلاشقان ئەقىل — پاراسەت»، «ھەشەمەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ بىرلىك، ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۇرتتۈزۈلۈشىگە يەملىكى»، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھازىرقى جاھان مەدەنىيەت تۈزۈلمىسىدىكى پاجىئەلىك زىددىيەت»، «مىللەتنىڭ ئۆز — ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۈچ بۇرجىكى»، «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ»، «تىل قۇدرىتى — تىل پەزىلىتى بىلەن»، «يىپەك يولىدىكى يېڭى سەھىپە ۋە تۆگە قۇشى روھى»، «ئەنئەنىۋى ئاڭ گۇگۇمىدىكى ئۇيغۇ ۋە زامانىۋى ئاڭ سەھىرىدىكى ئويغىنىش»، «روھىيەت ۋە مەدەنىيەت» . . . قاتارلىق ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ بۇ جەھەتتىكى بوشلۇققا ئۇل سالدى. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئۇيغۇرمەن، ئۆز خەلقىمنى سۆيىمەن، ئۇنىڭ ماكان

سەئەدە تۇرغان قىياپىتىنى كۆرۈش ئۈچۈن شەھەر - يېزىلار،
سەھرا - جىلغىلار كەزدىم. ئۇنىڭ زامانىڭ داۋىنىدا تۇتقان
ئوبرازىنى بىلىش ئۈچۈن قەدىم زاماندىن ھازىرغىچە، ھەتتا
كەلگۈسى يىللارغىچە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلدىم،
مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزدۈم. مەن بۇنى باشقىلارنىڭ بايقىۋېلىشى
ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى «ئاشىقنىڭ تەڭرى بىلەن قوشۇلۇشى»
دەك، ئۆز سۈبىيىكىتىمنى خەلقىمنىڭ ماكان - زامان قاپلاپ
تۇرغان ھەقىقىي قىياپىتى ئارقىلىق ئوبيېكتىپلەشتۈرۈش ئۈچۈن
ئىزدەندىم. دەرد ۋە ھالاۋەتلىرىم ئەنە شۇ ئۆزلۈك ئاڭ
بۇلىقىدىن فوتتان بولۇپ چىققان! بۇ ماڭا پوئىزىيە ھۈزۈرى،
ھەيكەلتاراشلىق زوقى ۋە مۇزىكا لەززىتى بولدى. ئەلۋەتتە،
خەلقىمنىڭ ئالىجاناب خىسلەت ۋە مۇۋەپپەقىيەت ھېكمەتلىرىدىن
سۆيۈنمەن، خۇددى ئاق دىل سەبىيلەردەك ئاسمانغا تەلپىكىمنى
ئېتىپ، ۋارقىراپ سەكرىگۈم كېلىدۇ، نېمە چارە، خەلقىم
ئۆزىنى چىرمىۋالغان ئىللەتلەردىن خالىي ئەمەس، ئۇ خۇددى
ئافىنا ئىبادەتخانىسى ئالدىدا بەتھەيۋەت يىلان ئوراپ ئالغان
مويىسىپت راکۇكونغا ۋە ياكى ئاياغ تەرىپى تاش بېلىققا ئايلانغان
قىزغا ئوخشاش ئۆز ئىللەتلىرى تەرىپىدىن ماتالغان. بەلكى
ئاتوغرىدۇ، مېنىڭچە، يىپەك يولى خارابلاشقانلىق، بېكىنمە
ئىگىلىك، گاداىلىق ۋە نادانلىق تۈپەيلى ھاسىل بولغان مەنىۋى
ئىللەت خەلقىمىزدىكى پۈتكۈل ئاجىزلىق، ئوڭۇشسىزلىق ۋە
كېلىشمەسلىكنىڭ يىلتىزىدىن ئىبارەت. [قېلىن تارىخىي چۆكمە
ھاسىل قىلغان، مېنىڭ، سېنىڭ، ئۇنىڭ، ھەتتا ئاتا - ئانام،
يېتەكچىم، قەلەمكەش ئۈستازىم، ساھىبجامال دىلبىرىمنىڭ
روھىيىتىدىن ئۇلارنىڭ ئوماق پەرزەنتلىرىنىڭ روھىيىتىگە
«مايلىق قۇرت» دەك ئۆمىلەپ ئۆتۈپ تۇرغان بۇ ئىللەتنى
كۆرمەسلىك ماھىيەتتە ئۆز خەلقىگە قىلىنغان ۋاپاسىزلىق
ئەمەسمۇ؟!]. «مەن تارىخچىلىرىمىزنىڭ ئۆلگەن جەسەتلەردىن

كۆرە تىرىك مىللەتكە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈشىنى؛
مائارىپچىلىرىمىزنىڭ كىتاب ۋە خىمىك ئانالىزىدىن كۆرە رېئال
تۇرمۇشقا قىزغىن خەيرىخاھلىق قىلىشىنى؛ يازغۇچى، شائىر -
ئەنزارچىلىرىمىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ۋەقەلىرى چاتمىسىغا
يوشۇرۇنغان ئەسىر - ئەسىرلىك چىنلىق قاتلىمىغا چۆكۈشىنى،
ئۇلارنىڭ سۇ ئۈستىدە لەيلەپ يۈرگەن پاراخوتلار بولۇشتىن
كۆرە، سۇ ئاستى كېمىلىرىدەك زېمىن باغرىدىكى ئويىپىكتلار
ئۈستىدە مۇتەپەككۈرانە پىكىر يۈرگۈزۈشىنى؛ بېيى-ۋاتقان
كىشىلىرىمىزنىڭ قولغا كىرگۈزگىنى پاخال، قولدىن بېرىپ
قويغىنى جاۋاھىرات بولۇپ قالماسلىقىنى پايدا - زىيان مىزانى
قىلىشلىرىنى؛ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ ئاشلىق، دان ۋە
پولات، نېفىت ھەققىدە ئىپتىخارلىق پىكىر يۈرگۈزۈش بىلەن
بىللە مىللەتنىڭ ئۇرۇقى، سۆڭەك - قوۋۇرغىسى، قەلبى ۋە
قېنى ئۈستىدە تەخىرىسىز تەپەككۈر قىلىشىنى؛ ئىللەت پانقىقىغا
چۈشۈپ قالغان ياش نوتا ۋە گۈل - گىياھلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى
تونۇپ، مىللەت كېلەچىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزىنى ئاپەتتىن
قۇتۇلدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن».

يىپەك يولى خارابىلىشىشتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە
ئۆزلىرىنىڭ كۆپلىگەن مەدەنىيەت ئىختىراىلىرى ئارقىلىق
پۈتكۈل دۇنيا ئەھلىنىڭ دىققىتىنى تارتقان قەدىمىي مەدەنىيەتلىك
خەلق - ئۇيغۇرلار تارىختا ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرۈپ باشقا ئەل
خەلقىلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە «ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى» نى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئىدى. ئەپسۇس «بىز
ئەجدادلىرىمىزنىڭ جەسۇرلۇقىنى ئارىسلان، پەرۋازىنى لاچىن
قىلىپ، شۆھرىتىنى ئىپادەك تاراتقان ۋە ئەزىز دىيارىمىز
باغرىدا خۇددى ئۈنچە - مارجانلىق دەريادەك نەچچە مىڭ يىل
ئاققان قەدىمكى يىپەك يولىنى قۇم بارخانلىرى تەكتىگە كۆمۈپ
قويۇپ، نېمىدىن ئايرىلىپ، نېمىگە دۇچ كەلگەنلىكىمىزنى

ئاڭقىرالماي، مانا بەش ئەسىرنى ئۆتكۈزۈۋەتتۇق» . مۇشۇنداق تىڭىرقاش، ئەسلىدىن ياتلىشىش، ۋارىسلىق قىلىشقا تازا ئەھمىيەت بەرمەسلىكىمىز سەۋەبلىك بېشىمىزغا نۇرغۇنلىغان كۈلپەتلەر كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بىز بۇ ھەقتە ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق ئويلانماي روھىيىتىمىزدىن ياتلىشىشقا قاراپ يۈزلەندۇق. روھىيىتىمىزدىكى ناچار ئىللەتلەر كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ باردى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئىللەتلەرنى تۆۋەندىكى تەرەپلەرگە يىغىنچاقلىدى.

«ياغاچ ئاياغ قاداپ، گەۋدە كۆرسىتىش»، «ئۆزىنى رامكىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ يۈرۈش»، «ئۆزىنى كۆپتۈرۈپ، ئۆزگىنى چۆكتۈرۈش»، «سۈر كۆرسىتىپ، سىيرىۋېتىش»، «ياڭاق شاكىلىغا قوڭغۇز سېلىپ، ئەپسۇن بىلەن قىمىرلىتىپ ئەۋلىيا بولۇۋېلىش»، «ئارىنى بۇزۇپ سۇلتان بولۇش»، «كېچىسى بوغۇزلىۋېتىپ، كۈندۈزى ھازىدار بولۇۋېلىش»، «بالىخانغا چىقىرىپ، شوتىنى تارتىۋېتىش»، «ئوڭ قوۋۇرغىسىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، سول بېقىنىغا سانجىش»، «قۇلىقىغا كۇسۇلداپ، غەزەپ قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرتۇپ ئالدۇرۇش»، «باشقا ئادەم قولىدا قەتىل قىلىپ، بىگۇناھقا ئارتىپ قويۇش»، «خانقا ئېشىدا مۇرىت بېقىپ، سېخى ساخاۋەتچى بولۇۋېلىش»، «گۈل ئارىسىغا زەھەر يوشۇرۇش»، «سەتەڭ - سەنەم كوزىرى ئىشلىتىش»، «خوجا كۆردى بولۇۋېلىش»، «تاش ئېتىپ چىراغ چىقىش، چالما ئېتىپ مېۋە قېقىش»، «يولۋاسنى كۆرسە مۈشۈك، مۈشۈكنى كۆرسە يولۋاس بولۇۋېلىش»، «قارىغۇنى كۆۋرۈكتە قىستاپ قويىدىن گۆھىرىنى ئېلىۋېلىش»، «يۈزى قېلىن بولۇۋېلىش»، «ھاماقەتنى توپلاپ ھاقارەتلىتىش»، «قاراپ تۇرۇپ يالغان سۆزلەش»،

«يالغان پاكىت ئويدۇرۇپ، يالغان گۇۋاھلىقتىن ئۆتۈش»، «بىر كىيىم بىلەن بىر قانچە قېتىم خوتۇن ئېلىش»، «قايتا توپلۇق ئۈچۈن قايتا ئەرگە تېگىۋېرىش»، «غەيۋەت بىلەن كۆڭۈل ئېچىش»، «تۈز يەردىن قويۇن چىقىرىش»، «گال مايلاپ گېلىنى بوغۇش»، «قۇرئان بېتىگە ساختا خەت يېزىش»، «ھۆل خىشقا دەسسەتىپ، لەت قىلىش»، «سەيلىگە ئېلىپ چىقىپ خۇپىيانە سېتىۋېتىش»، «ھەر ئىككى تەرەپكە يامان قىلىۋېتىش»، «ياغاچ قازان قىلىش»، «ماختاپ كۆپتۈرۈپ پۈپۈك، تىللاپ چۆكتۈرۈپ كۆپۈك چىقىرىش»، «كۈسۈلدەشپ دوست بولۇش، سوكۈلدەشپ شېرىك»، «ئوقۇتقۇچىلىقنى خار بىلىش»، «سۆلەتۋازلىق، بىكار تەلەپلىك»، «مەنسەپكە چوقۇنۇش، مەنسەپدارلىقنى غۇرۇر بىلىش»، «خوتۇننى قىيدىغانغا ئېرى قېيداش»، «ئاغزىدىن بەتبەشمىرە سۆز، ھەرىكىتىدىن بەتقىلىق يېغىپ تۇرۇش»، «كۈچلۈكنى يۆلەپ، ئاجىزنى شۇلۇش»، «ھەسەتخورلۇق قىلىش»، «ئۆتكەنگە سالىۋات دېگەننى ئوتتۇز قېتىم تەگەش»، «نامەردلىك»، «تەمەخورلۇق»، «خۇشامەتچىلىق»، «ئىككى يۈزلىملىك»، «چېقىمخورلۇق»، «ساتقىنلىق»، «بېسىم قىلىش»، «تەھدىت سېلىش»، «رەھىمسىزلىك»، «ئۆز سۆزلۈك»، «زالىملىق»، «كېبىر - تەمەننا»، «ھاماقەتلىك»، «شۆھرەتپەرەسلىك»، «ھۇرۇند - لۇق»، «ھاۋايى ھەۋەسخورلۇق»، «ھىيلىگەرلىك» . . . مانا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدا ساقلىنىۋاتقان تىپىك ئىللەتلەردىن ئىبارەت ئىدى.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىغا دائىر تەتقىقاتى يۇقىرىقىدەك كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تۆۋەندە بىز ئەمدى تىپىك قىلىپ بىر قانچە تۈر ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. ھەسەتخورلۇق

بۇ دۇنيادا كىم ھەسەتخورلاردىن قۇتۇلالىغان؟ كىمكى ئۆز ۋەتەنداشلىرى نەزىرىدە يۇقىرى يۈكسەكلىكتە تۇرسا، شۇنچىلىك چوڭ ئورۇننى ئىگىلىسە، ئۇ شۇنچە تېز ھەسەتخورلارغا نىشان بولىدۇ؛ ئۇنىڭ يۈزىگە قانچىلىغان بۆھتانلار ئوكيانى چىچىلىدۇ. — ز. ئامارۇ

ئىنسانىيەت مەنىۋىيىتىنىڭ يۈكسىلىشى بىر ئادەم ۋە ياكى بىرەر سىنىپنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشمايدۇ. ئۇ، بەلكى بارلىق كىشىلەرنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىشى ئاستىدا ئاندىن ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ ئۇلۇغۋار ئىشنى روياپقا چىقىرىشتا ئەلۋەتتە ئاڭ جەھەتتىن ئويغانغان، ئىدىيىسى تۇراقلىق، كۈرەش نىشانى ئېنىق كىشىلەر يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ. ئەمما ئۇلار بىزدە شۇنچە كۆپمۇ؟ ياق! ئۇلار بىزدە بارماق بىلەن سانغۇچىلىكلا چىقىدۇ. ئەنە شۇنداق سان جەھەتتە توۋەن سالماقنى ئىگىلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر كىشىلىرىمىزنىڭ زادى قانچىلىكىنىڭ قەدرىگە يەتتۇق؟ بىز بۇ جەھەتتە دادىل سۆزلەشكە ھەقلىق ئەمەسمىز. چۈنكى بىز، ئۆز قوۋمىمىزدىن بولغان ئابدۇقادىر داموللام، مەمتىلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، لوتپۇللا مۇتەللىپ، . . . دەك كۆپلىگەن مەرىپەتسۆيەر ئوغلانلىرىمىزنى رەشك - ھەسەت تۈپەيلى ئۆلۈم گىردابىغا ئىتتىردۇق ئەمەسمۇ؟ ئۇلار كىملەر؟ بىزچۇ؟ ئۇلارمۇ ئۇيغۇر، بىزمۇ ھەم شۇنداق.

ھەممىگە مەلۇم، «ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىدىن ھاسىل بولغان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن بىرى. ئۇلار تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدە ئاق تەنلىك ۋە قىسمەن سېرىق تەنلىك ئېرىقلانى

بىرلەشتۈرگەن، يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن بوستان مەدەنىيىتىنى
 بىرلەشتۈرگەن، يەرلىك تىجارەت بىلەن خەلقئارا يىپەك يولى
 سودا - ئالاقىلىرىنى بىرلەشتۈرگەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى
 بىلەن يازما كلاسسىك ئەدەبىياتى بىرلەشتۈرگەن، كۆپ قېتىم
 سەلتەنەت سۈرگەن مەشئەلچى مىللەت بولغان»^① بولۇپ،
 ئىراندىن ئىلگىرىكى ۋە يېقىنقى دەۋرىمىزگىچە بولغان
 ئارىلىقتىكى تارىخىمىزنى ۋاراقلايدىغان بولساق،
 ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاجايىپ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق
 بەدىئىي ئىستىداتىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇلار پەن - مەدەنىيەت
 تەرەققىي قىلمىغان، ۋارۋارلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈۋاتقان ئەنە
 شۇ ئىپتىدائىي دەۋرلەردە بىر - بىرىگە ھەمدەم بولۇپ، ئورتاق
 بەخت - سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇرىنى - مۈرىگە
 تىرەپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە
 مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقان ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار
 «ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار»، «ئويۇشماق»،
 «بىرلەشمەك»... دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدىغان «ئويغۇر»
 ئىبارىسىنى ئېتنونىم (مىللەت نامى) قىلىپ، تارىختا ئۆچمەس
 ئىزلارنى قالدۇرالىغان. مۇبادا ئۇلار ھازىرقى ئەۋلادلىرىغا
 ئوخشاش «ھەسەتخورلۇق» بۆھرانىغا گىرىپتار بولغان بولسا،
 يۇقىرىقىدەك تەرىپلەشكە لايىق كېلەرمىدى.

ئىنسان ھەسەتكە قانچە يېقىنلاشقانسېرى، ئۇ ئىنسانلىقتىن
 شۇنچە تېز يىراقلىشىدۇ. جەمئىيەتتە رەشىك - ھەسەت قانچە
 كۆپەيگەنسېرى، جەمئىيەت خارابلىشىشقا شۇنچە تېز
 يېقىنلىشىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا ھەسەتخورلۇق قانچە باش
 كۆتۈرگەنسېرى، ئىناقسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، پارچىلىنىش،
 بىر - بىرىدىن ياتلىشىش، ئۆزئارا ئىشەنمەسلىك... شۇنچە ئەۋج

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «ئويغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى،
 1997 - يىلى نەشرى، 1 - بەت.

ئالدىدۇ. تارىخىمىزغا نەزەر سېلىپ باقايلى: «ئىركىن، بوسات، تۈمەن قاغانلاردىن باشلانغان، تەڭرى قاغان، مويۇنچۇر قاغان زامانىدا روناق تاپقا ئۇيغۇر خانلىقى (745 — 840) ۋەزىر قارقوۋۇ بىلەن سانغۇن كۈلۈگ باغا ئوتتۇرىسىدىكى ھەسەتچىلىك تۈپەيلى، قارقوۋۇنىڭ قاغانلىققا كۆتۈرۈلۈشىگە چىدالمىغان سەركەردە كۈلۈگ باغانىڭ تەپتارتماستىن، تۈركەش قىزىدىن تۇغۇلغان ۋە توبۇت مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن سايان ئالتاي قىرغىزخانى ئاجۇسۇنىڭ يۈز مىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى ئوردىغا باشلاپ كېلىشى بىلەن بىتچىت بولغانىدى»^①. ئۇنىڭدىن باشقا قاراخانىيلار خاندانلىقى (840 — 1123)، يەركەن سەئىدىيە خانلىقى (1514 — 1678) مۇ ئەنە شۇ ئوردا ئىچىدىكى ھەسەتچىلىك تۈپەيلى يىمىرىلىپ مۇنقەرز قىلىندى. مۇنداق ئەمەلىي پاكىتلار بىزدە ناھايىتى كۆپ تېپىلىدۇ.

«ھەسەتخورلۇق تەرىپىدىن چىرمىۋېلىنغان مىللەت گەرچە تىل بىرلىكى بىلەن بىرلىشىپ تۇرسىمۇ، قەلبى پارچىلانغان مىللەتتىن ئىبارەت. قەلبى پارچىلانغان مىللەتنىڭ تىلى بۇ قەلبىنى پارچىلاشقا خىزمەت قىلىشتىن باشلاپ، بۇ مىللەتنى ھالاك قىلىش بىلەن ئۆزىنىمۇ ھالاك قىلىدىغان تىل بولماي نېمە؟ روشەنكى، تىل تاشقى پوست، قەلبىنى ئىچكى ئۆزەك قىلغان مىللىي ئۇيۇشمىنىڭ ھەسەتخورلۇق ئىچىدە تەمتىرىشى ھالاكەت ھالقىسىنىڭ ئالامىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، خالاس. «

(ئا. مۇھەممەتئىمىن) ئۆزگىگە ھەسەت قىلىپ، يامان قولنى سۇنغان ئادەم ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ. بۇ ھالاك قىلىنىش ئۆزى بىلەنلا كەتمەستىن، بەلكى ئۆزگىلەرنىمۇ بىرگە سۆرەپ ماڭىدۇ.

«بىر مۇساپىر جان بېقىش ھەلەكچىلىكى بىلەن جاھان

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىلى 6 - سان، 46 - بەت.

كېزىپ يۈرۈپ زەرەپشان دەرياسىنىڭ باش ئېقىن بويلىرىدىكى خىلۋەت بىر جىلغىدىن بىر كونا ئالتۇن كېنى تېپىۋاپتۇ. ئىشلەپ مىڭ مۇشەققەتتە بىر نوکچا ئالتۇن ئاپتۇ. لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى بىرى ئۇقۇپ دەرھال ئامبالغا چىقىپ قويۇپتۇ. كېيىن قارىسا چىقىپ قويغىنى دەل ئۆزىنىڭ ھەقەمسايسى — كونا دوستى بولۇپ چىقىپتۇ.

— نېمىشقا ئۇنداق قىلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ ئالتۇن تاپقىنى ئۇنىڭدىن، ئۇ:

— سەنغۇ ئالتۇن كان تېپىۋاپسەن، مەن جېنىمنى باقالماي يۈرمەن، سېنى چاقماي نېمە ئىش قىلمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. كېيىن ئامبال ئالتۇن تاپقانىنى كاننى بىلىۋالدى دەپ، چىقىشتۇرغاننى كاندىن خەۋەر تاپتى دەپ ھەر ئىككىلىسىنى يىغىشتۇرۇۋېتىپ، ئاندىن كاننى ئېلىۋاپتۇ. ساڭمۇ يوق، ماڭمۇ يوق بوپتۇ. ^①

«... بىر كۈنى ئۈچ نەپەر ياش بايلىق ئىزدىگۈچى يولغا چىقىشتى ۋە بىر خىش ئالتۇن تېپىۋېلىپ خۇشال بولۇشتى. ئۇزۇندىن بېرى ئۇلار ئۇسسۇز ۋە ئاچ ئىدى. بۇلار شۇ يەردە بىر — بىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشتى. ئارىلىرىدا بىرىنىڭ يېشى كىچىك بولغاچ، ئۇنى شەھەرگە تاماق ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇشتى (قولغا ئۈچ دەررەم بېرىپ مۇشۇ سائەتتە دەرھال ئاش — نان تېپىپ ئەكەل دېيىشتى). ئۇ، پۇلنى ئالدى، شەھەرگە راۋان بولدى. قالغان ئىككىسىنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ: «ئۇ كەلسە دەرھال پىچاق تىقىلى» دەپ گەپنى بىر قىلىشتى. ھېلىقىمۇ يولدا كېتىۋېتىپ: «ئاشۇ بىر خىش ئالتۇننى يالغۇز ئالسام نېمىدېگەن بەلەن بولاتتى، دېگەنلەرنى ئويلىدى — دە، سېتىۋالغان ئاش — نان، گۆشلەرگە زەھەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ،

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1993 - يىل 5 - 6 - سان، 118 - بەت.

ئاندىن بىر قاچىغا ئوبدان جايلاشتۇردى. تاماقنى كۆتۈرۈپ
ئۇلارنىڭ قېشىغا تېزلىك بىلەن قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە تۇرغان
ئىككىسى دەرھال ئۇنىڭغا پىچاق سالدى. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ
كۆڭۈللىرىنى خاتىرجەم قىلىپ ئۆلتۈرۈشتى. ئاندىن كېيىن
ھەر ئىككىسى خۇشاللىق بىلەن ھېلىقى تائاملارنى بىر -
ئىككى لوقمىدىن يېيىشكەندى، شۇ زامات ھالاك بولۇشتى. بىر
خىش ئالتۇن يەنە شۇ يەردىلا قالدى»^①.

يۇقىرىدىكى ئىككى مىسال قارىماققا باشقا - باشقا ۋەقەدەك
كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ھەسەتخورلۇق تۈپەيلى كېلىپ
چىققان پاجىئەدۇر. ئالدىنقىسىدا بىراۋنىڭ باي بولۇپ كېتىشىگە
كۆزىنى قىزارتىپ ھەسەت قىلىپ، ئۆزىنىمۇ ھالاك قىلغانلىقى
سۆزلەنسە، كېيىنكىسىدە باشقىلارنىڭمۇ باي بولۇپ كېتىشىگە
ھەسەت قىلىپ، ئۆز مەنپەئىتىنىلا ئويلاپ ئۆزىگىمۇ،
ئۆزىگىمۇ زىيان سالغانلىقى سۆزلىنىدۇ.
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتەمىن ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدىكى
ھەسەتخورلۇق ئۈستىدە ئىزدەنگەندە ھەرگىزمۇ تار كۆز قاراشتا
بولمىغان. ئۇ مىللەت ئېڭىدا مەۋجۇت بولغان بۇ يامان ئىللەتنى
قۇرۇق ۋائىزلىق قىلىپ كۆرسىتىپ بەرمەستىن، بەلكى
قەدىمكى تارىخىي دەۋرلەرگە ۋە كلاسسىكلارنىڭ بۇ ھەقتە پۈتكەن
نەزمە - بايانلىرىغا ئاساسلىنىپ كىشىنى قايىل قىلارلىق
دەرىجىدە يورۇتۇپ بەرگەن.
ھەسەت قارىماققا شەخسكە قارىتىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ،
ئەمەلىيەتتە ئۇ، شەخسنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، دۆلەتنى،
مىللەتنى پارچىلاپ خانىۋەيران قىلىۋېتەلەيدۇ. ھەسەت
بىلىملىك، ئەقىللىق، يىراقنى كۆرەر، ئورتاق ئىنسان
مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن تېز قوزغىلىدۇ،

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىلى 3 - سان 55 - بەتكە قاراڭ.

ئەكسىچە قورساق تويغۇزۇشنىلا بىلىدىغان، ئىلىم - ھېكمەتتىن
 خەۋەرسىز، ياخشىلىقىدىن يامانلىقى كۆپ، مىللەتنى، ۋەتەننى
 ئويلىمايدىغان، ھېچقانداق كىشىنىڭ تىلغا ئېلىشىغا
 ئەرزىمەيدىغان، يوق بىلەن بارنىڭ ئارىلىقىدا غورىگۈل تۇرمۇش
 كەچۈرىدىغان . . . كىشىلەردە ھەسەت پەيدا بولۇشى ناتايىن.
 مەن ھازىرغىچە بۇنداقلارغا ھەسەت قوزغالغانلىقىنى ئاڭلاپ ۋە
 ياكى كۆرۈپ باقمىدىم. بەلكى بىلىملىكلەرگە، خەلقنى
 مەرىپەتكە باشلايدىغان سەركەردىلەرگە ھەسەتنىڭ دائىم
 قوزغىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ماڭدامدا بىر ئۇچراتتىم. ئۇلۇغ
 ئۇيغۇر مۇتەپەككۈرى، شائىر ۋە جامائەت ئەربابى «ئەلىشىر
 نەۋائىينىڭ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بولغان بۇرادەرلىكى
 تۈپەيلى رەشىك - ھەسەتكە چۆككەن مەجىددىن مۇھەممەد ئەينى
 زاماندا ۋەزىر نىزامۇل مۈلۈككە سۈيقەست ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ
 ئورنىغا ۋەزىر بولغانىدى. مەجىددىن مۇھەممەد ۋەزىرلىككە
 چىقىپ گەرچە (دۆلەت خەزىنىسى مەنپەئىتى ئۈچۈن)، نىزامۇل
 مۈلۈك ۋاقتىدىكى ئىككى تۈمەن پۇللۇق كىرىمىنى بىردىنلا
 ئىككى مىڭ تۈمەن پۇللۇق غايەت زور كىرىمگە كۆتۈرگەن
 بولسىمۇ، ئۇ ئۆز ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، ساددا مەنپەئەت تېشى
 بىلەن ئەقىل ۋە ئەخلاق دۇردانىلىرىنى سۇندۇرۇشقا
 باشلىغانىدى. ئۇنىڭ ئەلىشىر نەۋائىينى پايتهختتىن
 چەتنەشتۈرۈشى بەلخ ھاكىمى دەرۋىش ئەلى باشلىغان ئىسياننى
 كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە، مەجىددىن مۇھەممەد ئۆز
 ئورنىنى يەنە نىزامۇل مۈلۈككە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ۋە پايتهختتە
 تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋېلىنغان ئەلىشىر نەۋائىينىڭ نەپرىتىگە
 دۇچار بولۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنداق ھەسەتخورلۇققا ئىبن
 سىنا (رەقىبى تاجۇلمۈلۈك)، ئۇلۇغبېگ (رەقىبى
 خوجائەھرار) ھەم دۇچ كەلگەن.

ئۇلۇغبېگ ئۆزىنىڭ ئەقىلپەرۋەرلىكى، ئىلىم - پەن،

شېئىرىيەت ۋە سەنئەت ساھەسىدىكى نەتىجىلىرى تۈپەيلى خوجا ئەھرارنى روھىي تىرەك قىلغان مۇتەئەسسەپ كۈچلەر تەرىپىدىن ھەسەت دېڭىزىغا تاشلاندى. مۇشۇ مۇتەئەسسەپ كۈچلەر «دىنىي ئەنئەنىنى قوغداش» نىقابىدا ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلەتىپنى ھاياجانلاندىرۇرۇۋەتتى. مۇتەئەسسەپ روھىيەت نوپۇزلۇقلىرى تەرىپىدىن ئالدىنقى ئابدۇلەتىپ 1449 - يىلى 27 - ئۆكتەبىر كۈنى ئۇلۇغبېگىنى قەتىل قىلىۋەتتى»^① بۇ ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ھەسەتخورلۇق تۈپەيلى ئەنە شۇنداق تالاپەتلەرگە ئۇچرىشى، تېگى ماھىيىتىدىن ئالغاندا مىللەت ئوتىدا يېنىۋاتقان نۇرلۇق «شام» نىڭ يورۇقىنى خىرەلەشتۈرگەنلىكتىن ئىبارەت ئىدى، خالاس. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئۆز ماقالىسىدا ھەسەتخورلۇقنى مۇنداق تۈرلەرگە بۆلىدۇ: سايلام ھەسەتلىرى، مۇكاپات ھەسەتلىرى، ئەسەر نەشر قىلىش ھەسەتلىرى، ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەت ھەسەتلىرى، توي - تۆكۈن ھەسەتلىرى، ئۆلپەت ۋە مەشرەپ ھەسەتلىرى، يۇرتتۈزۈلۈك ھەسەتلىرى، قەددى - قامەت ھەسەتلىرى، بەخت - ئامەت ھەسەتلىرى، غايىۋانە ھەسەتخورلۇق، ۋەكالىتەن (ھاۋالە خاراكتېرلىك) ھەسەتخورلۇق، ئۆز كاساپىتىنىڭ ئۆچىنى چىقىرىۋېلىش خاراكتېرىدىكى ھەسەتخورلۇق، ئۆزىدىن بىر ئىككى زامان كېيىنكىلەرگە قارىتىلغان ھەسەتخورلۇق، ئۆزىدىن پېشقەدەملەرنى پۈتلىكاشاڭ سانايدىغان ھەسەتخورلۇق، سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋېلىش خاراكتېرىدىكى ھەسەتخورلۇق. ئۇ يەنە ھەسەتخورلۇقنى تۆۋەندىكىدەك بەش «كۆرۈنۈش» كە ئايرىپ چىقىدۇ.

بىرىنچى، «قارا نىيەتلىك ۋە قولى يەتمەسلىك» ھەسەتخورلۇقنىڭ باشلىنىشىدىن ئىبارەت.

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىلى 6 - سان، 49 - بەت.

ئىككىنچى، «ئۆزگىنى كەسلەپ، ئۆز شېخنى كۆتۈرۈش»
 ھەسەتخورلۇقنىڭ مۇھىم ئالامىتىدىن ئىبارەت. بىرىنچى،
 ئۈچىنچى، «پىتنە تۇغدۇرۇپ، تۆھمەت قىلىش»
 ھەسەتخورلۇقنىڭ ئاسان چېلىقىدىغان شەكلىدىن ئىبارەت.
 تۆتىنچى، «گۈرۈھۋازلىق قىلىپ، باشقىلارنى چەتكە
 قېقىش» ھەسەتخورلۇقنىڭ تۈركۈملەشكەن شەكلىدىن ئىبارەت.
 بەشىنچى، «خەلقنى پارچىلاش، مىللەتنى خانىۋەيران
 قىلىش» ھەسەتخورلۇقنىڭ ھەرىكەت نىشانىسى ۋە تارىخىي
 جىنايىتىدىن ئىبارەت. بىرىنچى، «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىننىڭ
 ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدا ساقلىنىۋاتقان
 «ھەسەتخورلۇق» ئىللىتى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى
 ھەققىدە يۈزەكى توختىلىپ ئۆتتۈق. بۇ توختىلىشىمىز ئۇنىڭ
 بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىنىڭ دېڭىزدىن تامچىسى بولالسا ئەجەب
 ئەمەس. ماقالىمىزنىڭ بۇ قىسمىنى ئابدۇشۈكۈر
 مۇھەممەت ئىمىننىڭ مۇنۇ شېئىرى بىلەن تۈگەللىمەكچىمەن. بۇ
 شېئىر مىللەت توغرىسىدىكى ئەندىشىلىك تەسەۋۋۇرىدىن
 تۇغۇلغاندى:

بىر كونا گۈمبەزدە قاقىلدار قاغا،
 ئېلىنى يوقاتقان شائىرغا قىياس.
 ئەرۋاھتەك يېقىمىسىز ئۇندىكى سادا،
 ئۈستىدە ئۆمۈرلۈك ھازىدار لىباس.
 ئانا ئەل ئامانسەن، ئىلكىڭدە غورۇر،
 ھازىدار كۈنلەردىن ساقلىسۇن خۇدا.
 نىزالار كۆزۈڭدىن گەر ئۆچۈرسە نۇر،
 شائىرلىق بۇ نەسەب قاغىدۇر گويا.

ۋەيرانە ئۈستىدە قاغا مۇڭلىنار،
سەبىيلەر ئاتسىمۇ ئاڭا تىنماي تاش.
ھېكمەت شۇ: ياشاشنى خالىساڭ ئەگەر،
ئىناقلىق ئىچىدىن ئىزدىگىن قۇياش!

2. ھەشەمەتخورلۇق

«ھەشەمەتخورلۇق — ھاكاۋۇرلۇق، سۆلەتۋازلىق، مەنمەنچىلىك، ھەسەتخورلۇق، چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك ھادىسىلىرىگە مەنبە ۋە نىشان ھېسابلىنىدۇ. ھەشەمەتخورلار ئەقىللىق ئادەملەرنىڭ نەپرىتىدە، ئەمگەك ئەھلىنىڭ مەسخىرىسىدە بولىدۇ. ئەل - يۇرت، مەھەللە - كويلىرىدىن چەتنەيدۇ، غىدىيىپ قالىدۇ. تەنتەك كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقىنى ئويغىتىپ، تەييارتاپلار، مەنمەنچىلەر، ئاق نانچى خۇشامەتكويلار... چوقۇنىدىغان ئادەملەرگە ۋە ئۆز ئوي - خىياللىرىنىڭ قولىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.»

— «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» دىن

ھەشەمەتخورلۇق ئىنساننى مەنئى چۈشكۈنلۈككە، روھىي گادايللىققا، مەنمەنچىلىككە... قاراپ يۈزلەندۈرىدىغان ناچار روھىي ئىللەت بولۇپ، بۇ خىل ئىللەتنىڭ قولىغا ئايلىنىپ قالغان ئىنسان مىللەتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىگە يامراپ كېتىدىكەن، بۇ مىللەت ناھايىتى تېزلا غۇلاپ يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالىدۇ. شۇڭا ئىنساننىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، جۈملىدىن مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر پۈتۈن جەمئىيىتىمىزگە تارقالغان «ۋابا» — ھەشەمەتخورلۇقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاكتىپ تۈردە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشىمىز زۆرۈر. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدىكى يەنە بىر ناچار ئىللەت —

ھەشەمەتخورلۇق ئۈستىدە ئىزدىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ
 نۆۋەتتىكى ھەشەمەتخورلۇق سورۇنى (مەيدانى) نىڭ توي -
 تۆكۈن ۋە نەزىر - چىراغ ئىكەنلىكىنى يىغىنچاقلاپ كۆرسەتتى.
 «ھەشەمەتچىلەر ئەڭ بۇرۇن ئۆز نام - شۆھرىتىنى، ئاندىن
 ياراتقان تەڭرىنى ئەسلەيدۇ. ئۇلارنىڭ قەلبلىرىدە ئەل - يۇرت
 يوق. دۇنيا ۋە سۆۋەسىسىلا بار. گاداي - نامرات قېرىنداشلىرىنى
 ئۇنتۇغان. ئەمگەك ئەھلىنى نەزەرگە ئىلمايدۇ. ئەلگە بايلىقىنى
 بايراق قىلىدۇ. پۇل - ۋەج ۋە سۆۋەسىسىنى جەمئىيەتكە ياپىدۇ.
 پۇل، بايلىقىنى ياشاشنىڭ مىزان - ئۆلچىمى قىلىدۇ.
 كىشىلەرنى قاتلام، تەبىقىلەرگە بۆلۈۋېتىدۇ. ھەشەمەتخورلار
 باش كۆتۈرگەن جەمئىيەت - ئادەم - ئادەمگە يات (ئادەم ئادەمگە
 دۈشمەن) جەمئىيەتكە قاراپ يۈزلىنىدۇ»^① ھەشەمەتخورلار
 ئۆزلىرىنىڭ تاپقان بارلىق مال - دۇنيالىرىنى «ھەشەمەتچىلىك
 سورۇنى» غا تاشلاپ، بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ مال - دۇنياسىنى
 باشقىلارغا كۆز - كۆز قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنى
 باشقىلارنىڭ ئالدىغا قويۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ. توي -
 تۆكۈن بولسا ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ «بەيگە» مەيدانىدۇر. بۇ
 مەيدان ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يوق دېيەرلىك ئىدى. ئەمما
 پۈتكۈل دۇنيا خەلقى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا
 ماسلىشىپ مەغرۇر قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان بۈگۈنكى
 رىقابەت دەۋرىدە بىزنىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىمىزغا خارلىق
 تامغىلىرى بېسىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭدىكى تۈپكىسى سەۋەب
 بىزنىڭ روھىي جەھەتتىن چۈشكۈنلىشىشىمىزگە قاراپ
 يۈزلەنگەنلىكىمىزدىن ئىبارەت ئىدى. شۇ سەۋەبلىك
 ئەجدادلىرىمىز ياراتقان كۆپلىگەن مەدەنىيەتلەر بىز - ئەۋلادلار
 تەرىپىدىن خارابىلىشىش كىرىسىگە دۇچ كەلدى. ئەسلىدە

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1994 - يىلى 4 - 5 - (قوشما) سان، 143 - بەت.

ئەۋلادلار ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز، شۇ ئاساستا تېخىمۇ
ئىختىرا قىلىشىمىز كېرەك ئىدى، ئەمما بىز ئۇنداق
قىلالمدۇق. ئەكسىچە باشقىلارنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە
ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇرۇشنىلا بىلدۇق (ئايرىملىرى بۇنىڭ
سىرتىدا، لېكىن بۇ بىر زەررىچە ئىش، خالاس). XX ئەسىر
ئۇيغۇر ئاسمىنىدا لاۋۇلداپ ئۆچكەن مەرىپەت يۇلتۇزى -
ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر شائىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، بىزنىڭ
بۇ خىل روھىي تۇرغۇنلۇقىمىزنى «باردۇر» ناملىق شېئىرىدا
مۇنداق سۈرەتلەپ بەرگەن:

«جاھالەت سەمەرسىدىن بىزگە بىر كۈن كۆپ جاپا باردۇر،
ئېيتىڭىزچۇ، بۈگۈنكى ھالىمىزنىڭ قايسى بىرىدە ساپا باردۇر.

زامانىنىڭ ھالىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرماقنىڭ ئورنىغا،
بىرىنى شاڭيۇ سايلاپ ئارقىدىن دەۋايىمىز باردۇر.

ئىلىمىنىڭ ئىجتىھادىغا كۆڭۈلنى قويمىدۇق بىزلەر،
ئوقۇرسىز - ئوقۇتۇرمىز سېغىز چايناشىمىز باردۇر.

تەئاۋۇنۇ - تەناسۇر ئورنىغا بىزلەردە بىر ئادەت،
يېڭى باش كۆتۈرگەننى ئۇرۇپ يىقتىقانىمىز باردۇر.

يەنە يۇرت پايدىسىغا جەمئىي بولماقلىق بەسى مۈشكۈل،
ئەگەر بىر يەردە توي بولسا، بېرىپ ياتقانمىز باردۇر.

ئومۇمنىڭ پايدىسىغا يۈز يىلدا ھەم ئەسلا چۈشەنمەيمىز،
زىيان قىلماق ئۈچۈن بولسا ئەجەب چاققانمىز باردۇر.

بىرى بىر ياخشىلىق قىلسا، ئۇنىڭ يادىنى قىلماق يوق،

ئېپى كەلسە بېرىپ ئەۋرەتلىرىن ئاچقانمىز باردۇر.

ئەگەر مىللەت ئۈچۈن بىر پۇل چىقىش كەلسە تاپالماسمىز،

چىقىمى يوق ناۋا پۇلغا تولا ئىخلاسمىز باردۇر.

ئىخۋان^① ھەم بۇرادەرلىك نىشانى قالمىدى بىزدە،

مەگەر دوست بولساقمۇ ئەسلى، بۆلەك مۇددىئايىمىز باردۇر.

خاتائەن دوستىمىزدا بىر ئەيىب زاھىر بولۇپ قالسا،

يوشۇرماي بىرگە ئوننى تېپىپ قاتقانمىز باردۇر.

بابالار شۆھرىتىنى، غەيرىتىنى ھېچ سېغىنمىمىز،

قېلىپ غەپلەت جاھالەتتە يۈمۈپ كۆز، پو ئاتقانمىز باردۇر.

كېرەكسىز مۇستەھەپ^② ئىشلار ئۈچۈن جاننى پىدا قىلماق،

ۋە لېكىن ھەجگە باج ئالسا، تۈزۈپ قاچقانمىز باردۇر.

ئويۇن - چاقچاق تۈپەيلىدىن ئۆزئارا بىئەت بولساق،

ياراشتۇرۇپ قويۇش نەدە، ئارىغا ئوت ياققانمىز باردۇر.

خۇشامەت بابىدا بىزدىن بۆلەك ئۈستىسى ھەم يوقتۇر،

قۇۋلۇغۇ شۈملۈك بىلەن رەڭمۈرەڭ يالغانمىز باردۇر.

ئىت ئۇرغاننى تونۇر دەپ بار ئىدى بىر تەمسىلى،

لوبى، ئامبال ۋە دارىن دەپ سېمىز باققانمىز باردۇر.

①

ئىخۋان - قېرىنداش.

②

مۇستەھەپ - قىلىسىمۇ يامان بولمايدۇ.

ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلغان ئۇچار كۆكتە - ئۈزەر سۇدا،
مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق، پىيادە قالغانىمىز باردۇر.

گۈركىرەپ كەلسە ئاپتوموبىل، نېمە بۇ ئەي خۇدايىم دەپ،
ئەقىلىنى ئىشلىتەلمەي ھاڭ - تاڭ قېتىپ قالغانىمىز باردۇر.

ھۈنەر بىلەن سانائەتتە «يېتىشتۈق» ئەمدى ئىش پۈتتى،
ئوماچ ئىچمەككە خۇمداندا غېدىر قويغانىمىز باردۇر.

مىسلى جەننەت تاغۇ دەريانى بېزەشكە يوق كىشى،
ياستۇقنى قىرلاپ قويۇپ بىغەم ياتقاننىمىز باردۇر.

مۇنەججىم ھەم ئېنژېنېر، ئالىملارنىڭ ئورنىغا،
تونۇ - سەللە، نەپسى بالا موللىمىز - سۇلتانىمىز باردۇر.

قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋە يا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ بەل باغلىغانلارغا تۈرلۈك تۈمەن بۆھتانىمىز باردۇر.

ئەل - يۇرتنىڭ دەردىگە قىلچىمۇ دەرمان بولمىدۇق بىزلەر،
كېلۇر بىر كۈن ئاشۇ چاغدا ئورنىغا كەلمەس پۇشايمانىمىز باردۇر.

ئابدۇخالق بەس، يېتەر ئاۋارە بولما، قاقشىما،
شۇ چاغ كەلگەندە بىزلەردە ئازابقا تەييار ۋىجدانىمىز باردۇر. ①

بۇنىڭدىن توپتوغرا 81 يىل ئاۋۋال يېزىلغان بۇ ئۆلمەس

① «ئابدۇخالق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.

شېئىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى روھىي ھالىتىنى نېمىدېگەن
 ياخشى يورۇتۇپ بەرگەن - ھە؟ بۇ شېئىر ئەينى يىللاردىمۇ
 قىممەتلىك ئىدى. ھازىرمۇ قىممەتلىك، كەلگۈسىدىمۇ ھەم
 شۇنداق. چۈنكى ئۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىياپىتى (روھىي
 دۇنياسى) «تېز سىزما» قىلىپ بېرىلگەن.
 جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن ئەينى يىللاردا قىز - يىگىتلەر
 ئوتتۇرىسىدىكى ئەركىن مۇھەببەت، نىكاھ مۇناسىۋىتى ئاساسەن
 ئائىلىۋى ئورنىنىڭ (باي - كەمبەغەل) كېلىپ چىقىشىنىڭ
 ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى كۆپىنچە ھاللاردا تراگېدىيە بىلەن
 خاتىمىلىنەتتى (رابىيە - سەئىدىن» بۇنىڭ تىپىك مىسالى).
 ئەمما ھازىرقى دەۋردە ئەركىن مۇھەببەت پۇل، مال - دۇنيانىڭ
 چەكلىمىسىگە ئالدىنلا ئۇچرايدىغان بولدى. بۇ قانداقتۇر
 جەمئىيەتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ
 ئاڭ جەھەتتىن بىخودلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنىڭ،
 قىسقىسى ھەشەمەتچىلىك پاتقىقىغا تېخىمۇ چوڭقۇر
 پېتىۋاتقانلىقىنىڭ روشەن دەلىلىدۇر. «تارىخىمىزدا ئۆتكەن
 مەشھۇر شۆھرەتپەرەس جاللات خان ئافاق خوجا ئۆز دەۋرىدە
 . . . غۇرۇرى ھەشەمكارلىقى تۇتۇپ، روھىي ئالەمدە
 بۇنىڭدىنمۇ چوڭ توي سورۇنى تۈزۈلمىگەي دەپ شەرت
 قىلىپ 30 مىڭ قوي، 30 مىڭ كالا ئۆلتۈرۈپ، 30 مىڭ
 ئات سوۋغا قىلىپ (دۇنيانىڭ خوپلۇقى كەيمەك، يېمەك،
 چاچماق) دەپ لەۋزى شوئار قىلىپ 40 يەردە 100 كۈن توي
 قىلىپ ئۆزىتىپ . . . ، ئۆزىنىڭ نام شۆھرىتىنى
 خەلقىئالەمگە نامايان قىلىپ ئۆتكەن بولسا، ھازىرقى
 چاغلاردىمۇ «تونۇشۇش چېپى»، «ئۇچرىشىش چېپى»،
 «مەسلىھەت چېپى»، «كىچىك چاي»، «چوڭ چاي»، «يىگىت
 مەسلىھەت چېپى»، «قىز مەسلىھەت چېپى»، «ئاتا - ئانىلار
 مەسلىھەت چېپى»، «توي چېپى»، «چىللاق چېپى»،

«ۋىچىركا»، «ھاردۇق چىيى»، «خوشلىشىش چىيى»،
«رەھمەت چىيى»... «چاقىرىش» لارغا 10 — 20 لىپ كالا،
قوي سويۇپ، 20 — 30 لاپ ماشىنا، پىكاپ ئىشلىتىپ،
قىممەت باھالىق ھاراق — تاماكىلارنى يەشك — يەشكىلەپ
سېتىۋېلىپ دۆۋىلەپ، تاللانغان سەنئەتچىلەرنى،
ئاپپاراتچىلارنى، ناغرا — سۇنايچىلارنى، ئوپېراتورلارنى...
چاقىرىپ يىغىپ، ئۇستا ئاشپەز، مۇلازىمەتلەرنى كۆپەيتىپ،
ھەشەمەتلىك چوڭ مەرىكە زاللىرىنى ئىشلىتىپ — قىسقىسى
پۇلنى ساماندەك خەجلەپ، 1000 ھەتتاكى 2000 باغاقلىق
مېھمان چاقىرىپ تۇرۇۋاتقانلار يوق ئەمەس»^① ئەمما ئۇ 1000 —
2000 باغاقلىق چاقىرىلغان مېھمانلارنىڭ ئارىسىغا ھال — كۈنى
ئاران ئۆتۈۋاتقان نامرات كەمبەغەل دېھقانلاردىن بىرەرسىمۇ
قوشۇلۇپ قالمايدۇ. چۈنكى ئۇلاردا ئۆي ئىگىسىنى رازى
قىلغۇدەك ماددىي بايلىق — پۇل يوق. تويغا شۇنچە كۆپ ئادەمنى
چاقىرتىشتىن مەقسەت كۆپلەپ پايدىغا ئېرىشىش بولغاچقا،
ئادەم قانچە كۆپ كەلسە ئۆزىنىڭ نام — شۆھرىتىنى نامايان
قىلىش مەيدانى، پۇل — مال دۇنيا توپلاشتىكى «بازار» غا
ئايلىنىدۇ. «بەزىلەر توي — تۆكۈننى غەيرىي سودا —
تىجارەتكە ئايلىنىدۇرۇۋېلىشقان. ئۇلار تويىنىڭ چىقىمىدىن
كىرىمى كۆپ، قانچە ھەشەمەتلىك بولسا، شۇنچە ساندىق
تولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. توي كىرىمى تويىدىن ئىلگىرىكى
«چاي» لاردا، توي ۋاقتىدا قۇدىلارغا بىر نۆۋەت، مېھمانلارغا بىر
نۆۋەت تەنزە ئېچىش بىلەن ھەل قىلىنىدۇ. كىرىمنىڭ
قانداقلىقى يۈرەك سوقۇشى، تەبەسسۇم ۋە دەرد يۇتۇۋېلىش بىلەن
چىرمىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بەزى جايلاردا يىگىت «قىممەت»،
بولسا، بەزى جايلاردا قىز «قىممەت» بولىدۇ. ئورنى چوڭ،

① — يۇقىرىقى ژۇرنالغا قارالغۇ.

خىزمىتى ياخشى، پۇلى كۆپ، تۇغقانلىرى جىق ئائىلىگە قۇدا بولماق «قىممەت» مال دۇكىنىغا ئاياغ باسقاندىكى مۈشكۈل، بۇ سودا تولىمۇ رەھىمسىز بولۇپ، «مال» غا ھەق تۆلەشتىن تاشقىرى «سۈت ھەققى»، «مېھىر ھەققى»، «قېرىنداشلىق ھەققى»، «تۇغقانلىق ھەققى»، «چاي ھەققى» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىگە ھەق تۆلەش تەلەپ قىلىنىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، بۇ «قۇل سودىسى» دىن بەتتەر. «قۇل سودىسى» دا بىرلا «جانلىق بۇيۇم» ئۈستىدە بولىدۇ. «چارۋامال» سودىسىمۇ بىرلا شۇ مال نەرقى ئۈستىدە بولىدۇ. بۇ غېرىب - غۇرۋالىقنىڭ ھەشەمەتچىلىك نىقابىدىكى «قاقتى - سوقتى»، «تىلەپ تېرىپ»، «بۇلاپ - تالاپ» جان بېقىش پەلسەپىسىنىڭ نەق ئۆزى»^① ئەمەسمۇ؟ ئۆزىنىڭ يۈرەك باغرىنى يېرىپ چىققان جان - جىگەر پەرزەنتلىرىنىڭ بەخت - سائادىتى (پەرزەنتلەر توي قىلغاندىن كېيىن خاتىرجەم، جېدەلسىز تۇرمۇشقا ئىگە بولالمىسا، ئۇلارنىڭ مەڭگۈ خۇشال - خۇرام تۇرمۇش كەچۈرەلىشى مۇمكىنمۇ؟ پۇلنى ئالدىنقى شەرت قىلغان توي - تۆكۈندە قىز - يىگىتنىڭ ئىناقلىقى مەڭگۈ كاپالەتكە ئىگە بولالامدۇ؟) نى ئويلاشمايدىغان بىر قىسىم ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنىڭ رايىغا باقماستىن مەجبۇرلاش ۋاسىتىسى بىلەن توي قىلىشىدۇ. نەتىجىدە ھەپتە ئۆتمەستىن، بۇ يېڭى ئائىلىدە جېدەل - ماجرا باشلىنىدۇ. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىر ئاجرىشىشنى ئىلتىماس قىلغان ئەر - خوتۇنلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن توي قىلغانلار بولماستىن، بەلكى ئاتا - ئانىلىرىنىڭ زورلىشى بىلەن نىكاھلانغانلار ئىكەن. «ئۇيغۇرلاردا قىز كۆيگەن، يىگىت سۆيگەن، تەڭتۇشلۇق، ئىختىيارىيلىق ئۆلچەم قىلىنغان، قۇدىلاشقۇچىلار رازىلىق

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش - مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1989 - يىلى 4 - سان، 35 - بەت.

بېرىشكەن، ئەلگە ياققان نىكاھ تويى — ھەقىقىي ھەم مەڭگۈلۈك توي ھېسابلىنىدۇكى، پۇل، مال — دۇنيا، يۈز — ئابروۋى، نەسىل — نەسەپ، مەنسەپ — ئىمتىيازغا يۈزلەنگەن قىز — يىگىت تويى ئەزەلدىن توي — تۆكۈن ئەنئەنىسى سانالغان ئەمەس. ئەجدادلىرىمىزدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن توي — تۆكۈن قائىدە — مىزانلىرىمىزدا، جۈملىدىن «نىكاھ توي» (رسالە) مىزدە بىزنىڭ بۇ قارشىمىز مۇنداق دەلىللەنگەن: «... نىكاھدىن مۇددەتتە: نىكاھى قېتىلغان ئىككى ئەھلى مۆمىن (قىز — يىگىتنىڭ — ئا) نىڭ پاك، خالىس خۇدايى بەندىچىلىكى ئۈچۈن، ئەبەدىلئەبەد جۈپتى ھەمدەملىكى ئۈچۈن، خۇدالىق پەرزەنت ئۈچۈندۇر... نىكاھى قېتىلغان مەزكۇر مۆمىنلەرنىڭ نىكاھ — توي مۇراسىملىرى ئاشكارا ۋە خۇپىيانە تەمەدىن، زورلۇق، ناشايان ئەلەمدىن، كۆپىرانە ھەشەم — مالا مەتلەردىن، دەپىن — دۇنيا ساراسىملىرىدىن، نەھى ھارام (قويۇق — سويۇق، قاتتىق — يۇمشاق مەست ۋە بېھۇش قىلغۇچى نەھى بۇيۇملار — ئا) دىن، قەرزدىن، بىچارىلىق ئەلىمىدىن، شەرھىي ھاياسىزلىقتىن پۈتۈنلەي خالىي ھەم بەندىلىكتە ساۋابلىقى روشەن ئادەت — يوسۇنلار بىلەن تامام بولمىقى شەرتتۇر...»

توي مۇراسىملىرىدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە — يوسۇنلار توغرىسىدا بۇ رسالىدە يەنە تۆۋەندىكى زۆرۈرىيەتلەر قەيت قىلىنغان: «نىكاھى قېتىلغان مەزكۇر ئىككى مۆمىننىڭ ھەقدار ھامىيلىرى (ئاتا — ئانا، بىۋاسىتە قېرىنداشلىرى — ئا) نىڭ خۇدالىق خالىس شەپقەت — شاپائىتى، مۇراد — مەقسەت بىرلىكى، ھەمدەملىك ئېتىبارى مەزكۇر ئىككى مۆمىننىڭ مەڭگۈلۈك ئىقبال ۋە تەقدىرىگە مەنبەدۇر... نىكاھى قېتىلغان مەزكۇرلەرنىڭ نىكاھ — توي سورۇنلىرى بىلەن مەسۇمە (قىزنىڭ — ئا) نىڭ

تويۇق ھەققى مېھرى، تويۇق بوغچىلىرى، باراۋەت . . . لىرى قۇدىلار ھەم نىكاھى قېتىلغان ئىككى مۇمىننىڭ نەقتانە مال - دۇنيا مادارىغا بىنائەن ھەم شۇلارنىڭ قۇربىتى، رازىلىقى بىلەن زەخمىسىز، زورلۇقسىز ئۆتمىكى خۇدالىق دالالەتتۇر . . . نىكاھ - توي ئىنسان ئۈچۈندۇر. مال - دۇنيا مەئشەت ئۈچۈن . . . بولمىقى ھارام ۋە دىنىمىزغا مۇخالپتۇر . . .

بۇ رسالىدە يەنە: . . . مەسۇمە قىز تەرىپىدىن ئۈچ ھامىيە (قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى، چوڭ ئاتا، چوڭ ئانىسى، بىۋاستە ھامىيلىك يەتكۈزگەن چوڭ قېرىنداشلىرى - ئا)، يىگىتتىن بىر ھامىيە (ئاتا - ئانىسى - ئا) تويىدىن خالىس نېسىۋە ئالماق جايىزدۇر . . . غەيرىيلەرنىڭ نەپ ئالمىقى ھارامدۇر . . . رەئەييە - پۇقرانىڭ قىزلىق توي بوغچا - بوغۇنچىلىرى قوش قاتتىن لىباس (جۈپ - جۈپتىن باش - ئاياغ، ئېغىزىمان كىيىملىرى - ئا)، قوش - قوشتىن ئەۋرەت كىيىملىرى (ئىچ كىيىملىرى كۆزدە تۇتۇلغان - ئا)، ئىچ - تاش لىچەكلەر (ئىككىدىن باش ياغلىقى كۆزدە تۇتۇلغان)، ئېرىغ مالدىن زىبۇزىننەت (زەردارلار ئالتۇن، ئادەتتىكى پۇقرا كۈمۈشتىن زىرە، بىلەيزۈك، ئۈزۈك كۆزدە تۇتۇلغان - ئا) لەر بىلەن تەللەنمىكى ئەزەلدىن ئادەتتۇر . . . مەسۇمە قىزنىڭ توي لىباسلىرى (توي كىيىملىرى) ئۆزىنىڭ رازىلىقى بىلەن ھەم لايىق تەل قىلىنمىقى، قەرز ئېلىپ تۇرغان بولماسلىقى تەلەپتۇر . . . مەھبۇبىنى رازى ۋە مەمنۇن قىلماق، ئەلەمسىز خەۋەر ئالماق، كىيىندۈرمەك . . . ئەرگە ئۆمرىۋى شەرت ھېسابلانغاي. مېھرى پاكلىقىنى ئېرىدىن غەيرىگە بۇزماقتىن، ئەر ئۆمرىگە خىيانەت قىلماقتىن خالىي ۋە يىراق بولماق، ئائىلە، پەرزەنت ۋە خۇدايى تىرىكچىلىكتە ئەرگە ھەمياران بولماق، مېھرىنى بەرمەك خاتۇنغا خۇدالىق ئەمەل - مەجبۇرىيەتتۇر! ،

«توي رسالسى» دە يەنە: «... نىكاھى چۈشكەن ئىككى مۆمىننىڭ ئاللا ئالدىدىكى ئىنسانلىق تەڭ باراۋەرلىكى، ۋابال، ساۋابىنىڭ ئورتاقلىقى، رىزقى — تەقدىرىنىڭ ھەم دىيانەت — ساداقىتىنىڭ بىرلىكى مەزكۇر مۆمىنلەرنىڭ ئىرادە — ئىختىيارىغىلا خاستۇر، دەخلىسىز دۇر...» دەپ تەكىتلەنگەن. بۇ رسالىدە يەنە: «... توي — نىكاھ جارىستانلىرى، توي — نىكاھ سورۇن، مۇراسىملىرى كۆزدە تۇتۇلغان — (ئ) نى بىر چاي، بىر توي، بىر مەشرەپ، بىر سالام، بىر چاقىرماق، بىر يۈز ئاچقۇ ۋە بىر خاتىمە داستىخاننى بىلەن ئاخىرلاتماق لازىمدۇر. مۇسۇلماننىڭ توي — پاتىھە سورۇنلىرىدا بەدخەجلىك كۆرسەتمەك، بۇزۇپ — چاقماق، زاپا قىلماق، داستىخان تائاملىرىنى تۆكمەك، مەئىشەت ئىسراپچىلىقىنى پەيدا قىلماق قاتتىق گۇناھتۇر. ئىنسان خىسلىتىگە يات قىلمىشتۇر...» دېيىلگەن.

تويلاشقان قىز — يىگىتنىڭ تويىدىن كېيىنكى ئۆمۈرلۈك مۇناسىۋەت، مەجبۇرىيەتلىرى بۇ رسالىدە يەنە مۇنداق قەيت قىلىنغان: «... يىگىتكە تەلەپ: ئەي يىگىت بىر ئۆمۈر ئاگاھ ۋە ۋاقىپ بولۇڭكى، مەھبۇبىڭىزدىن بىر ۋىخسەت نېرسى ئۈچ ئايلىق، يېقىنى ئۈچ كۈنلۈك سەپەرگە تاشلاپ كەتمىگەيسىز، ئۈچ مەرتىۋە قەستەن گۇناھ سادىر قىلمىغۇنچە بىر زەررە (تاك ئېتىپ) چەكمىگەيسىز. ئۆمۈرۋايەت خارلىق — خۇۋاھلىقتا، پەقىرچىلىكتە، يۇغان — ئەلەمدە قالدۇرمىغايىسىز. بولغۇسى پەرزەنتلەرنى خارلىق — خۇۋاھلىقتا... يامان كۈن، ناشايان تىرىكچىلىكتە قالدۇرمىغايىسىز. سەۋدايى غەزەپ، ناشايان گۇمان بىلەن ۋە ياكى مەست، بېھوشلۇقتا نىيەت بۇزۇپ گۇناھى پاكىتىسىز «تالاق»، تۆھمەت قىلمىغايىسىز...»

«قىزغا تەلەپ: ئەي مەزلۇمە! ئاگاھ ۋە ۋاقىپ بولغايىسىزكى، كىيويىڭىزنىڭ ئىككىلا ئالەملىك ھەققى —

نەسىۋىسىگە، مېھرىگە قارا سانمىغايسىز. نامە ھەرەمگە قارىمىغايسىز. ئەرنىڭ ھالال ئەمرى، لەۋزى، ئەرلىك ھۆرمىتىگە مۇخالپ ھەۋەسكە، شەيتان ۋە سۆۋەسسەگە بېرىلمىگەيسىز. بولغۇسى پەرزەنتلەرنى ئۆز ئەجدادى ئىزىدىن تايمايدىغان، ۋاپادار، تەن دۇرۇس، مۇسۇلمان، ئەھلى ۋەتەن، ھالالچى، ئىشچان، ئەدەبلىك... ئادەم قىلىپ ئەۋلادى خىللىقنى ۋە ئەۋلادى پاكلىقنى... ئادا قىلغايسىز...»

ئىسلامىيەتنىڭ توي - تۆكۈن قائىدە پرىنسىپلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلق ئەنئەنىۋى نىكاھ - توي قائىدە - يوسۇنلىرى زىچ بىرىكتۈرۈلگەن ۋە ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن بۇ خىل يەرلىك «توي نىكاھ رىسالە»، سى بىزنىڭ ئەنئەنىۋى توي - تۆكۈنچىلىك تارىخىمىزدىن قىممەتلىك بىر يازما نەمۇنىدۇر.

ئەجداد ئەدىبلىرىمىز تەرىپىدىن ئەنئەنىۋى توي - تۆكۈن قائىدە - مىزانلىرى سۈپىتىدە يېزىپ قالدۇرغان يەنە باشقا بەزىبىر يازما خاتىرىلەردىمۇ قىز كۆيگەن، يىگىت سۆيگەن، تەڭتۇشلۇق، جىسمانىي سالاھىيەت، ئىختىيارلىق ئۆلچەم قىلىنغان، قۇدىلار رازىلىق بېرىشكەن، ئەل - يۇرت لايىق بىلگەن، مادارى يەتكەن خىراجەت مەنبەلىرىنى ئاساس قىلىپ سورۇن ئاچقان، داستىخان يايغان، ئادەت، قائىدە ئورۇنلىغان، ئاقىۋەت تەقدىرگە قەرز، دەرد قالمىغان توپىنىڭ دىنىمىزدا «سۈننەت»، ھېسابلانغان خۇدالىق پاك توي ھېسابلىنىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان»^①. ھەرگىزمۇ ھازىرقى دەۋرىمىزدىكىدەك توي ھەشەمەتچىلىكىنى بەيگە مەيدانى تاللاپ... قىزنىڭ تويلىق كىيىم - كېچەك، زىبۇزىننەت... چىقىمى 19 مىڭ 750 يۈەن، قۇدىلار سورۇنى داستىخانلىرى 10 مىڭ 200 يۈەن، توي ھەم ھەر خىل چاپلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك چىقىمى 9900 يۈەن،

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1995 - يىل 2 - سان، 61 ~ 63 - بەت.

توي ۋېچىركا چىقىمى 7500 يۈەن، توي مەھرىكىلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ماشىنا - پىكاپلار، سازەندىلەر، ناغرىچىلار، سۈرەتچىلەر، سىن ئالغۇچىلار، ئاشپەزلەر، خىزمەت قىلغانلار . . . چىقىمى، زال ئىجارىسى، سۇنغان قاچا - قومۇچ، بۇزۇلغان مۈلۈك - جاھازلار ئۈچۈن كەتكەن چىقىم جەمئىي 11 مىڭ 400 يۈەن. قىز - يىگىت ئۆيىنى جابدۇش - ئۇلارنى رازى قىلىش چىقىمى 22 مىڭ 140 يۈەن ھەم باشقا قوشۇمچە چىقىملار 1100 يۈەن جەمئىي 81 مىڭ 890 يۈەن»^① سەرپ قىلىپ نۇرغۇن پۇلنى ھەشەمەتخورلۇق سەۋەبىدىن بۇزۇپ - چاچقانلىقى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرمىغان، چۈنكى ئۇ دەۋر كىشىلىرى ھەشەمەتچىلىكنى بىر خىل يامان ئىللەت دەپ قارىغاچقا بۇ ئىللەتنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتمىگەن. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن توغرا ئېيتىدۇ: «نادانلىق ئىلكىدە ياتقان كىشىلەردىكى زىددىيەتچان يەنە بىر روھىي كېسەللىك - ھەشەمەتچىلىك بىلەن غېرىب - غۇرۋالىقنىڭ بىللىلىكىدىن ئىبارەت ھەشەمەتچىلىك ئومۇمەن نامرات جەمئىيەتنىڭ ساختا دەبدەبىسى سۈپىتىدە ناماياندا بولىدۇ. توي - تۆكۈننى بەيگە مەيدانى قىلىۋالغان ھەشەمەتچىلىكنىڭ كاساپىتىنى ئون جەھەتتىن ئىزاھلاش مۇمكىن: (1) ئۇ شۆھرەت ئەمەس، بەلكى نومۇس. (2) ئۇ ئامەتتىن ھوسۇل يىغقانلىق ئەمەس، ئاپەتنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغانلىق، (3) ئۇ ئەركىن مۇھەببەتنىڭ كۈشەندىسى. (4) ئۇ قۇدىچىلىق ئالىي ھېسسىياتلىرىنى ساختىپەزلىك ئۆچمەنلىكىگە ئېلىپ بارىدۇ. (5) ئۇ سۆز - چۆچەككە دەسمايە بولىدۇ. (6) جامائەت نورمال ۋە زامانىۋىي مەدەنىي تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولالايدۇ. (7) ئۇ دۆلەت، پارتىيە كادىرلىرىنىڭ خىزمەت ئىستىلىغا، جەمئىيەت

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1995 - يىل 2 - سان، 61 ~ 63 - بەت.

كەيپىياتغا، روھىي ھەمدەملىككە سەلبىي تەسىر كەلتۈرىدۇ. (8) ئۇ ياش ئەۋلادلارغا، ياش - ئۆسمۈرلەرگە يامان تەسىر كۆرسىتىدۇ. (9) مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىسىنى ئاياغ ئاستى قىلىدۇ. (10) باشقا مىللەت ۋە باشقا دۆلەت كىشىلىرىنىڭ مەسخىرىسىنى قوزغايدۇ. . . . « شۇڭا توي - تۆكۈننى ھەشەمەتچىلىك سورۇنى قىلىۋالدىغان ناچار ئىللەتنى مىللەتنىڭ تۈپ ئاساسى بولغان زىيالىيلار تۈزىتىشكە كىرىشىشى، ئاتا - ئانا ۋە باشقا يار - بۇرادەرلەر ئۇلارغا ماسلىشىشى « ئىللەت تۈزەلمىگىچە مىللەت تۈزەلمەس» دېگەن ھېكمەتنىڭ تېگى ماھىيىتىنى چۈشىنىپ يېتىپ ئۆزىنى ۋە ئۆز مىللىتىنى تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرۈشتە تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇشى ئىنتايىن زۆرۈر.

ھەشەمەتچىلىكنىڭ يەنە بىر بەيگە مەيدانى — نەزىر - چىراغ پائالىيىتىدىن ئىبارەت.

ھەممە ئادەم ئاخىرى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىيدۇ. دۇنيادا مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئېرىشكەن ھېچقانداق ئىنسان مەۋجۇت ئەمەس. ئىنسان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تەرىپىدىن ئۇنىڭ نەزىرىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ۋاپات بولغان مەرھۇملىرىمىز ئۈچۈن ئىقتىسادىي مادارغا بېقىپ زەرەت ئىزنا قىلىش، دەپنە ئۈستىدە قىلىنىدىغان ئىستىقامەت، دۇئا تىلاۋەت . . . نى ئىخلاس بىلەن بېجىرىش، جامائەت پاتىھەلىرىنى ئۆتكۈزۈش، تۆت نەزىر (ئۈچى، يەتتىسى، قىرقى، يىلى) نى ئۆتكۈزۈپ قايغۇ، ماتەم ھېسسىياتىمىزنى ئىپادىلەش، زەرەت بېشىدا ئايەت ئىسلام ئوقۇتۇپ، سەدىقە، پېتىر ئاتاپ مەرھۇمنىڭ روھىناتلىرىغا سېغىنىپ تۇرۇش — بىزنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان دىنىي ئادەت

ئەنئەنىلىرىمىز. بۇنىڭدا گەپ يوق. ئەمما ھازىر بىر قىسىم ھەشەمەتخورلىرىمىز ئۆلگەن مەرھۇمنى ئۆزىتىدىغان قائىدىمىزنى «ئۆزگەرتىپ» خۇددى توي - تۆكۈنگە ئوخشاش پۇل، مال - دۇنيا يىغىۋېلىش، ھەيۋە كۆرسىتىشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىۋالدى. ئۇلار مېيىتنى ئۇزاتقاندا 20 - 30 مىڭ يۈەنگە ھەر خىل سورۇنلارنى تۈزۈپ ئاتاقتىكى «يەتتە نەزىرىسى» نى بېرىۋاتىدۇ. پېشقەدەم بىر ئاپتور ئۆزىنىڭ «مېيىت چىقىرىشمۇ؟ ياكى ھەشەمەتچىلىك قىلىشمۇ؟» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «1989 - يىلى بىزنىڭ يېقىن بىر بۇرادىرىمىز قازا قىلغاندا، ئۇنىڭ بالىلىرى بىلەن تۇغقانلىرى يەركەن ۋە ئۈرۈمچىدە بولۇپ 17 جايدا بىرلا ۋاقىتتا ئۇنىڭ «يەتتە نەزىرىسى» نى بەرگەن. نەزىرگە سويۇلغان چوڭ - كىچىك مال 30 نەچچىگە، چىقىم قىلىنغان گۈرۈچ 900 كىلوگرامغا، ياغ 200 كىلوگرامغا، كەتكەن چىقىملارنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. 1990 - يىلى ھەج قىلغىلى بېرىپ ھەرەمدە قازا قىلىپ كەتكەن × ھاجىمنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ئۈچ ئېغىز ئۆيلۈك ھويلىسى ئۇنىڭ يىللىق نەزىر - چىراغلىرى ئۈچۈن سېتىۋېتىلىپ، مەرھۇمنىڭ پەرزەنتلىرى زېمىنىمىز بولۇپ قالغان». دەۋرىمىزدە بۇنىڭدەك مىساللار ناھايىتى كۆپ تېپىلىدۇ.

ھەشەمەتلىك قەبرىلەرنى قاتۇرۇش، قەبرە زىننەتلەش ھازىر ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتىدۇ. ئەسلىدە ئۆلگۈچىنىڭ قەبرىسىنى پەرق ئېتىش ئۈچۈن بىرەر ئىز - نىشان قالدۇرساق كۇپايىلىنەتتى، ئەمما بىز ئۇنداق قىلىمىدۇق. «1984 - يىلىدىن بۇيان (1994 - يىلغىچە - ئا) گۈلساي زەرەتگاھلىقىدا ئالاھىدە قاتۇرۇلغان ۋە زىننەتلەنگەن قەبرىدىن 104 ى

ياسلىپتۇ. قەبرىنىڭ پەقەت ئۇستا ئىش ھەققى چىقىمىلا 4 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتكەن. قەبرە قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلىنغان ماتېرىيال، ترانسپورت، ئەمگەك چىقىمىمۇ 13 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن بولمىغان»^① «غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى پۇرپاڭ تۆپىلىكىگە جايلاشقان، شەھەر بويىچە ئەڭ چوڭ، ئەڭ قەدىمىي قەبرىستانلىقلارنىڭ بىرى بولغان قارا دۆڭ قەبرىستانلىقىدا ئادەتتىكىدەك ياسالغان قەبرىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا كاتتا قەبرىلەردىن ئوتتۇزى بار بولۇپ، ھازىرقى باھا بويىچە ھېسابلىساق ھەر بىر قەبرىنىڭ تەننەرخى ئەڭ ئاز بولغاندا 10 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كېتىدۇ. دېمەك، 30 قەبرىگە 300 مىڭ يۈەن كەتتى دېگەن گەپ»^② ئەگەر ئۇلار ئاشۇ قەبرىلەرنى قاتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەتكەن پۇللارنى نامرات، كەمبەغەللەرگە ئىئانە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھال - كۈنىنى ياخشىلىۋېلىشىغا ياردەم قىلسا ۋە ياكى ئوقۇشسىز قالغان بالىلارنى ئوقۇشقا كىرگۈزسە ئۇلار ئۆمۈرلۈك ساۋاپ تاپماسمىدى. ئاللا ئۇلارنىڭ شۇ قىلغىنى ئۈچۈن مەرھۇمنى تىرىلدۈرۈپ بېرەرمۇ؟ ياق ئۇنداق ئەمەس. ئاللا ئېيتقان «... دىنى ئىشنى ئاسانلاشتۇرۇڭلار، قىيىنلاشتۇرماڭلار...» («مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى» 101 - بەت). شۇڭا بۇنداق ئىللەت بىزلەرگە ھەمراھ بولمىسۇن.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، بىز يۇقىرىدا ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ھەشەمەتخورلۇق ئىللىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى ئاساسىي مەنبە قىلىپ تۇرۇپ بىر قاتار مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزدۈك. بۇ مۇلاھىزىلىرىمىز پەقەت بولمىغاندىمۇ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتقا

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1994 - يىل 4 - 5 - سان، 149 - بەت.
 ② ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «قارا دۆڭ قەبرىستانلىقىدىن ئۆزىمىزگە بىر نەزەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 - يىل 6 - سان، 78 - بەت.

ئازراق پايدىسى تەگسە ئەجەب ئەمەس.

3. ئەخلاقسىزلىق

ئەخلاق شەخسنىڭ قىممەت باھالىق لىباسى ۋە كىيىملەر ئارىسىدىكى دىباسدۇر (يىپەك كىيىمدۇر). ئەدەپتىن مۇھەببەت زىننەت تاپىدۇ، ئەدەپسىزلىك بىلەن دوستلۇقنىڭ رەۋنەقى كېتىپ قالىدۇ. ئەدەپ ۋە كەمتەرلىك دوستلۇقنىڭ ئائىنەسىگە جۇلا بېرىدۇ. بۇ ئىككىسى دوستلۇققا ئىككى تەرەپتىن يورۇقلۇق يەتكۈزىدۇ.

— ئەلىشىر نەۋائىي

«ئەخلاق — ئىنساننىڭ زىننىتى». بۇ قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ئەنئەنە. ئەخلاق ئادەمنىڭ ئادەملىكىنى سىناشتىكى بىر دىبىر ئۆلچەم. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ يىلان قىياپىتىگە كىرىۋالغان شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن ئاللا تەرىپىدىن چەكلەنگەن مېۋىنى يېيىشى ۋە تۇنجى ئەخلاقنىڭ شەكىللىنىپ ئۇلارنىڭ ئۆز ئەۋرەتلىرىنى ئەنجۈر يوپۇرمىقى بىلەن ئوراپ بىر - بىرىدىن «ھايا» قىلىشقانلىقى بىلەن ئىپادىلىگەندىن باشلاپ تاكى ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەخلاق ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئۆز رولىنى ناھايىتى ياخشى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى.

ئىنسانلار ئارىسىدىكى كۆپلىگەن مۇناسىۋەت ئىپادىلىرى ئەخلاقنى ئاساسىي مىزان قىلغان بولىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىنمىن ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى ئەخلاقسىزلىق كاتېگورىيىلىرىگە ياتىدىغان «ساختا شۆھرەتكە بېرىلىش»، «ئىتتىپاقسىزلىق»، «يۇرتتۈزلىق»، «تەمەخورلۇق»، «خۇشامەتچىلىك»، «ئىككى يۈزلىمىلىك»، «چېقىمخورلۇق»، «سانقىنلىق»، «ھۈرۈنلۈق»، «ھاۋايىي ھەۋەسخورلۇق»، «ھاماقەتلىك». . . قاتارلىق ئىللەتلەر

ھەققىدىمۇ ئەتراپلىق ئىزدەنگەن بولۇپ، ئۆز سۆزىنى يېتەرلىك دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن ھەقىقلىققا ئىگە قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ بۇ خىل روھىي ئىللەت كىشىنى پىچاقلاپ تاشلىمىغىنىدا گۈزەل ئەتنىڭ نۇر چاچمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ھەممىگە مەلۇم، جەمئىيەتنى تۈزەشتە ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىنى ياخشىلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنى بىر ئادەم سۆزلەپ، تەشۋىق قىلىپ ئاخىرغا ئېلىپ چىقالمايدۇ. ئەكسىچە بارلىق كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى جەھەتتىن ئويغىنىشىغا باغلىق بولىدۇ. تارىخىمىزنى ئاقتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىز ئەخلاقى مۇستەھكەملەشكە ئورتاق كۈچ چىقىرىشقان، ھىجرىيە 1226 - يىلى ئۇيغۇر تارىخچىلىرى - موللا مۇھەممەت ھۈسەيىن كۇچارى بىلەن موللا توختى خەلىپەت قەشقەرلىك تەرىپىدىن بىرلىكتە يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەزكىرە پىرىياران» دېگەن پارسچە قوليازىمىنىڭ «ئەزىزانلار تەسنىپلىرى» دېگەن قىسمىدا سۇلتان ئابدۇرەشىتخان، سۇلتان ئابدۇكېرىمخان... لارنىڭ ئەخلاقى مەۋقە ۋە ئەخلاقى دالالەتلىرى توغرىسىدا مۇنداق تەرىپلەر تەكىتلەنگەن: «ئەزىزلەرنىڭ ئەزىزى، شاھلارنىڭ شاھى، ئەلنىڭ باشپاناھى ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخان ئەنەرەللاھۇ بۇرھانەھۇ ئەدەپ - ئەخلاق توغرىسىدا مۇنداق ۋەسىيەت قىلغان: (. . . بەدئەخلاقلىق - بەدبەختلىقتۇر. . . جىمىكى رەئەييەنى جىمىكى ئەھلى پۇقرانى دېمەكچى - ئا) ئەخلاققا چاقىرماق، كۆندۈرمەك - ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر. . . ئەمرى ۋاجىپتۇر. . . بەدئەخلاق بەدرەكلەرنى (يامان قىلىق - ئەخلاققا كەسىپلەنگەنلەرنى - ئا) ئەدەپلىمەك - توسىماق، تۆۋە قىلدۇرماق، شاھلار، بەگ - سىپاھلار، شەرىئەت ۋە ئەھلى جامائەت پېشىۋالىرى ئۈچۈن تەخىرىسىز زۆرۈرىيەتلەر

جۈملىسىدىن دۇر . . . ، ئەزىز خاقان — گۇفتار جولۇس
ئابدۇكېرىمخان ئىبنى ئابدۇرەشىدخان غازى ئىبنى سۇلتان
سەئىدخان ئەنارەللاھۇ بۇرھانەھۇم (ئابدۇكېرىمخان سۇلتان
ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن 1559 - يىلدىن 1691 -
يىلغىچە 33 يىل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى بولغان، 63 يىل
ئۆمۈر كۆرۈپ مىلادىيە 1591 - يىلى بارچۇقتا [مارالبېشىدا — ئا] خوجا
ئىسھاق ۋەلى كۈچلىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرگەن — ئا)
خانلىق ئۆمرىدە كىبرى - مەغرۇرلۇق تەمەننا ئەھلىنى، ئەدەپ -
ئەخلاق، دىيانەت، نامۇس مەۋقىئى سۇيۇق، خىيالىي تۇراقسىز
ناكەستە كىشىلەر — غىدايماققا ھەۋەسلەنگەن. ھاكاۋۇر ئالىم -
ئۆلىما، ۋەزىر - سىپاھلارنى، ۋەزخانلارنى، تەقۋادار
تەرىقەت كۈچلىرىنى، راھەت كۈتۈپ ياشاشقا يۈزلەنگەن
بايۋەچچە گاڭگۇملارنى، ئەسكەرلىكتىن — خەلق جاپاسىدىن
قورقىدىغان — قاچىدىغانلارنى، پۇلدار سودىگەرلەر،
ھۈنەرۋەنلەرنى، نادان ئەمەلدار، تاران غېنىلەر (بايلار) ھەم
شۇنداقلارنىڭ ھەميارانلىرىنى، دىيانىتى بۇزۇق تەربىيەتسىز
خاتۇنلارنى، بىكارچى كەسپىي تېجىمەللەر — (غۇرۇرسىز
نوقانچىلار . . . — ئا) نى ئەخلاققا چاقىرىپ، كىرگۈزۈپ تۇرماقنى
خانلىقنىڭ كەسپىي سىياسىتى قىلىپ تۇتقان . . . ئەخلاقسىزلىق
قىلغان بەدپىئىل كىشىلەرنى ئەدەبلەشكە يارلىق چۈشۈرگەن . . . ئۆزىگە
گۈزەل، شەرمىي - ھايالىق بولماقلىقنى، ئىنساپ، توغرىلىقنى،
شەپقەت - شاپائەتنى، ئىنسانىي مېھرىبانلىق ھەم ئىنسانىي
ئادالەتنى ئەخلاق يولى قىلغان بارلىق ئەل سۆيەر ھۆكۈمدار
يارانلارنى، ئەخلاقنى مورادى مەقسەت يولى قىلغان ھەممە
پۇقرا، ئەھلىي جامائەتنى مۇراد - مەقسەتلىرىگە يەتكۈزمەككە
ئىپادە (ۋەدە) ئىشارە قىلغان. جىمكى خانلىق مۇلازىم
ئەربابلىرىدىن، رەئەييە - پۇقرادىن، بەدئەخلاقلىقنى كەسپىي
نىيەت قىلغان، ھاراملىق، نىجىسلىق پەيلى ئېتىبارىدىن

يانمايدىغان خۇمسا بەدرەكلەر — (جەمئىيەت ئۈچۈن زىيانلىق قەبىھ ئىنسانلار — ئا) نى يەكلەشنى، توسۇش، دەككىلەشنى، ئۇلارغا يانباسماسلىقنى تەلەپ قىلغان ھەم ئۇنداقلارنى جەمئىيەت جىنايەتچىلىرى قاتارىدا جازالاشنى ئەمىر قىلغان»^①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەخلاقسىزلىق ھەممىلا ئەلدە، ھەممىلا دەۋردە ئەيىبلەندىغان يامان ئىللەت. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئەخلاقسىزلىققا ياتىدىغان كاتېگورىيىلەر زور كۆپچىلىكىمىزنىڭ روھىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. ئۇنى قول بىلەن تۇتۇپلا ئېلىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئۆچۈرگۈچ بىلەن ئۆچۈرگىلى بولمايدۇ. بەلكى روھىي جەھەتتىن ئويغىنىش، ئاڭ جەھەتتىن يۈكسىلىش ئارقىلىق ئاندىن ئۇنىڭدىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز خۇددى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۆز روھىيەتتىمىزنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان «ئەينەك» ئىجاد قىلىدىغان «ئەينەكچى» لەرنىڭ بولۇشىغا موھتاج. چۈنكى ھېچكىم ئۆزىدىكىنى كۆرەلمەيدۇ. بەلكى باشقىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئاندىن ھېس قىلالايدۇ.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ روھىيەتتىمىزدىكى ئەخلاقسىزلىق جۈملىسىدىن بولغان ھەر قايسى تەرەپلەر ئۈستىدىكى ئىزدىنىشى يۈزەكلىكتىن خالى بولغاچقا، ئۇنى ئوقۇغان ۋە تەتقىق قىلغان ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسى كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك بۇ يەردە تەپسىلىي توختىلىش ھاجەتسىز. ئاللا ئېيتىدۇ: «يارتىشتا مەن ياراتتىم، يارىلىشنىڭ ئۆزۈڭدىن».

ئومۇملاشتۇرغاندا، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىمىز ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىدا بىر تەرەپتىن بىزگە ناچار ئىللەتلەرنى كۆرسىتىپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1988 - يىل 5 - سان، 29 - ، 30 - بەت.

بىزدە ئەجدادلارغا سېغىنىش، ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنىڭ قەدرىگە يېتىش تۇيغۇسىنى ئۇرغۇتۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ۋە يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى بىر قانچە ئەسىرلىك روھىي ئىللەتلەرگە مۇناسىپ بىر ئىبارە «تۆگە قۇشى روھى» نى تېپىپ چىققان. ئۇ «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» ناملىق ماقالىسىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «كۆپ ئويلىنىم. تۆتىم زامانىدا قوللىنىلغان رەڭمۇرەڭ ھايۋاناتلار تۈركۈملىرىنى كۆز ئالدىمدىن ئۆتكۈزدۈم. ئىبن سىناننىڭ «كىتابۇلھايۋان» ناملىق رسالىسىنى ئاقتۇردۇم. ئاخىرى يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىنكى بىر قانچە ئەسىرلىك روھىي ئىللەتلەرگە مۇناسىپ بىر ئىبارىنى تاپتىم. ئۇ بولسىمۇ «تۆگە قۇشى روھى»، دىن ئىبارەت. سىمۋول خاراكتېرلىك بۇ ئىبارە خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا ئەسىرلەر داۋامىدا ئىپادىلەنگەن ھەممە مەنىۋى ئىللەتلەر ئۈچۈن نىسپىي مەنىدە بولسىمۇ، ئەڭ مۇۋاپىق تىپىك تامغا بولۇشى مۇمكىن.

تۆگە قۇشى! پاد، ئاجايىپ مەخلۇق، ئۇ تۇرنىدەك ئۇيۇشقاق رىشتىگە ئىگە بولمىغان تارقاق؛ بۈركۈتتەك قەيسەرلىكتىن خالىي بولغان قورققاق؛ ئارسلاندەك كۆكرەك كېرىدىغان غەيۇر ئەمەس، بەلكى بىرەر مۈشكۈلگە دۇچ كەلگەندە جەزىرە - توقاي ئارىلاپ دوڭغاقلاپ قېچىپ، بېشىنى قۇم بارخانلىرىغا تىقىۋالدىغان غەلىتە مەخلۇق؛ تىنچ كۈنلەردە قانات قېقىپ مەيدە كۆرسىتىدىغان ماختانچاق؛ قىياپىتى ياكى بۈركۈت ياكى تۆگىگە ئوخشىمايدىغان ھايۋاندۇر. «بۇنىڭدىن مەلۇمكى ئۇ روھىيىتىمىز ھەققىدە ھەقىقەتەن كىشىنى قايىل قىلارلىق «ئوپىراتسىيە» پائالىيىتى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ بۇ ئەمگىكى ھازىرمۇ، كەلگۈسىدىمۇ ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلىپ تۇرالايدۇ.

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى تەتقىقاتى

ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئەت بىلەن، ئىجتىمائىي جاھالەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۆپ ئەسىرلىك كۈرەشلىرى جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە بېيىغان مۇھىم بىر تەپەككۈر خەزىنىسى.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

پەلسەپە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەتتا ئىلاھى ئېتىقاد، چوقۇنۇش . . . چۈشەنچىلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى بىلىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئىسپاتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پەلسەپە كىشىلەرنىڭ نەزەرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن دۇنيا قارىشىدۇر. شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا توغرىسىدىكى تەپەككۈر دۇردانىلىرىنىڭ مۇجەسسەملىنىشىدۇر. ھەممەيلەنگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلقىمۇ دۇنيادىكى بارلىق ئىنسان تۈركۈملىرى جۈملىسىدىن بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا زېمىنلىرىدا ياشاپ، ئۆزىنىڭ ئەقلى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەمەرىلىرى بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ قايناملىق تۈگۈنىدە شەرق

ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سىنكىرتىك (ئارىلاشما) قاتلاملىرىدا ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى ئۆزىگە خاس ئىدىيە ۋە پەلسەپە سىستېمىسىغا ئىگە بولغان مىللەتلەرنىڭ بىرى. گەرچە ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تاكى دېڭىز قاتنىشىنىڭ تەرەققىي قىلىپ «يىپەك يولى» نىڭ خاراكتېرىنى ھارپىسىغىچە تارىم ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى مەركەز قىلىپ كەڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا زېمىنلىرىدا ھەر خىل يول ۋە ئۇسۇللار بىلەن ئۆزىنىڭ ئويىپىكتىپ دۇنياغا بولغان قاراش، چۈشەنچىلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن بولسىمۇ، ھەتتا قەدىمكى ئېتىقاد چۈشەنچىلىرىگە سىڭدۈرۈلگەن ئويىپىكتىپ ئىدىئالىستىك چۈشەنچىلەردىن تارتىپ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ بۈگۈنكىدەك مۇستەھكەم ئومۇملاشقان كوممۇنىستىك ئىلغار دۇنيا قاراشنى قوبۇل قىلغىچە بولغان ئۇزاق جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن پەلسەپە سىستېمىسى نۇقتىلىق تۇتۇلۇپ، ئەتراپلىق تەنقىق قىلىنمىغاندى. بۇ زور ئەمگەكنى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئورۇندىدى.

ھازىرنى ۋە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر زامان ئىزچىللىقى ئوقۇمىدۇر. مۇشۇ ئۇقۇم بويىچە قارىغاندا، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۆلگەن مىللەت» (ئېتنىك گەۋدە) ۋە «يوقالغان مەدەنىيەت» مەۋجۇت ئەمەس. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىلگىرى كىشىلەر تەرىپىدىن «كۆمۈلگەن»، «يوقالغان» دەپ قارىلىپ كەلگەن ئاشۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئىنسانلار تۈركۈمى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ يىراق مەنبەلىرىدىن تاكى

يېقىنقى زامان ناماياندىلىرىگىچە چوڭقۇر ئىزدىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىدىن ئىبارەت بۇ بىر مۇھىم نۇقتىنى تېپىپ چىقتى. ئۇ، ئەبۇناسىر فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىق ۋەكىل خاراكتېرلىك مەشھۇر پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇرلارنىڭ پەلسەپە - ئىدىيىلىرىنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىپ، «ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى» (ئامانۇللا ئەپەندى بىلەن بىرلىشىپ يازغان). «يۈسۈپ خاس ھاجىپ - فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخى قىممىتى»، «ئەلقانۇن فىت - تىب ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى»، «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش تەسەۋۋۇر تېزىسلىرى»، «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش»، «فارابى پەلسەپە ئىدىيىسىدىكى مەنتىقىلىق زىددىيەت»، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ھەققىدە»، «ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى» قاتارلىق ماقالىلارنى ۋە «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» (ئومۇمىي بايان) ناملىق كىتابنى يېزىپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات جەريانىنى يورۇتۇپ بەردى ھەم نوقۇل ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر بىلەن چەكلەپ قويۇلغان ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ باشلىنىشىنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي كىشىلىك قاراشلىرى دەۋرىگىچە سۈردى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئاۋۋال ئامانۇللا ئەپەندى بىلەن بىرلىشىپ يازغان ئالتە قىسىم، 21 بابتىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر

پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى» نى تۈزۈپ چىققان بولۇپ، بۇ تەتقىقات خاراكتېرلىك تېزىس بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ كېيىنكى پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى ئۈستىدە ئېلىپ بارىدىغان تەتقىقاتى ئۈچۈن ئۇل ھازىرلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتقا ئىشتراك قىلغان باشقا كىشىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى شۇنداقلا «يېتەكچى ئۈستازى» بولۇش رولىنى ئوينىغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىمۇ ئەنە شۇ تېزىس ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىدى.

ئالىمنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتى ھەرگىزمۇ يۈزەكلىككە يۈزلەنگەن ئەمەس. مەلۇم بىر دەۋر، مەلۇم بىر شەخسنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى ۋە ياكى قاراشلىرىنى ئىزاھلىغاندا، خۇددى فوتو سۈرەت ئاپپاراتىدەك ئەينەن ئەكس ئەتتۈرمەستىن، بەلكى ھەر بىر كىچىك نۇقتىلارغىچە ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ يۈرەك باغرىنى «ئوپىراتسىيە» قىلىشقا، ئەڭ كىچىك نۇقتىدىن تۈتۈپ تۇرۇپ، مۇكەممەل كۆز قاراشنى تۇرغۇزۇشقا، ھەر بىر شەخسنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلەرنى توغرا ئىزاھلاشقا كۆپ كۈچ سەرپ قىلغان. شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭ بۇ ھەقتە يازغان ھەرقانداق ئەسىرى ھەم دەۋرنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە، ھەم شۇ دەۋردە ئۆتكەن پەيلاسوپلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى بىلىۋېلىشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان.

ئالىم بىر تەرەپتىن پەلسەپە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن پەلسەپە تەتقىقاتىغا دائىر تەتقىدى ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا دىققەت قىلىدىغان كۆپلىگەن تەرەپلەرنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) نىڭ 1992 -

يىللىق 4 - ساندا ئېلان قىلغان «ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى» (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدىكى ناچار ئىللەتلەرگە سوغۇق نەزەر) سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدا مەلۇم بىر ئاپتورنىڭ «XI ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇتەپەككۈرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ <قۇتادغۇبىلىك> داستانى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا»، «<قۇتادغۇبىلىك> ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە - ئىدىيىسى توغرىسىدا دەسلەپكى پىكىرلىرىم»، «مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق <قۇتادغۇبىلىك> تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى توغرىسىدا يەنە بىر قېتىملىق ئىزدىنىش»، «ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ پەلسەپە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلىرىنى نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ، شۇ ماقالىلاردىكى پەلسەپە - ئىدىيەلەرگە ئائىت خاتا نۇقتىئىنەزەرلەرنى قايىل قىلارلىق دەلىللەر ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. تۆۋەندە ئالىمنىڭ ئەنە شۇ ماقالىلارغا قارىتا يازغان تەنقىدىي ماقالىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسمىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

«ئاپتور پەلسەپە ئىلمىنى ئۇنىڭ ئەقلىي ۋە ئىلمىي ھېكمەتلىرى ئۈچۈن قېتىرقىنىپ ئۆگەنمىگەن، بەلكى ئۆزىگە شۆھرەت دەبدەبىسى تېپىش ئۈچۈن بۇ ناتونۇش قەسىرگە كىرىپ قالغان! ئۇ ئۆزى ئانچە كۆزگە ئېلىپ كەتمەيدىغان ھەقىقىي ۋە كەسپىي پەيلاسوپ فارابىنىڭ: <كىم ئىلىم تەتقىقاتىغا كىرىشنى خالىسا، ئۇ ئۆز تەبىئىيىتى بىلەن نەزەرىيىۋى بىلىمگە قىزىقىدىغان بولۇشى، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا ناھايىتى ياخشى ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان بولۇشى، ئىلىم ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا تەمكىن ۋە ئۆزىنى تۇتقان

بولۇشى، « ئۆز ھەۋەسلىرىگە نىسبەتەن خالىغىنىنى قىلىدىغان شەخسىيەتچى بولماسلىقى لازىم، دېگەن نەسەتتىگە قۇلاق سالمىغان.

ئۇنىڭ پەلسەپە جەھەتتىكى خاتا ۋە غەلىتە ھۆكۈملىرىنى « 12 بۇرچ، قارشى، پەلسەپىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى قارشى، بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى قارشى، كاتېگورىيىلەر جەھەتتىكى قالايمىقان ھۆكۈملىرى، پەلسەپە تارىخىغا ئائىت تاققا - تۇققا سۆزلىرىدىن ئىبارەت بەش تارماققا ئىخچاملاپ كۆرسىتىمەن.

(1) « 12 بۇرچ، ھەققىدىكى كۈلكىلىك تەپسىلات ئۇ « قۇتادغۇبىلىك، نىڭ يەشمىسىنى يەنمۇ يېشىپ بېرىشنى « پەلسەپە تەنقىقاتى، دەپ يەڭگىل چۈشەنگەن ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېلىمپىنتار ئاسترونومىيىلىك « 12 بۇرچ (ئۆگەك)» قارشىنى بۇزۇپ سىخىملاشتۇرغان. بۇ، باشلانغۇچ ياكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ جۇغراپىيە دەرسلىكىدىكى يەر شارىنىڭ قۇياش ئوربىتىسىدىكى ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تۆت پەسىلنى چۈشەندۈرىدىغان ئاددىي سىخىمىنى يەر شارىنىڭ قۇياشنى بىر يىلدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىش جەريانىدا شۇ ئوربىتا ئىچىدە بېسىپ ئۆتىدىغان 12 قونالغۇ ياكى يۇلتۇزنىڭ جايلىشىش سىخىمىنى قىلىپ قويغان.

ئېيتىش كېرەككى، 12 ئۆگەك قۇياش سىستېمىسىغا تەۋە بولمىغان، شۇنداقلا يەر شارىنىڭ قۇياشنى ئايلىنىش ئوربىتىسىغا جايلاشمىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىدىن ئىبارەت. بۇ يۇلتۇز سىستېمىلىرى يەر شارىدا تۆت پەسىل ۋە 12 ئاينىڭ بۆلۈنۈشىگە سەۋەبچىمۇ ئەمەس، پەقەت يەر شارىنىڭ ئۆز ئوربىتىسىنى بويلاپ قۇياشنى بىر يىلدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىشى جەريانىدا، بۇ يىراقتىكى ئاسمان جىسىملىرى شىمالىي

يېرىم شار ئوربېتسىدا ھەر قايسى ئايلاردا كىشىلەر كۆزىگە كۆرۈنۈپ، شۇ ئايدىكى شىمالىي يېرىم شار ئاسمىنىدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. كىشىلەر بۇ ھادىسىنى ئاي - پەسىل بۆلگۈچى ئالامەت سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان، خالاس.

ئۇ يەنە، تۆت تادۇ (تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت) نى تۆت پەسىلگە تەقسىم قىلىپ، كۈزنى تۇپراق، قىشنى سۇ، باھارنى ھاۋا، يازنى ئوت دەۋالغان. شۇنىسى قىزىقى، بۇنداق بىر پەسىلدە بىرلا تادۇ بولىدىغان مېتافىزىك ھۆكۈم بويىچە بولغاندا، قالغان ئۈچ تادۇ قەيەرگە توپلىشىپ نۆۋەت كۆتۈپ تۇرىدۇ؟ ھەر قايسى ئايلارنى بۇ تۆت تادۇغا يەنە قانداق تەقسىملەيمىز؟ روشەنكى، 12 ئۆگەكنى قۇياشنى مەركەز قىلغان يەر ئوربېتسىدىكى 12 ۋاقىتنى كۆرسەتكۈچى 12 ئوچكىلىق سائەت شەكلىدە تەسۋىرلەش ئىپتىدائىي مەلۇماتقىمۇ زىتتۇر.

(2) پەلسەپىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى غەلىتە

قاراش

ئۇ پەلسەپىنىڭ بىر خىل پەن سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىشىنى دىندىن ئايرىلىپ چىققان ۋە دىن بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دېگەن ھۆكۈمنى چىقارغان. بۇ خىل مۇھاكىمە پەن سۈپىتىدىكى پەلسەپىنىڭ ئەمەس، بەلكى پەلسەپىۋى قاراشلارنىڭ دىنىي قاراشلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى، ماتېرىيالىستىك پەلسەپىنىڭ دىنىي پەلسەپە بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا راۋاجلانغانلىقى مەنىسىدەلا توغرا بولغان بولىدۇ. ئېتىش كېرەككى، دىن ۋە پەلسەپە ئاڭ سىستېمىسىغا كىرىدۇ، بىرى يەنە بىرىنىڭ مەنبەسى بولالمايدۇ. يەنە ئېيتىش كېرەككى، پەلسەپىلەرمۇ ھەر خىل دىنىي پەلسەپە ئۆزى ئىلگىرى سۈرگەن دىن بىلەن كۈرەش ئېلىپ بېرىپ بارلىققا كەلمەيدۇ.

(3) بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى ئىلىمغا زىت

مۇھاكىمىلەرنى ئىشلىتىش ۋە پەننىيەتنى ئىشلىتىش ئارقىلىق نەزەرىيە
ئۇ بۇ جەھەتتە ئۆزى بىلگەنچە بىر قاتار كۆز قاراشلارنى
ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، ئۇنىڭ پەننىيەتنى ئىشلىتىش ۋە
مەلۇمكى، بىلىش نەزەرىيىسى تارىخىدا دۇنيانى بىلىش ۋە
دۇنيانى پائالىيەتچانلىق بىلەن ئۆزگەرتىش مەسىلىسىنى تۇنجى
بولۇپ كارل ماركس ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ماھىيەتتە بىلىش
نەزەرىيىسىدىكى ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش بولۇپ، ئۇنىڭ
ماركسىزمدىن ئىلگىرىكى ھەر قانداق مۇتەپەككۇرنىڭ ياكى
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆھپىسى دېگىلى بولمايدۇ. بىراق،
يەنە ئۇنىڭ «بىلىش ئەمەلىيەتتۇر، ئەمەلىيەت بىلىشتۇر»
دېگەن قارىشى، بىر تەرەپتىن ئەمەلىيەتنىڭ بىلىشنىڭ ئۆلچىمى
ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغانلىقى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بىلىش
بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ پەلسەپىۋى سۈپەت ئېنىقلىمىسىنى
بىلمىگەنلىكى. بىراق، ئۇنىڭ پەننىيەتنى ئىشلىتىش ۋە
يەنە، ئۇنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسان تەسەۋۋۇرىدا
تەپەككۇر قىلالىغان دېگەنلىكى ئۇنىڭ بىلىش نەزەرىيىسىنى ھەتتا
بىلىش جەريانىدىكى تەسەۋۋۇر، تەپەككۇر ھالقىلىرىنى زادى
چۈشەنمەستىنلا سۆزلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقى جۈملە
قانداقتۇر «تەسەۋۋۇرلۇق تەپەككۇر» بىلەن «تەسەۋۋۇرسىز
تەپەككۇر»، «ئىنسانىي تەسەۋۋۇر» بىلەن «غەيرىي ئىنسانىي
تەسەۋۋۇر»، «ئىنسانىي تەسەۋۋۇر» بىلەن «غەيرىي ئىنسانىي
تەسەۋۋۇر» دېگەن نائېنىق چۈشەنچىلەردىن دېرەك بېرىدۇ.
يەنە، ئۇ تىلغا ئالغان «ھېس — روھ، ئەقىل —
ئەمەلىيەت» دېگەن قاراش پسخولوگىيە ۋە ماتېرىيالىستىك
پەلسەپىدىن خەۋەرسىز ھالدا قارىسىغىلا قىلىنغان مۇھاكىمە
بولۇپ، ئۇ ھېس، روھ، ئەقىل، ئەمەلىيەتنىڭ ئىلمىي
ئۇقۇمىنى بىلمەي تۇرۇپ، ئۇلارنى بىر — بىرىنىڭ ماھىيىتى،
يەشمىسى، تەبىرى قىلىپ قويغان. بۇ تۆت ئىبارنى ھازىرقى

زامان كىتابخانلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئىلمىي ئاساستا ئىزاھلىيالايدۇ ياكى ئىزدىنىپ بىلەلەيدۇ.

يەنە، «ھېس ئىدېئاللىرىغا، ئەقىل ماتېرىياللىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ» دېگەن قاراش ئەقەللىي پەلسەپىۋى ساۋاتنى بىلمەي تۇرۇپ، پەلسەپىدە ئىختىرا قىلىنغان «يېڭىلىق»! ئېيتىش كېرەككى، ئىنساندا بولىدىغان روھ، ھېس، ئەقىل، ئەمەلىيەتتىن ئىبارەت خاسىيەتلەر بىلەن پەلسەپىۋى دۇنيا قاراش ھېسابلانغان ئىدېئاللىرىم ياكى ماتېرىياللىرىم پۈتۈنلەي باشقا - باشقا مەسىلىلەر ھېسابلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، ماتېرىياللىرىم ياكى ئىدېئاللىرىم دۇنيا قاراش ئىگىلىرىدىمۇ ئۇلارغا خاس روھ، ھېس، ئەقىل ۋە ئەمەلىيەت بولىدۇ.

يەنە، «ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى ئادالەت» دېگەن قاراش كۆرۈنۈشتە داغدۇغىلىق بولسىمۇ، ماھىيەتتە، بىلىش نەزەرىيىسىدىكى ئەمەلىيەت كاتېگورىيىسىنىڭ ئورنىغا، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتە ماتېرىياللىرىم پەلسەپىۋى كاتېگورىيە ئورنىغا قانۇنشۇناسلىقتىكى ئادالەت ئىبارىسىنى دەستىتىش ياكى نادانلىق ئۈستىگە قوشۇلغان تەنتەكلىك ياكى ماتېرىياللىرىم بىلىش نەزەرىيىسىنى بۇرمىلاش بولىدۇ.

(4) كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسىدىكى قالايمىقان ھۆكۈملەر ئۇ كاتېگورىيىلەر نەزەرىيىسى ۋە ھەر قايسى كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەرنىڭ خاراكتېر پەرقلىرىنى ئاڭقىرماي، «رېئال مۇمكىنلىك»، «ئابستىراكت مۇمكىنلىك»، «سەۋەب»، «نەتىجە»، «تارىخىي نەرسە»، «لوگىكىلىق نەرسە»، «ئويىپىكتىپ چىنلىق» قاتارلىق ئىبارىلەرنى تاققا - تۇققۇ تىلغا ئالغان.

ئۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ زىددىيەتنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى قارىشىنى ئۇنىڭ ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى ھەققىدىكى قارىشى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن ۋە

ئالدىنقىسىنى كېيىنكىسىنىڭ ئاساسى قىلىپ قويغان. ئۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى «رېئاللىق مۇتەپەككۈر»، «قۇتادغۇبىلىك» نى «رېئال پروگرامما»، قاراخانىيلار دەۋرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىدىغان پروگراممىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان «رېئال مۇمكىنلىك» دەپ ئىزاھلىغان.

ئۇ، دەلىل سۈپىتىدە، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئۈچ ئەركان، بەش ئەركان» قاتارلىق پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر بەزى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ قۇللۇق دەۋرىدىن فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئۆتۈش قەدىمىنى تېزلىتىشتە مەلۇم رول ئوينىدى، دەپ يازغان. ئۇ بۇ بىر جۈملە سۆز بىلەن، بىر خىل تۈزۈمدىكى جەمئىيەتتىن يەنە بىر خىل تۈزۈمدىكى جەمئىيەتكە ئۆتۈشتە دىنىي پەلسەپىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشىنى تەكىتلەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئاساسسىز ھۆكۈمى ئۈچۈن «قايسى مىللەتنى»، «قانداقچە تېزلىتى» دېگەن مەسىلىگە پاكىت كۆرسەتمەيدۇ. ئۇ، «ئەخلاق ئەقىلىنىڭ ئىجتىمائىي فورمىسى» دېگەن ھۆكۈم بىلەن ئەخلاق ۋە ئەقىل كاتېگورىيىلىرىنى تەڭلەشتۈرۈپ قويدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەقىلنى غەيرىي ئىجتىمائىي — تەبىئىي ئەسلىي زات قىلىپ قويدۇ.

(5) پەلسەپە تارىخى مەسىلىلىرىگە ياتىدىغان بىر قاتار

بىلجىرلاشلار

ئۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرمەك بولۇپ، بۇ ئەسەر تەتقىقاتى بويىچە قەشقەردە ئېچىلغان مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، ئاللىقانداقتۇر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3500 يىلدىن تاكى 1778 - يىلغىچە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى «قۇتادغۇبىلىك» كە يەتمەيدىغانلىقىنى خەلقئارادىكى تەتقىقاتچىلار ئىسپاتلىدى دېگەننى

ئېلان قىلغان! ئۇ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»
ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر
كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ شەرق ۋە غەرب بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى» ناملىق ماۋزۇسىلا مەنتىقىگە چۈشمىگەن
ماقالىسىدە (شۇ ژۇرنالنىڭ 117 - بېتىگە قاراڭ) يەنە بىر
قېتىم بۇ سۆزنى جاكارلايدۇ.

ھەيرانمەن، ئاپتورىمىز نېمە ئۈچۈندۇر مىلادىدىن 3500
يىل ئىلگىرىكى كىشىلەر يېڭى تاش قورال دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان
مەزگىلدە، ئالىم ۋە ئەسەر توغرىلىق ئېغىز ئېچىش مۇمكىن
ئەمەسلىكىنى، ھەتتا كۆڭزى بىلەن سوقراتنىڭمۇ مىلادىدىن
پەقەت VI — V ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەنلىكىنى بىلمىگەن! ھەتتا
ئۇ ئەيمەنمەي، خۇددى ئاندېرسىننىڭ «يالىڭاچ كارول»،
چۆچىكىدىكى كىيىمسىز كارولدەك ياپپالىڭاچ نادانلىق ۋە
تەنتەكلىك بىلەن، بۇ «ئاجايىپ» سۆزىنى مەملىكەتلىك ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى مۇنبىرىدە، ئىلىم
رەھبىرى سالاھىتى بىلەن جاكارلىغان! بۇ، مىللەتكە، ئاپتونوم
رايونىمىزدىكى تەتقىقات ساھەسىنىڭ شان - شۆھرىتىگە
مەسخىرە ئېلىپ كېلىدىغان نومۇسلىق ئىش ئەمەسمۇ؟! قايسى
تەتقىقاتچى شۇنداق ئىسپاتلىدى؟ نېمە ئۈچۈن ئاخىرقى چەك نەق
1778 - يىلى بولۇپ قالدى؟ بۇنىڭغا ئاپتور مەڭگۈ دەلىل ۋە
سەۋەب كۆرسىتەلمەيدۇ! چۈنكى، بۇ ئويدۇرمىدىن باشقا نەرسە
ئەمەس!

ئۇ، يەنە «قۇتادغۇبىلىك» نى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۆزىمۇ
كۆرۈپ باقمىغان 18 پارچە كىتابنى ئوقۇپ چىقىشنى
چېكىلەيدۇ. بۇلار پلاتون، توماس مور، كامپانىلا قاتارلىق
كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرى بولۇپ، ئۇنى ئوقۇپ چىقىپ تەۋسىيە
قىلغان باشقا ئاپتوردىن ئوقۇپ چىقمىغان بۇ ئاپتورىمىز پەقەت
«ئاجايىپ - غارايىپ» ئۈچۈنلا كۆچۈرۈۋالغان ۋە كىتابخانلارنىڭ

ئوقۇپ چىقىشىغا ھاۋالە قىلغان! ئاپتور ئۆز - ئۆزىنى تولۇق نامايان قىلىپ تۇرسا، ئۇنىڭ بۇ قىلمىشىنى يەنە كىتابخانلارغا چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

ئۇ يەنە، پەلسەپە تارىخىمىزغىمۇ بىر قاتار «مۇناسىۋەت زىددىيىتى» سېلىپ كەلدى. فارابىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» تەتقىقاتىغا قارشى قىلىپ قويدى. ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىلىرىنىڭ پەلسەپىۋى مەنبەلىرىنى، بىر تەرەپلىمە ھالدا ئەنئەنىۋى كۈچ ۋە خەلق قوشاقلىرى دەۋالدى. ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ پەلسەپە ئىدىيىلىرى دېگەن باھانىدا بەزى غەلىتە، بىر - بىرىگە زىت قاراشلارنى بۇ پېشىۋايىمىزنىڭ نامىغا تاڭدى. ئۇ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە - ئىدىيىسى توغرىسىدا يەنە بىر قېتىملىق ئىزدىنىش» ناملىق تەكرار ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، ئۆزى بىلگەنچە «28 نۇقتا» تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرى دەۋالدى. بۇ «28 نۇقتا» نى بىر - بىرلەپ سانمىساقمۇ، ئۇنىڭدىن ئۈچىنى مىسالغا كەلتۈرەيلى:

ئۇنىڭ بىرى، «پلاتون ۋە فارابى قاتارلىقلارنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغىنى ئىلىم» دېگەن نۇقتا بولۇپ، بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سۆزى بولماي، ئاپتورمىزنىڭ ئىلىمنى ئالىمغا زىت قىلىپ قويدىغان توقۇنۇق سۆزى!

ئۇنىڭ يەنە بىرى، «قەدىرلىك ئىنسان بار، ئۇلار: بىرى ئالىم، بىرى بەگ، ئۈچىنچىسى ھايۋاندۇر» دېگەن نۇقتا بولۇپ، ئۇ بۇنداق بەگ ۋە ھايۋاننى قەدىرلىك ئىنسان قاتارىدا تىلغا ئېلىشنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نۇقتىئىنەزەرى قىلىپ يازغان.

ئۇنىڭ ئۈچىنچىسى، «ئۈچ نەرسىدىن يىراق بول، بىرى بەگدىن، بىرى يالغانچىدىن، بىرى بېخىلدىن» دېگەن نۇقتىئىنەزەر

ئاپتورىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپقا تاڭغان. بۇ يەردە «بەگ» قەدىرلىك ئىنسان بولماي، يىراقلىشىدىغان ئويىپىكت قىلىنغان! ئۇ يەنە، كارل ماركس «ئىنسان ئىلمى» نى ياراتقۇچى، ماركس 1844 - يىلى يازغان «ئىقتىساد ئىلمى پەلسەپىسى» ناملىق كىتابىدا بۇ ئىلمىنى ئوتتۇرىغا قويغان، دەيدۇ. بۇ بىر جۈملە سۆزدىن ئاپتورنىڭ ماركسنىڭ تېخى ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنمىغان «1844 - يىلقى پەلسەپە - ئىقتىسادشۇناسلىق قولىيازىملىرى» ناملىق ئەسىرىنى ئوقۇمايلا، ئۇ ھەقتە سۆز ئېچىشقا بولىدۇ دەپ قارايدىغان ئىلمىي ئەخلاقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇ يەنە، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدە، ماركسنىڭ پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد، ئىلمىي سوتسىيالىزىمدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسمىنى ياخشى بىلمەي تۇرۇپلا، ئۇنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان پەلسەپىنىڭ ئۈچ تەركىبى قىلىپ قويغان.

ئۇ يەنە، شۇ ژۇرنالنىڭ 116 - بېتىدە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى ئىچىدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ بىر پارلاق نامايەندىسى دېيىش بىلەن، كلاسسىك ئەدەبىياتى پەلسەپە تارىخىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى قىلىپ قويغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلار پەلسەپىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ساۋات مەسىلىلىرىدە ئۇشبۇ تەتقىقاتچىمىزنىڭ ئۆز - ئۆزىنى سۈرەتلىشى بولۇپ، بۇ بىزنىڭ ئۇنى خاتا تەسۋىرلەش ئۈچۈن چاپلىغان يالىمىز ئەمەس. ^①

يۇقىرىدا بىز ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 4 - سان 24 - ، 25 - ، 26 - ، 27 - ، 28 - بەتلەرگە قارالسۇن.

پەلسەپە تەتقىقاتىدىكى تەتقىدىي ئەسەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق .
ئۇنىڭ بۇ تەتقىدىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، ئىلىم ساھەسىدە خېلى كۆپ غۇلغۇلىلار كېلىپ چىققان . بىر قىسىم كىشىلەر بۇنىڭغا قوشۇلسا ، يەنە بىر قىسىملار بۇنى « ئەسەر ئارقىلىق شەخسكە ھۇجۇم قىلغانلىق » دەپ قاراپ ، ئالىمغا باشقىچە پوزىتسىيىدە مۇئامىلە قىلدى (مەن بۇنداق باھالارنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بويىچە پروفېسسورلۇق ئۇنۋانى ئالغان پېشقەدەم بىر تەتقىقاتچىنىڭ ئېغىزىدىن ئۆز قولىم بىلەن ئاڭلىغان ئىدىم) . بىزنىڭ بۇ يەردە يۇقىرىقى تەتقىدىي ئەسەرنى ئۆز پېتىچە كۆرسىتىشىمىزدىكى سەۋەب ، بىر تەرەپتىن ئالىمنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتىنىڭ توغرا يول بىلەن راۋاجلىنىشىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئالىمنىڭ بۇ تەتقىدىي ئەسەرنىڭ ھەقىقەتەن باشقىلار ئېيتقاندا ، « ئەسەر ئارقىلىق شەخسكە ھۇجۇم قىلغانلىق » بولماستىن ، بەلكى ، ئىلىمگە ئىلىمچە مۇئامىلىدە بولغانلىقىنىڭ بىر يارقىن ئىپادىسىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ، خالاس .

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى بىلەن كۆپرەك تونۇشۇپ چىقىش ۋە ئىزچىل تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى بىرقەدەر مۇكەممەل يورۇتۇپ بېرىدىغان تۇنجى ئىلمىي ئەسەر « ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى » (ئومۇمىي بايان) نى يېزىپ چىققان بولۇپ ، بۇ ئەسەر بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ . بىز ئالىمنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتى ئۈستىدە توختالغاندا ، مۇشۇ ئەسەر ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش بىلەنلا كۇپايىلىنىمىز .
« ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى » ناملىق بۇ كىتاب ، ئۇيغۇر

مەدەنىيىتى جۈملىدىن مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان كەڭ رايوندا شەكىللەنگەن ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت ئېقىمى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسى — پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى، خاراكتېرىنى ئاخىرىدا يەنى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىستىك ئىدىيىنىڭ ۋاستىلىك ھالدا كەڭ تارقىلىپ پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئومۇمىي ئىدىئولوگىيىسىگە ئايلانغانغا قەدەر بولغان ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر ئالىم ئەبۇناسىر فارابىغا ئوخشاش ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پەلسەپە سىستېمىسى ياراتقان مەشھۇر كىشىلەردىن بولۇپ 25 تىن ئارتۇق شەخسنىڭ ياشىغان تارىخى دەۋرى، ئىجتىمائىي مۇھىتى، ئىجادىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئەت، ئىلاھ، جەمئىيەت ۋە ئىنسانلار بىلەن بولغان قاراش، تەشەببۇسلىرى، ئاكتىپ ۋە پەلسەپە قاراشلىرى . . . قاتارلىقلارنى ماركسىزىملىق دېئالېكتىك نۇقتىئىنەزەر ۋە تارىخىي قاراش بويىچە تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇردى.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى تەتقىقاتى ئۇيغۇر خەلقى تەپەككۈر تارىخىدا شەكىللەنگەن ۋە گەۋدىلەنگەن دۇنيا قاراش شەكلىدىكى ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئۈستىدىن قايتا ئويلىنىش ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر شۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزى ئېيتقاندا: «ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئەت بىلەن، ئىجتىمائىي جاھالەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۆپ ئەسىرلىك كۈرەشلىرى جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە بېيىغان

مۇھىم تەپەككۈر خەزىنىسى» دۇر. بۇ ئاجايىپ يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە تەپەككۈر خەزىنىسىنى ياخشى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئالىم ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى تەتقىقاتىدا: «تارىخى ھادىسىلەرگە تارىخى قاراش ئاساسىدا ئىلمىي مۇئامىلە قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ پەلسەپىۋى قاتلاملىرىغا ئېچىش، يورۇتۇش خاراكتېرلىك تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت» بۈيۈك مەقسەتنى ئالدىغا قويۇپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بولغان «شەرق - غەرب ئالاقىلىرى تارىخىدا مۇجەسسەملەشكەن يىپەك يولى مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ئۇيغۇر كىشىلىك تۈركۈمىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى خەزىنىسى بىلەن سىرتقى تەسىرىنى تەتقىق قىلىش» نىشانىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئالىم ئۆز كىتابىدا ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنىڭ ئىلمىي قىممىتى مەسىلىسىدە ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا زېمىنلىرىدە ياشىغان خەلق ياراتقان قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈپ، مۇشۇ رايوندا ياشىغان خەلقنىڭ ئانتروپولوگىيىسى، ئىرقى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن بوستان مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرگەن، شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرگەن كۆپ قىرلىق، كۆپ قاتلاملىق مەھەللىۋى ۋە خەلقئارا خاراكتېرگە ئىگە سېنكرېتىك (ئارىلاشما) ئۆزگىچە مەدەنىيەتنىڭ ئىختىراجچىلىرى سۈپىتىدە پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەنىۋى مەدەنىيىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلىقى، بۇ زېمىندا ياشىغۇچى خەلقلەر ئىدىيىۋى تەپەككۈر سىستېمىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەزمۇنى مول، تەسىرى كۈچلۈك، قىممىتى يۇقىرى ئىكەنلىكى، ھەر قايسى ئەللەر ئارا مەدەنىيەت

ئالماشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ شەكىللىنىشى ۋە مۇشۇ يول ئارقىلىق راۋاجلانغان يايلاق، بوستان مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ يىپەك يولى مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى ۋە تەتقىقات قىممىتى. . . قاتارلىقلارنى ئۆزگىچە ئۇسۇللار ئارقىلىق شەرھىلەپ چۈشەندۈرۈپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا يالغۇز پەيلاسوپلارنىڭ ئىدىيە سىستېمىلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيادىكى پەلسەپە ئېقىملىرىنى، تونۇلغان ئەدىبلەرنىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرىنى، مۇتەپەككۈر پەيلاسوپلارنىڭ تەلىماتلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى، سەنئەت تارىخى، مائارىپ تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى قاتارلىقلارنىمۇ تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

ئالىم ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مېتودولوگىيە مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختالغاندا: «ھەقىقىي مېتودولوگىيەسىز ھەقىقەتنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس» دېيىش ئارقىلىق ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا تار مەھكىمىچىلىك قىلماي، چۆكۈرۈپ بېسىۋېتىش، ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈپ ئۇچۇرۇۋېتىش، ئەسلىي قىياپىتىنى كۆزەتمەسلىكتەك ھالەتتىن ساقلىنىپ، نەزىرىمىزنى پۈتكۈل تارىخقا قارىتىپ، مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە - تەپەككۈرىنى، پۈتكۈل دۇنيا پەلسەپە - ئىدىيە سىستېمىسى ئارىسىغا قويۇپ دۇنيادىكى ھەر قايسى مەدەنىيەت ھەم مەدەنىيەت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن پەلسەپىلىك قاراشلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «ھەممە مەدەنىيەت غەربتە پەيدا بولغان» دېگەن «غەرب مەركەز» چىلىك نەزەرىيىسىگە

قارشى تۇرۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە،
ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا ئۆزىنىڭ پەلسەپە
تەتقىقات ساھەسىگە قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى قاتلام
نەزەرىيىسى، سىستېما نەزەرىيىسى، ئىنفۇرماتسىيە (ئۇچۇر)
نەزەرىيىسى، كونترول نەزەرىيىلىرىگە ئوخشاشلا مۇھىم ئىلمىي
مىتودولوگىيە ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىپ، ئۆزى
ئوتتۇرىغا قويغان بۇ نەزەرىيىنى پۈتكۈل ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى
تەتقىقاتى جەريانىدا قوللىنىپ ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىشنىڭ
مۇمكىنلىكىنى ۋە تولىمۇ ئۇيغۇن، ئاقىلانە ئۇسۇل ۋە
مىتودولوگىيە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. چۈنكى ئالىمنىڭ
مەقسىتى: «ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخىدىكى بىردەكلىك
قانۇنىيىتى، ۋارىسلىق قانۇنىيىتى ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى
قاراشلىرىنى داۋاملىق تىكلەشتىن ئىبارەت» ئىدى.

ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا
ئانىمىزم ۋە تۆت زات قارشى توغرىسىدىكى ئىدىيىۋى پىكىر
ئېقىملىرى تەتقىقاتىنىڭ خۇلاسە جەۋھەرلىرى ئىپادىلەنگەن
تولۇق قاراشلار ئالىمنىڭ «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»،
«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق ئەسەرلىرىدە
بىرقەدەر ئەتراپلىق بايان قىلىنغان بولۇپ، مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيادا شامانىزم دىنىي ئىلاھىيەتچىلىكى، ئاتەشپەرەسلىك
ئەقىدىلىرىنىڭ زاروئاستىر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى
«ئاۋىستا» دىكى ئىپادىلىرى، مانىزم ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار
ئارىسىدىكى تەسىرى، بۇ تەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي
ئاسىيا جۈملىدىن تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرىدىكى ئىسپاتى، قەدىمكى يازما ھۆججەتلەردىكى
ئۇچۇرلار ھەم بۇلارغا سىڭدۈرۈلگەن پىكىر ئىدىيىلەر،
پەلسەپىۋى قاراشلارنى سېلىشتۇرۇپ ئىسپاتلاش ئارقىلىق
ئەتراپلىق شەرھىلەنگەن.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىش، ئىللىنىزلىق مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى تارىختىكى مەشھۇر شەخس ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشلىرى جەريانى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ گرىك ئىللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىللىنىزلىق مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغانلىقى، يىپەك يولىنىڭ بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشىدىكى چوڭ رولى شۇنداقلا زور بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدىغان ئىللىنىزلىق سەنئەت ئوبرازلىرىنى مىسال قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئاساسلار شۇنداقلا بۇ خىل مەدەنىيەتتە ئىپادىلەنگەن ئىللىنىزلىق پەلسەپىۋى تەپەككۈرنىڭ ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيە مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى، قەدىمكى گرىك پەيلاسوفلىرىدىن سوقرات، ئارستوتېل، پلاتون (ئەپلاتونمۇ دېيىلىدۇ)، پىفاگور... قاتارلىقلار ئىدىيىلىرىنىڭ شەرق مۇتەپەككۈرلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى، بۇ تەسىرنىڭ ھەتتا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىغىچە يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئىشەنچلىك دەلىللەر بىلەن شەرھىلىدى.

ئالىم ئۆز ئەسىرىدە دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددىزمىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىپ كېڭىيىشى ۋە بۇددىزم ئىدىيىسى تەسىرىنىڭ كەڭ مەركىزىي ئاسىيادا ئەڭ چوڭقۇر بولغانلىقى ئۈستىدە ئالاھىدە كۈچەپ توختالغان بولۇپ، گەرچە «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» دا بۇددىزم ئەقىدە ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە شەرققە تارقىلىشى توغرىسىدىكى بايانلارنىڭ سەھىپىسى چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان مۇشۇ ساھەدىكى تەتقىقاتلارغا قارىغاندا مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولغان. ئالىم يەنە بۇددىزمىنىڭ شەرققە تارقىلىشىغا چېتىپ يىپەك يولىدىكى مەشھۇر بۇددادا

ئالمى، كۈسەنلىك ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۈرى كومراجىۋا
ھەققىدە توختىلىشنىمۇ مۇھىم تېمىلار قاتارىدا قويۇپ،
ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ كومراجىۋانىڭ
تۇغۇلۇشى، ئائىلە كېلىپ چىقىشى، بۇددىزمىنى ئۆگىنىش
جەريانى ھەم ئۇنىڭ كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزمى ئىدىيىسى
تارىخىدا تۇتقان ئورنى، شۇنداقلا كومراجىۋانىڭ بۇددىزمىنى
ئېلىمىزنىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا تارقىتىشتىكى باھاسىز
خىزمەتلىرى ھەم تەجىمىشۇناسلىق ساھەسىگە قوشقان ئاجايىپ
قىممەتلىك ئەمگەكلىرىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ
ھەقىقەتەن ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزمى مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئۇلۇغ
مۇتەپەككۈر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا
تارقىلىشى ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا
ۋە مەركىزىي ئاسىيادا شەكىللەنگەن دۇنياۋى - مەھەللىۋى
سىنىكرىتىزىملىق خاراكتېرگە ئىگە مەدەنىيەت بىلەن قوشۇلۇپ،
يېڭىچە غايەت زور بىر مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى، يېڭىچە
ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى
سۈردى. بۇ مەدەنىيەت ۋە ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى ئىسلام
شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئالىملار ۋە
ئەدىبلەردىن ئايرىلالمايدۇ. مۇھەممەت مۇسا خارەزمى،
ئەبۇناسىر فارابى قاتارلىقلار ئۆزگىچە قاراشلىرى ئارقىلىق
يىپەك يولىدا ئىسلامىيەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىنىڭ يېڭى
پەسىل ۋە پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلدى.

مۇھەممەت مۇسا خارەزمى پۈتكۈل ئەرەب دۇنياسى ۋە
ئوتتۇرا مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرگە تونۇشلۇق بولغان مەشھۇر
ماتېماتىك، ئاسترونوم، تارىخچى، جۇغراپىيە ئالىمى، دوختۇر
ۋە ئىلمىي خىزمەت رەھبىرى سۈپىتىدە تارىخ بېتىدىن ئورۇن
ئالغان ئىدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن بۇ مەشھۇر

زات ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق ئىسلام مۇھىتىدا تۇرۇپ گرىك ۋە ياۋروپا پەلسەپىسىنى پۇختا ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ماتېماتىكا پېنىگە بېغىشلانغان «ئەلجەبىر ۋە مۇقەبەلە» (تەڭلىمە ۋە ئەسلىگە قايتۇرۇش كىتابى — ئالگېبرا) ناملىق ئەسىرىدە يىغىنچاقلاپ سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ كېيىنكى ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ياۋروپا تەبىئىي پەنلەر تەرەققىياتى ھەم پەلسەپىسىگە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «مۇھەممەت مۇسا خارەزمنىڭ ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى يىپەك يولى ئۇيغۇر پەلسەپىۋى تەپەككۈرىغىمۇ سالماقلىق تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ روھانىيەتچىل ۋە سوپىزىملىق قاراشلارنىڭ تاكتىكىلىرىغا تاقابىل تۇرۇپ، ئالەمنى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ئاساسىدا تۇرۇپ پۈتكۈل ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىدە ئۆز نوپۇزىنى ساقلاپ كەلدى» .

ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغىنىدەك ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر كىشى بار. ئۇ بولسىمۇ ئەبۇناسىر فارابىدۇر.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن فارابى توغرىسىدىكى مەخسۇس ئەسىرى «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» دا فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنى تولۇق تەتقىق قىلىپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» دا بولسا ئەنە شۇ كىتابىنىڭ خۇلاسسىسىنى سۇنغان. كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى بابىدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق كىتاب ھەققىدە مەخسۇس توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە ئارتۇقچە توختالمايمىز.

شۇنى دېيىش كېرەككى، ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى يالغۇز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقلىي سەمەرىسى ئەمەس، خۇددى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى كۆپ قاتلاملىق، كۆپ قىرلىق ئارىلاشما

مەدەنىيەت بولغىنىدەك، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىئولوگىيە تارىخىمۇ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ مەنبەلىك ئارىلاشمىلاردىن ھاسىل بولغان تەپەككۈر دۇردانىلىرىنىڭ جەمئىيلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ قايناق بۇلاقلىرىغا ئۆز ئىدىيىلىرى بىلەن سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەن، شۇنداقلا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە ياكى قوشنا ياشىغان قېرىنداش خەلقلەر مۇتەپەككۈرلىرىدىن ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ناسىر خىسرەۋ، ئۆمەر ھەييىام، ئاباي قونانباي، توقتۇغۇل ساتىلقانوف، ئابدۇللا توقاي... قاتارلىقلار توغرىسىدا مۇقەررىپ قىلىپ ئۆزىدىن ئىزاھات قىلىپ تەھلىل - تەتقىق قىلىپ ئۇلار ياشىغان دەۋر، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە شارائىتى، ئۇلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىگە كۆرسەتكەن تەسىرى، تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى قاتارلىق مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى دۇنياۋى پەلسەپە - ئىدىيە يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ تەتقىق قىلىپ خۇلاسەلەپ بەرگەن.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» دا شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۈچىنچى دەۋرى، گۈللەنگەن قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان بىر جۈپ گۆھەرنىڭ بىرى، ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى جاھانئومۇل نامايەندە، كامالەتكە يەتكەن مۇتەپەككۈر پەيلاسوپ، ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى، بىلىش نەزەرىيىسى، جەمئىيەتشۇناسلىقى ۋە ئىلىم - پەننىڭ ھەممە ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك قامۇسى ئەسىرى - «قۇتادغۇبىلىك» نى تۇتقا قىلغان ئاساستا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ ھەقتىكى

تەتقىقاتتا يۇقىرى پەللى ياراتتى. مەزكۇر كىتابتا تىلغا
ئېلىنغان بايانلار ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى»
ناملىق كىتابىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولغاچقا، بۇ يەردە مۇلاھىزە
يۈرگۈزۈش ھاجەت ئەمەس. چۈنكى، كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى
بابلارىدا «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» ھەققىدە مەخسۇس
توختىلىپ ئۆتتۇق.

شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۈچىنچى دەۋرىگە
ۋەكىللىك قىلىدىغان يەنە بىر گۆھەر، ئاتاقلىق ئالىم،
مۇتەپەككۈر، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ئىدى. ئالىم
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ قامۇسى
ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ھەققىدە قىسقىچىلا توختىلىپ
ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پەلسەپە
ئىدىيىسى، «دىۋان» دىكى ماقال - تەمسىل، ھېكمەتلىك
سۆزلەر، شېئىر - قوشاقلار، ئەپسانە - رىۋايەت تۈسىنى ئالغان
بايانلاردىن سۈزۈۋېلىپ ئۇنى «قۇتادغۇبىلىك» ۋە مۇشۇ
دەۋردىكى يەنە بىر نامايەندە ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكەننىڭ
ئەسىرى «ئەتەبەتۇل ھەقايق» (ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن
«ھىبەتۇل ھەقايق» دېگەن) تىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەر
بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. روشەنكى «تۈركىي تىللار
دىۋانى» ھەققىدىكى تەتقىقات «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدەك
كەڭلىك ھاسىل قىلالىدى، چوڭقۇرلىشالمىدى. گەرچە ئۇ
ئەدەبىي ئەسەر بولمىسىمۇ، مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئەسەردە
ئۆزىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرىنى مەقسەتلىك، ئېنىق ئوتتۇرىغا
قويمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى ئالەم
خەرىتىسى، ئەپسانە - رىۋايەت، شېئىر، قوشاق، ماقال -
تەمسىللەردە ئۇنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت، تارىخ، ئەخلاق . . .
قاتارلىق ساھەلەرگە قاراشلىق پەلسەپە ئىدىيىسى ۋاستىلىك
ھالدا خېلىلا روشەن قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. بىراق

ھازىرغىچە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تىلشۇناسلىققا ئائىت مەسىلىلەرلا تەتقىق قىلىنىپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى نۇقتىلىق تۇتۇپ تەتقىق قىلىنىمىغان. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەرنى قىسقىچە مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ھەققىدە پەقەت قىسقىچە ئۇچۇر ۋە تەكلىپ لاھىيىسىنىلا ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا بىز بۇ يەردە ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى ئۈستىدە ئەمەس بەلكى، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» (ئومۇمىي بايان) ناملىق ئەسىرىگە باھا بېرىۋاتقانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ كىتابتىكى مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدىكى پەلسەپىلىك ئىدىيىلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى يېتەرلىك بولمىغان، بەلگىلىك چوڭقۇرلۇققا يېتىپ بارالمىغانلىقى بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ كەمچىلىكى دەپ قارايمىز.

ئوتتۇرا ئەسىر تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ داۋامى بولغان ۋە ئۇنى خاراكتېرغا ئېلىپ بارغان سوپىزىملىق ئىدىيە ئېقىمى بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىدىيىۋى سىستېما بولۇپلا قالماي بەلكى، ئۇنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلىرىدە بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن بۇرمىلىنىپ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرنى جاھالەتكە سۆرەپ كىرگەن ئىدىيىۋى ئېقىم. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسىي نامايەندىلىرىدىن بولغان ناسىر خۇسرەۋ، ئۆمەر ھەييام، ئەھمەد يەسسەۋى قاتارلىقلار ئۆز ئىجادىيىتى ۋە ئىدىيە سۈلۈك (ئېقىم) لىرىدا سوپىزىمنىڭ دەسلەپكى ھەقىقىي ماھىيىتىنى ساقلاپ قېلىپ ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنغان كىشىلەردۇر. روشەنكى، سوپىزىم تىپىك ئىسلامىيەت تۈسىگە، نوقۇل شەرقچە تەپەككۈر شەكلىگە ئىگە بولغان مۇرەككەپ بىر

پەلسەپىۋى سىستېما بولۇش سۈپىتى بىلەن ھازىرغىچە تازا ئېنىق چۈشىنىلمىگەن. ئۇنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى تولۇق ئايدىڭلاشمىغان، مۇقىملاشمىغان سۈپەت خاراكتېرىگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە سوپىزم پەلسەپىسى ئادەم بىلەن تەڭرىنى بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىشىۋەتتۈرىدىغان، ئادەمنىڭ ماھىيىتىگە چوڭقۇر چۆكىدىغان، تەڭرىنىڭ مۇتلەقلىكىگە ئىشىنىپ تۇرۇپ پىكىر قىلىدىغان پەلسەپە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ بۈگۈنكى زامان كىشىلىرى (ئۇيغۇرلار) ئىدىيىسىنىڭ ئاساسلىق پەلسەپىۋى تەپەككۈر سىزىقى بولغان، ئادەملەرنى سىنىپى نۇقتىدىن تەھلىل قىلىشنى ئاساسىي مەتۇد قىلغان ماركسىزم پەلسەپىسى بىلەن زىتلىشىدىغان تەرەپلىرى بولغاچقا، سوپىزم پەلسەپىسى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمايلا قالماستىن، بەلكى، سوپىزم پەلسەپىسىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ بىر تەرەپلىمە ھالدا ئۇنداق ياكى مۇنداق مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپلا بىر چەتكە قايىرىپ قويۇلغان بولغاچقا، سوپىزم پەلسەپىسى مەيلى قانداقلىكى ئەلدە بولمىسۇن، ھەقىقىي تەتقىقات قىممىتىگە ۋە سالاھىيىتىگە ئىگە بولالماي كەلگەندى. بىراق ماركسىزم پەلسەپىسىنى تولۇق تەتقىق قىلغان، ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتەمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 10 - بابىدا سوپىزم پەلسەپىسىنى خېلى ئەتراپلىق ئىلمىي ئاساسلار ئارقىلىق تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتىدا سوپىزمنى ھەقىقىي پەلسەپە سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشقا بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر بەردى.

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە يېقىنلىشىپ قالغاندا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپە ساھەسىدە كەنجى ئويغىنىش ھادىسىسى يۈز بەرگەندى (بەلكىم ئۇيغۇرلار

ئارىسىغا كوممۇنىستىك ئىدىيىنىڭ تارقىلىشى ئەڭ ئاخىرقى ئويغىنىش ھېسابلاڭ، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئويغىنىشنى ئاخىرقى دەپمەي كەنجى دېيىش ئورۇنلۇق). ئەلۋەتتە بۇ ئويغىنىشقا ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە تەمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى ۋارىسى بولغان مىرزا ئولۇغبېك بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتقان نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىي ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئەينى دەۋر سوپىزمى چەكتىن ئاشقان سىياسىي غەۋغا ۋە دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى ئەۋج ئالغان زاماندا ھوقۇق ۋە سىياسىي ئىمتىيازدىن ۋاز كېچىپ ئالەم ۋە ئادەم توغرىسىدا چوڭقۇر ئويلانغان ۋە تەتقىق ئېلىپ بارغان ئولۇغبېكنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى سوپىزمىدىن تامامەن خالى ھالدا باشقا يول تۇتۇپ ئۇيغۇر پەلسەپە ئىدىيىسى ساھەسىدە سوپىزمىنىڭ جاھالەت پاتقىقىغا يېتىپ قېلىشىنى توسۇپ قېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاسترونومىيە ئىلمىگە قىزىقىپ كېتىپ، ئەكسىيەتچى سوپىزمىنىڭ يامراپ كېتىشىنى ئۆز ئىدىيىسىگە سادىق ھالدا توسۇپ قېلىشنى ئۇنتۇغان. شۇڭا ئولۇغبېكنىڭ تۆھپىسىنى پەلسەپىدىن بەكرەك ئاسترونومىيە ساھەسى تەتقىقات تارىخىغا مەنسۇپ دەپ قارىساق بولىدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنمۇ بۇ نۇقتىنى خېلىلا تەكىتلىگەن. چۈنكى ئۇ، ئولۇغبېكنىڭ ئاسترونومىيە ئىلمىگە بېرىلىشىنى ئوتتۇرا ئەسىر كەنجى ئويغىنىشىغا ۋاكالىتلىك قىلىدۇ، دەپ تونىغان بولسا كېرەك. دەپمىسىمۇ ئەقىلنىڭ ئويغىنىشى ئىدىيىنىڭ ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائىيغا كەلسەك، ئۇ پۈتۈن ھاياتىنى سەنئەتكە يەنى شېئىرىيەتكە بېغىشلىغان. ئۆز شېئىرلىرى ئارقىلىق خۇددى دۇنياغا، ئادەملەرگە ئوخشاشلا مۇرەككەپ بولغان ئىچكى

دۇنياسى يەنى ئۆزىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنى شەرھىلىگەن كىشى. ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە ماتېرىيالىزم، ئىدىئالىزم، دىئالېكتىكا، سوپىزم . . . قاتارلىق بارلىق ئىلغار پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر مۇجەسسەملەشكەن بولۇشى بىلەن پەلسەپە تارىخىدىكى تەتقىقات قىممىتى ئەڭ زور بولغان مۇرەككەپ قاتلاملىق، سىرلىق زېمىن.

نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ساۋاتسىز دېگۈدەك كېتىۋاتقان چەت - ياقا جايلاردىكى دېھقانلار ئارىسىدىمۇ ھازىرغىچىلىك ئوقۇلۇپ - يادلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى بىلەن ئۇنىڭ بۈگۈنكى پەلسەپە نامراتلىقى كىرىسىغا دۇچ كېلىۋاتقان خەلقىمىز ئىدىيىسىگە شۇنچە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەنلىكى بىلەنمۇ يەنە خېلى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە تەتقىقات ساھەسىنىڭ نۇقتىلىق تېمىلىرىنىڭ بىرى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتابىدا نەۋائىينىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى قىلىپ، ئۇنىڭ فارابى دەۋرىدىن مىراس قالغان گرىك - شەرق سىنكرىتىك (ئارىلاشما) ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلالىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ گرىك پەيلاسوپلىرى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش بىلەنلا قالماي، بەلكى گرىك پەلسەپە ئىدىيىسىنى سوپىزم ئىدىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئۆزىنىڭ خاس پەلسەپە سىستېمىسىنى ياراتقانلىقى بىلەن خۇلاسەلەيدۇ.

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا ئايدىڭ بولغىنىدەك، شەرق ئوتتۇرا ئاسىياسىدا ئەرەب ئىسلام ۋە سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ھاسىل بولغان كەنجى مەدەنىيەت ئويغىنىشىدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئىستىلاسىنىڭ قالدۇقلىرى بۇ رايوندا يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىشى بىلەن باشلانغان روھىيەتتىكى بېكىنمە ھالەت شەكىللىنىپ، سوپىزم

ئەكسىيەتچىلىكنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەردى. سوپىزم ئېقىمى — ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى كەنجى مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسىنى يوقاتتى. دېمەك، «يىپەك يولىنىڭ تەدرىجىي خاراكتېرى ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى بېكىنمە ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىدە شىنجاڭدىكى ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى». يىپەك يولىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىنىڭ بېكىنمە ھالەتكە مۇپتىلا بولغىنىدىن كېيىنكى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر تەپەككۈر نامايەندىلىرى خارلىق، ھاقارەت، زۇلۇم ۋە نامراتلىق ئىچىدە بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئىلغار قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى. بۇ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىنىڭ كېمەيگەنلىكى، ئىنسانپەرۋەر قاراشلارنىڭ يالقۇنلۇق ۋە مۇڭلۇق تۈس ئالغانلىقى، مەرىپەتچىلىك تەشەببۇسلىرىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى بىلەن چىرمالغانلىقىنى بەلگە قىلدى. بۇ دەۋردىكى نامايەندىلەر، ئۇلۇغۋار گۇمانىست شائىر مەشرەپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلارنى ئىپادىلىگەن شائىر مۇھەممەد ئابدۇللا خاراباتى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇتەپەككۈر، مائارىپشۇناس خوجا نەزەر ھۇۋەيدا... قاتارلىقلار ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ياشىغان دەۋر يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئىشانچىلىق ئەۋج ئالغان، بۆلۈنمە كۈچلەر تەپرىقچىلىق قىلىۋاتقان، ئىسمى — جىسمىغا لايىق خاراكتېر بىر دەۋر ئىدى. بۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىۋى ئېقىمى سوپىزمىدىن بىخىلانغان ئىشانچىلىق مەزھىپى بولۇپ، خۇددى سوپىزمغا ئوخشاش چۈشىنىكسىز ھەم قالايمىقان، شۇڭا بارلىق ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتچىلىرى ۋە تارىخچىلار بۇ دەۋر ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى ۋە خاراكتېرىنى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىن قاجىدۇ. بىراق ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتابىدا بۇ دەۋر

ئۈچۈن، مۇشۇ دەۋر پەلسەپىسى ئۈچۈن ئالاھىدە سەھىپە ئاجرىتىپ ۋە زېھىن سەرپ قىلىپ، شۇ دەۋر نامايەندىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار دۇنيا قاراشلىرىنى ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ ئومۇمىي سىستېمىسىغا كىرگۈزدى. چۈنكى ئۇلار بۈگۈنگىچە پەقەت ئەدىب - شائىر، دەۋرلەر ئەدەبىياتىنى ئۇلىغۇچى دەپ قارىلىپلا كەلگەندى. مانا ئەمدى ئۇلار كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ دەۋرلىرىنى ئۇلىغۇچىلارلا ئەمەس، بەلكى، ئۇيغۇر خەلقى ئىدىيە تارىخىنىڭ ئەڭ جاھالەتلىك چاغلىرىدىكى نامايەندە خاراكتېرلىك كىشىلەر ئىكەنلىكى بىزگە ئايدىڭ بولدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شۇنىڭغا ئۇلاپلا ئۆز كىتابىدا XVIII — XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، مۇشۇ ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلاردىن موللا مۇسا سايرامى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى ۋە ئۇيغۇر پەلسەپىسىگە ۋاسىتىلىك ياكى بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن قېرىنداش مىللەتلەر مۇتەپەككۈرلىرىدىن ئاباي قونانباي، توقتۇغۇل ساتىلقانوف، ئابدۇللا توقاي قاتارلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي قاراشلىرى، مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسى، يېڭىلىق، تەشەببۇسلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاشۇ مۇتەپەككۈرلارغا ئوخشاشلا شۇ دەۋر فېئوداللىق تۈزۈمىگە بولغان غەزەپ - نەپرەتنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن XX ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەرىپەتچىلىك ۋە دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىق ئويغىنىشىنى تەتقىق قىلىپ، دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ۋە جەدىتچىلىك پىكىر ئېقىمىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى، مۇشۇ دەۋر نامايەندىلىرىدىن بولغان ئابدۇقادىر داموللام، ئۇيغۇر ئىنقىلابىي دېموكراتىك ئىدىيىسىنىڭ بايراقدارى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ پەلسەپىلىك

قاراشلىرىنى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىگە باغلاپ تەتقىق قىلىپ
ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى ئورنىنى ھەقىقىي
مۇئەييەنلەشتۈردى.

ماركسىزىملىق ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا
جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى، باشتىن - ئاخىر
دىنىي تەپەككۈر سايبىسىدە ئىلگىرىلەپ كەلگەن مىللەت ئارىسىغا
تارقىلىشىنى راستتىنلا ئالاھىدە بىر ھادىسە دەپسەك بولىدۇ.
خۇددى ھېچقانداق دىنىي ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشقا
ئاساس قىلمىغان XX ئەسىر يېڭىچە پەلسەپىسى ماركسىزىمنىڭ
ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىغا يۆلىنىپ تۇرغان ياۋروپا
قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى گېرمانىيىدە پەيدا بولۇپ،
ئاساسەن شەرققە تەۋە بولغان رۇسىيە بىلەن، شەرقنىڭ تىپىك
ۋەكىلى بولغان جۇڭگودا رېئاللىققا ئايلانغانلىقىغا ئوخشاشلا
ئالاھىدە ھادىسە. بەلكىم بۇ چوقۇم يۈز بېرىدىغان تارىخى
ھادىسىدۇر. تارىخ ئۆزىنىڭ تاسادىپلىققا بايلىق خۇسۇسىيىتى
بىلەن ئەزەلدىن شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىدىيە مەدەنىيەت
ئالماشتۇرۇشىنىڭ ئۆتۈشمە تۈگۈنى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ئاسىيا
خەلقلىرىنىڭ قوشنىلىرىغا، بۇ رايون خەلقلىرىگە پۈتۈنلەي
يېڭىچە ئىدىيە بىلەن تەسىر كۆرسىتىش پۇرسىتى بەرگەن
ئىدى. بەلكىم بىز ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدىكى بارلىق
پىكىر - ئىدىيە - پەلسەپە قاراشلىرىنى پۈتۈنلەي غەربتىن ياكى
شەرقتىن قوبۇل قىلغان دېگەن قاراشقا قارشى بولساقمۇ، لېكىن
ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيىلەر تارىخىدا ئۇيغۇر ئىدىيىلىرى
ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىجادىي كۈچىنى شەرق ۋە غەربنىڭ ئىلغار
ئىدىيىلىرى بىلەن تولۇقلىغان دېيىشكە قوشۇلىمىز. ئەلۋەتتە
بۇنىڭدا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس پەلسەپە ئىدىيىلىرى
ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. بىراق، ئالىم ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ

ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ماركسىزمنىڭ تارقىلىشى پۈتۈنلەي باشقا مىللەتلەرنىڭ تەسىرى بىلەن بولغان دېگەن خۇلاسىگە كېلەلەيمىز.

يۇقىرىدا بىز ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» دېگەن ئەسىرى ۋە ئۇنىڭ تەتقىقاتىنى ئاددىيلا باھالاپ ئۆتتۇق. ۋەھالەنكى، بىرەر مىللەتنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنى ياكى بىرەر ئالىمنىڭ پەلسەپە تەتقىقاتىنى ئۆزىگە تەڭلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بىزنىڭ بىر ئۆزۈمىز باھادىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرى ئۇيغۇر خەلقى پەلسەپە ئىدىيىلىرى تارىخىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ئۈزلۈكسىزلىكىنىڭ مۇجەسسەم يەكۈنى ھەم ھازىرغىچە يېزىلغان شۇ تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ يېگانىسىدۇر.

ئالم 1957 - يلى مارالۋېشنىڭ سېرىق بۇيا يېزىسىدا

يەتتىنچى باب

ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكىلىق خەزىنىسى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە غايەت زور ئىلھامبەخش ئېتنولوگىيىلىك مەكتىپى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزاق تارىخى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ روھىيەت تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭ مۇزىكىلىق خەزىنىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ روھىيەت خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇنىڭ مۇزىكىلىق تۈزۈلۈشى ۋە مىلودىك كۈيلىنىشى مۇزىكا قانۇنىيەتلىرى بىلەن مۇزىكىلىق زوقلىنىشنىڭ ئېستېتىك - پىسخىك قانۇنىيەتلىرىنى شۇقەدەر چەيدەسلىك بىلەن بىرلەشتۈرگەنكى، بىر تەرەپتە مۇقامنىڭ ئورۇندىلىش ئويىپىكىتى جەھەتتە، ئۇنىڭ پەدىلىرى، ئۇنىڭ دىئاپوزۇنلىرى، ئۇنىڭ رېتىمى، ئۇدار - تاكتلىرى، قىسقىسى ئۇنىڭ مىلودىك جەريانلىرى مۇزىكىلىق تىل، شېئىرىي نۇتۇق تىلى، ئۇسسۇللۇق ھەرىكەت تىلىنى بىر - بىرىگە ھەمبەھەت قىلىپ رېتىملىق سەنئەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي گۈزەللىكىنى شەكىللەندۈرسە؛ يەنە بىر تەرەپتە، ئۇ كىشىنىڭ جانلىق ۋۇجۇدىنى، ھېسسىياتچان قەلبىنى، تەپەككۈرچان مېڭىسىنى ئىختىيارسىز لەرزىگە سېلىپ، زوق ۋە دىلكەشلىك ھۇزۇر - مەپتۇنلۇقىغا غەرق قىلىدۇ.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ

شانلىق نامايەندىسى : « ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مىڭلىغان يىللاردىن بېرى داۋاملىق تاۋلىنىپ كەلگەن بەدىئىي تەپەككۈر كىرىستالى ، ئېستېتىك ھېسسىياتىنىڭ مۇزىكىلىق چەشمىسى ؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي خاراكتېر ۋە ئېتنولوگىيىلىك تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ پوئېتىك داستانى ۋە فولكلور قەسىرىسى ؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا ، مۇرەككەپ كۈرەشلەر ئىچىدە ئۈزۈلمەي ياڭراپ كەلگەن جانلىق مۇزىكىلىق مەكتىپى ؛ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا تاللانغان مۇتەپەككۈر - سەنئەت ئۇستازلىرىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان تارىخىي كارىدور ؛ ئۇيغۇر خەلقى مەنىۋى دۇنياسى ۋە ئىجادىي ئىقتىدارىنى نامايىش قىلىدىغان رەڭدار تىزما سۈرەت پاۋلىئونى ۋە چوڭ ھەجىملىك سەنئەت قامۇسى ؛ يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋاغىدىكى سېھىرلىك سەنئەت بېغى ؛ شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى بىباھا گۆھەر ؛ ئۇيغۇر خەلقىنى دۇنياغا ، كەلگۈسىگە تۇتاشتۇرىدىغان مۆجىزىدار ھېكمەتنامە ! » — « ئون ئىككى مۇقام » سەنئەتكە ھېرىسمەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى خاس يەرلىك مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئاساسىدا ياراتقان بىباھا گۆھىرى . ئۇ ئۆزىنىڭ مەنبە ئېقىملىرى ، ئەلنەغمە ۋە كلاسسىك شەكىللىرى ، بەدىئىي تۈزۈلۈشى ۋە قىممىتى جەھەتتىن ئاجايىپ چوڭ خەزىنە بولۇپ ، پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يارىتىلغان « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسى » ، « ئۇيغۇر بۇددا - مانىزم تەسۋىرى سەنئەت خەزىنىسى » ۋە « ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى » دىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ خەزىنىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئۇيغۇر مۇقاملىرى ، بولۇپمۇ كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇزىكىلىرى ، ناخشا - ئۇسسۇللىرى ، رېتىم ، ئۇدار ، ۋەزىنلىرى ، شېئىرىي تېكىستلىرى ، كلاسسىك شائىر ۋە مۇزىكانتلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇر

مۇقاملىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە قوشقان تۆھپىلىرى ھەققىدە جاپالىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئون ئىككى مۇقام ۋە تۇردى ئاخۇن»، «ئاماننىساخان ۋە ئون ئىككى مۇقام»، «رۇخسارى مۇقامى ۋە زىكرى ئەلپاتتا»، «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىيات مەسىلىلىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئۇستازى»، «ئون ئىككى مۇقامنىڭ تارىخى قاتلىمى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى»، «شەرق مۇزىكىچىلىقىدىكى بىباھا گۆھەر»، «ئون ئىككى مۇقامنىڭ تۆت چوڭ ئارتۇقچىلىقى توغرىسىدا»، «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋائىخانلىق ئەنئەنىسى»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە - ئېقىملىرى»، «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە يىگىرمە تۆت مەسىلە»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى - قۇمۇل مۇقاملىرى ھەققىدە»، «ئون ئىككى مۇقامغا دائىر مۇھاكىمىلەر»، «دولان مۇقاملىرى بىلەن قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى»، «كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرىي ئۇچۇرلىرى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلارنى ۋە شۇ ئاساستا مەخسۇس تېمىدىكى «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام) ھەققىدە»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» دېگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ نەشر قىلدۇرۇپ، نۆۋەتتىكى ھەم بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ 1980 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام) ھەققىدە» ناملىق كىتابى ئۈچ قېتىم قايتا - قايتا بېسىلغان. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن مەزكۇر ئەسەر خەنزۇ تىلىدا

نەشر قىلىنغان ۋە 1 - دەرىجىلىك ئىلمىي ئەسەر مۇكاپاتىغا
ئېرىشكەن. 1983 - يىلى موسكۋا كىتاب كۆرگەزمىسىگە
قويۇلۇپ قىزغىن ئالقىشلانغان ھەم ياپونىيە دۆلەتلىك
كۈتۈپخانىغا ساقلانغان. ئېلىنغان.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر «ئون ئىككى
مۇقام» تەتقىقاتىغا خېلى بۇرۇنلا كىرىپ كەلگەن بولۇپ، XI
ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن باشلاپ ھەرخىل تىل - يېزىقتىكى
بۇ ساھەگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تەكرار - تەكرار
كۆرۈش، خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ مۇقام ئىزنالىرىنى
توپلاش، يالغۇز يازما مەنبەلەرگىلا تايىنىۋالماستىن، بەلكى
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىدىن، ئەڭ مۇھىمى
تارىخىي ئىلمىي دەلىل - ئىسپاتلاردىن پايدىلىنىشقىمۇ
ئالاھىدە دىققەت نەزىرى بىلەن قاراپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق،
ئۆزىنىڭ مۇقام سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى ئىقتىدارىنى نامايان
قىلىپ، ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، ئۇنىڭ
ھەرقايسى جايلار ۋە دەۋرلەردىكى شەكىللىرى، تەرەققىيات
جەريانى، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى
مۇقام» نىڭ شەكىللىنىشى، تارىخىي قىسمەتلىرى، ئۇنىڭ
مۇزىكىلىق، ئېستېتىكىلىق ۋە تېكىستولوگىيىلىك
خۇسۇسىيەتلىرى، ئېستېتىكىلىق ۋە سىمفونىكىلىق قىممىتى،
خەلقئارالىق ئەھمىيىتى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش
ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش يوللىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى
ناھايىتى تەپسىلىي ۋە روشەن يورۇتۇپ بەردى. ئالىمنىڭ ئۇيغۇر
مۇقاملىرى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ مېخنىلىق
يېرى شۇكى، ئۇ «ئۇيغۇر مۇقاملىرى قانداقتۇر ئەرەب
مەدەنىيىتى ۋە ھىندى سەنئىتىنىڭ ئېشىنىدىلىرىدىن قوپۇرۇلغان
سۈنئىي، جانسىز گەۋدە ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئېتنولوگىيىلىك
مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي يىلتىزىدىن كۆكلەپ چىققان

گۈلزارلىق. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەقىقىي ئانىسى ئۇيغۇر خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇ قەشقەر مۇقامى، كۇچا مۇقامى، دولان مۇقامى، خوتەن مۇقامى، قۇمۇل مۇقامى، تۇرپان مۇقامى ۋە ئىلى مۇقامى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ئۇيغۇر مۇقاملىرى نوقۇل مۇزىكىلىق سەنئەت ئەمەس، بەلكى مۇزىكا، ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، تىياتىر ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىق ئامىللارنى بىر گەۋدە قىلغان كۆپ زانىرلىق ۋە مول مەزمۇنلۇق، شۇنداقلا ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ نەپىس نەغمىلەر تىزمىسى. شۇڭا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن خەۋەردار بولماي تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىۋى، بەدىئىي، ئەخلاقىي ۋە غايىۋى ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنولوگىيىلىك خاسلىقىنى، مىللىي خاراكتېرىنى، مىللىي ھېسسىيات ئۇرغۇلىرىنى ۋە باشقا مىللىي پىسخىك تۈزۈلمىسىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس»، دەيدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بىر تەرەپتىن مۇقام تەتقىقاتىدا يېڭى - يېڭى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جاپالىق ئىزدەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىدىكى سەۋەنلىكلەرگە رەددىيە بېرىپ، توغرا بولغان كۆز قاراشنى تىكلەشكەمۇ دىققەت ئېتىبارىنى ئاغدۇرغان. بۇنىڭغا ئۇنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1992 - يىللىق 4 - سانغا بېسىلغان «ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى» ناملىق ماقالىسىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئۇ بۇ ماقالىسىدا مەلۇم بىر ئاپتورنىڭ «ئون ئىككى مۇقام توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇھاكىمىلەر»، «ئون ئىككى مۇقام سىنىپىلىكى ئېنىق بولغان ۋە تەنپەرۋەرلىك تەشۋىقات قورالى»، «ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرىگە دائىر بىر

قانچە مەسلە»، «ئون ئىككى مۇقام تەنقىقاتى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەنقىقاتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر» قاتارلىق تۆت پارچە ماقالىسى ئۈستىدە نۇقتىلىق توختىلىپ ئۆتۈپ، ماقالە ئاپتورىنىڭ مۇقام مەسىلىلىرىدە كەتكۈزۈپ قويغان بىر قاتار يۈزەكى قاراشلىرىغا يېتەرلىك دەلىل - ئىسپاتلار ئاساسىدا رەددىيە بېرىپ، «ئىلىم ۋە ئىنسانىي قەلبىنىڭ، مەدەنىيەت قوشۇنى ۋە مەنىۋى مۇھىتنىڭ پاكلىقىنى ھەممىمىز بىرلىكتە مۇھاپىزەت قىلايلى. مانا بۇ مۇددىئە ۋە بۇرچىمىز!» دېيىش ئارقىلىق رەددىيە ماقالىسىنى تۈگەللەيدۇ. بۇ يەردە بىز ئالىمنى «شەخسكە تاجاۋۇز قىلدى» دەپ قارىماستىن، بەلكى «تەنقىقاتتا ئىلمىيلىكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەسەرگە ئەسەرچە مۇئامىلىدە بولدى» دەپ ئېيتىشقا ھەقىقىمىز. چۈنكى، ئالىم بۇ ماقالىسىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىنمۇ كۆپلىگەن تەنقىقاتچىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشىگە سىگنال بولغان بولسا، ئاز ساندىكى كىشىلەر بۇنىڭغا سوغۇق نەزەر بىلەن قاراپ ئالىمنى «ئەسەر ئارقىلىق شەخسنىڭ ئىززەت - ئابروۋىغا تاجاۋۇز قىلدى» (مەن بۇلارنى كۆپچىلىككە خېلىلا تونۇشلۇق بولغان تەنقىقاتچى ئېغىزىدىن ئاڭلىغان ئىدىم - ئا) دېگەننى كۆتۈرۈپ چىققان ئىدى.

ئالىم ئۇزۇن يىللىق مۇقام تەنقىقاتى پائالىيىتى جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىنى مۇنداق جۈملىلەرگە مۇجەسسەملەيدۇ: ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى «ئۇيغۇر خەلقى توپلىغان كىشىلىك پەلسەپىسىنىڭ شېئىرىي، مۇزىكىلىق، ئۇسسۇللۇق بايانى؛ ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىگە خاس مىللىي خاراكتېر ۋە پىسخىك كۈچىنىڭ مۇزىكىلاشقان پوئىزىيىسى؛ ئۇ، ئۇيغۇر خەلقى جەمئىيەت شەكلى ئەنئەنىسى، جامائەتچىلىك قائىدە - يوسۇنلىرى، ئېتنىك تۇرمۇش ئۆزگىچىلىكلىرىنىڭ دۇردانىلىرىدىن قوپۇرۇلغان

غايەت زور تۇرمۇش قەسدىسى؛ ئۇ، ئىنسانىيەت، ئىلىم - مەرىپەت، غايە - ئەخلاق، دوستلۇق، مۇھەببەت، ساداقەت، ياشاش (ھاياتلىق)، گۈزەللىك ۋە سەنئەت ھەققىدە ناۋا قىلىدىغان مۇزىكا شەكلىدىكى «قۇتادغۇبىلىك»! ئۇنىڭ تارىخى دىل تارىخىنى تىترىتىپ، شېئىرلىرى پىكىر يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ، سوۋۇپ قالساق قىزدۇرىدۇ، قىزىپ كەتسەك ھاي بېرىدۇ. يۇرتتۇازلىق، گۈرۈھۋازلىق، شۆھرەتپەرەسلىك، ئىغۋاگەرچىلىك، ئىككى يۈزلىمچىلىك، ھەسەتخورلۇق، روھىي گادايللىق، تەنتەكلىك، ھاماقەتلىك ئىللەتلەرمىزگە نەسۋەت، مەسخىرە ياغدۇرىدۇ، مەلھەم بېرىدۇ. راستىمنى ئېيتسام، مەن يېرىم ئەسىردىن بېرى ھېچقانداق كىتاب، تاماق، ئىچىملىك، سەنئەت ۋە راھەت تۈرلىرى ئىچىدە مۇقام لەززىتىدەك لەززەتلەرنى كۆرگەن ئەمەسمەن!

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا مەزمۇنەن تەكرارلىق، پىكىردە يۈزەكىلىق، بىرخىل قېلىپچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە ئەسلا يول قويماستىن، تەتقىقاتتا كۈندىن - كۈنگە چوڭقۇرلىشىش، خاسلىقنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. بىز ئۇنىڭ مۇقام تەتقىقاتىغا دائىر يېزىلغان ماقالە ۋەياكى كىتابلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىدا «ئوپىراتسىيە» خاراكتېرلىق ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان قەيسەر روھىغا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايمىز.

ئالىمنىڭ 1980 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر ئېتىلگەن «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» ناملىق ئىلمىي ئەسىرى 1973 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋاقتىدا

كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىگەن. ئۇ بۇ كىتابىدا نۇقتىلىق قىلىپ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشى ھەم شۇ رايون خەلقىگە كۆرسەتكەن غايەت زور ئىجابىي تەسىرىنى ئىشەنچلىك پاكىتلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئالىم كىتابنىڭ نەشرىگە يازغان «مۇقەددىمە» سىدە: «سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلماي تۇرۇپ، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىش قانۇنىيەتلىرىنى ۋە سەنئەتنىڭ رېئاللىققا بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. قەدىمكى زامان سەنئىتى ھازىرقى زامان سەنئىتىنىڭ تارىخى مۇزېي بولۇش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ باي ئوزۇقى ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان بولۇپ، بۇ بەلكى ئالىمنىڭ بۇ ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنىڭ تۈپكى سەۋەبى بولسا كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبە بولىدىغان بۇ كىتاب «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى مۇزىكا سەنئىتى»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ئۇسسۇل سەنئىتى»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇللىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرىنىڭ تارىخى باغلىنىشى» قاتارلىق تېمىلاردا يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىڭ، مۇزىكىلىرىنىڭ ئىخچاملاشقان تارىخىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن تاڭ دەۋرى (تاڭ سۇلالىسى) شائىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرى ھەققىدە يازغان قىممەتلىك شېئىرىي ئەسەرلىرى كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇلار ئۆز تەتقىقاتلىرىدا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ كىتابىدىن ناھايىتى كۆپ پايدىلىنىپ ئۆز ئەسەرلىرىنى تېخىمۇ جانلىق تۈسكە كىرگۈزگەن.

«ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى» (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە» ناملىق كىتابمۇ 1973 - يىلى «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن كىتابچە بىلەن بىللە ئىشلەنگەن بولۇپ، 1980 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ كاتتا ئەسەردە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك تارىخى، بەدىئىي مىراسى ۋە مۇزىكا بايلىقى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» ئۇقۇم - چۈشەنچە، تارىخى جەريان، خۇسۇسىيەت - ئالاھىدىلىك، تېكىستولوگىيە قاتارلىق جەھەتلەردىن مۇپەسسىل بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا، جۈملىدىن مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتچىلىقى مۇشۇ ئەسەر ئاساسىدا يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلدى.

«ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ئالىمنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىغا دائىر يازغان بارلىق ئەسەرلىرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇيغۇر مۇقامچىلىقىغا دائىر تەتقىقاتنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسى بولۇپ، ئۇ بۇ كىتابنى يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە ئىككى پارچە كىتابى («شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسى» (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە») ئاساسىدا دوختۇرخانىدا داۋالىنىۋاتقان چاغدىن ئىككى ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققان. ئالىم بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىخچام قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى» (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىم گەرچە مېنىڭ مەتبەئەدە ئېلان قىلىنغان ۋە ھازىرغىچە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا، بولۇپمۇ ئۆز مىللىتىم ئارىسىدا ماڭا شۆھرەت ۋە رەھمەت ئېلىپ كەلگەن تۇنجى ئەسىرىم بولسىمۇ، گەرچە بۇ ئەسەر ھازىرقى زامان مەتبۇئاتىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرى

توغرىسىدىكى ئاساسلىق تارىخىي ھۆججەتلەر، ئاماننىساخان ۋە يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى مۇقام ئىسلاھاتى، مۇقامنىڭ تېكىستولوگىيە ۋە سېمانتىكا مەسىلىلىرىنى تۇنجى قېتىم جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلغان «بوز ئېچىش» خاراكتېرلىك نەتىجە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئېغىر يىللاردا يېزىلغانلىقى، تەتقىقات چەكلىمىسى تۈپەيلى مۇقام خەزىنىمىزنىڭ مۇناسىپ شەرھى بولۇشتىن خېلىلا يىراقتا ئىدى. يېشىم زور بولۇپ، ئۆمۈر قىراۋلىرى چېچىمغا قونۇشقا باشلىغان ۋە چىقىنلىق ئەسىر — XX ئەسىر ئاياغلىشىشقا ئاز قالغان يىللاردا «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» نىڭ ئالتۇن گەۋدىسى ئەس - يادىمنى ئىلىكىگە ئېلىۋالدى، قەلبىم قولۇمغا قەلەم تۇتقۇزدى. ھەرقانچە ئوخشىتىپ سىزىلغان رەسىم، تىرىك نەۋقىرائىنىڭ نەق ئۆزى بولالمىغاندەك، مېنىڭ بۇ يېڭى كىتابىمۇ جانلىق ۋە سېھىرلىك ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسىنىڭ پەقەت ساددا بىر ئىنكاسى بولۇپ قالار، خالاس.»

«ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» يۇقىرىدا زىكىر قىلغىنىمىزدەك، ئالىمنىڭ مۇقام تەتقىقاتىدىكى ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مۇجەسسەمى بولغاچقا، بىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى تەتقىقاتى ئۈستىدە توختالغاندا نۇقتىلىق ھالدا مۇشۇ كىتاب ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز. مۇلاھىزىمىزدىن ئاۋۋال شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغاچقا، 1992 - يىلى 10 - ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا دۆلەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتى، مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئۇنىڭغا «مۇقام سەنئەتكارى» (مۇقام سەنئىتى ئالىمى) دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلگەن ئىدى.

«ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇزۇن يىللىق مۇقام تەتقىقات پائالىيىتىنىڭ سەمەرىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تىگىشلىك ئورۇن ئىگىلەيدۇ. تۆۋەندە بىز مۇشۇ كىتاب ئۈستىدە تونۇشتۇرۇش خاراكتېرلىك مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئۆتىمىز.

خۇددى يىلتىزسىز دەرەخ، مەنبەسىز سۇ بولمىغىنىدەك، ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئاساسلىرى بولغان بولىدۇ. ئالىم ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۈستىدە يېزىلغان بۇ كىتابنى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئاساسلىرىنى تىلغا ئېلىشتىن باشلاپ ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات تارىخىنى بىلىمى تۇرۇپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك (مىللىي مەدەنىيەت شۇناسلىق) ئاساسلىرىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس» دېگەن سۆزىنى يېتەكچى قىلىپ، ئۇيغۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ مىللىيەتلىك مەنبەسى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىپ ئۆتىدۇ ۋە مۇقاملارنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت سىستېمىسىدا تۇتقان ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەدەنىيەت شۇناسلىق خاراكتېرى ھەققىدەمۇ پىكىر يۈرگۈزۈپ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى نوقۇل مۇزىكىشۇناسلىق نۇقتىسىدىن، نوقۇل مۇزىكىلىق لاد تىزمىسى ۋە نوقۇل مۇزىكىلىق كومپوزىتسىيە نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشنىڭ بىر تەرەپلىملىكلىكىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.

بىزدە «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتى قولغا ئېلىنغان تېخى ئۇزاق بولمىغانلىقى سەۋەبلىك، بەزىبىر سەۋەنلىكلەر ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ھالەتنىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نۆۋەتتىكى تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن پايدىسىز ئامىللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن مۇكەممەل بولغان بىر تەتقىقات تېزىسى تۈزۈۋېلىش ئىنتايىن

مۇھىم. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مۇقاملىرى چوڭ خەزىنىسىنى يورۇتۇش ئۈچۈن 33 تېماتىك مەزمۇن تۈزۈپ چىققان بولۇپ، ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى ھەرقايسى پەن تارماقلىرى بىلەن تۇتۇشىدىغان كۆپ قىرلىق تېماتىكا، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى ۋە بۇ مەزمۇنلارنى يورۇتۇپ بېرىشنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى تۆۋەندىكىچە ئىخچاملاش مۇمكىن:

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئىنسان مەدەنىيەتشۇناسلىقى بويىچە فولكلور خاراكتېرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئېتنولوگىيەلىك ۋە مۇزىكا مەدەنىيىتى بويىچە ئاساسلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ گېنېزىسى (يارىلىش مەنبەسى)؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ راۋاجلىنىش قانۇنىيەتلىرى ۋە

تارىخى فورماتسىيىسى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكۈچى

تاشقى (جۇغراپىيەلىك، تارىخى، ئىجتىمائىي) مۇھىت

كاتېگورىيىلىرى بىلەن ئىچكى (ھېسسىي، ئەقلىي، ئېرسىي)

ئېتنولوگىيەلىك ئەنئەنىۋى ئامىللار مەسىلىلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۈر ۋە ۋارىيانتلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئاتىلىش مۇئەمماسى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا تاۋۇش قاتارى - لاد تىزمىسى ۋە

ئۇنىڭ كۈيىشۇناسلىق ئالاھىدىلىكلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرى بىلەن «شەش مۇقام» ۋە ھەرقايسى

مۇقام سىستېمىلىرىنىڭ سېلىشتۇرماسى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مۇزىكىلىق ئىپادىلەش ئىقتىدارى

ۋە ئۇنىڭ مەنىدارلىق - سىماتىك قىممىتى؛

— سوپىستىك پىكىر ئېقىمىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا

تەسىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا چالغۇ ئەسۋابىلار تەدرىجىي تەرەققىيات تارىخى تەتقىقاتى مەسىلىسىنىڭ تۇتقان ئورنى؛
— ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ھاپىز - ناخشىچىلارنىڭ ئەھمىيىتى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرى تىپى ۋە سېمفونىيە تىپى؛
— ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ئۇسسۇل ژانىرى ۋە ئۇنىڭ ئېستېتىكىلىق، ئېتىكىلىق رولى؛

— ئۇيغۇر مۇقام ئۇسسۇللىرى ھەققىدىكى يازما مەنبە ۋە شېئىرىي، تەسۋىرىي سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا شېئىرىيەت، شېئىرىي ۋەزىن ۋە تېكىستولوگىيە مەسىلىلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقام تېكىستلىرىدىكى خەلق تىلى ۋە يازما ئەدەبىيات تىلى، خەلق ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى، ھېسسىي ۋە ئەقلىي تەپەككۈر گارمۇنىيىسى مەسىلىسى؛ مۇقام تېكىستلىرىنىڭ نىسپىيلىكى ۋە تارىخىي تاللاش نوپۇزى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا تىياتىرلىق بەدىئىي ئامىللار؛
— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەشرەپ سورۇنى ۋە سەھنە شەرتلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يىپەك يولىدىكى تۆھپىسى؛
— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ «مىراس گەۋدىسى» ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن مۇزىكا بايلىقى سۈپىتىدە ئىجادىي پايدىلىنىش مەسىلىسى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يەرلىك ۋە كلاسسىك ۋارىيانتلىرىغا ۋارىس تەربىيىلەش تارىخىي مەجبۇرىيىتى؛
— ئۇيغۇر مۇقام مائارىپ خىزمىتى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بەدىئىي كاتېگورىيىسى ۋە

تېرمينولوگىيىسى مەسىلىلىرى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرى تارىخىغا ئالاقىدار كۈپشۇناسلىق نەزەرىيىلىرى تەتقىقاتى؛ سۈجۈپ ۋە فارابىنىڭ مۇزىكا تەلىماتى؛
— ئۇيغۇر مۇقاملىرى تارىخىغا ئائىت مەشھۇر كۈيلەر، ئەلنەغمىلەر ۋە «چوڭ نەغمە» لەر ھەققىدىكى ئىزدىنىش؛
— ئۇيغۇر خەلق ۋە كلاسسىك مۇقاملىرى بىلەن تارىختىكى مۇقام تىپىدىكى مەشھۇر كۈي - نەغمىلەرنىڭ نوتا مەسىلىسى خىزمىتى؛

— ئۇيغۇر مۇقامچىلىرى تەزكىرىسى؛

— يېڭى ئەۋلادتا ئۇيغۇر مۇقام ئېڭىسى ۋە ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن بەدىئىي لەززەتلىنىش كەيپىياتىنى يېتىلدۈرۈش مەسىلىسى؛

— ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى خەلققە، دۇنياغا، كەلگۈسىگە يۈزلەندۈرۈش مەسىلىسى؛

— ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتى ۋە ئەنزارچىلىقى مەسىلىسى؛

— مۇقام تەتقىقات تارىخى ئۈستىدىكى تەتقىقات.

ئۇيغۇر مۇقاملىرى چوڭ خەزىنىسىنى يورۇتۇش ئۈچۈن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 33 تېماتىك مەزمۇننىڭ كەملىق قىلىشى تەبىئىي. ئەمما، بۇ 33 تېماتىك مەزمۇن ساغلام ۋە ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇلىدىكەن، بۇ ھەيۋەت بەدىئىي قەسىردە قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا، «مۇقەررەلىك» ئالىمىدىن «ئەركىنلىك» ئالىمىگە قاراپ كۆتۈرۈلىدۇ. كىتابىمىز پەقەت ئۇنىڭ ساددا، جۈزئى، ئىخچام بايانىدىن ئىبارەت، خالاس».

ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى يۈزەكىلىكتىن خالىي بولغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئۆز جىلۋىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. نوقۇل شەرھلەپ قويۇش، ماتېرىيال تىزىمىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلسا، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىش ئەسلا مۇمكىن

ئەمەس. ئەلۋەتتە ئۇنىڭغا مېتودولوگىيىلىك پرىنسىپلارنىمۇ يېتەكچى ھەم ئاساس قىلىش كېرەك.

«مېتودولوگىيە — ئىنسانىيەت بىلىش تارىخىدا داۋاملىق راۋاجلىنىپ تۇرىدىغان يېڭىچە بىلىش، ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش يېتەكچى پرىنسىپى تىزمىسى بولۇپ، بۇنداق ئۆز زامانىغا لايىق ئىلغار بىلىش پرىنسىپى يېتەكچىلىكىسىز ئۆز زامانىغا لايىق ھەقىقىي بىلىش ئىقتىدارىغا ۋە ھەقىقەتكە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس».

ئۇيغۇر مۇقاملىرى غايەت زور مەھلىيا كۈچىگە ئىگە سەنئەت بايلىقى بولغاچقا، ئۇنى تەتقىق قىلىشقا غايەت زور مەھلىيا كۈچىگە ئىگە. ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتىدا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بەش تۈرلۈك پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. بۇ پرىنسىپلار:

«بىرىنچى، كۆپ پەن تارماقلىرى بىرلىكتە مۇجەسسەم ۋە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشى لازىم.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئۇنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى - سەنئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش كېرەك.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى پۈتۈن تۈركىي ۋە مەركىزىي ئاسىيا «خور» مەدەنىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش كېرەك.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى يىپەك يولى غەربىدىكى مۇقام ھادىسىسى بىلەن، قوشنا خەلقلەر مۇزىكا مەدەنىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش لازىم.

بەشىنچى، تارىخىي تەتقىقات پرىنسىپى ۋە قاتلاملىق نەزەرىيىسىنى يېتەكچى مېتودولوگىيە قىلىش ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە».

يۇقىرىقى پرىنسىپلار مۇقام تەتقىقاتىدا دىققەت قىلىشقا

تېگىشلىك تەرەپلەر بولۇپ، ئالىمنىڭ ئۇزۇن يىللىق مۇقام تەتقىقاتىدىن چىقارغان ئىلمىي يەكۈنى ئىدى. شۇڭا بىز بۇ بەش تۈرلۈك پرىنسىپ ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن 33 تېماتىك مەزمۇنى نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتى ئۈچۈن سېلىنغان مۇستەھكەم ئۇل، شۇنداقلا ئالىمنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن سىزىپ بەرگەن «خەرىتە» سى دەپ يەكۈن چىقىرىشقا ھەقىقىمىز.

ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتى قولغا ئېلىنغاندىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ گېنېئالوگىيىلىك^① مەنبەلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەلۇم بىر خىل قاراش بىر مەزگىل ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىن ئۆتكەن بولسا، بىر مەزگىلدىن كېيىن يەنە بىر خىل قاراش ئۈستۈنلۈك ئىگىلەپ ئىلگىرىكى قاراشنى سىقىپ چىقاردى. شۇنداقتىمۇ ھازىرغىچە بىرلىككە كەلگەن، سىستېمىلاشقان قاراشلار ناھايىتى ئاز ياكى يوق دېيەرلىك ئىدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتەمىن «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ گېنېئالوگىيىلىك مەنبەلىرىنى ھىندىستان ۋە ئەرەب مۇزىكىلىرىدىن كۆچۈرۈلگەن تەقلىدى نۇسخا، دېگەن قاراشلارنىڭ ئاساسسىزلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك» دېگەن سۆزىنى چىقىش قىلىپ، تارىختىن قېپقالغان ۋەياكى رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئالاقىدار ماتېرىياللارنى توپلاش، جۈملىدىن «رسالەئى مۇسقى»، «غىياسۇللوغەت»، «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، «رىگاۋېدا»، «ئاۋستا»، «ھىندىستان بۇددىزىمىنىڭ مەنبە - ئېقىملىرى»، «ئۆلىما - راھىبلار تەزكىرىسى»، «ئالتۇن يارۇغ»، «مۇزىكا خادىملىرى بىلەن

① گېنېئالوگىيە (发生学) — ئىنسانىيەت مەدەنىيەت شۇناسلىقىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن مەدەنىيەت رايونلىرىدىكى مەدەنىيەت پورماتسىيىلىرى ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ گېنېزىسىنى - مەنبەلىرىنى ئېنىقلاش تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سۆھبەت» ، « تاڭ دەۋرىدىكى بۇددا نەغمىلىرى» ، « ماقاملار مەسىلىسىگە دائىر» ، « مۇقام - ماگاملار» ، « يېقىن - ئوتتۇرا شەرق خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىلىرى ۋە ھازىرقى زامان مۇزىكىلىرى» ، « ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەتنامە. شەرھى» ، « ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» ، « ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» ، « تۇرپان تېكىستلىرى» ، « خۇسراۋ ۋە شېرىن» ، « گۈلىستان» ، « توخارتىلى دەرسلىكى» ، « قەدىمكى جەمئىيەت» ، « تارىخ» ، « تۈركىي تىللار دىۋانى» . . . قاتارلىق ئەسەرلەردىن ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال ، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبەلىرى ھەققىدىكى ھەرخىل قاراشلارغا باھا بېرىدۇ. « مۇقام» ئىبارىسىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىستېمال مەنىسى ، ئېتىمولوگىيىلىك مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ مۇزىكىدا ئىشلىتىلىشى ، مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكا رسالىلىرىدە بېرىلگەن ھەرخىل مەنىلىرى ئۈستىدە خېلى ئەتراپلىق توختىلىدۇ. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ گېنېئالوگىيىلىك مەنبەسى ۋە مەدەنىيەتتە مىللىي ئېرسىيەت مەسىلىسى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئۆزگىچە يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ گېنېئالوگىيىلىك مەنبەسى ھەققىدە كەڭ مۇقام ھەۋەسكارلىرىنى مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ.

بىز ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدە سۆز ئاچساق ، كۆپىنچە ھاللاردا يېقىنقى دەۋرلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىز. بۇ ھەرگىزمۇ مۇقام ھادىسىسىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەر مەھسۇلى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تارىخىي پاكىتلار ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمىي تارىخىدىن گۇۋاھلىق بەرمەكتە. بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زارۋئاتساي ، سايمالتاش ، ئالمۇتا يېنىدىكى تامغالىق تاغ ، بايقال ، جەنۇبىي سىبىرىيە ، چوغاي تاغلىرى ، ئالتاي ، تەڭرىتاغ قىيالىرىغا سىزىلغان قۇياشقا قاراپ

ئۇسسۇللۇق سېغىنىش قىلىۋاتقان، شاماننىڭ ئويناۋاتقان، ئىككى كىشىلىك ۋە كولىپكتىپ ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر سىزىلغان رەسىملەردىن ئىپتىدائىي ئۇسسۇللارنىڭ ھازىرقى مەركىزىي ئاسىيا مىللەتلىرى ئۇسسۇللۇق ھەرىكەتلىرىگە ئوخشاش قىسمەن كۆرۈنۈشلىرىنى كۆرەلەيمىز.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكەمۇ ئالاھىدە سەھىپە ئاجراتقان. مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى مۇزىكا - ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى ساقلانغان قىياتاش ئويمانلىرى، ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن تارىخچىلار يېزىپ قالدۇرغان تارىخىي ئەسەرلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارغان. كۆپلىگەن كىشىلەرگە كۆرۈش ئىمكانىيىتى بولمىغان ئەنە شۇنداق مۇھىم مەنبەلەرنى بۇ ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈش ئەسەرنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن.

تارىخ چاقى توختاۋسىز ئىلگىرىلەپ شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە غەربىي دىيار مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ سېھرى كۈچىنى تېخىمۇ نامايان قىلىشقا باشلاپ، چاڭئەن، لويياڭ، لياڭجۇ قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەردە، ھەتتا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا قىزغىن قارشى ئېلىندى ھەم بەي جۇيى، ليۇ مىڭدى، شۈي نىڭ، چىن سىن قاتارلىق مەشھۇر شائىرلارنىڭ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ شېئىرلىرىدا تەسۋىرلىشى، ئىلگىرىكى ناخشا - ئۇسسۇللارنىڭ ئالدىغا قويۇشىغا مۇيەسسەر بولدى. «كۈسەن نەغمىلىرى» نىڭ شەرققە تارقىلىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە غەربىي يۇرت ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىلىرى يەنىمۇ كۆپىيىشكە، تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلىنىپ ھەقىقىي ئەكس سادا پەيدا

قىلدى ھەم چوڭ - چوڭ قامۇسلاردىن ئورۇن ئېلىشقا، مەخسۇس شېئىرلاردا ئەكس ئېتىشىگە مۇۋەپپەقىيەت بولدى. بۇلار قانداقتۇر يۈزەكى ھادىسە بولماستىن، بەلكى چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ھادىسىدۇر. ئۇلارنىڭ تاشكېمىر سەنئەتلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

غەربىي دىيار مۇزىكا مەدەنىيىتى كۆك تۈرك خانلىقى (535 — 744) دەۋرىدىمۇ شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەرگە كۆپلەپ كىرگەن. مەلىكە ئاسىنا 568 - يىلى قارا بالغاسۇندىن ئەينى زامان شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە كۈسەنلىك سۇجۇپ ئاقارى، بەي جىتۇڭ ئاقارى، بەي ماندا ئاقارى قاتارلىق مەشھۇر مۇزىكىشۇناسلار بىلەن نۇرغۇنلىغان ئۇسسۇل، تىياتىر سەنئەتچىلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇ، لياڭ جۇ - كۈسەن نەغمىسى - «غەربىي ئەل كۈسەن نەغمىسى»، «چى سۇلالىسى كۈسەن نەغمىسى» دىن كېيىنكى «يەرلىك كۈسەن نەغمىسى» نى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ، سۇجۇپ مۇزىكا نەزەرىيىسىنىڭ شەرققە تارقىلىشىدا كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەن تارىخىي شەخس ئىدى.

سۇجۇپ (苏祇婆) شىمالىي جۇ (مىلادى 577 — 581 - يىللار) ۋە سۈي سۇلالىسى (مىلادى 581 — 618 - يىللار) دەۋرىدە ئۆتكەن كۇچالىق مەشھۇر مۇزىكانت بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مۇزىكىشۇناسلىقىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى بۈيۈك نامايەندىسى سۈپىتىدە «سۈي نامە»، مۇزىكا تەزكىرىسى، «جۇ نامە» (9 - جىلد)، «قامۇس نامە» (146 - جىلد)، «كىتابلار جەۋھىرى» (567 - جىلد) قاتارلىق تارىخىي خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭ دادىسى ئاتاقلىق «مۇزىكا پىرى» بولۇپ، ئۇ مۇزىكا ئىلمىدا ئۆز دەۋرىنىڭ تەڭداشسىز ئالىمى ئىدى. سۇجۇپ كىچىكىدىن باشلاپلا مۇزىكا ئىلمىنى

قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن ۋە مۇزىكا ئەمەلىيىتى، مۇزىكا نەزەرىيىسىدە ئالاھىدە تالانتلىق كىشىگە ئايلىنىپ كۇچا خانلىقىدا تونۇلغان، شۇنداقلا دادىسى بىلەن بىر سەپتە ئاتاقلىق مۇزىكانتلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. سۇجۇپ مەلىكە ئاسىنا بىلەن بىرگە چاڭئەنگە كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ جۇۋۇدى ئۇنى قىزغىن قارشى ئالغان ھەمدە ئوردا مۇزىكا مەھكىمىسىنىڭ مەنسەپدارلىقىغا تەيىنلەپ، مۇزىكا ئوقۇتقۇچىلىقىنى يۈكلەنگەن. ئۇ مۇزىكا مەھكىمىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ۋە كۇچا مۇزىكىلىرىنىڭ نەزەرىيىسىگە ئاساسلىنىپ، غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان «بەش تارانە، يەتتە ئاۋاز قانۇنى» (ئون ئىككى تىمپېرامىنتسىيلىك كۆي قانۇنى) نى ئىجاد قىلغان. ھەربىر تارانە بىر خىل ئاھاڭ شەكلى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىدىن يەنە يەتتە ئاۋاز باسقۇچىغا بۆلۈنۈش بىلەن جەمئىي 35 ئاۋاز بۆلەكلىرىگە ئايرىلغان. بۇ يەتتە ئاۋاز، 12 تىمپېرامىنتسىيلىك كۆي قانۇنى قەدىمكى كۇچا مۇزىكىسىنىڭ كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىسى بولۇپ، ئومۇملۇق جەھەتتىن پۈتۈن ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى ئىدى. سۇجۇپنىڭ بۇ بەش تارانە، يەتتە ئاۋاز قانۇنى كۇچا كۈيشۇناسلىق نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كېلىنگەن بىردىنبىر سىستېمىلىق، مۇكەممەل مۇزىكا قانۇنى ۋە دەستۇرى بولۇپ، ئۇ پايتەخت مۇزىكانتلىرى ئۈچۈن يېڭى يول ئاچىدىغان نەزەرىيىۋى قورالغا ئايلانغان. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن سۇجۇپنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىغا قوشقان ئۆچمەس تارىخىي تۆھپىسىنى ناھايىتى ئىخچام بايانلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، «12 تىمپېرامىنتسىيلىك كۈيشۇناسلىق قانۇنى» نى «ئۆلمەس» لىك ھالىتىگە كەلتۈرگەن. «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» غايەت زور بىر بەدىئىي قامۇس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي

دەۋرلەردىكى تارقىلىشى، تەسىرى، يازما ۋە تەسۋىرىي سەنئەتلەردە ئەكس ئېتىشى قاتارلىق تەرەپلەرنى خېلىلا مۇكەممەل بايان قىلغان. ئەسەرنىڭ «سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي دىيار مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن بابىدا سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي دىيارنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل، تياتر سەنئىتى؛ شۇ دەۋردە خاتىرلەنگەن غەربىي دىيار، شىمالىي قۇملۇق مۇزىكا، ئۇسسۇل سەنئىتى بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىكى تارىخىي ئىزچىللىق؛ غەربىي دىيار مۇزىكا، ئۇسسۇل، تياتر سەنئىتىنىڭ يىراق شەرق ئەللىرىگە تارقىلىشى؛ دۇنخۋاڭ تاشكېمىرلىرىدا ساقلانغان غەربىي دىيار نوتىلىرى قاتارلىقلار ھەققىدە ئەتراپلىق تەتقىقات يۈرگۈزگەن بولۇپ، تاڭ دەۋرى شائىرلىرىنىڭ غەربىي دىيار مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى ھەققىدە يازغان كۆپلىگەن شېئىرىي نەزمە ئەسەرلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىمىزنىڭ ئەينى دەۋردە ئوينىغان ئىجابىي رولىنى گەۋدىلەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ دەۋر سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبە بولىدىغان ئەسەرلەرنىڭ مېغىزلىق جايلىرىدىن بۇ كىتابقا ئورۇن بېرىپ، كىتابنىڭ غايەت ماتېرىياللىق قىممىتىنى ئاشۇرغان. دۇنخۋاڭ تاشكېمىرلىرىدىكى نوتىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، كۈسەن نەغمىلىرىنىڭ نوتىلىرى بولغانلىقى، خۇامۇنىڭ ئالدىغا كۈسەن نوتىسىنى قويۇپ داپ چېلىشنى ئۆگەنگەنلىكى، چاڭئەندە ئوينالغان نەغمىلەرنىڭ نوتا ئارقىلىق چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتىلگەنلىكىدەك تارىخىي پاكىتنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى.

ئۇيغۇرلار تارىخىدا 850 - يىلدىن كېيىن قۇرۇلغان ئىدىقۇت قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خانلىقلار دائىرىسىدە

خۇددى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى مۇقام مەدەنىيىتى ھەققىدە ئىلگىرى بىرەر سىستېمىلىق، نوپۇزلۇق ئەسەر مەيدانغا كەلمىگەن ئىدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» دە بۇ خىل بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، ۋاڭ يەندى (938 — 1006)، يېلى چۇ سەي (1190 — 1244) . . . قاتارلىق ساياھەتچىلەر قالدۇرغان ئۇچۇرلار؛ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، مۇزىكا تەزكىرىسى»، «لياۋ تارىخى، مۇزىكا تەزكىرىسى»، «ئالتۇن يارۇغ»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»، «مايتىرىياسامىت ناتاكا»، «تۇرپان تېكىستلىرى»، «ئاتاۋاگادىۋا» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەر ھەم كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي بۇيۇملاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئەينى دەۋردىكى چالغۇ ئەسۋابلىرى ھەم بىر قىسىم ئۇسسۇللارنى تونۇشتۇرۇپ چىقىپ ئىدىقۇت خانلىقى مۇقام مەدەنىيىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ. خۇددى ئىدىقۇت خانلىقىغا ئوخشاشلا قاراخانىيلار خانلىقىدىمۇ خېلى زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەن بولغاچقا، بۇ خانلىقنىڭ مۇقام مەدەنىيىتىمۇ خېلى يۇقىرى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قاراخانىيلار خانلىقى مۇقام مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكەمۇ خېلى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى بارلىكى ماتېرىياللارنى كۆرۈش ئارقىلىق بىر پۈتۈن خانلىق مۇقام مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق سۈرەتلەپ بەرگەن ۋە ئۇلۇغ ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەل فارابىنىڭ مۇزىكا ساھەسىگە قوشقان تۆھپىلىرىنى ئىنتايىن ئىخچام سۆز - جۈملىلەر ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەرقايسى ئىسلام خەلىپىلىكلىرىگەمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ئالىم ئۆز كىتابىدا ئىسلام خەلىپىلىكلىرىدىكى مۇزىكىلىق ئىنقىلاب ۋە

باشقا تەرەپلەردىمۇ ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىپ، مۇقام ھادىسىسىنىڭ كېڭىيىشچانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئىسلام شەرقى مۇقام مەدەنىيىتىدىكى ئون ئىككى ئاۋاز سىستېمىسى ئورتاقلىقى؛ 3\4 لىك رېتىم - ئۇدارنىڭ ئومۇملىشىشى؛ چالغۇلاردىكى ئورتاق ئەسۋابلار - داپ ۋە تارىلىق، نەيلىك چالغۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى؛ مۇقام ئىبارىلىرى ۋە چالغۇ ناملىرىدىكى ئاساسىي ئوخشاشلىق؛ مۇقاملاردا سەرەخپەر - باش مۇقامنىڭ بولۇشى؛ قىسمەنلىرىدە ئۇسسۇل بولغاندىن باشقا، ناخشىنىڭ مۇزىكىغا ماسلىشىپ كېلىشى؛ مۇقام نەغمىلىرىنىڭ مەلۇم (ئوخشاش بولمىغان) مىقداردا سېكىل (جەم) ھاسىل قىلىشى؛ بىر قاتار مۇقام سېكىللىرىنىڭ تىزما بولۇپ خاس ئەنئەنىۋى مۇزىكا بايلىقى تەشكىل قىلىشىدىن ئىبارەت ئورتاقلىق ھەربىر مىللەت مۇقاملىرىنىڭ گېنىزىسى ۋە تارىخىي جەھەتلىرىدىكى پەرق؛ مۇقاملارنىڭ مېلودىك تەركىبى ۋە مېلودىك تۈزۈلۈشىدىكى پەرق؛ مۇقاملارنىڭ سانى، نەغمە سانى ۋە ئۇلارنىڭ ژانىرلىرى (مەسىلەن، ئۇسسۇللۇق نەغمە، ناخشىلىق نەغمە، نوقۇل چالغۇ نەغمىسى) جەھەتتىكى پەرق؛ چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ نامى ئوخشىسىمۇ، ئۇنىڭ مۇزىكىلىق تۈزۈلۈشى، تاۋۇش ئالاھىدىلىكىدىكى پەرق؛ مۇقاملار ئىجراسىدىكى پەرق؛ كلاسسىك مۇقاملاردىن تاشقىرى يەرلىك مۇقام بايلىقىنىڭ بار - يوقلۇقى، ئاز - كۆپلۈكى جەھەتتىكى پەرق قاتارلىق ئۆزگىچە ئوخشىماسلىقلارنى ناھايىتى چۈشىنىشلىك ھالدا سۈرەتلەپ بەرگەن.

ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغىنىدەك، «ئون ئىككى مۇقام» تىلغا ئېلىنسا، يەركەن خانلىقى دەۋرى كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ. ئابدۇرەشىدخان، ئاماننىساخان، قىدىرخان... لارنىڭ ئوتتەك قىزغىنلىق بىلەن مۇقاملارنى توپلاپ، رەتلەپ قايتا ھاياتلىق ئاتا قىلىشى تىللاردا داستان بولۇۋاتقان بۈگۈنكى

كۈندە مەخسۇس يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى مۇقام ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ مەخسۇس ئىلمىي ئەسەر ۋۇجۇدقا چىقىرىش زۆرۈر ئىدى. گەرچە يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان بۇ ھەقتە بىر قانچە پارچە كىتاب - ماقالە ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، مەزمۇنى چوڭقۇر ئەمەس. ئۇ يەنىلا يۈزەكىلىكتىن خالىي بولالمايۋاتىدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ ئەسىرىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يەركەن خانلىقى دەۋرى ھەققىدە توختىلىپ ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتلارنى كەلتۈرۈپ، ئىشەنچلىك ھالدا «مېنىڭچە، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى» (ئون ئىككى مۇقام) نى ئوردا ھاياتىدا قايتا تاۋلىغاندا، ئۇنى نوقۇل خانلىق قەسىدىسى ۋە ھەرەم ئىشرەت بەزمىسى قىلىپ قويماي، خەلق بايلىقى قىلىش، ئۇنىڭ ئۈچ سېكىلىنى مۇجەسسەم قىلغان گەۋدىسىگە تېخىمۇ نۇرغۇن ئەقىل - ھېكمەت دۇردانىلىرى تېزىش، ئۇنى مىللەتنىڭ مەنىۋى كامالەت خەزىنىسىگە ئايلاندۇرۇش ئاماننىساخان، قىدىرخان، دوستى يەركەندىلەرنىڭ ئالىي ئارزۇسى بولمىغان بولسا، ئۇلار بۇ كۆپ قاتلاملىق مەنىدارلىق ۋە تارىخىي قىممەت سىرلىرىنى كۆرەلمىگەن بولاتتى! « دەپ ئېيتقان بولسىمۇ، يەنىلا قىسمەن يۈزەكىلىككە يول قويغان. ئۇ بولسىمۇ، نەۋائىينى باش قىلغان بىر تۈركۈم ئەدىبلەرنىڭ شېئىر - غەزەللىرىنىڭ مۇقام تېكىستلىرىگە دەستلىنىش جەريانىنى مۇنداقچە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى، شېئىر - غەزەللىرىدىكى يۈكسەك مەنىدارلىقنى، مۇقام تېكىستلىرىنى تۇرغۇزۇش جەريانىدا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى، خەلقنىڭ ئۇلارغا بولغان مايىللىقىنى - قارشىلىقىنى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ مۇقامغا قوشقان ئاجايىپ تۆھپىسىنى، ئەتراپلىق، تولۇق شەرھىلەپ ئۆتمەي، زور كۆپ ساندىكى كىشىلەرگە مەلۇم بولغان ئاغزاكى بايانلارنى كەلتۈرۈپ قويۇش بىلەن كۇپايىلەنگەن.

كىتابتىكى بۇ تەرەپ ئەسەرنىڭ ئەسلىي قىممىتىگە تەسىر يەتكۈزەلمىسىمۇ، لېكىن كىتابخانلارنى رازى قىلىپ ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇرالمىدۇ. ئالىم ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ «گېنىزىسى» ھەققىدە ئالاھىدە توختالغان بولۇپ، قۇمۇل خەلق مۇقامى ۋە دولان مۇقاملىرى ھەققىدە يازغان بۆلەكلەردە قۇمۇل ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى قىسقا ئەمما قىممەتلىك بايانلار بىلەن شەرھىلەپ ئۆتۈپ، ئۇ مۇقاملارنىڭ تولۇق مۇزىكىلىق تىزمىسىنى بەرگەن. يەرلىك خەلق مۇقامچىلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالاتىنى، مۇقاملاردىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرنى تولۇق كۆرسىتىپ، كىتابخانلارنى ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلغان. بۇ ئىككى مۇقامدىكى ئېتنىك يىلتىزداشلىقنى تارىخىي دەلىللەر ئارقىلىق ئىسپاتلىغان. تۇرپان، كۇچا، خوتەن، ئىلى، ياركەنت مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، مۇزىكىلىق تېزمىلىرى... قاتارلىقلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، يەرلىك مۇقاملارنى تۇنجى بولۇپ، ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە تونۇشتۇرغان. بۇ بايانلار روشەن ئۆزگىچە بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن «خەزىنە» گە جۇلا ئاتا قىلغان.

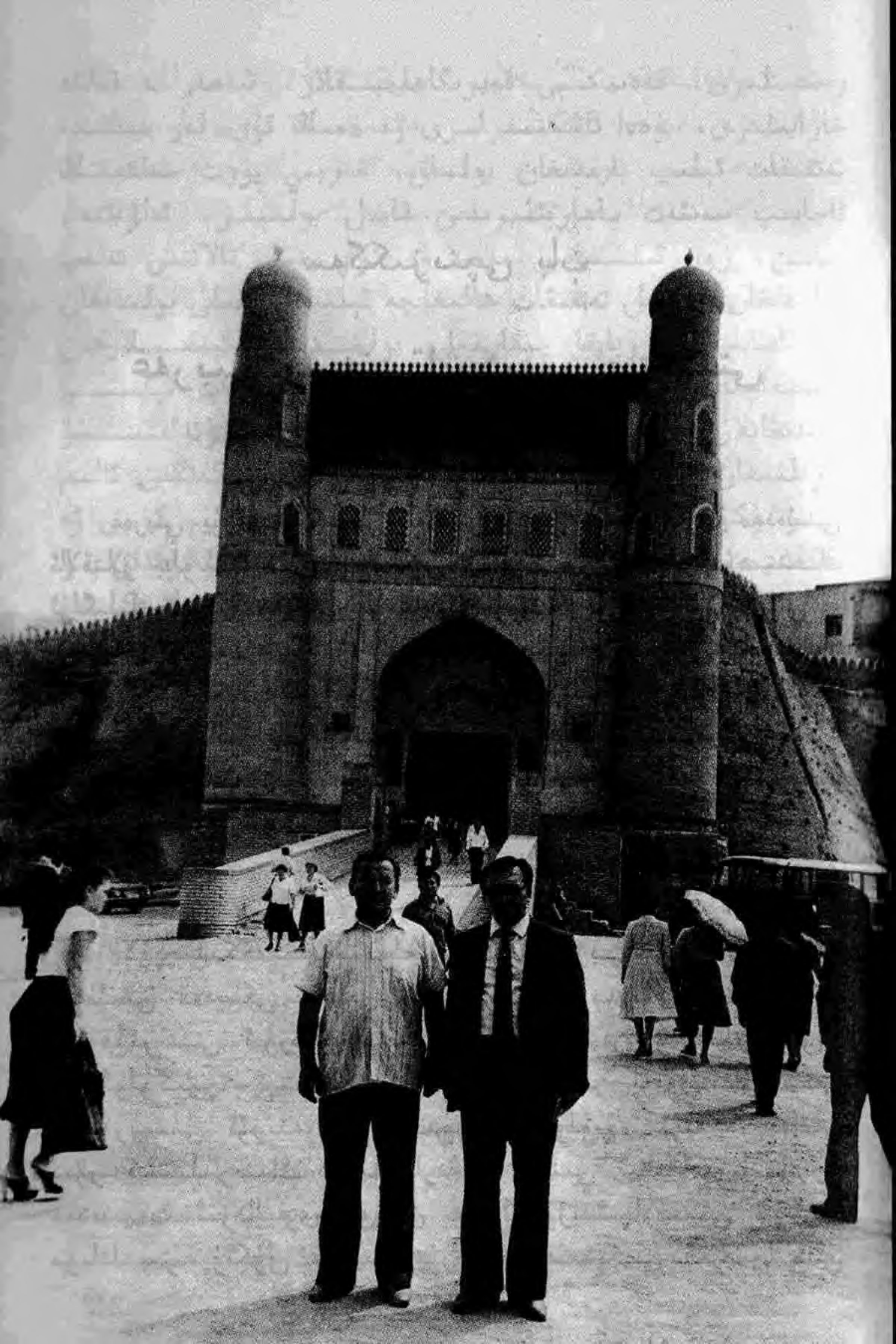
ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يېڭى تەرەققىيات دەۋرى ئۈستىدە توختالغاندا، ئالىم XI ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئېلىپ بېرىلغان مۇقام پائالىيىتى ۋە بۇ جەھەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەرنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ مۇقامغا بولغان مۇھەببىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇقامنى ھەقىقىي ئۆلمەسلىك ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ قىلغان غەمخورلۇقلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ نام مەسىلىسى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەڭ مۇقام تەتقىقاتچىلىرى ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مۇھىم مەسىلە. شۇنداق بولغان ئىكەن « ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى » دەك ھەقىقىي خەزىنىدىن مۇقام نام مەسىلىسى ھەققىدىكى بايانلارنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى مۇقەررەر. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن مۇقام نام مەسىلىسى ھەققىدە ئەتراپلىق ئىزدەنگەن، ھەتتا مۇشۇ ھەقتىكى ماقالىلەر ئۈستىدە تەقرىز ئېلىپ بارغان ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن « غىياسۇللوغەت » ، « ماقاملار مەسىلىسىگە دائىر » قاتارلىق قىممەتلىك كىتابلار ۋە مۇھەممەت خارەزمى، سەئىد ئەھمەد ئىبن مىرانشاھ، مەۋلانە لوتقى، ئەلشىر نەۋائىي، بابارەھىم مەشرەپ، مۇجىزى . . . قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان مۇقام ناملىرى ۋە تۈردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ قالغان مۇقام ناملىرىنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە مۇقام ناملىرىنىڭ قىسقىچە ئىزاھاتىنى بېرىپ، مۇقام ناملىرى مەسىلىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا مۇستەھكەم ئۇل سېلىپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ مۇزىكىلىق ئىستېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا چالغۇ ۋە ھاپىزلىق، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا شېئىرىي تېكىست مەسىلىلىرى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ئۇسسۇل ۋە تىياتىر ژانىرى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ سېمانتىك ۋە ئېستېتىك قىممىتى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۆزى راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسى دېگەن قىسىملارمۇ يۇقىرى سەۋىيىدە، ھەقىقىي ئىلمىي قىممەتكە ئىگە قىلىپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ غايەت زور

مۇزىكىلىق بايلىق ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي نامايەن قىلغان.

قىسقىسى، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، ئۇيغۇر مۇقاملىرى ۋە مۇقامچىلىرى ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ پۈتمەس - تۈگمەس سېھرىي كۈچى ، يەرلىك مۇقاملاردىكى ئالاھىدىلىك ، مۇقام تەتقىقاتىدىكى بوشلۇقلار ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىدىغان قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئالىمنىڭ نامى بىلەن بىللە مەڭگۈ جۇلالاپ تۇرۇپ ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن يۈكسەك ئورۇن ئالىدۇ.

قىسقىسى ، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ پۈتمەس - تۈگمەس سېھرىي كۈچى ، يەرلىك مۇقاملاردىكى ئالاھىدىلىك ، مۇقام تەتقىقاتىدىكى بوشلۇقلار ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىدىغان قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئالىمنىڭ نامى بىلەن بىللە مەڭگۈ جۇلالاپ تۇرۇپ ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن يۈكسەك ئورۇن ئالىدۇ.

سەككىزىنچى باب

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى شەرق بىلەن غەرب مەدەنىي ئالاقىلار بەلۋاغىدا مەيدانغا كەلگەن، تىپىك سىنكرېتىك مۇھىتنىڭ ئۈلگىلىك تارىخىي مۇزېيى. ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ۋە مەھەللىي سەنئەت تىپى ۋە ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت ئۇسلۇبى ئاساسىدا، يىپەك يولىنى بويلاپ شەرققە ئېقىپ كەلگەن ھىندىستان، ئىران ۋە گرېك سەنئىتىنىڭ ئادىر مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەينى زامان تەقەززاسى ۋە سەۋىيىسى بويىچە ئىجاد قىلغان سەنئەت گۈلزارىدىن ئىبارەت.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى قەدىمكى ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ئوتۇقلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن ۋە تۇرمۇش، ئىدىئولوگىيە، ئېتىقاد، سەنئەتنىڭ بىر پۈتۈن تارىخى شەجەرىسىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋر كىشىلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى، دىنىي ئېتىقادى، ماددىي مەدەنىيەت ئىزنالىرى روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مۇبادا بىز پۈتكۈل غەربىي يۇرت تەۋەسىدىكى قىيا تاش

رەسىملىرى، قەدىمكى قەبرىگاھلىقلار، شەھەر - قەلئە خارابىلىرى، بۇدا تاشكېمىرلىرى ۋە «مىڭ ئۆي» لەر ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان بولساق، غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ ئاجايىپ سەنئەت ماھارەتلىرىدىن قايىل بولىمىز، ئەلۋەتتە. لېكىن، زور ئىقتىسادىي مەنبە ۋە كۆپ خىل تالانتى تەلەپ قىلىدىغان بۇ خىل تەتقىقات خالىغانچە ئېلىپ بارغىلى بولىدىغان ۋە ئاسانلىقچە روياپقا چىقارغىلى بولىدىغان تېمىلاردىن بولمىغاچقا، ھېلىغىچە بىزدە بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغانلار سان جەھەتتە كۆپەيگىنى يوق. شۇنداقتىمۇ يېزىلمىغان تېمىلاردا قەلەم تەۋرىتىپ كۆنۈكۈپ كەتكەن ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ناھايىتى يۇقىرى مالىيە كۈچى ۋە مەدەنىيەت فوندى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن مۇشۇنداق بىر بۇددىزم سەنئىتى خەزىنىسىنى مۇكەممەل بىر ئۆرنەك كىتاب شەكلىدە بولسىمۇ «ئۆلمەسلىك» ھالىتىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق «كۈسەن ئۇسسۇلى ھەققىدە»، «قەدىمكى كۈسەننىڭ كلاسسىك ئۇسسۇلى»، «كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «كۈسەن رەسساملرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى توغرىسىدا»، «ئىسلامىيەتكىچە غەربىي دىيار ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەسۋىرى ئۇچۇرى»، «شەرقىي تىيانشان ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» قاتارلىق ماقالىلەرنى ۋە شۇ ئاساستا «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئۇتۇقلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش، يوقىلىش ئالدىدا تۇرغان غەربىي دىيار بۇدا سەنئىتىنى قايتا ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. بىز ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» نى يېزىش جەريانىدا بېشىدىن كەچۈرگەنلىرىنى

ئوقۇيدىغان بولساق، بىر تەرەپتىن بۇ تېمىنىڭ ھەقىقەتەن مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالساق، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تېمىنىڭ ھەرگىزمۇ ئاسانلىقچە يورۇقلۇققا چىقىمىغانلىقىنى ۋە شۇنچىلىك ۋايىغا يېتىشىنىڭ ئوڭايلىقچە قولغا كەلمىگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئالىم بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ: بىر قانچە قېتىم قولغا قەلەم ئېلىپ، بىر قانچە قېتىم قەلەمنى قويۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇم. بارغانسېرى مەن قىزىقىۋاتقان تېمىنىڭ مۈشكۈل ۋە مۇرەككەپلىكىنى ھېس قىلدىم:

بىرىنچىدىن، بۇددىزم ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى سىستېمىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمغا توغرا كەلدى. بۇ ئۆز كىتابىمدا تىلغا ئېلىنغان دائىرىنىلا ئەمەس، بەلكى كىتابتا يېزىلمىغان، ئەمما مۇئەللىپ بىلىش زۆرۈر بولغان ناھايىتى كەڭ دائىرىنى بىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. قىسقا قىلىپ ئېيتقاندا، مېترائىزم، سۋائىزم، براخمانىزمدىن تاكى ھىندىستان، كوشان، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو، جەنۇبىي ۋە شەرقىي ئاسىيا بۇددىزم مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى بىلەن يېتەرلىك تونۇشماي، ئۇنىڭ بىر قىسمى بولغان غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتى توغرىسىدا قەلەم تەۋرەتكىلى بولمايتتى. بۇ ماڭا ئاساسەن ناتونۇش، غەيرىي ئىسلام ھادىسىسى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، مەن ئادەتتىكى كىتاب ۋە رەسىملىك ئالبوملاردا ياكى ھازىرقى تاشكېمىرلاردا بولمىغان ئۇزاق تارىخقا، ئاجايىپ گۈزەل قىممەتكە ئىگە بولغان شىنجاڭ بۇددا سەنئىتى نەمۇنىلىرىنى توپلىشىم لازىم ئىدى. مەن گېرمانىيە، ئەنگلىيە، رۇسىيە ۋە ياپونىيىدە ساقلىنىۋاتقان ياكى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان مۇنداق سەنئەت نەمۇنىلىرىنىڭ جۇلالىنىپ تۇرىدىغان رەڭدار رەسىملىرىنى يىغدىم. بۇ نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشنىڭ ئۆزىمۇ بىراقلا ھەل

بولدىغان ئاسان سودا ئەمەس ئىدى. چېچىلغان بۇ جاۋاھىراتلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىش، ئۇنىڭ بالدۇر - كېيىنكى، باشقا دۆلەت - رايونلاردىكى ئوخشاش تۈردىكى ۋارىيانتلىرى بىلەن سېلىشتۇرما سەنئەت جەھەتتىكى ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. بۇ يەنە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى قىيا رەسىملىرى، بالبال ۋە باشقا تەسۋىرى سەنئەت تارىخىدىن خەۋەردار بولۇشنى شەرت قىلاتتى.

ئۈچىنچىدىن، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ بۇددا سەنئىتى ئېلىنىزم (گرېك) مەدەنىيەت مەركەزچىلىرى، ئىران مەدەنىيەت مەركەزچىلىرى ۋە ھىندىستان مەدەنىيەت مەركەزچىلىرىنىڭ، بولۇپمۇ چەت ئەل ۋە جۇڭگونىڭ بۇ ساھەدىكى نوپۇزلۇق ئالىملىرىدىكى غەربىي ئىلمىي قاراشلارنىڭ قويۇق پەردىسى بىلەن قاپلانغان ئىدى. قانداقتۇر «غەربىي يۇرتتا ئەسلىدىن مەدەنىيەت بولمىغان»، «بۇ يەردىكى مەدەنىيەت ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن ھاسىل بولغان» دېگەن قاراشنى بېشىغا تاج قىلىپ كېيىپ يۈرەتتى. ئەلۋەتتە، بۇ تاجىدار قاراشنى شاتۇتدەك قايتا تەكرارلاپ قەلەم تەۋرەتكىلى بولمايتتى.

يۇقىرىدىكى ئۈچ مۈشكۈل ۋە مۇرەككەپلىكتىن كېيىن بۇ كىتاب يېزىلىشقا كىرىشكەندە يەنە ئىككى قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدىم. ئۇنىڭ بىرى، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى، دىنى ۋە مەدەنىيىتى بىرقەدەر ئۇنتۇلغان ياكى قايتا ئەسلەشكە يېتەرلىك ماجالى بولمىغان خەلققە بۇ تېمىنى قانداق بايان قىلىپ بېرىش ۋە يەتكۈزۈش ھەقىقەتەن بىر قىيىنچىلىق ئىدى. يەنە بىرى، كىتابتىكى قىستۇرما رەسىملەرنى كىتابخانلىرىمىزغا قانداق يەتكۈزۈش ئىدى...

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى ھەرگىزمۇ

ئوڭايلىقچە روياپقا چىققان ئەمەس. ئالىمنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى كۆپ قاتلاملىق مەزمۇنغا ئىگە كاتتا بىر ئىلمىي تېما. بۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي يۇرت ئىپتىدائىي تەسۋىرى سەنئەت ئەمۇنىلىرىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق بۇددىزم تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەھەللىي ۋە مىللىي ئاساسلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ۋە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى تەتقىق قىلىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم ئېتىقادى ۋە بۇددىزم ئەدەبىياتىغا ئائىت سەنئەت ئەمۇنىلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە تونۇشتۇرۇشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى ئىجتىمائىي رېئال تۇرمۇش ئىپادىلىرى ئۈستىدە ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى مۇزىكا، ئۇسسۇل، تىياتىر سەنئىتى تېماتىكىسىغا ئائىت رەسىملەر ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى تارىخىي ئىزنالار بىلەن ھەرخىل ژانىردىكى يازما مەنبەلەر ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ مانىزم دەۋرى يادىكارلىقلىرىنى مەخسۇس ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ دۇنخۋاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇددا مىڭ ئۆيلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى بايان قىلىشقا؛ غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ ئىسلام «غازات» چىلىرى ۋە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش ھادىسىسىگە يېقىنلاپ ئۆتۈشكە ۋە غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا ساقلانغان مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. روشەنكى، بۇ جەھەتتىكى ھەقىقىي ۋە دادىل ئىلمىي ئىزدىنىش شىنجاڭنىڭ پۈتكۈل سەنئەت تارىخىغا ئائىت مەنبەلەر بىلەن، جۈملىدىن ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا، شىمالىي ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا

تۈزلەڭلىكنىڭ بۇددىزم سەنئىتى تارىخى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. بۇ كۆپ ئەجىر - ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت، ئەلۋەتتە.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدا دۇچ كېلىدىغان يۇقىرىقىدەك مەسىلىلەرنى ئالدىن بايقاپ، ھەل قىلىش يوللىرىدا ئىزدەنگەچكە، بۇ بىر غايەت زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يېڭى تېمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاپ قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قىزىققۇچىلار دىققىتىگە سۈندى. پۈتكۈل كىتاب ئون ئۈچ باب بويىچە يېزىلغان بولۇپ، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىگە مۇناسىۋەتلىك 200 پارچىگە يېقىن قىممەتلىك سۈرەتلەر كىرگۈزۈلۈپ كىتابنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان.

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق بۇ كاتتا ئەسەر غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى يىرىك تەتقىقات بولۇش سۈپىتى بىلەنلا ئەمەس، ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيىتى ئۈستىدە ئۆز ۋارىسلىرى ئانا تىلىدا ئېلىپ بارغان مۇكەممەل سىستېمىلىق تەتقىقات ئىكەنلىكى، شۇنداقلا مەزمۇن قاتلاملىرىنىڭ روشەن، تېماتىكىسىنىڭ ئېنىق، پاكىتلىرىنىڭ ئەمەلىي، كۆز قاراش تەھلىللىرىنىڭ ئىلمىي، كەلتۈرگەن سىتات ۋە دەلىللىرىنىڭ پاكىتلىق ئىكەنلىكى بىلەن تۆۋەندىكىدەك ھەقىقىي ئىلمىي قىممەتلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن.

1. ئېنىق مەقسەتچانلىققا، پىكىر ئىزچىللىقىغا ئىگە نادىر

ئەسەر.

مەقسەتچانلىق ۋە پىكىر ئىزچىللىقى ئىلمىي ئەسەردە كەم بولسا بولمايدىغان ئامىل بولۇپ، بۇ ئامىل تەتقىقاتچىنىڭ تەتقىقات ئويىپىكىتىغا بولغان كۈچلۈك قىزىقىشى، قىزىقىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن مۇكەممەل چۈشەنچىسى ۋە شۇ

چۈشەنچە ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان غايىسى تۈرتكىسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئالىمنىڭ تاشكېمىر سەنئىتىگە قىزىقىشى ھەرگىزمۇ بىر - ئىككى يىللىق جەريان ئەمەس. ئۇنىڭ بالىلىقىدا باشلانغان بۇ زور قىزىقىش كېيىنكى كۈنلەردە مانا مۇشۇنداق زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىغا مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەرگەن ۋە بوران چىقسا ئېچىلىپ قالىدىغان بۇ قەدىمكى مەدەنىيەت قاتلىمى ھەققىدە ئەسەر ئالىمىشىشتىن بۇرۇن خاس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، خاس ئەسەر يېزىش ئىشتىياقى ۋە تارىخىي مەجبۇرىيەت ئېڭى بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ خىل مەجبۇرىيەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش، مەقسەتنى ئىلمىي ئۇسۇلدا يورۇتۇش ھەقىقەتەن جاپالىق ئەمگەك بولغاچقا، باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىم بىر قانچە قېتىم قولغا قەلەم ئېلىپ، يەنە قويۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولغان ۋە ئۆزى قىزىقىۋاتقان تېمىنىڭ مۈشكۈل ۋە مۇرەككەپلىكىنى ھېس قىلغانچە ئىرادىسى شۇنچە كۈچەيگەن. بۇ يولدا ئۇ نۇرغۇن ۋاقىت، زېھنىي كۈچ ۋە ئىقتىساد سەرپ قىلغان. بولۇپمۇ كىتابتىكى قىستۇرما رەسىملەرنى يىغىش، رەتلەش، قايتا رەسىمگە ئېلىش، مۇناسىۋەتلىك رەسىملەرنى چەت ئەللەردىن ئېلىپ كېلىش قاتارلىقلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دە باشتىن - ئاخىر تەكلىماكان قۇملۇقىنى مەركەز قىلىپ بىنا قىلىنغان تاشكېمىرلەرنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سەنئەت ۋە رەسىملەشكەن تاشكېمىر ھېكايىلىرىنىڭ مەزمۇنى، مەشھۇر رەسساملارنىڭ ھايات پائالىيىتى، ئىجادىيەت ئۇسلۇبى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى تەتقىقات ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا ئىلگىرى باشقىلار ئوتتۇرىغا قويغان مەزمۇنلار قايتا تەكرارلانماستىن، ئىجادىي پىكىرلەر، يېڭى نەزەرىيىۋى چۈشەنچىلەر ۋە ئىلمىي قاراشلار دادىللىق

بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلۇش ئارقىلىق يېڭى سەۋىيە يارىتىلغان .
2. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دە تاشكېمىر
سەنئىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەتراپلىق چوڭقۇر
شەرھىلەنگەن .

راستىنى ئېيتقاندا ، بىزدە تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ
قىممىتى ، ئۇنىڭ تۈرلۈك سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى ، ئۇنىڭ
دىيارىمىزدا ئۆزلىشىشى ، قويۇق مىللىي تۈس ئېلىشى ، شۇنداقلا
ئۇنىڭ تارىخى ھەققىدە سىستېمىلىق ، مۇكەممەل چۈشەنچىگە
ئىگە كىشىلەر ناھايىتى ئاز . تاشكېمىر سەنئىتى ھەققىدە
بىرقەدەر ئەتراپلىقراق بىلىمگە ئىگە بولغان ئالىملىرىمىز
تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىنى
يورۇقلۇققا چىقارماي ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەتكەنلىكى ،
كېيىنكىلەردە بۇ تېمىغا قىزىقىشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى
ئۈچۈن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات چوڭقۇرلاشمىدى .

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» يۇقىرىقى مەزمۇنلار
ئاساسىدا نۇقتىلىق مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ ، «ئۆزىنىڭ
ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى ، دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ئاساسىي
جەھەتتىن ئۇنتۇپ كەتكەن ياكى قايتا ئەسلەشكە يېتەرلىك ماجالى
بولمىغان خەلققە بۇ تېمىنى قانداق بايان قىلىپ بېرىش ۋە
يەتكۈزۈش» تىن ئىبارەت مۇشكۈل ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن
مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقالدى . بۇددىزم ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك
تاشكېمىر سەنئىتى بىناكارلىقى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق
ئىگىلەش يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ بەرگەننىڭ سىرتىدا
خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت باشلانمىسىنىڭ نەگە
تۇتۇشىدىغانلىقىنى ، بۇ مەدەنىيەت تارىخىنى ئۇنتۇپ قېلىشقا
بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى
بىناكارلىق ، ھەيكەلتاراشلىق ، رەسىمچىلىك ، ئۇسسۇل ،
مۇزىكا - تىياتىر قاتارلىق سەنئەت جەۋھەرلىرىنى كىم ئۈچۈن ،

كىم ياراتقانلىقى، ئۇلاردا كىملىرىنىڭ ئوبرازى، كىملىرىنىڭ ھەرىكەت رىتىمى ۋە مەنىۋى مېلودىيىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەنلىكى، بۇ مىسلىسىز جاۋاھىراتلارنىڭ كۈچلۈك ئىزناسى ۋە چاقناق شولسى ھازىر شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى داۋامىدا ئىپادىلەنگەن - ئىپادىلەنمىگەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرگە چۈشىنىشلىك توغرا جاۋاب بەردى. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ھەققىدە ستەيىن قاتارلىق چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرى ۋە ئېلىمىزدىكى بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ مەدەنىيەتتە «غەرب مەركەز»، «بارلىق مەدەنىيەت غەربتىن تارقالغان»، «غەربىي دىياردا ئەزەلدىن مەدەنىيەت بولمىغان»، «بۇددىزم جۇڭگو چېگرا رايونىدىكى ياۋايى مىللەتلەرنى ئاقارتتى»، «غەربىي يۇرتتىكى سەنئەت ھىندىستان بۇددىزمى، گرېك سەنئىتىدىن ئىبارەت»... دېگەنگە ئوخشاش كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ئىنتايىن بىمەنە سەپسەتلىرىگە ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق كۈچلۈك رەددىيە بەردى. بۇ كىتاب بۇ جەھەتتىكى نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنىڭ كۈچلۈك ئىلمىيلىككە ئىگە ئىكەنلىكى، مەدەنىيەتتە «غەرب مەركەز» قارىشىنى پاكىتلىق ماتېرىياللار ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلىيالىغانلىقى بىلەن كىشىنى ئىلھاملاندۇرىدۇ. شۇڭا بۇ كىتاب قايتا - قايتا ئوقۇشقا ۋە قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. كىتابتا يەنە، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى، «غەربىي يۇرت ئۇسلۇبى» ياراتقانلىقىدەك ئۆزگىچىلىكى، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ ھەم ئوبرازلاشتۇرۇلغان بۇددىزم دەستۇرى، ھەم دىنىي يېپىنچا ئاستىدىكى گۈزەل سەنئەت خەزىنىسى ئىكەنلىكى، سەنئەت خەزىنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەينى دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسىمچىلىك سەنئەتلىرىدىكى ئوبرازلىق تەپەككۈر ئۇسۇلىدىن

ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىش ئىقتىدارى ۋە سەنئەت قابىلىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، ئوبرازلاشقان بۇددىزم دەستۇرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەينى دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ ئالەمنى چۈشىنىش، ھادىسىلەرگە بولغان تونۇشىنى ئىپادىلەش، مەسىلىلەرگە قارىتا ئىنكاس قايتۇرۇش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى، ئەينى دەۋر دىنى مۇھىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغانلىقى چوڭقۇر تەھلىللەر ئاساسىدا چۈشەندۈرۈلگەن. تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ئوبراز - قىياپەتلەر، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراغ، پورتىت، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى، ئۇلاردىكى قويۇق يەرلىك تۈس ئالغان بەلگە - ئالامەت، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، چالغۇ - ئەسۋابلار، گۈل - گىياھ قاتارلىقلار ئارقىلىق تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خاسلىقى تېخىمۇ ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن. يۇقىرىقىلار ئالىمنىڭ كۆپ يىل كۆزىتىشى، تەتقىق قىلىشى، سېلىشتۇرۇشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئىجادىي قىممەتكە ئىگە مۇھىم تەتقىقات نەتىجىلىرى بولۇپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇر گۈزەل سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم نەزەرىيىۋى ئاساس بولالايدۇ.

3. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بۇددىزم دەۋرى ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق چۈشىنىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلىدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىنى يورۇتۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، ئۇزۇن يىل ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تۈزۈپ چىققان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى پروگراممىسى» ناملىق مۇھىم كۆرسەتكۈچىدە مەزكۇر پروگراممىنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى «بۇددىزم دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دا غەربىي دىياردا بۇددىزملىق سەنئەتنىڭ شەكىللىنىشىدىن تارتىپ تاكى

خارا بلىشىشىغىچە بولغان ئارىلىقتا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات ھادىسىلىرى ھەققىدىكى قىسقىچە ئۇچۇرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى. بۇ پروگرامما بۇددىزم دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يېزىپ چىقىشتىكى مۇھىم ئاچقۇچ بولۇپ، شۇ ئاچقۇچ بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، بىر پۈتۈن بۇددىزم دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يورۇقلۇققا چىقارغىلى بولاتتى. ئەمما، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارمىزنىڭ ماتېرىيال كۆرۈش مەنبەسىنىڭ چەكلىلىكى سەۋەبلىك بۇ ئاچقۇچ ھېلىمۇم ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىنى يوق. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئۇشبۇ پروگراممىنى تۈزۈپ چىققاندىن كېيىن، مۇشۇ پروگراممىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بويىچە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان بولسىمۇ، لېكىن يازغان ھەربىر پارچە كىتاب، ماقالە ئەسەرلىرىدە، شۇنداقلا قىسمەن شېئىرلىرىدا ئاشۇ پروگراممىدىكى تېزىسلىق بايانلارنى كېڭەيتكەن ئاساستا ئەسلىتىپ ئۆتۈشنى ھەرگىزمۇ نەزىرىدىن ساقىت قىلغان ئەمەس. بىز ئالىمنىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق كىتابىنىڭ ئالتىنچى باب «غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىلىرى» دىكى «بۇددىزم تېمىسىدىكى ئاساسلىق پېرسۇناژلار»، «بۇددىھا قىسمەتلىرى» دىن ئۈلگىلەر»، «بۇددىھانىڭ يارالمىش ھېكايىلىرى» دىن ئۆرنەكلەر» دېگەن مەزمۇنلار بىلەن، يەتتىنچى باب «غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى رېئاللىزم تېمىلىرى» دىكى «دىنىي سەنئەتتىكى رېئاللىزم تېمىلىرى»، «تېۋىنغۇچىلار، ساخاۋەتچىلەر ئوبرازىدا بىۋاسىتە ئىپادىلەنگەن رېئاللىزم مەسىلىسى»، «بۇددىھا يارالمىش ھېكايىلىرى» بىلەن «بۇددىھا قىسمەتلىرى» دە گەۋدىلەنگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلەرنى، «يىپەك يولى ئالاقىلىرى ۋە يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋىغى مەدەنىيىتى — رېئاللىزمىنىڭ بۇددىھا سەنئىتىدىكى

ئىپادىلىنىشى» دېگەن مەزمۇنلارنى تەپسىلىي مۇلاھىزە قىلىپ ئوقۇپ چىقىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىن تىپىك بۇددىزم دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنىڭ روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدە رەسىم سەنئىتى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «رەسساملق سەنئىتى ماكان خاراكتېرلىك، تۇرغۇن ھالەتتىكى شەكىل ھاسىل قىلغۇچى سەنئەتنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ ئىككى ئۆلچەملىك تەكشى يۈزە ئۈستىگە سىزىق، شەكىل، بويلاق ۋاستىسى بىلەن كونكرېت ۋە ئىندىۋىدۇئاللاشقان ئىنسان ئوبرازى بىلەن جانلىق مەنزىرىنى سىزىش ئارقىلىق رېئال تۇرمۇشنى ۋە سەنئەتچىنىڭ بەدىئىي قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك غايىسىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ، كۈچلۈك مەنىۋى تەسىر ۋە ئېستېتىك تەسىر قوزغايدۇ»^①. شۇ سەۋەبلىك «مىڭ ئۆي» لەرگە سىزىلغان تام رەسىملىرىنى ھېكايىلەشتۈرۈپ چىقىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئاجايىپ زور ئىلمىي قىممىتى بولغان بەدىئىي ئەسەرنىڭ ھېكايەت لىنىيىسىنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بولغان چۆچەك، رىۋايەتلەردە كۆپىنچە ھاللاردا ئادىل پادىشاھقا ئىنتىلىش، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئىزچىللاشقان. بىز مەيلى قايسى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان شۇ خىل ئەسەرلەرنى ئوقۇيدىغان بولساق، يۇقىرىقىدەك گۇمانزىملىق ئىدىيىلەر

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 308 - بەت.

تەسىرىدىن قايىللىقىمىزنى بىلدۈرىمىز. چۈنكى ئاشۇنداق ھېكايەت لىنىيىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئادەملەرنى تەلىم - تەربىيىگە ئىگە قىلىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە ئايلانغان ئەمەسمۇ؟

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دە: «بۇددىھا يارالمىش ھېكايىلىرى» دىكى بىر قىسىم رەسىملەرنىڭ مەزمۇنىنى ھېكايەتلەشتۈرۈش ئارقىلىق، بۇددىزم دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تام رەسىملىرىدىكى ئىپادىلىنىشلىرىنى ئەينەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. مەسىلەن: «شاھزادە قالىامقارا ۋە پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت»، «ئىككى تېگىن ھېكايىسى» قاتارلىق ناملار بىلەن مەشھۇر بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەر — «شاھزادىنىڭ ئۆزىنى يولۋاسقا يەم قىلىشى» مەزمۇنى بىرقەدەر مول، يېتىپ كېلىشى تولۇق، تەلىم - تەربىيە مەزمۇنى ئۆزگىچە ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۇددىنىڭ ماھايانا مەزھىپى (بۇ مەزھەپ كىشىنى كۆپلەپ جەلپ قىلىپ، رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىمۇ، بارلىق جانلىقلارنىمۇ ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزۇشنى تەرغىپ قىلىدىغان، باشقىلارغا ئىچ ئاغرىتىدىغان ۋە ھېسداشلىق قىلىدىغان خىسلەتلەرنى يىتىلدۈرۈشنى، يامان ئىشلارنى قىلماي، ياخشى ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى، ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىلەرگىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئويغانغان، ئاڭلىق ئادەمنىڭ ئۈچ مۇھىم ئەخلاق ئىدىيىسى دەپ قارايدۇ. ئا) گە ئائىت ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ تىپىك نامايەندىلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇددىزم دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تېگىشلىك ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. بۇ ئەسەر مەزمۇن جەھەتتە كىشىنى جەلپ قىلىدىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ ھېكايەت لىنىيىسى قىزىل «مىڭ ئۆي» لىرىدىكى 8 - ، 38 - كېمىرلەرگە «شاھزادىنىڭ ئۆزىنى

يولۋاسقا يەم قىلىشى» دېگەن ۋارىيانتتا سىزىلغان. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن بۇ رەسىمنى قايتا - قايتا كۆزىتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ «ئىككى تېگىن ھېكايىسى» نىڭ تاشكېمىر سەنئىتىدىكى ۋارىيانتىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. بۇلاردىن باشقا يەنە ئالىم «مىڭ ئۆي» تام رەسىملىرىدىكى «ساخاۋەتچى پادىشاھنىڭ كۆزىنى سەدىقە قىلىشى» (قىزىل تاشكېمىر 17 - كېمىرگە قاراڭ) ، «پادىشاھ ساردونىڭ ئۆز قولىنى مەشئەل قىلىشى» (قىزىل 8 - ، 17 - تاشكېمىرىدە ساقلىنىپ قالغان) ، «پادىشاھ سېبىنىڭ كەپتەرنى قۇتقۇزۇشى» (بۇ ھېكايە كۆپلىگەن كېمىرلەردە، جۈملىدىن قىزىل 17 - ، 38 - كېمىرلىرى بىلەن تۇيۇق 44 - كېمىرىدە، دۇنخۇاڭنىڭ دەسلەپ سىزىلغان تام رەسىملىرى ئۇسلۇبىدىكى 254 - كېمىرىدە سىزىلغان) ، «تومىسنىڭ لەھەڭ بولۇپ جاراھەتنى داۋالىشى» (بۇ ھېكايە ئېپىزوتلىرى قىزىل 17 - ، 38 - كېمىرلىرى تورۇسىغا سىزىلغان) ، «مەرۋايىت سۈزۈش» (بۇ كۆپ ۋارىيانتلىق ھېكايىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا پۈتۈن خەلقنى ئەڭ قىممەتلىك مەرۋايىت - گۆھەرلەرنى سەدىقە قىلىش بىلەن قۇتۇلدۇرۇشقا بەل باغلىغان شاھزادىنىڭ پۈتۈن قايتا - قايتا تۇغۇلغان ۋاقتلاردىكى ئۆمرىدەك ئۇزۇن ۋاقىت كەتسىمۇ، دېڭىز سۈيىنى يۆتكەپ، ئىچىدىن مەرۋايىت خەزىنىلەر ئېلىپ، خەلققە سەدىقە قىلىشقا بەل باغلىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. قىزىل 14 - كېمىرگە سىزىلغان بۇ رەسىم 114 - كېمىردە باشقا ۋارىيانتتا ئىپادىلەنگەن. تۇرپان تۇيۇق مىڭ ئۆيلىرىگە سىزىلغان «شاھزادىنىڭ دېڭىزغا كىرىپ مەرۋايىت سۈزۈشى» [善友太子入海求珠] دېگەن تام رەسىم ئۇنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ) ، «مايمۇن پادىشاھنىڭ ھېكايىسى» (قىزىل 69 - ، 38 - ۋە باشقا كېمىرلەرگە سىزىلغان) ، «پىلنىڭ ئۆز گۆشىنى ساخاۋەت قىلىشى» (بۇ

ھېكايە قىزىل 8 - ، 17 - كېمىرلەرگە سىزىلغان) ،
«توشقاننىڭ ھېكايىسى» (قىزىل 8 - ، 14 - كېمىرلەرگە
سىزىلغان) ، «كەپتەرنىڭ ھېكايىسى» (قىزىل 17 - كېمىرگە
سىزىلغان) ، «دۆلدۈل ھەققىدە ھېكايە» (قىزىل 14 -
كېمىرگە سىزىلغان) ، «ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى»
(قىزىل 100 - كېمىرگە سىزىلغان) . . . قاتارلىق قىممەتلىك
رەسىملەرنىڭ ھېكايەتلىك شەكلىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۇ
خىل رەسىملەرنىڭ تاشكېمىر رەسىملىرىنىڭ ئۆزىدە
جەمغىرلىگەن ئاجايىپ مول بەدىئىي مەزمۇنلارنى چۈشىنىشلىك
ھالدا كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئىگە
قىلغان. بۇ بىر تەرەپتىن بۇددىزم دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتىنىڭ تاشكېمىر سەنئىتىدە ئىپادىلىنىشىنى تەتقىق
قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەربىي يۇرت
تاشكېمىر سەنئىتى رەسىملىرىنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى
ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىك رولىنى
ئوينايدۇ.

4. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» بۇددىزمىنى ئەڭ
چۈشىنىشلىك يوللار بىلەن بايان قىلغان، تۇنجى قېتىم يېزىلغان
بۇددىزم تېمىسىدىكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ نادىر
ئۆلگىسى.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، بۇددىزم ھەققىدە
ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇرچە تەتقىقات ماقالىلىرىنىڭ
زور كۆپچىلىكىدە بۇددىزمنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ باشقا
ئەللەرگە تارقىلىش يوللىرى قاتارلىقلار قىسقىچە شەرھلەنگەن.
ئەمما بۇددىزمنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى، ئۇنىڭدا شەكىللەنگەن
ئىككى مەزھەپ (بۇددىزمدا ھىنايانا، ماھايانادىن ئىبارەت ئىككى
مەزھەپ شەكىللەنگەن — ئا) نىڭ خاسلىقلىرى . . . قاتارلىقلار
ھەققىدە ھېلىغىچە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغان

ئىدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن غەربىي يۇرت بۇددىزمغا بېغىشلىغان بۇ قىممەتلىك ئەسىرىدە بۇددىزم تەتقىقاتىدىكى بۇ خىل بوشلۇققا خېلىلا مۇستەھكەم ئاساس سالغان. بۇددىزمنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى بولغان «ئازاب، سەۋەب، خالاس، يول» دىن ئىبارەت «تۆت ساتيا» نىڭ مەنىلىرى ھەققىدە ۋە «خالاس بولماقلىق»، «يول تۇتماقلىق»، «توغرا زېھىن»، «توغرا تەپەككۈر»، «توغرا سۆز»، «توغرا پائالىيەت»، «توغرا ياشاش»، «توغرا پەرق ئېتىش»، «توغرا ئەقىدە»، «توغرا ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇش» قاتارلىقلار ھەققىدە قىسقىچە، ئەمما تولۇق چۈشىنىشلىك مەلۇمات بەرگەن. ھىنايانا ئىلاھىيەتچىلىرى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ھەممە شەيئى بىقارار»، «ھەممە شەيئىدە مەنمۇ بار»، «نىرۋانا خىلۋەتدار» دىن ئىبارەت «بۇددىزمنىڭ ئۈچ ئۆلچىمى» نى تەبىرلەشتۈرگەن. ئالىم ئۆز كىتابىدا يەنە بۇددىزم تەتقىقاتىدا سەل قارالغان مۇھىم بىر تەرەپ — ماھايانا مەزھىپى بىلەن ھىنايانا مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى تەتقىق قىلىپ چىقىپ، چۈشىنىشلىك يوللار بىلەن كۆرسىتىپ مۇنداق يازىدۇ:

بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك نەزەرىيىسى ۋە ئۆزىنى تەربىيەلەش ئەمەلىيىتى جەھەتتە كۆرۈنەرلىك پەرقلەرى بولغان. بۇ پەرقلەر قۇلدارلىق ئىگىلىكى تۈزۈمىدىن فېئودالىزمغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي پەرقلەر بىلەن نوقۇل ھىندىستاننىڭ مەھەللى ئېتىقادىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا سىنكرېتىزمغا ئۇچرىغان خەلقئارا تەسىرلەر تۈپەيلىدىن تەدرىجىي دىن ئىسلاھاتى سىياقىدا مەيدانغا كەلگەن.

ھىنايانا بىلەن ماھايانا بۇددىزمىدىكى ئاساسىي پەرقلەر مۇنداق:

بىرىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى ساكيامونىنى ھەقىقىي دىن ئۈستازى، تولۇق ئويغانغان ئادەم، ئۇ بىردىنبىر بۇددىھادىن

ئىبارەت دەپ قارايدۇ. ماھايانا بۇددىزمى ساكياموننىنى
ئىنسانلىقتىن ھالقىغان زات، ئىقتىدار ۋە پاراستى كامىل ئىلاھ
بولسىمۇ، ئۇ بىردىنبىر ئەمەس. ئۈچ ئۆتكۈ (ئۆتمۈش،
كەلگۈسى، ھازىر) بىلەن ھەممە ئىقىلملاردا يەنە چەكسىز
بۇددىھالار بار. ئامتابا (阿弥陀佛)، دورىگەر بۇددىھىھا
(بھاشاجياگۇرا 药师佛)، چىراغچى بۇددىھىھا (ديپامكارا 燃灯佛)،
مايتىرى (弥勒佛) قاتارلىقلار پۈتكۈل ئالەم كۈچ -
قۇدرىتىنىڭ نامايەندىسى. ئەڭ ئالىي بۇددىھىھا ھەقىقىي يول ئۈچۈن
ئالەمگە كەلگەن تاتھاگاتا (Tathagata، 如来佛) بولۇپ،
ساكياموننى دەل ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ.
ئىككىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى بۇددىھالىق مۇقامىغا
ئېرىشىپ، ئالەم ئازابلىرىدىن خالاس بولماقنى تەرغىب قىلسا،
ماھايانا بۇددىزمى بۇتساتتۋا (buthisattva) روھىنى تەشەببۇس
قىلىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى بارلىق جانلىقلارنى ئازاب دېڭىزىدىن
قۇتقۇزۇشنى ئىزدەيدىغان تولۇق ئويغانغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى
بۇتساتتۋا ھېسابلايدۇ. ماھايانا بۇددىزمى بارلىق خۇمار -
ھەۋەسلەردىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، نېرۋاناغا چىقىپ، سانسارا
ئازابىدىن قۇتۇلغان ئارخات (阿罗汉) تەمىنلىگۈچى
دەرىجىسىنى تەشەببۇس قىلغان ھىنايانا بۇددىزمىنى ئۆز غېمىدىلا
بولغانلىق دەپ ئەيىبلەپ، ئارخاتلىقتىن يۇقىرى بولغان
بۇددىھالىق دەرىجىسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە بۇ دەرىجىگە
ئېرىشمەكتىن بۇرۇن بۇتساتتۋا مۇقامىغا ئېرىشىش لازىملىقىنى
تەۋسىيە قىلىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى كۆپلەپ كىشىنى جەلپ
قىلىپ، رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىمۇ، بارلىق
جانلىقلارنىمۇ ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزۇشنى تەرغىپ قىلىدۇ.
كىشىلىككە سەل قاراشتىن، كىشىلىككە ھامىيلىق قىلىشقا
ئۆتۈش بۇددىزم قاراشلىرىدىكى چوڭ بۇرۇلۇشنى ئىپادىلەيدۇ.
بۇ ماھايانا بۇددىزمىدا دىنىي ئەخلاقنىڭ سالماقلىق ئورۇن

تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى باشقىلارغا ئىچ ئاغرىتىش ۋە ھېسداشلىق قىلىشنى، يامان ئىشلارنى قىلماي، ياخشى ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى، ئۆزىگىمۇ، ئۆزىگىلەرگىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئويغانغان ئاڭلىق ئادەمنىڭ ئۈچ مۇھىم ئەخلاق ئىدىيىسى دەپ تەلەپ قىلىدۇ.

ئۈچىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس سۈبېكت يوق بولسىمۇ، ئوبېيىكتىپ دۇنيا مەۋجۇتتۇر دېگەن «ھەممە مەۋجۇت» پەلسەپىسىگە ئاساسلانغان بولسا، ماھايانا بۇددىزمى سۈبېكتىمۇ، ئوبېيىكتىمۇ ھەر ئىككىسى قۇرۇق (我法两空) دېگەن سونياتا (空) پەلسەپىسىگە ئاساسلانغان. ماھايانا ھەممە شەيئىلەر ساختا كۆرۈنۈش بولۇپ، ماھىيەتتە يوقتۇر (قۇرۇق) دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى «مەنى قىلماق، ئىستىقامەتتە ئولتۇرماق، زېھىن قىلماق» دىن ئىبارەت ئۈچ بىلىمنى تەشەببۇس قىلسا، ماھايانا بۇددىزمى ئۇنى كېڭەيتىپ ۋە ئۆزگەرتىپ «ئالتە كىچىك» (六度 paramita) نى تەشەببۇس قىلىشتى. ئۇ تۆۋەندىكىچە:

ساخاۋەت (布施) — تەلەپ قىلغۇچىغا ئۆزىنىڭ جىسمانىي كۈچى، ئەقلىي كۈچى ۋە مالىيە كۈچى بىلەن ئايانماي پىداكرانە ياردەملىشىپ، نامراتلارنى دۇنيا ئازابىدىن قۇتقۇزۇش؛

پەرھىز (持戒) — بۇددىزم مەنى قىلغان ھەممە نەرسىدە پەرھىز قىلىش؛

تاقەت (忍辱) — ھەر قانداق كېلىشمەسلىككە يولۇققاندىمۇ دىلى ئاغماي، رەڭگى سارغايماي تاقەت قىلىش؛ پىداكارلىق (进精) — ئوت دېڭىزى، تىغ زەھىرىگە يولۇقسىمۇ، «ئاۋامنى ئازابتىن قۇتقۇزۇش» يولىدا پىداكرانە ئىلگىرىلەپ، چېكىنمەسلىك؛

ئىستىقامەت (禅定) — يالغۇز ئۆزىنى پاكلاشتۇرۇش
ۋاستىسى بولماي، ئىلاھىي ئىقتىدارغا ئېرىشىش يولى.
ئىستىقامەتنى خىلۋەتتە ئولتۇرۇپ تىرەن خىيال سۈرۈش بىلەن
ئەمەس، بارلىق جانلىقلار ئارىسىدىكى ئەستايىدىل پائالىيەتكە
ئايلىنىدۇرۇپ ئورۇنداش؛

ئەقىل يۈرگۈزۈش (智慧) — يالغۇز ئالەمنىڭ
قۇرۇقلۇقى ئۈستىدىكى ئويلىنىش بىلەن چەكلەنمەي، مۇھىمى
دۇنيا كىشىلىرىنى ئازاب دېڭىزىدىن ئۆتكۈزۈشتىكى
ئاسانچىلىقلارنى ئويلىنىشقا قارىتىش.

«بۇ ئالتە كىچىك — سادىپارامىتا» ئازاب دېڭىزىدىن
ئۆتۈشتىكى ئۆتكەل دېيىلگەن. بۇ ماھايانا بۇددىزمنىڭ دىنى
پەلسەپە بىلەن بىللە يەنە دىنى ئەخلاقنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى،
ئۆز ئەقىدىلىرىنى ئاز ساندىكى راھىبلارغا ئەمەس، پۈتۈن
بۇددىزم ئېتىقادىدىكى كەڭ جامائەتچىلىككە قاراتقانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇلار بارلىق بۇددىزم ئېتىقادچىلىرىنى «بۇتساتۋا»
دەپ قارىدى. ئۆز ئىدىيىلىرىنى «بۇتساتۋا ئىدىيىسى» دەپ
ئاتاشتى. ماھايانا بۇددىزمى ئۆز قاراشلىرى ۋە تەشەببۇسلىرىغا يارىشا
بىر يۈرۈش نوم - سوترا كىتابلار تۈزۈپ چىقىشتى. . . .

5. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دە دىيارىمىزنىڭ
بىباھا ئەڭگۈشتىرى بولغان تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ۋەيرانچىلىققا
يۈزلىنىش جەريانى تارىخىي يوسۇندا خۇلاسىلەنگەن. بۇ ھەقتە
ئېلىمىزدىكى تەتقىقاتچىلار ۋە چەت ئەللىك ئىلىم ئەھلىلىرى
خېلى كۆپ ماقالە - ئوبزورلارنى ئېلان قىلىپ، تاشكېمىر
سەنئىتىنىڭ خاراب بولۇش سەۋەبلىرىنى سىرتقى ئەللەرگە
ئېلىپ كېتىش، قوغداش، باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ياخشى
بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرگە يىغىنچاقلاپ كۆرسەتكەن
بولسا، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن بۇ مەخسۇس
ئەسىرىدە بۇ مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ۋەيرانچىلىققا يۈزلىنىش

سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكىدەك نۇقتىلاردا پاكىتلىق ماتېرىياللار بىلەن ئېنىق شەرھىلەپ كۆرسىتىدۇ ۋە مۇنداق يازىدۇ:

(1) ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۈزۈلۈشى بىلەن يۈز بەرگەن خارابلىشىش.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ خارابلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن بىرىنچى ئامىل بۇ خىل ئويىپىكتلار جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي ھايات كاتېگورىيىسىدىن چىققانلىقى بىلەن، بۇ خىل ئويىپىكتلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدىن مەھرۇم بولغانلىقى ھېسابلىنىدۇ.

(2) تەبىئەتنىڭ ئاپەت سېلىشى بىلەن يۈز بەرگەن خارابلىشىش.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ خارابلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر ئامىل سۇ يالاپ كېتىش، ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن يەر تەۋرەش، بوران - چاقماق قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەردىن ئىبارەت بولغان. فون لېكوك تۇرپان قاراقوچۇ — ئىدىقۇتتا تېپىلغان بىر كىتاب ھۇجرىسىدىكى كىتابلارنىڭ نەملىشىپ، قولغا ئالغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى يازغاندا «غايەت چوڭ بىر گۆھەر خەزىنىسى بۇ يەردە غايىب بولدى» دېگەندى. ھازىرمۇ كۇچار قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى تاغ ئېغىزىغا ياسالغان قىزىل سۇ ئامبىرىدا سۇنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى بىلەن خارابلىشىش جەريانىنى تېز لەشتۈرمەكتە!

(3) ئۇرۇش، بولۇپمۇ «غازات» ئۇرۇشلىرى بىلەن يۈز بەرگەن خارابلىشىش.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنىڭ خارابلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مۇھىم بۇزغۇنچى ئامىل ئۇرۇش، بولۇپمۇ «غازات» ئۇرۇشنىڭ ھالاك قىلغۇچى زەربىسىدىن ئىبارەت بولغان. فون لېكوك «جۇڭگو تۈركىستاندا ساقلانغان گۆھەرلەر» ناملىق كىتابىدا ئىدىقۇت ئەتراپىدىكى بىر دېھقاننىڭ

تام ئارىسىدىن بىر ھارۋا توشقىدەك كونا قوليازمالارنى تېپىۋالغانلىقىنى، بىراق موللامنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، دەرياغا تاشلىۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەن، دەپ يازىدۇ. دېھقاننىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قول يازمىلارنىڭ سەھىپىلىرى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن، ھەرخىل رەڭدار رەسىملەر بىلەن بىزەلگەن. تۇرپان، كۇچار تاشكېمىرلىرىدە ئاتايەن سامانغا ئوت يېقىپ ئېسىلاپ تام رەسىملىرىنى قارايتىۋېتىش ھادىسىلىرى يۈز بەرگەن. لېككىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يەردىكى كىشىلەر ئىدىيىسىدە رەسىمدىكى ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ كۆزى بىلەن ئاغزىنى ئويۇۋېتىش لازىم، بولمىسا ئۇ كېچىلىرى تىرىلىپ، ئادەم، ھايۋان ۋە زىرائەتكە زىيانكەشلىك قىلىدۇ، دېگەن قاراش ساقلانغان. بۇ ئىدىيىلەر ھېلىمۇ تۈزىتىلگىنى يوق.

(4) نادانلىق ۋە نامراتلىقنىڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىشى بىلەن يۈز بەرگەن خارابىلىشىش.

شىنجاڭدا مەدەنىيەت ئاسارەتلىرىنىڭ خارابىلىشىشىغا سەۋەب بولىدىغان يەنە ئىككى ئامىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ بىرى «كونا ئوغۇت» يىغىش، ياغاچ ماتېرىياللىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بولسا (ياغاچ ماتېرىياللىرىنىڭ قىسلىقى سەۋەبىدىن، ئىلگىرى ئەمەلدار - بايلار ئادەم ياللاپ بۇددا ئېھراملىرىغا تەۋە كۆپلىگەن ياغاچ - تاشلارنى ئەكەتكەن. ئادەتتىكى ئاھالە ئىچىدىمۇ بۇ خىل ئېگىز ياغاچ - تاشلارنى يۆتكەپ كېتىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇرغان. نەتىجىدە تاشكېمىرلەر ئىلگىرىكى پەلەمپەي، سىرتقى كارىدور تۈزۈلمىسىدىن، تۈز يەرگە ياسالغان ئېھراملار لىم - تۈۋرۈكلىرىدىن مەھرۇم بولغان). ئۇنىڭ يەنە بىرى، «گۆھەر ئىزلەش»، «گۆرگە ئوغرىلىققا چۈشۈش» تىن ئىبارەت.

(5) چەت ئەل ئېكىسپىدىتسىيىچىلىرىنىڭ يۆتكەپ كېتىشى بىلەن بولغان خارابىلىشىش.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» نىڭ خاراكتېرىغا سەۋەب بولغان ئاخىرقى ئامىل سۈپىتىدە چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىدىن سېۋىن ھىدىن، ستەين، گرونۋىدل، فون لېكوك، ئوتانى، پېللىئوت قاتارلىقلارنىڭ غەربىي يۇرتتا ئېلىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيىلىرىدىن قىسقا مەلۇمات بېرىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك يادىكارلىقلىرىمىزنى ئۆز ئورنىدىن يۆتكەپ مەملىكىتىگە ئېلىپ كېتىپ، بۇ خىل گۆھەرلەر ئارقىلىق ئۆز ئىلىنىڭ مۇزېيلىرىنى گۈللەندۈرگەنلىكىنى يازدۇ.

ئالىم يۇقىرىقى نۇقتىلار ئۈستىدە توختىلىپ، چوڭقۇر ھاياجان بىلەن: «بىز يىپەك يولىدا بىر قانچە قاتلام سىنىكرىتىك مەدەنىيەت ئوتۇقلىرى ئۈستىدە يەنە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە مەدەنىيەت قاتلىمى پەيدا قىلغان بۇ سەنئەت مۆجىزىلىرى بىلەن ئۇچراشماي تۇرۇپ، يىپەك يولىنى قايتا ئېچىش بىناكارلىقىغا قانداق ئۇل قويالايمىز؟» دەيدۇ. كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان تەسىرلىك خىتابى ئارقىلىق ئۆز ۋارىسلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا يىراقلىشىۋاتقان بۇ تېمىدىكى پارقىراپ تۇرغان گۆھەرلەرنى كۆرسىتىپ، ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى سەنئىتىگە ۋە باشقا «مەركەز» لىك رولىنى ئويناۋاتقان ئالاھىدىلىكلەرگە سېلىشتۇرۇپ بېقىشقا ئۈندەيدۇ.

6. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» مۇكەممەل قۇرۇلمىغا ئىگە.

ھەرقانداق بىر ئەسەردە قۇرۇلما بولىدۇ. قۇرۇلمىنىڭ مۇكەممەل بولۇش - بولماسلىقى شۇ ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىش - چىقماسلىقى، ئىپادىلىمەكچى بولغان تېمىنى راۋان، چۈشىنىشلىك يورۇتۇپ بېرىش - بېرەلمەسلىك بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» مۇكەممەل

قۇرۇلما ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان پىكىرنى رەتلىك ۋە سىستېمىلىق ھالدا ئوقۇرمەنلىرىگە يەتكۈزۈپ بېرەلگەنلىكى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ئۈلگە. كىتاب ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالىمنىڭ مۇشۇ كىتابنى يېزىش جەريانىغا ئائىت 44 پارچە قىممەتلىك رەسىمدىن باشقا 13 باب ۋە مۇقەددىمە، خاتىمىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، كىتاب مەزمۇنىغا ماس ھالدا ئاخىرىدا سوغدىلار ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقى ۋارىسلىرى توغرىسىدا بىر پارچە ئىلمىي ماقالە بېرىلگەن. ھەرقايسى بابلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ماۋزۇلار كىچىك بۆلەكلەر ئارقىلىق بايان قىلىنغان. ھەرقايسى ماۋزۇلاردىكى خاس تېمىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان 161 پارچە قىممەتلىك رەسىم كۈچلۈك پاكىتلىق رولىنى ئويناپ، كىتاب مەزمۇنىنىڭ قايىللىق كۈچىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ كىتابى ئارقىلىق غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن خاراب بولغان ماددا ھالىتىنى ئۇنىڭ ھەقىقىي روھىي قۇدرىتى بىلەن ھەقىقىي چىن تەسۋىرىدە ئۆزىنىڭ قان - تەرى ئارقىلىق قايتا تىكلەپ چىقتى! يوقىتىۋېتىلگەن، ئۈزۈۋېتىلگەن سەنئەت تارىخىنى مەنىۋى جەھەتتىن ئەسلىگە كەلتۈردى. غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى دىنىي ئىسكەنجە ۋە ئىلاھىيەت چۈشەنچىلىرىدىن ئازاد قىلىپ، ئۇنىڭ خاس سەنئەتلىك قىممىتىنى ئەلگە نامايان قىلدى. ئالىمنىڭ بۇ جەھەتتىكى مېھنىتى، كىتابنىڭ بۇ جەھەتتىكى قىممىتى مۆلچەرلىگۈسىز دەرىجىدە قىممەتلىك. بۇ نۇقتىنى كىتابنى ئەستايىدىل ئوقۇساق ئاندىن بىلىمىز، ئەلۋەتتە.

[ئەسكەرتىش: بۇ بابنى يېزىشتا ئەمەت دەرۋىشىنىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» نىڭ قىممىتى» ناملىق ماقالىسىدىن پايدىلىنىلدى.]

توققۇزىنچى باب

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتى

— تۆت تادۇ ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىغا نەزەر

يالغۇز ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ زور تەسىرلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەسىرداش مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ھەر تەرەپتىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تۈرك ئېرپاننى، ئىلىمنى، تېبابەتچىلىكىنى ئاسيادا ئۇيغۇرلار مۇھاپىزەت قىلدى.

— دوكتور ئا. سۈھەيىل ئۇنۋەر

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىن ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى جەريانىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كۆپلىگەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى»، «ئېمپىدوكىل بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ قارشىدىكى ئومۇملۇق ۋە ئالاھىدىلىكلەر توغرىسىدا»، «ئەلقانۇن فىت تىب» ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى — ئىبن سىنا»، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلرىنىڭ ئەڭ

قەدىمكى تۆت زات قارشى توغرىسىدا» . . . قاتارلىق ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىخى ھەققىدە سىستېمىلىق بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1984 - يىلى ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى» ناملىق ماقالىسى ئۇيغۇر تېبابەت تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىرىنچى بولۇپ پايدىلىنىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ قالدى.

ئالىمنىڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك تۆھپىسى — ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى تۆت تادۇ (تۆت ماددا — ئوت، سۇ، تۇپراق، ھاۋادىن ئىبارەت) ھەققىدە مۇكەممەل بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدۇر. ئۇ بىز يۇقىرىدا ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماقالىلىرىدا ۋە «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق كىتابلىرىدا تۆت تادۇ ئۇقۇمىنىڭ ھەرگىزمۇ يېقىنقى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى ئۇزاق تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتلار ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تۆت تادۇ ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئالىمنىڭ تەتقىقاتىنىڭ سېغىلىشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ تەتقىقاتىدىن ئۆزگە مەنبەلەر چوڭقۇرلۇققا ئىگە بولالمىغان. تۆۋەندە بىز ئالىمنىڭ مەخسۇس تۆت تادۇ ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆز قاراشلىرىمىز بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تۇرۇپ كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئارقىلىق ئۇنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتىغا باھا بېرىپ ئۆتىمىز.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئانىمىزلىق كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۆت تادۇ ئۇقۇمى زامان - زامانلاردىن بېرى ئىزچىل داۋاملىشىپ مەيلى شامان، مەيلى مانى، مەيلى بۇددا ۋە مەيلى ئاتەشپەرەسلىك ۋە ھەتتا ئىسلام دىنى مۇھىتىدا

بولسۇن، ھامان ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ كەلگەن بولسىمۇ،
لېكىن ئۇنىڭ سىستېمىلىق، قايىل قىلارلىق ھالدا ئىلىم
سۈپىتىدە روياپقا چىقىشى قاراخانىيلار دەۋرىدىلا يېتۈك
ئەللامەلەردىن بولغان فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس
ھاجىپلار تەرىپىدىن تاماملاندى.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن بايقالغان تۆت ماددا —
تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت دەسلەپتە بىر پۈتۈن ئىنسان ھاياتى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشتەك ئالاھىدە تەرەپلىرى ئارقىلىق
مۇھىم بىر ئېتىقاد ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ ئۇلۇغلىنىپ، يازما ۋە
ياكى تەسۋىرىي سەنئەت ئەسەرلىرىدە تەسۋىرلەنگەن بولسا،
كېيىنچە تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە مەۋجۇداتلارغا، جۈملىدىن
ئىنسانلارنىڭ بارلىققا كېلىشى، ھاياتلىق پائالىيەتلىرى،
ساقلىق - كېسەللىك ئەھۋاللىرىغا چەمبەرچاس باغلىنىپ،
ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىنىڭ مەركىزىي
مەزمۇنلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ھەقىقەتەنمۇ تۆت چوڭ ماددا
ئىنسانلار تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. قۇياش (ئوت)
تەبىئەتنى قىزىتىش، نۇر بېرىش ئارقىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى
ئۆستۈرىدۇ. ئاشلىق ۋە دانلارنى پىشۇرىدۇ. بۇنى ئىنسانلار
ئىستېمال قىلىدۇ. ھاۋا بولسا پايدىلىق تەركىبى بىلەن
ئىنساننىڭ نەپەسلىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. كونا
بۇخاراتلارنىڭ ئورنىغا يېڭى ھاۋا بېرىپ، روھنى ئۇلغايتىدۇ.
سۇ بولسا، ئىنسان تۈزۈلۈشىنىڭ ئاساسىي ماددىسى بولۇپ،
ئۇنىڭسىز ئىنساننى قىياس قىلىش مۇمكىن ئەمەس. تۇپراق
بولسا، ئىنسان پەيدا بولغان ۋە قايتىدىغان تەبىقە بولۇپ، شۇ
ئارقىلىق ئىنسان ئۆزىنىڭ ماكانىغا ئىگە بولالايدۇ، ئۇنىڭدىن
چىققان ئوزۇقلۇقلار بىلەن ھاياتنى داۋاملاشتۇرالايدۇ. مۇشۇ
نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تۆت چوڭ ماددا پۈتكۈل دۇنيانىڭ
تۈزۈلۈشى، جانلىق ۋە جانسىزلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە

ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىشىنى تەمىنلەپ تۇرغۇچى تۆۋرۈك ئامىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاتاقلىق تېببىي ئالىم، شەرق ۋە غەرب تېبابەتچىلىك تارىخىدىكى يېتۈك شەيگۈل رەئىس (ئالىملار رەئىسى)، پەلسەپە شاھى، تېبابەت سۇلتانى ئەبۇئەلى. ئىبن سىنا ئىنسىكلوپىدىك ئەسىرى «ئەل قانۇن فى تىب» تا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، تۆت تادۇنىڭ ئىككىسى ئېغىر، ئىككىسى يەڭگىل بولۇپ، يەڭگىلى ئوت بىلەن ھاۋا، ئېغىرى سۇ بىلەن تۇپراقتۇر. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تەبىئىيىتى ۋە رولى — خاسىيىتى بولغاچقا، بارلىق جاندارلارنىڭ تەبىئىيىتى نورمال ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇلار بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. مۇبادا ئۇلاردىن بىرەرى كەملەپ كېتىدىكەن، ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن بۇ تۆت چوڭ ماددىنىڭ تەبىئەتنىڭ بىر پۈتۈن تەڭپۇڭلۇقىنى، جۈملىدىن ئىنسانلار ھاياتىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش جەھەتتىكى ئاجايىپ رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور تۆھپىلىرىنىڭ بىرى بولغان تۆت ماددا تەلىماتى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋلەردە — يىراق قەدىمكى زامانلاردا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىزگە پەقەت بۇ ھەقتىكى قىسمەن يازما مەلۇماتلارلا يېتىپ كەلگەن.

تۇپراق — ۋەزىن جەھەتتىن مۇتلەق ئېغىر جىسىم بولۇپ، كەيپىياتى قۇرۇق سوغۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، قۇياشنىڭ ئىسسىتىش، قۇرۇتۇش، سۇنىڭ بىرىكتۈرۈش، پارچىلاش تەسىرلىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق جانلىق ۋە جانسىز شەيئەلەرنىڭ شەكىل، سۈپىتىنى ساقلايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن سۇنىڭ زىيادە ھۆلۈك تەسىرى ۋە قۇياشنىڭ زىيادە ئىسسىقلىق تەسىرىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ، پۈتكۈل

جانلىقلارغا زۆرۈر بولغان ئوزۇقلۇقلارنى يېتەرلىك مىقداردا ساقلويدۇ. يەنە بەزى نەرسىلەرنى پارچىلاش، پىششىقلاش رولىغا ئىگە بولۇپ، ئەڭ قەدىمكى تاش قوچاقلار، ھەر خىل مۇئەككەل ئوبرازلىرى لايدىن ياسىلىپ، ئوتتا پىشۇرۇش بىلەن تەييارلانغان. تۇز ۋە سۇمۇق تېشى، تۈرلۈك مەدەنىلەر ھېكمەتلىك سانالغان. جەسەتلەر قىزىل توپىغا كۆمۈلگەن. ئانا ئۇرۇقى جامائەسى دەۋرىدە ئايال سېمىمىسىدا لايدىن قوچاق ياسىلىپ مۇئەككەل قىلىنغان. قاش تېشى، كۆك تاش (لازۇرت تېشى)، فىرۇزا تېشى، قىزىل بەدەقشان ياقۇتى، قاراشەھەر كۆك تاختا تۇزى، قىزىل سېغىز، گۇڭگۇرت قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ ئاجايىپ سېھرىلىق كۈچى بىلەن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا — توران ئاھالىسىنى مەھلىيا قىلىپ كەلگەن. كېسەل داۋالاش، بەدەننى بۇياش، ھەر خىل ھاشاراتلارنىڭ ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بەدەنگە سېغىزلاي سۈركەش. تېرىقچىلىق، كاھىشچىلىق (كۇلاچىلىق)، ئۆي - قەلئە قۇرۇلۇشى تۇپراقنىڭ «ئانا تەڭرىسى» لىكتىن ئىبارەت مۇستەھكەم ئاننىمىزلىق ھۈلىنى بەرپا قىلىشقا سەۋەب بولغان. نەتىجىدە يېڭى يىل — نورۇز بايراملىرىدا كونا يىللىق لاي قوچاقلار توپىغا ئايلاندۇرۇلۇپ، قايتىۋاشتىن يېڭى يىللىق بەخت ھامىلىرى ياسىلىدىغان ئادەت بولغان. ھەتتا ھونلار ھەر يىلى يېڭى يىل بايرىمىدا تەڭرىقۇت ئوردىسىدا شۇنداق بەخت مۇئەككەللىرىنى ياساش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈشكەن. بۇ خىل ھالەتنىڭ ئومۇملىنىشىغا ئەگىشىپ ھەر خىل يازما ئەسەرلەردە تۇپراق (يەر) ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلۈپ تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «مۇقەددەس يەر - سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ» (غەرب تەرەپ 38 - قۇر)، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى

يارىتىلىپتۇ» (شەرق تەرەپ 1 - قۇر) ، «مۇقەددەس يەر - سۈبى
 مۇنداق دەپتۇ» (شەرق تەرەپ 10 - قۇر) . «ئۈستىمىزدىكى
 ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمەسە ، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ
 كەتمەسە ، دۆلىتىڭلار ۋە قانۇن - تۈزۈمىڭلارنى كىم بىتچىت
 قىلالايدۇ؟» (شەرق تەرەپ 22 - قۇر) ، «بىلگەخاقان مەڭگۈ
 تېشى» دا: «مۇقەددەس يەر - سۇ» (شەرقىي يۈزى 35 - قۇر) .
 «ئاستىمىزدىكى يەر - زېمىن ساقلىغانلىقى ئۈچۈن» (شىمالىي
 يۈزى 10 - قۇر) . «بايانچور مەڭگۈ تېشى» دا: «تەڭرى ۋە
 يەر دىدەك - قۇللىرىمنى ، خەلقىمنى ساقلىدى» . «تېرخىن
 مەڭگۈ تېشى» دا: «يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇشى ، تۆۋەندە
 قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن ئېلىمنى قۇردۇم» (غەربىي يۈزى
 3 - قۇر) ، «تۆۋەندە قوڭۇر يەر» (شەرقىي يۈزى 19 - قۇر) ، «ئالتۇن
 يارۇق» دا: «تۆت ئەتراپتىكى يەر - زېمىن» (607 - قۇر) ، «دەل شۇ
 چاغدا ، (تېگىنلەرنىڭ) ئانىسى خانىش شەھەردىكى ئېگىز
 راۋاقتا يېتىپ ، ئۇيقۇدا ناھايىتى يامان چۈش كۆرۈپتۇ .
 چۈشىدە ، ئەمچىكى پۈتۈنلەي پىچىلىپ كېتىپتۇمىش ، ئېزىق
 چىشلىرى قومۇرۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەنمىش . ئۈچ كەپتەر
 باچكىسى لاچىن قوغلاپ ، بىرسىنى تۇتۇپ كېتىپتۇمىش ، قالغان
 ئىككىسى قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇمىش . مۇشۇنداق چۈش كۆرۈپ
 ياتقان ئىكەن ، يەر تەۋرىشى بىلەنلا چۆچۈپ ئويغىنىپ ، غەم - ئەندىشە
 بىلەن (ئۆز - ئۆزىگە) : «نېمە سەۋەبتىن يەر مۇنچىۋالا قاتتىق
 تەۋرەيدىغاندۇ؟ دەريا - كۆللەر تېشىپ ، دەل - دەرەخلەر
 ئىرغاڭلاپ ، قۇياش خۇددى (بىر نەرسە يۈزىنى) توسىۋالغاندەك
 نۇرسىزلاندى . كۆزۈم ، كۆكسۈم تەۋرەپ باشقىچە بولۇۋاتىدۇ .
 يۈرىكىمگە ئوق ئاتقان دەك سىقىلىۋاتىمەن ، ئازابلىنىۋاتىمەن .
 پۈتۈن بەدىنىمنى تىترەك بېسىپ (كۆڭلۈم) زادىلا
 تىنچمايۋاتىدۇ . كۆرگەن چۈشۈمنىڭ يامانلىقىغا قارىغاندا ،
 جەزمەن ئىنتايىن يامان بىر بالايىئاپەت يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ ،

دېدى» (620 — 621 - قۇرلار) . «ئىككى تېگىننىڭ
 ھېكايىسى» دا: «يەرچى^① سۇچى، كېمىچى بولسا كەلسۇن»
 (22 - قۇر) . «چاشتانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى» دە: «قوڭۇر
 يەر ئىگىسى» ، «بۇ يەردىكى تۇپراق زەررىچىلىرىنىڭ سانى» ،
 «بۇ يەر - جاھاندا بورخانلىق كۈن تەڭرى ئۆرلەپ چىقىدۇ» .
 «مايتىرى سىمىت» تا: «ھەممە نېمىسى تولۇق يەر» (ئۈچىنچى
 بۆلۈم تۆتىنچى ياپراق «ب» 1 - قۇر) . قەدىمكى ئۇيغۇرچە
 شېئىرلاردىن «دالا ناخشىسى» دا: «قاتمۇ - قات تاغلاردا» ،
 «مەدھىيە پارچىسى» دا: «قاراقۇزغۇندەك تۇپراق ئۈستىدە
 قالاي» ، «مانغا مەدھىيە» دە: «ئىنسانلار دائىم دېگۈدەك،
 قايتىدىن دۇنياغا كېلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ، ئۇلار تۇپراق
 ئىچىگە كىرگىنىدە (ھېچنېمىنى) بىلمەيدۇ ۋە سەزمەيدۇ» ،
 «بۇ تۇپراق ۋە ئىنسانىيەت پۈتۈنلەي گۇمران بولماسمىدى؟» ،
 «ساۋاپلىق ئىشلارغا مەدھىيە» دە: «(ئۇنىڭدا) يەر - جاھاننىڭ
 ئۈمىد ئۈنىدىن» ، «دانىتىپالا» ناملىق بۇددا دىنىغا خاس
 رىۋايەتتە: «ئۇ شۇنداق ھەسرەتلىك سۆزلەرنى سۆزلەۋاتقان
 چاغدا يەر يېرىلىپ» (154 - قۇر) ، «قوڭۇر يەر تىتىرىدى»
 (163 — 166 - قۇرلار) ، «جاكاتا» ناملىق رىۋايەتتە: «بۇ
 چەكسىز قوڭۇر يەر تىترەپ، ئالتى تۈرلۈك ئوغرىدىن^②
 تەۋرىدى» 91 ، - ، 92 - قۇرلار) . «پالنامە» دە: «قوڭۇر يەر
 يۈزى ياشاردى» (3 - قۇر) ، «كۈن تەڭرى يەر تېگىگە پاتتى»
 (22 - قۇر) ، «تۇپراق ئۈستىگە تۇپراق ئۈندى» (46 - قۇر) ،
 «قوڭۇر يەردىن بىر چوققا پەيدا بولدى» ، «يەرۇ - ئاسمان
 تەۋرەشتى» (66 — 67 - قۇرلار) ، «ئىدىقۇت شېئىرلىرى»
 دا: «قارا تۇپراققا كىرگۈچە مەدەت بېرەرمىز» . «يەر ۋە

① ئۇلار يەرنى مۇقەددەس بىلگەچكە، يول بىلگۈچى، يول باشلىغۇچىنى «يەرچى» دەپ
 ئاتىغان.
 ② ئوغرىدىن - بۇ بۇددا دىنى ئاتالغۇسى، ئادەمنىڭ ئالتە سەزگۈ ئەزاسىنى
 كۆرسىتىدۇ.

سۇنىڭ بەختى بۇزۇلىدۇ» ، «ئامىتا يۇردىيانا سۇترا» دا :
«سۈزۈك ۋايتۇرلىق قوڭۇر يەر» (100 - قۇر) ، «توۋەندىكى
قوڭۇر يەردە» (194 - قۇر) ، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى»
دا : «ئاق تاش (نى) ئېلىپ يەر (نى) سىزىپ پال ئاچتى» (36 -
37 - قۇر) . «قوانشى ئىم پۇسار» (ئاۋاز ئاڭلايدىغان ئىلاھ)
دا : «يەر يۈزىدىكى ئازاب چەككەن جانلىقلارنىڭ» (6 - قۇر) ، «يەر
يۈزىدىكى سانسىزلىغان» (9 - قۇر) ، «يەر جاھاندا سانسىز»
(42 - قۇر) ، «يەر كۆزەتكۈچىسى» (46 - قۇر) ، «بۇ يەر
يۈزى» (101 - قۇر) ، «يەر يۈزىدە ئەڭ يۈكسەك ئۈنلۈكتۈر»
(204 - قۇر) ، «مانى توۋە دۇئاسى» دا : «يەر ۋە ئاسماننى
كىم ياراتتى؟ زامان ئاۋۋالدىكى يەر ۋە ئاسمان قانداق قىلىپ
كېيىن يوق بولۇپ كېتىدۇ؟» (75 - ، 76 - قۇر) . . .
دەپ يېزىلىپ تۆت تادۇ ئىچىدىكى تۇپراق ئالاھىدە
گەۋدىلەندۈرۈلگەن .

سۇ ئېغىرلىق جەھەتتىن تۇپراقتىن يەڭگىل ، ھاۋادىن
ئېغىر بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ، نىسپىي ئېغىر ھېسابلىنىدۇ . ئۇ
ئالەمدىكى ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەر ئۈچۈن زۆرۈر بولغان
ئوزۇقلۇق ماددىلارنى تېگىشلىك ئورۇنلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش ،
سۇيۇقلاشتۇرۇش ، ماددىلارنى ئېرىتىش ، ھەرىكەتلەندۈرۈش ،
ماددىلارنىڭ ئوت (ھارارەت) تەسىرىدىن پارچىلىنىپ بۇزۇلۇپ
كېتىشىدىن مۇداپىئە قىلىش ، جانلىقلارنىڭ ماددا
ئالماشتۇرۇشى جەريانىدا ھاسىل بولغان كېرەكسىز ماددىلارنى
ھەر خىل يوللار بىلەن ئېقىتىپ سىرتقا چىقىرىۋېتىش
روللىرىنى ئۆتەيدۇ . ئورۇن جەھەتتىن تۇپراقنىڭ ئۈستىدە
تۇرىدۇ ، كەيپىياتى ھۆل سوغۇق بولىدۇ . سۇمۇ خۇددى تۇپراققا
ئوخشاشلا قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ ئالەم بىنا
قىلغۇچى مۇقەددەس شەيئىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان . سىر
دەريا «شىپالىق سۇ» دەپ قارالغان . ئېيتىلىشىچە «ئۆتۈكەن»

ئىبارىسى «سۇلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. قەدىمكى شامان باقىشلىرى ئۆيلەنمەستىن ئۆزىگە «سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىنى مەھبۇب قىلىپ، پاكلىقنى يا تۇتىدۇ» دېگەن قاراشلار بولغان. كونا مىران (كرورائىنا) ۋە رولان خارابىلىرىدىن قاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەردە سۇ تىلەش مەزمۇن قىلىنغان مۇناجەتنامە ۋە مۇراسىم قائىدىلىرى يېزىلغان. ئۇيغۇر ۋە ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىدە خۇددى فېبېرباخ «خرىستىئان دىنىنىڭ ماھىيىتى» ناملىق كىتابىدا سۆزلىگىنىدەك: «سۇ تەبىئىي باراۋەرلىك ۋە ھۆرىيەتنى شەكىللەندۈرگۈچى نەرسە، ئالتۇن دەۋرنى ئەكس ئەتكۈچى ئەينەك» بولۇپ قالغان، سۇ توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر بەئەينى تۇپراق (يەر) چۈشەنچىسىگە ئوخشاشلا ئورخون - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا ۋە يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ تۆت تادۇ ھەققىدىكى بىر قاتار ماقالە - ئەسەرلىرى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە بىرقەدەر ئەتراپلىق توختالغان بولغاچقا، بۇ يەردە ئارتۇقچە سۆزلەپ ئولتۇرۇشتىن كۆرە، ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىنى ئەسلىي پېتى كەلتۈرۈشنى لايىق كۆردۈك. ھاۋا ھەققىدىكى قاراش قەدىمكى نەپەس ۋە ھايات، ھاۋارايى ۋە پەسىل ھەققىدىكى كۆز قاراشلار بىلەن زىچ تۇتىشىپ ئالەم ئامىللىرىنىڭ بىرسى ھېسابلانغان. ھاۋا كۆك تەڭرىسىنىڭ شەپقىتى، ئانا تەڭرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئانا تەڭرىسى يەر - سۇ ئارىسىدىكى ئاساسىي ئالاقىچى سۈپىتىدە ھايات، تەقدىر، جەڭ، سەپەر، تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا تولمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىلاھى تۇس ئالغان.

«ئۇيغۇرچە تېببىي تېكىست» دە: «شامال تەڭرىسى ئاغرىپ قالسا خىرقىرايدۇ» دېيىلسە، «ئۇيغۇرچە مانى

تېكىستى» دە: «يەنە شامال تەڭرىسى يولغا چىقتى» دېيىلگەن.
«ئىرق پۈتۈك» تە بولسا: «يەر قايغۇرسا تەڭرى بۇلۇتلۇق
بولدى» دەپ يېزىلغان.

ئوت قەدىمكى ئوتتۇرا، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى
نەزىرىدە يەنە بىر مۇھىم ئالەم ئامىلى ھېسابلانغان. ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى غار تۇرمۇش خاراكتېرىدىن تېپىلغان كۆل
قاتلاملىرى، تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇدۇن قاتارلىق جايلىرىدىن
تېپىلغان ئوت يالقۇنى چۈشۈرۈلگەن ماددىي مەدەنىيەت
يادىكارلىقلىرى ۋە قىيا تاش ئويمىلىرى، برونزا (تۇچ) قوراللار
دەۋرى مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئافاناسوۋ مەدەنىيىتى،
ئانتروپوۋلار مەدەنىيىتى ۋە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 —
2000 يىللار ئارىسىدىكى قاراسۇقلار مەدەنىيىتى تىپىدىلىرى
ئارىسىدىن ئوتنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك
مەلۇماتلار ئېلىنغان. ئوتقا ھۆرمەت قىلىش، ئوتقا سېغىنىش،
قاپاق كۆيدۈرۈش، ئاي - كۈن تۇتۇقلاشقاندا مەشەل كۆتۈرۈپ
شېئىرىي تالاۋەت قىلىش، كېلىننى ئوتتىن ئۆتكۈزۈش،
كېسەلنى ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، بېشىدىن ئوت ئايلىندۇرۇش،
مۇردا چىققاندا چىراغ يېقىش، جىن - ئالۋاستىلارنى چاچاتقۇ
ئوت بىلەن قوغلاش، ئوت چېچىپ دۇئايى بەنت قىلىش قەدىمكى
توران ئاھالىسىنىڭ ئوتقا بولغان ئىلاھىي تۇيغۇسىنى ئەكس
ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

كۈن بىلەن ئاي ئوتنىڭ ئىككى مۇقەددەس سىمۋولى دەپ
قارالغان بولۇپ، «كۈن تەكرىدىن بولمىش»، «ئاي تەكرىدىن
بولمىش» دېگەن سەلتەنەت ناملىرى بىلەن «ئالتۇن ياروق» قا
سىڭقۇسەلى تۇتۇك قولى بىلەن يېزىلغان «يېڭى چىققان كۈن
تەڭرىدەك»، «يېڭى چىققان ئاي تەڭرىدەك» دېگەن تەسۋىرىي
ئىبارىلەر بىر - بىرىنى ئىزچىلاشتۇرغان. لوپنۇر بويىدىكى
قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ بىرقانچە چەمبەر قوزۇق قېقىلىپ نۇر

چېچىپ تۇرغان قۇياش سېيماسىدا ھازىرلىنىشى، ئالتاي قىياتاش سۈرەتلىرىدىكى قۇياش سۈرىتى ۋە ئوتنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان « H » تامغىسىنىڭ كۆپ جايلاردا ئۇچرىشى، دالالاردا بىرقانچە چەمبەرتاش تىزىلىپ قۇياش كۆرۈنۈشى ھاسىل قىلىنىشى قۇياشقا بولغان سېغىنىشىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

ھون تەڭرىقۇتلىرى ئۆزىنى تەڭرى پەرزەنتى. قۇياش (كۈن) پەرزەنتى ھېسابلاشقان. ئۇلار قۇياش كۆتۈرۈلگەندە قۇياشقا، ئاي چىققاندا ئايغا قاراپ ئولتۇرغان. ئاي تولغاندا جەڭگە ئاتلانغان. ئاي قارايدىغاندا جەڭدىن چېكىنگەن. بەزى تەتقىقاتچىلار «ھون» ئاتالغۇسىنى «كۈن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. «كۈنەس»، «كۈنچى» قاتارلىق توپونومىك ئاتالغۇلاردىمۇ قۇياش ئىبارىسىنىڭ مەنىسى بار، دەپ قارىماقتا. ئاي بىلەن كۈن، جۈملىدىن ئاسمان جىسىملىرى ۋە ھاۋا بىرلىشىپ مۇسبەتلىك يەنە قۇتۇپنى — ئاتا تەڭرىسى — كۈن تەڭرىنى ھاسىل قىلغان بولغاچقا، ئورخون - يەنسەي پۈتۈكلىرىنىڭ كۆپلىگەن قۇرلىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان.

تۆت زات — تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت ئىككى چوڭ گورۇپپىغا — مەنپىي قۇتۇپلۇق (阴) ئانا تەڭرى، ئانا قۇتى يەر، سۇغا ۋە مۇسبەت قۇتۇپلۇق (阳) ئاتا تەڭرى، ئاتا قۇتى ئوت ۋە ھاۋاغا بۆلۈنۈپ قارالغان. «ئالتۇن يارۇق» دىكى: «ئوت بىلەن شامال بىللە بارار»، خەلق ئاغزىدىكى «سۇ بىلەن يەر كۆكۈيۈر»، «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۈندۈق» دېگەن سۆزلەر مانا مۇشۇ مەنپىي - مۇسبەت دىئالېكتىكىسىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك «بىلگەقاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 22 - ، 27 - قۇرلار بىلەن «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 27 - ، 37 - قۇرلاردا ئوت بىلەن سۇ مۇسبەت - مەنپىيلىك ئىككى مۇقەددەس نەرسە

سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

مەلۇمكى، تۆت تادۇ قارشى ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئورۇنۇشلىرىغا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تەرىپىدىن قوشۇلغان مۇھىم بىر ھەسسە بولغاچقا، مۇقەررەر ھالدا قەدىمكى ھىندىستاننىڭ «چارۋاقا» تەلىماتىغا، قەدىمكى گرېتسىيەنىڭ «تۆت فىزىس» قارشىغا سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەن. ۋەھالەنكى ئۇ، ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى تۈپەيلىدىن گرېك پەيلاسوپى ئېمپېدوكىل (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 490 — 430 - يىللار) ۋە ئارستوتېللار (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 484 — 425 - يىللار) نىڭ «تۆت فىزىس» تەلىماتىدىن پەرقلەنەتتى.

ھىندىستاننىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV — II ئەسىرلىرىگە مەنسۇپ «چارۋاقا» تەلىماتىدا ئوت، شامال، سۇ، تۇپراق ئالەمنىڭ ئاساسى دەپ ئىزاھلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانلىرىنىڭ ھىندىستانغا يۆتكىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇ كۆز قاراشتىن ئىلگىرى قەدىمكى ھىندىستان يەرلىك ئاھالىسى ئالەمنى ھاۋادىن تەشكىل تاپقان دېگەن قاراشتا بولغان. «چارۋاقا» ئاتالمىسىنى كىشىلەر قەدىمكى مەلۇم بىر مۇتەپەككۈرنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان ياكى «چار» يېمەكلىكتىن لەززەتلىنىش. «ۋاقا» سۆز دېمەكلىك دەپ ئىزاھلاپ كەلگىنىدىن قەتئىينەزەر، «چارۋاقا» تۆت جۈملە دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن، بۇ خىل كۆز قاراش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV — III ئەسىرگە ئائىت «مەنپەئەتدارلىق كىتابى»، «مانۇ قانۇنى»، «رامايانا» داستانىدا تىلغا ئېلىنغان. «رامايانا» دا پادىشاھ خالى ھامىلىغىدىكى دانىشمەن شېپىلى چارۋاقا تەلىماتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ھېسابلانغان. ئۇ تۆت ئامىل بىرلەشكەندىلا ئاڭ پەيدا بولىدۇ، دەپ قارىغان. ئەمما «چارۋاقا» تەلىماتى ھىندىستاندا ئىزچىل ئەنئەنىگە ئىگە بولالمىدى.

قەدىمكى مىسىر ۋە بابىللىقلار ئالەمنىڭ مەنبەئى سۇ، ھاۋا دەپ قاراشقان.

قەدىمكى شەرق خەلقلەرنىڭ تۈپ زات ھەققىدىكى قاراشلىرى گرىك مۇتەپەككۈرلىرى ۋە تەبىئەتشۇناسلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. فالس (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 624 — 542 - يىللار) ئالەمنىڭ تۈپ مەنبەسى سۇ، ھەممە نەرسە سۇدىن ھاسىل بولغان، ھەممە نەرسە يەنە سۇغا ئايلىنىدۇ، دەپ قارىغان. گرىك تارىخچىسى پولۇ تارىخنىڭ كۆرسىتىشىچە، فالس «ھەممە شەيئەنىڭ باش سەۋەبى ۋە ئەمەلىي مەنبەسى سۇ دېگەن قاراشنى مىسىرلىقلاردىن ئۆگەنگەن» دەپ كۆرسەتكەن. قەدىمكى گرىك مۇتەپەككۈرى ئاناكىسمان ھەممە شەيئە ھاۋادىن ھاسىل بولغان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇ ھەتتا تەڭرىلەرمۇ ھاۋادىن پەيدا بولغان دەپ قارىغانىدى. گراكلىت (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 540 — 480 - يىللار) ئالەمنىڭ تۈپ مەنبەسى ۋە ئەسلىي ماھىيىتىنى ئوت دەپ ئىزاھلىغان. ئۇنىڭچە، ئالەم قانۇنىيەت بويىچە ئۈزلۈكسىز يېنىپ ۋە ئۆچۈپ تۇرىدىغان ئوتتىن ئىبارەت. قەدىمكى گرىكلار پەقەت ئېمپىدوكلىل، ھېپىئوگرات (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 460 — 377 - يىللار)، ئارستوتېل دەۋرىگە كەلگەندىلا «تۆت فىزىس» كۆز قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن.

شۇ نەرسىنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، گرىك پەلسەپىسىدە سۇ، ھاۋا كۆز قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە قەدىمكى مىسىر، بابىلىيلىكلەرنىڭ مۇئەييەن تەسىرى بولغىنىدەك، «تۆت فىزىس» قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئوتتۇرا ئاسىيادىن قارا دېڭىز ساھىلى ۋە بالقان ئارىلىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بارغان سىكەت (سىكىف) قەبىلىلىرى ئېلىپ بارغان تۆت تادۇ قارىشىنىڭ تەسىرى بولغان. گرىك تارىخچىسى ھىرىدوتىس

(مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 425 — 484 - يىللار) غەربكە كۆچكەن سىكىفىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەنىدى. قەدىمكى مەشھۇر گرېك دوختۇرى ھىپپۇگرات سىكىفىلارنىڭ تۆت تادۇ قارشى ۋە تېبابەتچىلىك تەجرىبىلىرىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغان. ب. د. پىپتروۋ مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن، سوۋېت ئىتتىپاقى مېدىتسىنا ئاكادېمىيىسى نەشر قىلغان «تېبابەتچىلىك تارىخى» نىڭ 1 - تومىدا ھىپپۇگرات ۋە ئۇنىڭ دادىسىنىڭ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان سىكىفىلار ئارىسىدا ياشىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىدە «ھاۋا، سۇ ۋە تۇپراق» ناملىق ماقالە يازغانلىقىنى تىلغا ئالغان. پېرىكىل پادىشاھلىق قىلغان زاماندا ئافىنادا سىكىفى تېبابەتچىلىرىنىڭ ھۆرمىتى يۇقىرى بولغان. ھىپپۇگرات «تۆت تادۇ» نى «تۆت فىزىس»، «تۆت مىزاج» نى «تۆت تېمپېرامېنت» دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ «تېبابەتچىلىك ئەقلىيەلىرى» ناملىق ئەسىرىدە سىكىفى — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تېبابەتچىلىك ھېكمەتلىرى ئىپادىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەشھۇر تېبابەتتاشۇناس سۇڭ سىماۋنىڭ (682 — 581) «بىباھا غەربىي دورا نۇسخىلىرى» ناملىق كىتابىدا غەربىي دىيار تېبابەتچىلىرىنىڭ «ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق» دىن ئىبارەت تۆت تادۇ قارشىغا ئاساسلىنىدىغانلىقى يېزىلغان بولسا، «سەنخەيجىڭ، غەربىي تاغلار بابى» دا: «غەربىي دىيارلىقلار تۇپراققا تەئەللۇق كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىغاندا، سۇغا ئائىت ئۇسۇللارغا ئىلتىجا قىلىپ شىپا تاپىدۇ» دەپ يېزىلغان. فون لىكوك 1906 - يىلى تۇرپاندىن تاپقان كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر مانىي دۇئاسىدا: «يورۇقلۇق بىلەن تۆت تادۇ قوشۇلۇپ ئالەم تەڭرىسى ھورمۇزدانىڭ ئاساسىنى تەشكىل ئەتتى» دېگەن سۆز يېزىلغان. يۇقىرىقىلاردىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى،

تۆت تادۇ تەلىماتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ھېچقانداق دەلىل - ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەتتۇر، خالاس.

ھەرقانداق بىر ئىلىم بارلىققا كەلگەندىن باشلاپ، تەدرىجىي تەرەققىياتنى بېشىدىن كەچۈرگىنىگە ئوخشاش تۆت تادۇ تەلىماتمۇ، بارلىققا كەلگەندىن تارتىپ، تاكى IX — X ئەسىرلەرگە قەدەر خېلى زور دەرىجىدە سىستېمىلىشىپ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىگە مۇناسىپ تۆھپە قوشتى. ئەمما مەخسۇس تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسى بىلەن شوغۇللىنىدىغانلارنىڭ سان جەھەتتىن ئاز بولۇشىدەك بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ھەقتە ئىلمىي بولغان نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇش تولۇق تاماملانمىدى. بۇ خىل بوشلۇقنى تولدۇرۇش كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدى. تارىخ ھامان ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ قەھرىمان ياراتقىنىدەك، ئوتتۇرا ئەسىر تېبابەتچىلىك تارىخىدا يېڭى - يېڭى تېببىي ئالىملار مەيدانغا كېلىپ، كۆپ قېتىملىق سىناق، تەجرىبىلەر ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان كېسەللىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى، داۋالاش تەدبىرلىرى تېپىپ چىقىلدى. شۇ قاتاردا ئەل فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك يېتۈك زاتلار تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگىنىش، ئۆگىنىش جەريانىدا ئىزچىل ھالدا كېسەللىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش بىلەن بىرگە تۆت تادۇ تەلىماتى ھەققىدەمۇ توختىلىپ ئۆز ئالدىغا ئىلمىي بولغان بىر قاتار كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ يەنىمۇ بىر قەدەم ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

«ئوتتۇرا ئەسىر ئارىستوتېلى» نامى بىلەن ئاتالغان ئۇلۇغ

ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت ئىبنى تارىخان ئىبنى ئۇزلۇق فارابى (مىلادىيە 870 — 950 - يىللار) ئارىستوتېل پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيا تۆت زات كۆز قارىشىنىڭ كۈچلۈك ئەنئەنىۋى تەسىرىدە ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسىگە ئاساس سالغان ئىدى. ئۇ ئارىستوتېلنىڭ «تۆت زات» توغرىسىدىكى رەسمىي پەلسەپىۋى بايانلىرىنى ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى. ئارىستوتېل ئالدى بىلەن تۆت ئاساسىي سۈپەت خۇسۇسىيەت: ئىسسىق، سوغۇق ۋە ھۆل، قۇرۇقلۇقنى «بىرىنچى سۈپەت» دەپ كۆرسىتىش بىلەن، ئۇلارنى ئىككى قارمۇقارشى گۇرۇپپىغا — ئىسسىق - سوغۇق گۇرۇپپىسى ۋە ھۆل - قۇرۇق گۇرۇپپىسىغا ئاجراتقان. ئاندىن بۇ ئىككى ئاساسىي (بىرىنچى) سۈپەتلىك خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئوخشىمىغان مىقداردىكى قوشۇلمىسىدىن تۆت زات شەكىللىنىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئارىستوتېلچە، ئىسسىق ۋە قۇرغاقلىقتىن ئوت ھاسىل بولسا، ئىسسىق ۋە ھۆللۈكتىن ھاۋا ھاسىل بولاتتى. سوغۇق ۋە ھۆللۈكتىن سۇ ھاسىل بولسا، سوغۇق ۋە قۇرغاقچىلىقتىن تۇپراق ھاسىل بولاتتى. فارابى بىر ئۆمۈر ئارىستوتېل ئىزىنى بويلاپ ماڭغان ۋە ئارىستوتېل ئەسەرلىرىگە شەرھى يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئىلغار كۆز قاراشلىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۆزلەشتۈرگەن. فارابىنىڭ تۆت زات ھەققىدىكى تەلىماتى ئۇنىڭ پۈتۈن ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپىۋى سىستېمىسىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان. ئۇنىڭچە تۆت زات ئالەم مەۋجۇتلۇقىنىڭ تۈپ نېگىزى ھېسابلانغان بىرىنچى ماددا، ئەسلىي زات (سۇبىسترات)

بولۇپ، بۇنىڭسىز ماددا ۋە شەكىل، سۇبىستانسىيە^① ۋە ئاكسىدېنسىيە^②، مۇقەررەرلىك ۋە مۇمكىنلىك، مەڭگۈلۈك ۋە ئۆزگىرىشچانلىق، سەۋەب ۋە ئاقىۋەت مەسىلىلىرىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ. فارابى «پەنلەرنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە تۆت زات توغرىلىق توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئەگەر بىز ئۇنى تۈرگە ئايرىپ بايان قىلساق، ئۇ تۆتلىك شېئىر بولۇپ چىقىدۇ، ئۇلار ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت. ئۇلار تەھتى سامادىكى سۇبىستانسىيەلەرنىڭ ماسسىلىرىنى ھاسىل قىلغان. ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرىمۇ تۆت خىل بولۇپ، ئاتاپ ئېيتقاندا ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل ۋە قۇرغاقتىن ئىبارەت، بۇ ئۇلارنىڭ سۇبىستانسىيەلىرىنى تاسادىپىلەشتۈرىدۇ، ئۇنىڭدا تەسىر ۋە تەسىرلىنىش پەيدا قىلىدۇ. مۇشۇ تۆت تۈپ ئاساستىن دەسلەپ ئوقۇتۇلىدىغان تۆت پەن (ئارىفمېتىكا، گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە، مۇزىكا — ئاپتور) بىلەن تەھتى ساما دۇنياسى توغرىسىدىكى پەنلەر كېلىپ چىققان».

فارابىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئېمپېرىدوكىل، ھېپپۇگرات، ئارىستوتېللار كۆپىنچە ھاللاردا تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان بولسا، فارابى پەقەت مۇشۇ تۆت زات ئوقۇمى توغرىسىدىلا توختالماستىن، بەلكى يەنە «ساما» دىن ئىبارەت بەشىنچى زات ئوقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «بىلىش لازىمكى، ماددا بەش خىل بولۇپ، ئۇنىڭ ناملىرى تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت ۋە سامادىن ئىبارەت. سامامۇ ئۆز تەبىئىيىتى بويىچە ئۇلاردەك ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدۇ، قالغان

① سۇبىستانسىيە — كونا پەلسەپىدىكى مۇھىم كاتېگورىيەلىك ئىبارە بولۇپ، ئالەمنىڭ ئەسلىي زاتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلغان ئىدى.

② ئاكسىدېنسىيە — كونا پەلسەپىدىكى مۇھىم كاتېگورىيەلىك ئىبارە بولۇپ، ئالەمنىڭ ئەسلىي زاتى — سۇبىستانسىيەنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنى، ئالامىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلغان.

تۆت زاتنى ئارىلاشتۇرۇپ ۋە بىرلەشتۈرۈپ ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدۇ». «گەرچە ئاسمان جىسىملىرىمۇ تۆت زاتتىن تۈزۈلگەن، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتى ماددا ۋە شەكىلدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، ئاسمان بوشلۇقىدىكى ماددا ۋە جىسىملار ئۆزىنىڭ قۇرۇلمىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن يەنە تۆت زات ماددىسىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئاسمان بوشلۇقى ۋە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ شەكلى تۆت زات شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۈپەت جەھەتتىن ئورتاق جىسىملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنى ئۈچ ئۆلچەملىك دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ». فارابى تىلغا ئالغان ئۈچ ئۆلچەملىك بوشلۇقنىڭ «ئۇزۇنلۇق»، «كەڭلىك»، «ئېگىزلىك» خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتەتتى. فارابى ئۆزىنىڭ تۆت زاتتىن تاشقىرى بەشىنچى زاتنى تىلغا ئالغانلىقىنى ئىزاھلاپ: «سامانىڭ بەشىنچى زات ھېسابلىنىشىغا دەلىل شۇكى، ساما سوغۇقمۇ ياكى ئىسسىقمۇ ئەمەس، ھۆلۈمۇ ياكى قۇرغاقمۇ ئەمەس، يۇمشاقمۇ ياكى قاتتىقمۇ ئەمەس، روشەنكى، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بۇ تۆت زاتتىن تاشقىرى بولىدۇ» دەپ يازغان ئىدى. بۇ خىل قاراش فارابى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان پەيلاسوپ - تەبىئەتشۇناسلارنىڭ قاراشلىرىدىن پەرقلىق ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپ، تارىخ بېتىدىن پەخرلىك ئورۇن ئالدى.

بۈيۈك مۇتەپەككۈر ئەل فارابىنىڭ كۆزى يۇمۇلۇپ توپتوغرا 30 يىلدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى نۇرلۇق چولپان، «ئۈچىنچى ئۇستاز» دەپ شۆھرەت قازانغان تەبىئەتشۇناس مۇتەپەككۈر ئەبۇئەلى ھۈسەيىن بىننى ئابدۇللا ئىبن سىنا (980 — 1037) بۇ دۇنياغا تەۋەللۇت بولدى. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ پەنلەر قاتارى تېبابەتچىلىك پېنىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگىنىپ، 10 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ

چىققان مەشھۇر ئەسىرى، شەرق ۋە غەربتە 600 يىل تېبابەتچىلىك دەرسى قىلىنغان ئېنسىكلوپېدىيە «ئەل قانۇن فىت تىب» تا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى تۆت تادۇ ئوقۇمى توغرىسىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈپ، فارابى كۆز قارشىنى يېڭىلىدى. ئۇ مەزكۇر ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تەبىئىي ئۇنسۇرلار تۆت، ئۇلارنىڭ تۆتتىن ئارتۇق ئەمەسلىكىگە تەبىئەتشۇناس ئالىملار ئىشەنسۇن، ئۇنسۇرلارنىڭ ئىككىسى يەڭگىل، ئىككىسى ئېغىردۇر. يەڭگىلى ئوت ۋە ھاۋا بولۇپ، ئېغىرى سۇ ۋە تۇپراقتۇر. تۇپراق ئاددىي جىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىي ئورنى ھەممە جىسىملارنىڭ ئوتتۇرىسىدۇر. . . . تۇپراقنىڭ تەبىئىي قۇرۇق ۋە سوغۇقتۇر. . . . سۇ سوغۇق ۋە ھۆلدۇر. . . . ھاۋانىڭ تەبىئىيىتى . . . ئىسسىق ۋە ھۆل. ئوت مۇتلەق يەڭگىل. . . . ئۇنىڭ تەبىئىيىتى ئىسسىق ۋە قۇرۇق». ئىبن سىنا ئالەمنى سۇ، ئوت، تۇپراق ۋە ھاۋادىن ئىبارەت تۆت زاتنىڭ مۇرەككەپلىكىدىن ھاسىل بولغان؛ ئادەم ھاياتى خاراكتېرى بىر - بىرىگە زىت بولغان ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان تۆت خىل ھاياتى ماددىنىڭ - تۆت خىلنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىغا تايىنىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئىبن سىناچە، سۇ ھۆل سوغۇقلۇقنى، تۇپراق قۇرۇق سوغۇقلۇقنى، ھاۋا ھۆل ئىسسىقلىقنى، ئوت قۇرۇق ئىسسىقلىقنى ئۆزىگە تۈپ ئالامەت قىلغان. ئۇ بۇ مەسىلىدە ھىپپوكرات، ئارستوتېل ۋە فارابىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «تۇپراق» - زېمىن مەركەزلىك كۆز قارشىدا چىڭ تۇردى. ئۇنىڭچە، تۇپراق ئۆزىنىڭ تەبىئىي ئورنى جەھەتتىن ھەممە جىسىملارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ؛ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن سوغۇق ۋە قۇرۇق بولىدۇ؛ سۇ بىلەن ھاۋا تۇپراقنى قورشاپ تۇرىدۇ، سۇ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن سوغۇق ۋە ھۆل بولىدۇ؛ ھاۋانىڭ تەبىئەتتىكى ئورنى ئوتنىڭ ئاستى،

سۇنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئىسسىق ۋە ھۆل بولىدۇ؛ ئوتنىڭ تەبىئەتتىكى ئورنى باشقا زاتلارنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئىسسىق ۋە قۇرۇق بولىدۇ. ھاۋا بىلەن ئوت ئادەم بەدىنىنى دەسلەپكى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدىغان نەپەسنىڭ ئاساسىي سەۋەبى بولۇشى بىلەن بىللە يەنە ئىنساندىكى روھى (پسخىك) پائالىيەتكە ياردەم بېرىدۇ. ئۇنىڭچە: «تۆت زات ۋە ئۇلارنىڭ كۈللىياتى (ئارىلىشىشى) دىن باشقا جىسىم مەۋجۇت ئەمەس»، «ئالەم بىر، ئالەمدىن باشقا ئالەم يوق» ئىدى. ئۇنىڭچە، تەڭرى مۇقەددەسلىكى تېگى - تەكتىدىن يەنىلا جىسىملارنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئىبن سىنا بۇ كۆز قاراشنى ئىنسان ھاياتىغىمۇ تەتبىق قىلغان. ئىبن سىناچە تۆت زاتنىڭ ئىنسان بەدىنىگە تەسىر قىلىشىدىن تۆت خىلىت - قان، سەپرا، بەلغەم، سەۋدا ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ خىلىتلار داۋاملىق ماددا ئالمىشىش بىلەن يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ، خىلىتلارنىڭ ھەرىكەتچان تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى كېسەللىكنىڭ سەۋەبى ياكى شەرتى ھېسابلىنىدۇ. ئىبن سىنا تۆت زات تەلىماتى ئاساسىدا خىلىتلار فىزىئولوگىيىسى كۆز قارىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ كونكرېت جىسمانىي ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى، تۆت زاتتىن ھاسىل بولغان تۆت خىلىتنىڭ ھەر بىر كونكرېت ئادەمدىكى نورماللىق (ئېتىداللىق) تەڭپۇڭلۇقى نۇقتىسى بىر خىل بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇ «مەۋجۇداتنىڭ بۆلۈنۈشى توغرىسىدا رسالە»، «بىرونى بىلەن ئىبن سىنانىڭ سوئال - جاۋابلىرى»، «تېببىي داستان» قاتارلىق ئەسەرلىرىدەمۇ تۆت زات قارىشى ھەققىدە توختالغان. مەسىلەن، ئۇ «تېببىي داستان» دا مۇنداق مىسرالارنى تۈزۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەنئەنىۋى تۆت تادۇ قارىشىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشىدۇ:

بىلىشەڭ تېببىي نەرسىلەرنى رۇكىن^①لاردىن،

ئۇلار قارشىسىدىن پەيدا بولۇر بەدەن.

بۇ خۇسۇستا بۇقرا^② سۆزى توغرا ئېرۇر،

تۇپراق ۋە ئوت، سۇ ھەم ھاۋا مەنبە بولۇر.

بۇڭا دەلىل - جىسىم ھالاك بولسا ئەگەر،

مۇقەررەركى تۆت ئۇنسۇرغا قايتىپ كېتەر.

رۇكىنلار بولسا گەر بىر خىل تەبىئەتتە،

كۆرۈنمەيتتى كېسەل ھېچبىر تىرىك زاتتا.

ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئىزاھلاش
ئىزدىنىشلىرىگە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلەرى
تەرىپىدىن قوشۇلغان مۇھىم ھەسسە بولغان «تۆت تادۇ» قارىشى
فارابى ۋە ئىبن سىنالار تەرىپىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە
ئەگىشىپ، ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس
ھاجىپ تەرىپىدىن كلاسسىك پەلسەپىۋى تۈسكە كىرگۈزۈلدى.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ — فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي
ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرا
ئەسىر ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى مۇكەممەل قامۇس ئەسەر
«قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم - پەننىڭ
ھەر قايسى ساھەلىرىگە نىسبەتەن مۇكەممەل بىلىمگە ئىگە
ئىكەنلىكىنى تولۇق نامايان قىلدى. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە
ئارىستوتېل، فارابى ۋە ئىبن سىنالارنىڭ تۆت تادۇ ھەققىدىكى
پىكىرلىرىگە ياندىشىپ بىر قاتار ئىلغار كۆز قاراشلارنى
ئوتتۇرىغا قويدى. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 60 - ، 143 - ،

① رۇكىن — مۇچە، ئىلمېنىت، قىسىم.
② بۇقرا — (ھېپپۇگرات مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 460 — 377 - يىللار) قەدىمكى
گىرىك تېبابەتشۇناسى

144 ، - 145 ، - 1053 ، - 3579 ، - 3725 ،
 3726 ، - 4620 ، - 4621 ، - 4622 ، - 4623 ،
 4625 ، - 4626 ، - 4627 ، - 4627 ، - 4628 ،
 4628 ، - 4629 ، - 4631 ، - 4632 ، - 5866 ،
 5867 ، - 5868 ، - 6006 ، - 6007 ، - 6008 ،
 6009 ، - 6010 ، - 6011 ، - 6014 - بېيتلىرىدا تۆت تادۇ،
 ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى، تۆت تادۇنىڭ ئالەم تەرتىپىدە تۇتقان
 ئورنى، تۆت تادۇنىڭ زىددىيىتى ۋە گارمۇنىك بىرلىكى، تۆت
 تادۇنىڭ تۆت پەسىل، تۆت مىجازغا مۇناسىۋىتى ھەتتا ئادەمنىڭ
 چۈشىنى تۆت تادۇ ۋە ئۇنىڭ كونكرېت ئادەمدىكى ھالىتى
 ئاساسىدا ئىزاھلاش قاتارلىقلارنى بايان قىلدى. ئۇنىڭ تۆت تادۇ
 ھەققىدىكى قارشى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا پەلسەپىۋى
 بىلىش تارىخىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ ئەڭ نادىر ئۆلگىسى
 بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.
 بىرىنچىدىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ قارشى
 ھىندىستاننىڭ «چارۋاكا» تەلىماتى ياكى قەدىمكى گرىكلارنىڭ
 «تۆت فىزىس» تەلىماتىنىڭ كۆچۈرمىسى بولماستىن، بەلكى
 ئەڭ قەدىمكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرنىڭ تۆت
 تادۇ قاراشلىرىنى ئۆزىگە بىۋاسىتە ئاساس قىلغان.
 ئىككىنچىدىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ قارشى
 بويىچە ئالەمنىڭ ماددىي نېگىزى بىر - بىرىگە ئۆزگىرىپ
 كەتمەيدىغان، پاراللېل قىممەتتىكى تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن
 ئىبارەت. بۇ خىل خاس كۆز قاراش ئىبن سىناننىڭ «بىرونىي
 بىلەن ئىبن سىناننىڭ سوئال - جاۋابلىرى» ناملىق ئەسىرىدە
 روشەن بايان قىلىنغان. ئىبن سىنا مۇنداق يازغانىدى: «سېنىڭ
 ھېكايە قىلغىنىڭ بۇ تۆت ئۇنسۇرنى بىر، ئىككى ياكى ئۈچ
 دېگۈچىلەرنىڭ تەشەببۇسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، مەسىلەن،
 سالىس (فالىس) بۇ زاتنى سۇ دەيدۇ، فوڧلىتس (گراڭلېت)

ئوت دەيدۇ، دىۋونىس (زىنو) ھاۋا بىلەن سۇ ئوتتۇرىسىدىكى
بىر جەۋھەر (سۇبىستانسىيە، ئەسلىزات) دەيدۇ.
ئاناكسىماندىرس ھاۋا دەيدۇ. ئاناكسىماندىرس سەن ھېكايە
قىلغان سۆزگە قايىل بولۇپ، بىرىنچى جەۋھەر ھاۋادۇر، ئەگەر
ھاۋاغا سۇيۇقلۇق كەيپىياتى تەگسە سۇغا ئايلىنىدۇ. ئەگەر
پەلەكنىڭ ھەرىكەتلەندۈرۈشى بىلەن ھاۋا قىزدۇرۇلسا ئوتقا
ئايلىنىدۇ. . . . دەيدۇ»، «نەرسىلەرنىڭ بەزىسىنىڭ بەزىسىگە
ئايلىنىش مەسىلىسىدە سۇنىڭ ھاۋاغا ئايلىنىشىنى مەسىلە
كەلتۈرۈپسەن، سۇ بۆلەكلىرى ھاۋاغا تارقىلىپ كۆزدىن غايىب
بولىدۇ، دېيىش خاتادۇر. بۇ پەقەت سۇ ماددىسىنىڭ سۇ
سۈرىتىنى تاشلاپ ھاۋا سۈرىتىگە كىرىشىدۇر»، ئەمما،
ھاۋادىكى سۇ يەنىلا سۇ بولۇپ، ھاۋا ئەمەس. يۈسۈپ خاس
ھاجىپ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقىدىكى تۆت تادۇنىڭ
بىر - بىرىگە ئۆزگەرمەيدىغان، پاراللېل تۆت تۈپ زات
ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئىزچىل ۋە ئالاھىدە قارىشىنى
گەۋدىلەندۈرگەن.

ئۈچىنچىدىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېمپېدوكلىل،
ھېپېئوگرات، ئارىستوتېل قاتارلىق گرېك مۇتەپەككۈرلىرىنىڭ
«تۆت فىزىس» قارىشىدىن ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئۈچ جەھەتتىن
ئۈستۈن ئىدى. ئۇلار:

(1) ئېمپېدوكلىل تۆت فىزىسنى پاسسىپ،
ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ تەرىپىدىن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان
نەرسە دەپ قارىغان. ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى بولسا دەۋر قىلىش
خاراكتېرىدىكى بوشلۇقتىكى ئايلانما ھەرىكەت دەپ قارىغانىدى.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۆت تادۇنى پائال ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنىڭ
ھەرىكەت، زىددىيەت، بىردەكلىكنى ئالەمدىن ئادەمگىچە،
ماكاندىن زامانغىچە ئومۇمىي خاراكتېرلىك قىلىپ ئىزاھلىدى.
(2) ئارىستوتېل تۆت خۇسۇسىيەتنى — ئىسسىقلىق،

قۇرغاقچىلىق، سوغۇقلۇق، ھۆللۈكنى — تۆت تادۇنىڭ ئالدىغا قويغان، بۇ خىل «تۆت خۇسۇسىيەت» نى «بىرىنچى سۈپەت»، «تۆت فىزىس» — ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقنى «ئىككىنچى سۈپەت» دېگەندى. قارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئارىستوتېلنىڭ ئەراز (ئاكسىدېنسىيە) نى جەۋھەر (سۇبىستانسىيە) نىڭ ئالدىغا قويغان خاتالىقىنى تۈزىتىپ، تۆت تادۇ توغرىسىدىكى ئەڭ مۇكەممەل كۆز قاراشقا ئاساس سالدى.

(3) ئەگەر قەدىمكى گرېك مۇتەپەككۈرلىرى تۆت تادۇ — تۆت فىزىس ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىنى ئىزاھلىغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۆت تادۇ قارشىنى پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسى، ئىنساننىڭ تەبىئىي ھايات ۋە ھالىتى، جۈملىدىن ئىجتىمائىي ھايات مەسىلىلىرىگە تەتبىق قىلغان. ئۇ تۆت تادۇنى نېگىز قىلغان ناتۇرال پانتېزىملىق قاراش ئاساسىدا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ۋە غايىۋى جەمئىيەت چىرتىۋىزىنى پىلانلىغان.

(4) يۈسۈپ خاس ھاجىپ، تۆت تادۇنىڭ ئېغىر — يەڭگىللىك سېلىشتۇرمىسى ئاساسىدا ئالەمنىڭ قاتلام تۈزۈلمىسىدە ئېغىرلىقنىڭ مەركەزلىك قارشىنى — تۇپراق مەركەزلىك نەزەرىيىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تۆت تادۇ قارشىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، پۈتۈن سۇ، ھاۋا، ئوت، زېمىننى مەركەز قىلىدۇ، دېگەن يەر مەركەزلىك نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىم مەنبەسى ئىدى. گرېك ئاسترونوملىرى «تۆت فىزىس» نىڭ ئېغىر — يەڭگىللىك قاتلام ھاسىل قىلىشى قارشى بويىچە يەر مەركەزلىك نەزەرىيىسىنى ئىلگىرى سۈرگەندى. ۋەھالەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ تۇپراقنىڭ ئېغىرلىق مەركىزى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قارشى يەر شارى ۋە قۇياش، پلانېتلار مۇناسىۋىتىدىكى «گېئوسىنتىزىم» (يەر مەركەزلىك) قاراشلىرىدىن كەڭ

ھەجىملىك چۈشەنچە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس.
ئومۇمەن پەلسەپە، تېبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە،
خىمىيەت پەنلىرى بولۇپمۇ تېبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ
راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن تۆت تادۇ قارشى،
تەبىئەتنى تەبىئەت بويىچە ئىزاھلاشنىڭ دەسلەپكى مۇھىم بىر
بىلىش قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان.

بىز يۇقىرىدا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ
تېبابەتچىلىككە دائىر ماقالە - ئەسەرلىرىدىكى تۆت تادۇغا
مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتنىڭ
ئاساسىي مەزمۇنىنى تونۇشتۇرۇپ چىقتۇق. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ
تۇرۇپتىكى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى يەنى
نەزەرىيە تەرەققىياتى تارىخىدا ئالىم ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتئىمىننىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك. ئەگەر ئۇ
ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى بولغان تۆت تادۇ
ھەققىدە يۇقىرىقىدەك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى يورۇقلۇققا
چىقارمىغان بولسا، تېبابەتتىمىزنىڭ بۇ تەرەپتىكى تارىخى قوبۇل
قىلىنغان تارىخ سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىپ كېتىشى مۇمكىن
ئىدى. چۈنكى ئالىم ئۇشۇ ئەسەرلىرىدە، يۇقىرىدا كۆرۈپ
ئۆتكىنىمىزدەك، تۆت تادۇ ئۇقۇمىنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ
ئىپتىدائىي تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىنى
ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۆت تادۇ ئۇقۇمىنى
ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ مەھسۇلى دەيدىغان قاراش بار ئىدى.

ئومۇملاشتۇرغاندا، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن
ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى تەتقىقاتىدا خۇددى باشقا تەتقىقات
ئەسەرلىرىدىكىدەك باشقىلار ئاچمىغان بوزنى ئېچىپ ئەڭ ياخشى
ھوسۇل بەردى.

ئونىنچى باب

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى

ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەت، ئارىيان — سىكتاي — ساك — تۈركىي خەلقلەر تۈركۈمىدىكى مەدەنىيەتلىك خەلق. ئۇلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيىتى ۋە قان ئالاھىدىلىكى، تىل ۋە ئەدەبىيات — سەنئەت ئالاھىدىلىكى، مىللىي ئېتنوگرافىك تۇرمۇش ئادىتى ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى يىراق تارىخىي قاتلاملىرىنى، تارقىلىش ماسىشتابىنى، مىللەت مەنبەسى ۋە ھەر خىل تەركىبلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش ئىقتىدارىنى، ئەجدادلىرىنىڭ بارلىق مۇنەۋۋەر فولكلورى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىش سالاھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسىدا: «ئۇيغۇر روھىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆرپ — ئادەت قاتارلىق تۇرمۇش مەدەنىيىتىدىكى ئىپادىلىرى ئۇلارنىڭ ياۋروپا مىللەتلىرىدەك ئۆز روھىيىتىنى ئىنساننىڭ تەبىئەتكە بولغان مۇناسىۋىتىنى ئوق قىلىپ ئويۇشتۇرغان تەبىئەت تەقىلىدچىلىكى ۋە تەبىئەت پەلسەپىسى تىپىدىكى مەدەنىيەتكە تەۋە ئەمەسلىكىنى، يىراق شەرق مىللەتلىرىدەك ئۆز روھىيىتىنى ئىنساننىڭ پادىشاھ ۋە

ھوقۇقدارغا بولغان مۇناسىۋىتىنى ئوق قىلىپ ئۇيۇشتۇرغان ھوقۇق مۇقەددەسلىكى ۋە ھوقۇق كىشىلىك قاراشلىرى تىپىدىكى مەدەنىيەتكىمۇ تەۋە ئەمەسلىكىنى، ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە غەربىي ئاسىيا مىللەتلىرىدەك ئۆز روھىيىتىنى ئىنساننىڭ ئىلاھىيەتكە، ئىنساننىڭ ئىنسانىيەتكە بولغان مۇناسىۋىتىنى ئوق قىلىپ ئۇيۇشتۇرغان پانتىپىزم — تەبىئەت — ئىلاھىيەت — ئىنسانىيەت بىردەكلىكى قاراشلىرى تىپىدىكى مەدەنىيەتكە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ يازغان ئىدى. ئالىمنىڭ يۇقىرىقىدەك قاراشلارنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇشى ئۆزىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولغان ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ ئىلگىر — ئاخىر ئېلان قىلغان «نان ۋە تونۇر»، «قەدىمكى كۈسەن كلاسسىك ئۇسسۇلى»، «تۇرپان ئۈزۈمى ۋە تۇرپان شارابى»، «كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «گۈللۈك دوپپا»، «كلاسسىك مەدەنىيەت ۋە نەزەرىيىۋى تەپەككۈر»، «مەدەنىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراش — سىنكېرتىك قاتلام قارشى توغرىسىدا»، «ئاسىيا مەلىكە ۋە غەربىي يۇرت سەنئىتى»، «سىكتاي — ساك — ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم — كىچەك مەدەنىيىتىدىكى ئېتنولوگىيىلىك ئىزچىللىق توغرىسىدا»، «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى»، «كۈسەن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى قىممىتى»، «ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى»، «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»، «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتى» . . . قاتارلىق ماقالىلىرىدا ۋە نەشر قىلىنغان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» قاتارلىق كىتابلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزنالىرىدىن ئۇچۇر بېرىشنى

ۋە ئۇ ھەقتە مەخسۇس توختىلىشنى باشقا تەتقىقات تېمىلىرى قاتارى چىڭ تۇتقان.

ئالىم تەتقىقات پائالىيىتى جەريانىدا تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىزىلمىلاردا ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن ساكلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلاردىن تېپىلغان، شۇنداقلا ساكلارغا تەۋە بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن قىزىۋېلىنغان ساكلارنىڭ ھەمدە پەنە بۇيۇملىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش، تارىخىي مەنبەلەرگە مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋردە ھەقىقەتەن نۇرغۇنلىغان ماددىي مەدەنىيەت ئىختىراىلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن ئىكەنلىكىدە شەك يوقلۇقىنى، بۇ ھەقتە مۇبادا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلسا ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش قەدىمكى تېخنىمۇ تېزلىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

ئالىم «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسىدا مەركىزىي ئاسىيادا مەي پائالىيىتىگە ئائىت ئەڭ قەدىمكى يازما مەلۇماتلارنى نەقىل كۆرسىتىشتىن باشلاپ تاكى كلاسسىك ئەسەرلەردىكى مەي تەسۋىرى، تېپىلغان يادىكارلىق بۇيۇملىرىدىكى مەي تەسۋىرى، ھەر قايسى ئەل شائىر - ئەدىبلىرىنىڭ ئۇيغۇر مەي مەدەنىيىتى ھەققىدە قالدۇرغان قىممەتلىك خاتىرىلىرى . . . قاتارلىقلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىكى مەي مەدەنىيىتى يىراق قەدىمكى زامانلاردىن بېرى مەيدانغا كەلگەن ۋە داۋاملاشقان بىر پۈتۈن ئېتنولوگىيىلىك مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدە بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تۇرمۇش قارشىغا سىڭگەن ئالەم قاراشلىرىنى

ئىپادىلىدى. خەنجەر بىلەن مەي ئالامەتلىرى ھايات - مامات
ئالامەتلىرى گەۋدىلەنگەن بالبالار، ھەيكەللەر، رەسىملەردە
نۇقتىلىق تەسۋىرلەندى. ئۇ مۇسبەتلىك ۋە مەنپىيلىك،
جەڭگىۋارلىق ۋە كۆڭۈل ئازادلىك، مۇھەببەت ۋە نەپرەت
قاراشلىرىدىن پىسخىك ئەخلاقى قاراشلىرىغىچە بىر پۈتۈن
زىددىيەتنىڭ بىردەكلىكىنى روشەن كۆرسەتتى. ئۇ، ئۇيغۇر
ئەجدادلىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، كۆپكە سىمۋوللۇق مىللىي
مەدەنىيەت تارىخىدا خاس فولكلور ۋاسىتىسى بولۇپ كەلدى» دەپ
يازسا، «مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي قۇياش ئېتىقادچىلىقى»
ناملىق ماقالىسىنىڭ خاتىمە قىسمىدا: «مەركىزىي ئاسىيا
قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ قۇياش ئىلاھچىلىق قاراشلىرى ئۆز
تەرەققىياتىدا يۇلتۇز بۇرۇچ، مۆچەل كالىندارچىلىق قاراشلىرى
ئەنئەنىسىنى؛ قۇياش، ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا ئالاقىدار گۈزەل
ئەپسانىلارنى؛ ئۇچار ئات ۋە غايىۋى ئىقلىم توغرىسىدىكى خەلق
ھېكايە - چۆچەكلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە ھەسسە قوشتى.
ئۇ يەنە ئېتنىك مەنىدىكى ھەر خىل نەقىش، زىبۇزىننەتكە ئائىت
بۇيۇملىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگىمۇ ئۆز
تەسىرىنى كۆرسەتتى» دەپ يېزىش ئارقىلىق، يېقىنقى يىللاردا
ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقات پائالىيىتى
جەريانىدا سەل قارالغان مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىخلىرى
ھەققىدىكى يۈزەكلىكلەرنى تۈزىتىشنىڭ يېپ ئۈچىنى تېپىپ
بەردى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت
ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخى ئۇچۇرى»، «ئىسلامىيەتتىن
كېيىنكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخى
ئۇچۇرى»، «سىكتاي - ساك - ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم -
كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئېتنولوگىيىلىك ئىزچىللىق
توغرىسىدا» ناملىق ماقالىلىرى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيەت
تارىخى ئۆز ئىچىگە ئالدىغان سەنئەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەبى

تارماق مەدەنىيەتلەر ھەققىدىكى ئەڭ ئىخچام، ئەڭ مېغىزلىق،
ئەڭ ئىشەنچلىك پاكىتلارنى ئۆزىدە تولۇق ھازىرلىغان بولۇپ،
بۇ ماقالىلارنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىدىغان بولساق بۇ ھەقتە
مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.

بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئالىم ۋاپات
بولۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى يازغان «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ
تۇرمۇش مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ
مەدەنىيەت جەھەتتىكى يىلتىزداشلىقى، مەدەنىيەت قاتلاملىرى
ئىنتايىن مېغىزلىق بايان قىلىنغان. ئەنئەنىۋى
مەدەنىيەتلىرىدىن زور كۆپچىلىكى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇلغان
بولۇپ، بۇ ماقالىدىكى بايانلار ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش
مەدەنىيىتىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىش بىلەن بىرگە، يەنە
ئۇيغۇر تۇرمۇش مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ۋە ياكى بىر پۈتۈن
ئۇيغۇر تۇرمۇش مەدەنىيىتىنى يېزىشتا دەسلەپكى تىزىملىق رول
ئوينايدۇ. بىز ئالىمنىڭ مەزكۇر ماقالىسىدىكى ئاچقۇچلۇق
بايانلارنى كۆرۈپ باقايلى: «ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيا
تىپىدىكى قەدىمكى قەبىلە ۋە خەلقلەردىن تەشكىل تاپقان. جۇڭگو
ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئۇلارنىڭ مىللەت مەنبەسى توغرىسىدا
كۆپ ئىزدەندى. ئۇلار مىلادىيىدىن 2000 — 3000 يىل
ئىلگىرى شىمالىي ئالتاي دالىسىدىكى ئاندرونوۋ — مینوسپىنىك
رايونلىرىدا ياشىغان. ئارى (ئارىيان) قەبىلىلىرى، سىكتاي —
ساك خەلقلەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئاسىياچە ئاق
جىنسلىق (ئاق تەنلىك) ئەجدادلىرى دەپ قاراشماقتا. قەدىمكى
جەسەتلەرنىڭ باش سۆڭەك ئانالىزى، قان تىپى، قەدىمكى
ئارىيان — سىكتاي — ساك ئەپسانە فولكلورى، كىيىنىش ۋە
مۇزىكا، ئۇسسۇل، بايرام، سەيلە - مەرىكىلىرى بۇ مۇھاكىمىگە
كۈچلۈك ئىسپات ھازىرلاپ بەردى. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئەنە
شۇ ئارىيان — سىكتاي — ساك خەلقلەرنىڭ يىراق ئەۋلادى،

تۈركىي تۈركۈمنىڭ يېقىن ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەت، ئارىيان — سىكتاي — ساك — تۈركىي تۈركۈمىدىكى مەدەنىيەتلىك خەلق. ئۇلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيىتى، مىللىي ئېتنوگرافىك تۇرمۇش ئادىتى ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى يىراق تارىخىي قاتلاملىرىنى، تارقىلىش ماسشىتابىنى، مىللەت مەنبەسى ۋە ھەر خىل تەركىبلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش ئىقتىدارىنى، ئەجدادلىرىنىڭ بارلىق مۇنەۋۋەر فولكلورى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىش سالاھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن، ھەممە شەرتلىرى مۇكەممەل ئېتنولوگىيىلىك مىللەت ئىكەنلىكى شۈبھىسىزدۇر. ئۇيغۇرلار تارىخى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى بۇ ھۆكۈمنى ھەر تەرەپلىمە ئىسپاتلايدۇ. «

گەرچە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتەمىن پۈتكۈل ئىجادىيەت ھاياتىدا يازغان كىتاب، ماقالە، شېئىر، نەسرلىرىدە ھامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تىندۈرمىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ماڭغان بولسىمۇ، لېكىن مەخسۇس بۇ ھەقتە چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسەر يازمىغان. چۈنكى، مېنىڭچە ئالىم ئاخىرقى تىنىقىغىچە ئىجاد قىلغان ئەسەرلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ھېچكىم قەلەم تەۋرەتمىگەن، تەۋرەتكەندىمۇ چوڭقۇرلۇققا يۈزلىنەلمىگەن تېمىلاردۇر. ئەمما مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدىكى تېمىلار بولسا تازا چوڭقۇر بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا خېلى ياخشى يېزىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ھەتتا مەخسۇس بىر قانچە يىل ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلارمۇ مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ. شۇڭا ئالىم باشقىلار جۈرئەت قىلسا يېزىش ئىمكانىيىتى بولغان تېمىلار ئۈستىدە مەخسۇس توختالماي، ئەسەرلىرىدە پارچە بايان تارقىلىق ئۇلارنىڭ يەنى مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ

تەتقىقاتىدا سەل قارالغان تەرەپلەرنى تولىقلاپ ماڭغان.
ئېيتقانلىرىمىز گەرچە بەزىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىن تولۇق
ئۆتمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئالىمنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ
چىقىدىغان بولسا، سۆزىمىزگە قايىل بولىدۇ، ئەلۋەتتە.
ئاخىرىدا شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، مۇبادا ۋاقىت،
شارائىت يار بېرىپ بىز ئالىمنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنى تەپسىلىي
تەتقىق قىلىپ ئوقۇپ چىقىپ، ھەر بىر ئەسىرىدە ئۇچرىغان
مەدەنىيەت دىتاللىرىنى خاتىرىلەپ ئاخىرىدا بىرلىككە
كەلتۈرىدىغان بولساق، خېلىلا مۇكەممەل بولغان ئۇيغۇر
مەدەنىيەت تارىخى ئوقۇشلۇقىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشقا تامامەن
مۇمكىن.

ئون بىرىنچى باب

يىپەك يولى تەتقىقاتى

«يىپەك يولى» تەڭرىتاغلىقلارنى ئاددىيغىنا تېرىقچى ۋە ھۈنەرۋەن، يەرلىك تىجارەتچى ئەمەس، بەلكى خەلقئارا سودا تىجارەت ماھىرلىرىدىن قىلمىغان بولسا، خوتەن، يەكەن، قەشقەر، كۈسەن، لوپنۇر، شورچۇق، قوچۇ بۇددا تاشكېمىرلىرىدەك تولىمۇ پۇلپەز سەنئەت سارايلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، كىتابىمىزنىڭ مۇشۇ بابىغا كەلگەندە بەلكىم سىز ھازىرغىچە خېلى كۆپلىگەن كىشىلەر يىپەك يولى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان تۇرسا، بۇ ھەقتە يەنە ئايرىم توختىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى دەپ ئويلاپ قالغان بولۇشىڭىز مۇمكىن.

سىزگە مەلۇم، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان يىپەك يولى تەتقىقاتى بىلەن تونۇشۇپ چىققان بولسىڭىز، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىدە يىپەك يولىنىڭ تارىختا ئوينىغان ئاجايىپ رولى، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن باشقا ئەل مەدەنىيىتىنىڭ ئۆتۈشۈشىگە كۆرسەتكەن تەسۋىرلىگۈسىز ئارتۇقچىلىقلىرى ھەدەپ تىلغا ئېلىنغان. ئەمما ئۇنىڭ خارابىلىشىشقا يۈزلىنىش تارىخى ۋە قايتىدىن يېڭى يىپەك يولى ئېچىشنىڭ ئىمكانىيەتلىرى ھەم بۇ

جەھەتتە قىلىدىغان تەييارلىقلار ھەققىدە تەپسىلىي مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىلمىغان. لېكىن ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىن يىپەك يولى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان «يىپەك يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنگۈشتەرنى قايتا تېپىۋېلىش» ، «ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يىپەك يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى» ، «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ» ، «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى» ، «يىپەك يولىدىكى يېڭى سەھىپە ۋە تۆگە قۇشى روھى» ، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ، «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» ، «يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىلىرى» ، «يىپەك يولى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» ، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» . . . قاتارلىق ماقالىلىرىدا ئوبرازلىق تىل ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىپ يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشى ئېلىپ كەلگەن بېكىنىمچىلىك بىلەن يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى ئېلىپ كەلگەن گۈللىنىش مەنزىرىسىنى تەپسىلىي سۈرەتلەپ بەرگەن.

ئالىمنىڭ يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئەسەرلىرىدىن «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ» ناملىق ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە ئالىمنىڭ يىپەك يولى تەتقىقاتىغا قىزىققۇچىلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئېلان قىلىنغان «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ناملىق ماقالە يېزىلىش ئۈسۈبىنىڭ ئۆزگىچە، ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنىنىڭ يېڭى بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن يىپەك يولى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ماقالە يىپەك يولىدىكى يول ۋە سىرتقى تىجارەت؛ ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى؛ تەبىئەتنى بىلىش ھېكمىتى؛ تېبابەت ھېكمىتى؛ ناخشا - ئۇسسۇل ھېكمىتى؛ تەسۋىرىي سەنئەت مۇجىزىسى؛ تىل - ئەدەبىيات خەزىنىسى؛ مېھماندوستلۇق گۈللىنىشى؛ يىپەك يولى مەنىۋى

مەدەنىيەتنىڭ نەزەرىيەسى تەپەككۈرىدىن ئىبارەت توققۇز بۈيۈك خەزىنىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇلارنىڭ تەپسىلاتى، يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىشى ۋە ئېچىلىشىنىڭ كۆرسىتىدىغان تەسىرى قاتارلىقلار ھەققىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق «يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشىنى كۈتۈۋېلىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ، مۇھىمى، قەدىمكى يىپەك يولىدا قارار تاپقان توققۇز مۆجىزىدار ھېكمەتنى قايتا ئويلاش ۋە يېڭى يىپەك يولى جاۋاھىراتلىرىنى بەرپا قىلىشتا.» دەپ خۇلاسە چىقىرىپ، يىپەك يولى بويلىرىدا ياشاۋاتقان ھەر بىر ئۇيغۇرنى يۇقىرىقى توققۇز ھېكمەتنى تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرۇش ۋە شۇ ئاساستا گۈللەنگەن يىپەك يولى ئارقىلىق خارابىلىققا ئايلىنىۋاتقان مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىمىزنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئاتا - بوۋىلار ياراتقان يىپەك يولى مەدەنىيەتنى ئەۋلادلارغا يەنىمۇ بېيىتقان ھالدا «مىراس» قالدۇرۇشىمىزنى تەۋسىيە قىلىدۇ. دېمىسىمۇ ئالىم تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن توققۇز ھېكمەت تارىم مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسىي ھۈللەردىن ئىبارەت. مۇبادا ئاشۇ خاسىيەتلىك توققۇز سانغا مۇجەسسەملەنگەن ھېكمەت دۇردانىلىرى ئەسلىي ھالىتىنى يوقىتىپ بىر پۈتۈنلۈكنى يوقاتسا، يىپەك يولىنىڭ قايتا خارابىلىشىشىنى كۈتمەي ئامال يوق. شۇڭا ئۇلارنىڭ مۇستەھكەم بىرلىكىنى ھەر ۋاقىت ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز زۆرۈر.

ئالىم «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىسىدا: «يىپەك يولىنى (جاھاننامە) قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئۆز - ئۆزىنى كۆرۈش، يىپەك يولى ئۇلىغا كۆمۈلگەن تېپىشماقلارنى يېشىپ، ئۇنىڭدىن ئەقىل - چىرىغىنى يېقىش ئۈچۈن خەلقىمىزگە ئىككى نەرسە كېرەك. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، تارىخىي ئىپتىخار ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئىشەنچتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، تارىخىي خاراكتېرلىك نومۇس تۇيغۇسى ۋە ئۇنىڭدىن يارالغان

جاسارەتتىن ئىبارەت. قەدىمكى يىپەك يولىنى ئۇنتۇپ كەتكەن ۋە يېڭى يىپەك يولى بوسۇغىسىدا تەمتىرەپ تۇرغان خەلق ئۈچۈن بۇ ئىككى روھىي زىلزىلىنىڭ ھېچ بىرىمۇ كەم بولماسلىقى كېرەك. روشەنكى، ئىپتىخار تۇيغۇسى بولمىغان قەلبتە نومۇس ئېڭى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ۋەھالەنكى، نومۇس ئېڭى ھەقىقىي ئىنسانىي ئىپتىخارنىڭ بىرىنچى ئىستىھكامىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىكى، ئالىم يىپەك يولى تەتقىقاتىدا ھەرگىز يىپەك يولىنى تارىختىكى شۆھرىتىنى سۆزلەشنى ئاساس قىلماي، ئەكسىچە يوقالغان ئاشۇ شۆھرەتنى قانداق قىلغاندا ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. ئۇ يىپەك يولى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان باشقا ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ نۇقتىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەسىلەن. «يىپەك يولىدىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت شۇناسلىقى مەسىلىلىرى» ناملىق ماقالىسىدا: «يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى ئالدى بىلەن خەلقئارا سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسىنى ئاساس قىلغان قىزغىنلىق بىلەن باشلىنىدىغانلىقى تەبىئىي. ئەمما، ئۇ ئۆز تەرەققىياتىدا ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، مەنىۋى كامالەت تەلەپلىرىنىڭ تارىخىي تەقەززاسىنى داۋاملىق، بىر قانچە ئەۋلاد ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ خەلقلەر باراۋەرلىكى، ئۆزئارا مەنپەئەتدارلىقى، ھەمكارلىق ۋە ئورتاق گۈللىنىش ئاساسىدا ئىنسانىيەت تارىخىنى ئورتاق ئىقتىسادىي گەۋدە ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە باشلىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ھال بىزدىن «يىپەك يولى ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى، ئۈستىدە ئىلگىرىكى ئارخېئولوگىيىلىك، ئانتروپولوگىيىلىك، سەنئەت، سېلىشتۇرما ئەدەبىيات، سىياسىي، تارىخ نۇقتىلىرىدىن تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا، ئومۇملۇقنى، ئەڭ بولمىغاندا بىر قاتار ئىنسانىيەت

مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىلىرىنى ئورتاق ھەل قىلىشنى، بۇ جەھەتتە دىنىي، جۇغراپىيىۋى، ئىرقىي، سىياسىي، تەپەككۈر قېلىپى بىر تەرەپلىمىلىكلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىلىمگە دۇنياغا ۋە كەلگۈسىگە يۈزلىنىدىغان ئورتاق تىلغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ» دەپ يازسا، «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى» ناملىق ماقالىسىدا: «يىپەك يولى، نىڭ قايتا ئېچىلىشى ئىقتىساد بىلەن مەدەنىيەتنىڭ، مەنپەئەت بىلەن ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ بىللە راۋاجلىنىشىنى تەقەززا قىلىدۇ» دەپ يېزىپ ئۆز تەتقىقاتىنىڭ يىپەك يولى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتىدىن روشەن ھالدىكى ئۆزگىچىلىكىنى نامايان قىلىدۇ. دېمىسىمۇ، يىپەك يولىنىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا چوقۇم ئالىم تىلغا ئالغان يۇقىرىقىدەك تەرەپلەر ئۈستىدە ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئالىمنىڭ يىپەك يولى ھەققىدىكى باشقا ماقالە - ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ خىل تەرەپ ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشى ئارقىسىدا نەزەرىيىۋى تەپەككۈر ئەنئەنىسىدىن بىر پۈتۈن ئەنئەنە سۈپىتىدە ئايرىلىپ قالغانلىقىمىزنى ھەممە بىلىشى ۋە ئېنىق شۇنداق قاراش تىكلەش زۆرۈر. دەرھەقىقەت، ئېسىل ئەنئەنىمىز دەل مۇشۇ نەزەرىيىۋى تەپەككۈر ئەنئەنىسى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە قايتىۋاشتىن يىپەك يولىنى گۈللەندۈرۈش، يىپەك يولىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى باھارىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈنمۇ يەنىلا نەزەرىيىۋى تەپەككۈرغا موھتاجمىز» دەپ يېزىپ يېڭى باھارىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۈر بىلەن قوراللىنىشىنىڭ تەرەققىياتىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ھالقا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى ئالىمنىڭ «ئىزچى» لىق خاراكتېرىنى ھەقىقىي يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ئالم 1953 - يلى شئەندە

ئون ئىككىنچى باب

شېئىر ئىجادىيىتى

قەبرە تېشىغا شائىر دېگەن سۆزنىڭ ئويۇلۇشىنى ئۈمىد قىلمايمەن.
خەنجەر ۋە دۈبۈلغا قويۇپ قويۇلسلا بولغىنى.

— ھېنرىخ ھېينى^①

1. قىسقىچە بايان

«شېئىرىيەت — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن، سالماقلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى بەدىئىي ژانىر. ئۇيغۇر خەلقى ئاجايىپ رەڭدار ئېغىز ئەدەبىياتى چەشمىلىرى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۈلگىلىك كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسى، تەرجىمە ئەدەبىياتى ماھارىتى ۋە يېڭى ئەدەبىيات دۇردانىلىرى بىلەنمۇ ئىپتىخارلىنىشقا ھەقىلىق. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق ئۆركەشلىك ئېقىمىدا پەلسەپە، ھېكمەت، ئىلىم، تىبابەت، تارىخ ۋە تەلىم — تەربىيە ئۈنچىلىرى ئۆزىگە لايىق شېئىرىي تۈستە گەۋدىلىنىپ كەلگەن. مەلۇم مەنىدە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى ئۇيغۇر خەلقى مەۋجۇدلۇقىنىڭ مەنىۋى تىنىقى،

① «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1988 - يىل نەشرى، 51 - بەت.

ئۇيغۇر خەلقى ھايات سەزگۈرەشتىلىرى ۋە ئىنتىلىشچان تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئوبرازچانلىق بىلەن شوھرەت تاپقان بەدىئىي پاۋلىئونى دېيىش مۇمكىن»^①.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخى تەرەققىياتى جەريانىدا ئايرىنچۇرتىپكىن، كىكى، پراتيا ياشىرى، چىسۇيا تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، بۇيان قايىقال، سىللىغ تېگىن، ئاتساڭ، فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، خوجائەخمەت يەسسەۋى، ئەخمەد بىننى مەھمۇد يۈكئەكى، مازۇچاڭ، ئاتايى، سەككاكى، لوتقى، نەۋائىي، ئايازبېك قوشچى، سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخان، ئاماننىساخان، قىدىرخان، خىرقىتى، خاراباتى، ئەرشى، زەلىلى، نۆبىتى، موللا ئەلەم شەھيارى، موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى، مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى، قوسۇرى، قەلەندەر، مەھزۇن خوتەنى، موللا نىيازقارى سابىرى، ئابدۇرەھىم نىزارى، تۈردى نازىم غەربى، نىيازى، گۈمنا، تەجەللىي. . . قاتارلىق كلاسسىك ئەدىبلەر ۋە ئابدۇقادىر داموللام، شەمسىدىن داموللام، مەمتىلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، نىمىشپەت، لوتپۇللا مۇتەللىپ، ئابلىز مەخسۇم، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىبراھىم تۈردى، تېپىپجان ئېلىيوف، ئەھمەد زىيائى، ئىمىن تۇرسۇن، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، ھاجى ئەھمەت كۆلتېگىن، روزى سايت، قۇربان بارات، مۇھەممەتجان راشىدىن، بوغدا ئابدۇللا، ئارىسلان، ئوسمانجان ساۋۇت. . . قاتارلىق ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان شائىرلىرىنىڭ قان - تەر سىڭدۈرۈشى نەتىجىسىدە بۈگۈنكى دەۋرگىچە يېتىپ كەلدى. ئۇ ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئالمىشىشى، كىشىلەرنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزىدە دەۋرگە، كىشىلەرنىڭ ئارزۇ -

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «شېئىرىيىتىمىزگە ئائىت بىر قانچە ئىستېتىكىلىق مەسىلە توغرىسىدا»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 1 - سان، 110 - بەت.

ئېھتىياجغا ماسلاشقان خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى مۇجەسسەملىگەن شېئىرىيەت بولۇپ تەرەققىي قىلدى. «تەڭرىنىڭ سۆزچىسى» (پلاتون)^① دەپ ئاتالغان شائىرلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ «خەلق روھىيىتىنى قەغەزگە سىزىش» تىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى ھەردائىم ياخشى ئورۇنلاپ، ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ روھىي ھالىتىنى، خاراكتېرىنى، دۇنيا قارىشىنى، قىزىقىشىنى... ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان كۆپلىگەن ئەدىبلارمىز چۈچۈك، يارقىن مىسرالىرى ئارقىلىق خەلق قەلبىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالدى. ئەنە شۇلار قاتارىدا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قىسقىغىنە ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا مەخسۇس شېئىر يېزىش بىلەنلا شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، ئەمما سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن باشقىلارنى بېسىپ چۈشىدىغان كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ كىتابخانلارغا تەقدىم قىلغان 2000 پارچىگە يېقىن شېئىرى (مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) قىممىتى مەڭگۈ يوقالمايدىغان بىباھا مەدەنىي بايلىق قاتارىدا كېيىنكى ئەۋلادلارغا «مىراس» قالدى. بۇ «مىراس» لارنىڭ قىممىتىنى تولۇق تونۇپ، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن جەۋھەرلەرنى ئايرىپ چىقىش ھەربىر مىمىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى. چۈنكى ھەرقانداق بىر يېڭى شەيئى بارلىققا كېلىشتىن ئاۋۋال ئىلگىرىكى شەيئىلەرنى ئۆزىگە مەنبە قىلىپ، ئۇنىڭدىكى ئىلغار تەرەپلەرنى قوبۇل قىلىپ، ناچار تەرەپلەرنى شاللىۋېتىش ئارقىلىق يېڭى ھاياتى كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تىكى ماھىيىتىدىن

① يۇقىرقى ئەسەرنىڭ 118 - بېتىگە قاراڭ.

ئېلىپ ئېيتقاندا شائىر ئەمەس، بەلكى دۇنياغا تونۇلغان ئالىم. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىنسانىيەتكە تونۇتقان ئىستىداتلىق تەتقىقاتچى، ئۇنىڭ بىزگە تەقدىم قىلغان 2000 پارچىگە يېقىن شېئىرى «ئۈستەل ئۈستىدە شائىرانە ئوبراز بىلەن يېزىلمىغان، ئۇ كوچىلاردا، ھارغىن ئەمگەكتىن كېيىن، ئەۋرەز يولىدىن چىقىپ ھاقارەت ئۆتكەندە، بىرەر خاتىرە ئورنىغا بېرىشتىن بۇرۇن، ماشىنىدا، ئويغىنىپ كەتكەندە يېزىلغان «سەرگەردان» شېئىرلار»^① بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھەقىقىي ئىجادىيەت سورۇنى ھازىرلىغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن كۆپلىگەن شېئىرلارغا قارىغاندا يەنىلا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. بىز ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى «سەرگەردان» شېئىرلار دەپ قارىماستىن، شېئىرىيەت تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، ئۇ شېئىرلاردا ئىنسانىيەتنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، پەن - مەدەنىيىتى، تارىخى، دۇنيا قارىشى . . . قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇنلارنىڭ جايىدا قوللىنىلغان مەجازى ۋاسىتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

ئالىمنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى 1940 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى باشلانغان بولۇپ، 1995 - يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە ۋەزنى مىڭ پاتمان كېلىدىغان كۆپلىگەن «سەرگەردان» شېئىرلىرىنى يازغان، ئۇ گەرچە شائىر بولمىسىمۇ، ئەمما ۋاقىت ئىچىدىن ۋاقىت چىقىرىش ئارقىلىق ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن خالىس تۆھپىلەرنى قوشتى. يالغۇز ئىجاد قىلىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ئىجادىيەتچىلەر ئۈچۈنمۇ ياخشى ئىزدىنىش يوللىرىنى ئىچىپ كۆرسىتىپ بېرىپ: «مەن شائىرلارنىڭ مۇتەپەككۈر بولۇشىنى ۋە بۇ ساھەگە

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «ئۆمۈر تەلقىنلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 - يىل 1 - سان، 14 - بەت.

قىزىققۇچىلارنىڭ كەمرەك بولۇشىنى، ئالىي ماقاملىق كەسپىي شائىرلاردىن باشقىلارنىڭ پەلسەپە، قانۇن، ئىقتىساد، تەبىئىي پەن، تىبابەت، ماشىنىسازلىق، تېخنىكا پەنلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى ئاساسىي ئىقتىدار ۋە تۆھپىكارلىق ئورنىغا قويۇشىنى، رەڭلىك شار قويۇۋېتىش ۋە ساليۇت زەمبىرىكى ئېتىشىنى ئاساس قىلىۋالغان مەيخانا ئىشكىدىكى قىزىل كاستىيولۇق «خۇش كەلدى جانان» بولۇپ قالماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېيىش ئارقىلىق، ئىككى مىسرا شېئىر تۈزۈۋېلىپلا ئۆزىنى «شائىر» ئاتىۋالغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي ئىجادىيەتچىلەرگە خاس خاراكتېر يىتىلدۈرۈشىنى تەۋسىيە قىلدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شېئىرىيەت ئىجادىيىتى جەھەتتە شېئىرىيەتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا كىشىنى قايىل قىلارلىق ئىجادىيەت مېۋىلىرىنى بەرگەن بولغاچقا، شېئىرىيەت ئىجادىيىتى ھەققىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى بىر سىستېما، غەزەللىرىنى بىر سىستېما، تۇيۇق ۋە تەجنىسلىرىنى بىر سىستېما، رۇبائىلىرىنى بىر سىستېما، شېئىرىي رومان (تارىخىي قىسسە) نى بىر سىستېما قىلىپ ئۆگىنىش، تەھلىل - تەتقىق قىلىش زۆرۈر. چۈنكى ئۇنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىمۇ كۆپ خىللىققا ئىگە بولغاچقا، شېئىرىيەتنىڭ ھەرقايسى تۈر - ژانىرلىرىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن. بۇنداق ئىزچىللىق ۋە ئالاھىدىلىكلەرنى شېئىرلارنى ئايرىم - ئايرىم سىستېمىلارغا بۆلۈپ ئۆگىنىش، تەھلىل - تەتقىق قىلىش ئارقىلىقلا تېخىمۇ كۆنكرېت كۆرسىتىپ بەرگىلى ۋە ئىگىلىگىلى بولىدۇ.

2. شېئىرىيەت ئىجادىيىتى ھەققىدە

بىر شائىر ئالدى بىلەن رېئالزمچى بولۇشى كېرەك. ئەگەر رېئالزمچى بولمايدىكەن، ئۇ ئەرزىمەس شائىر ھېسابلىنىدۇ. بىر شائىرنىڭ يازغىنى ئەقىلغا سىغمايدىغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۇنى ئۆزىدىن باشقا ئادەم چۈشەنمىسە، بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالدۇر. ئەگەر ئۇنىڭ يازغىنى تامامەن ئەقىلغا سىغىدىغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۇنى ھەرقانداق دۆت - كالۋالارمۇ چۈشەنەلەيدىغان بولۇپ كەتسە، بۇ تېخىمۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالدۇر.

— پابلو نېرۇدا^①

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىجادىيىتى شېئىرىيەتتىن باشلانغان. بىزدە ئەدەبىياتقا قىزىقىدىغانلار كۆپ ھاللاردا تەبىئىي رەۋىشتە شېئىرىيەتكە ئالدى بىلەن قىزىقتى. ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئىرادە قىلغانلارمۇ تەبىئىي رەۋىشتە ئىجادىيىتىنى شېئىرىيەتتىن باشلىدى. مىللىتىمىز ئەزەلدىن ناخشا - ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن خەلق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ناخشا - قوشاق، ئۇسسۇل بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن ئىدى. ئاشۇنداق ئەدەبىيات مۇھىتىدا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىجادىيىتىنىڭمۇ شېئىرىيەتتىن باشلىنىشى تەبىئىي ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىيەتكە قەدەم قويۇشىدىكى تۈرتكىلىك كۈچلەر توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«مېنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىمگە تەسىر قىلغان نەرسە تۆت بولدى: بىرىنچى، ئائىلە تەسىرى. بولۇپمۇ ئانامنىڭ

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 25 - بەت.

تەسىرى ئىدى. ئانام ماڭا تولسراق «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «چاھاردىۋان» قاتارلىق نەۋائىي داستانلىرىنى ۋە غەزەللىرىنى، جۈملىدىن مەشرەپ شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بېرەتتى. ئىككىنچى، بىز بىر دەڭدە ئولتۇراتتۇق. قوشنىمىز بولسا بىرلا قارىغۇ قىزى بار تۇل خوتۇن بولۇپ، خەلق ھېكايە - چۆچەكلىرىنى ئېيتىشقا ئۇستا ئىدى. مەن «ھەمرا - ھۆرلىقا»، «بابا روشەن»، «گۈر ئوغلى سۇلتان»، «كەلىلە - دېمىنە» قاتارلىقلارنى شۇ ئايالدىن جىن چىراغ ئاستىدا، ئايدىڭدا، ھەتتا قاراڭغۇ ئۆيدىكى بورا ئۈستىدە ئاڭلىغانىدىم. ئۈچىنچى، مەن دوستلىرىم بىلەن ھېيتگاھتا مەدداھلارنىڭ جەڭنامىلىرىنى، ھېكايەتچىلەرنىڭ «يۈسۈپبېك - ئەخمەتبېك» داستانىنى، راۋاب چېلىپ ئوقۇلىدىغان «سېپىت نوچى»، «ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم» قاتارلىق پاجىئەلىك داستانلارنى قىزىقىپ ئاڭلايتتىم ۋە خانىقالارغا كىرىۋېلىپ، خانىقا مۇقاملىرىنى ئاڭلاپ، خانىقا سامالىرىنى كۆرەتتىم.

ماڭا ئۆچمەس تەسىر قىلغىنى ئائىلىمىزنىڭ 1944 - يىلى ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگىچە ھارۋىدا قىلغان توقسان تۆت كۈنلۈك سەپىرى بولدى. بۇ جەرياندا ماڭا جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ ھاياتى چوڭقۇر تەسىر قىلدى. بىز خەلق ھاياتىنىڭ كۆپ تەرەپلىرىنى - بازارلاردا، مەدداھلار، مۇقامچىلارنى، ئاشخانلاردىكى سازەندىلەرنى كۆردۈك. بىز ئاقسۇغا بارغىنىمىزدا دادام ماڭا ئاق پاڭچۇ كۆڭلەك، قارا شىم كىيگەن، بېشىغا چاچ قويغان كىشىنى كۆرسىتىپ: «ئوغلۇم، ئەنە لۇتپۇللا مۇتەللىپ، دەپ كۆرسەتتى. ھازىر ئەسلىسىم، شۇ چاغدا ئاتا - ئانام مېنى شېئىرىيەتكە قىزىقتۇرغان ياكى مەندىكى شېئىرىيەتكە قىزىقىشىنى ھېس قىلىپ، ماڭا ئىلھام بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر تەسىر قىلغىنى ئەينى زاماندىكى ئىلغار ئىجتىمائىي - سىياسىي ھەرىكەتلەر، تۇتقۇن ۋە

نامايىشلار، كىنو ۋە تىياتىرلار، ئىلغار كىشىلەر، بولۇپمۇ ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يالقۇنلۇق لېكسىيىلىرى، نۇرئانە ئۆلگىلىرى بولدى.

تۈرتكىسى كۈچلۈك بولغان تەسىر — جۇڭگو ۋە چەت ئەل كلاسسىك ئەدەبىياتى تەسىرى بولۇپ، بۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا، بولۇپمۇ ئۆزلۈكىدىن كىتاب ئوقۇشۇم ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن. مەن ماڭا كۈچلۈك تەسىر قىلغان ئەسەرلەر قاتارىغا چۈيۈەن ئەسەرلىرىنى، تاڭ، سۇڭ دەۋرى نەزمىلىرىنى، فاڭ جىمىنىنىڭ «سۈيۈملۈك جۇڭگو» ناملىق ئەسىرى ۋە ئۆمەر مۇھەممىدى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ شېئىرىيىتىنى، چەت ئەلنىڭ «ئودىسا»، «رامايانا»، «ماخاپاراتا»، «دۇن جوئان»، شېكسپىر دراممىلىرى، سونېتلىرىنى، «گۈلىستان»، «كەلىلە دېمىنە» ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىمەن»^①.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىر ئىجادىيىتى 1940 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى باشلانغان. ئۇ شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى 1959 - يىلى سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالغىچە بولغان قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، شېئىرىيەتتە خېلى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەينى دەۋردىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ياش شائىرلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئۇ بۇ مەزگىللەردە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشتىن سىرت شېئىر ئىجادىيىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ «كىم بولىمەن؟»، «مەن پىدائىيەمەن»، «تاڭ بۆشۈكىدە»، «بالىلار ئارىسىدا»، «ئۇنتۇلماس قۇربانلارغا»، «قىرانقۇش قوشىقى»، «ئالتۇن تۇپراق»، «ۋەدە كېچىسى»، «پرومىتى ۋە ئادەم»، «ئۈچ ئەۋلاد رابىيە»، «قانداقمۇ پاتاركى بۇ كىچىك

① ئابلىمىت ئىسمائىل، ماخمۇتجان ئىسلام: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، 350 - ، 351 - ، 352 - بەت.

نەيگە؟» ، «چۇپان كۈيلىرى» ، «بىر پويىز مۇھەببەت ، بىر كارۋان» ، «دەۋرىمىز ئاجايىپ ئەزىمەتمىكەن؟» ، «رەڭگىدە بەرق ئېتىپ تاڭنىڭ جىلۋىسى» ، «بىر قىز توغرىلۇق ھېكايە» ، «مەشرەپلەر قىزىدى مۇندا بىر كېچە» ، «تەبىئەت تەقلىدى ، كۆڭۈل تەقلىدى» ، «ئىككى سۆزۈڭ يۈرۈكۈمنى ئېپ قالىدى» ، «قەلب ئۈنچىلىرى» . . . قاتارلىق شېئىرلارنى ئېلان قىلدى . سىياسىي ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن بولسا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ 2000 پارچىگە يېقىن شېئىر ئېلان قىلدى . بۇ شېئىرلار ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرىنىڭ ئوندىن بىرىگە توغرا كەلسىمۇ ، ئەمما ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەخسۇس توپلام بولۇپ نەشر قىلىنمىدى . پەقەت 100 پارچىگە يېقىن شېئىر پارچىلار ، غەزەل ، مۇخەممەسلەردىن تۈزۈلگەن «چوغلۇق» ناملىق توپلىملا نەشر قىلىندى . شۇڭا بىزنىڭ بۇ يەردە ئاساسلىنىدىغىنىمىز «چوغلۇق» توپلىمىدىكى شېئىرلار ۋە «تارىم» ، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ، «تەڭرىتاغ» ، «شىنجاڭ گېزىتى» . . . قاتارلىقلاردا ئېلان قىلىنغان شېئىرىي ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت بولدى ، خالاس .

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان دەسلەپكى يىللاردا ئۆزىنىڭ شېئىرىيەتكە دائىر بىلىمىنىڭ كەمچىل بولۇشىغا قارىماي ، ئەينى دەۋر رېئاللىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ قاراڭغۇ جاھالەتلىك تۇرمۇشقا بولغان نەپرەتلىنىش ، تاڭغا تەشۋالىق بىلەن تەلمۈرۈش ، ئازادلىق - ھۆرلۈككە ئىنتىلىش ، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقنىڭ بەربات بولۇپ ، خەلقنىڭ ئەركىن - ئازادە تۇرمۇشقا ئېرىشىشىگە بولغان ئىشەنچىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازدى . ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە بىر تەرەپتىن خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدىنى ئەكس ئەتتۈرسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئىچكى ھېس - تۇيغۇسى ئارقىلىق باشقىلارنىڭ روھىيىتىنى ، ئاڭ

جەھەتتىن ئويغىنىشىنى ئىپادىلىدى. ئۇ 1951 - يىلى
يانۋاردا يازغان «كىم بولمەن؟» ناملىق شېئىرىدا:

نېمە قىلاي،

نېمە قىلغىنىم تۈزۈك ئۆمرۈمدە؟

مېنىڭ سۆيگۈنۈم

بولغۇسى نېمە؟

ۋارقىرىتىپ،

ۋارقىرىتىپ،

نەھرە قويۇپ،

ھەيدىسەم ئوت ھارۋىنى چاپتۇرۇپ.

يولۇمغا

ئۇرۇقلار چېچىپ،

چېچەكلەر تېرىپ،

ئۇچسام

لاچىنلار بىلەن جۇش ئۇرۇپ.

چىڭ تۇتسام، كويىقاپ بورانلىرىغا

بوي بەرمەستىن رولۇمنى.

ھەر تەرەپتىن تاش ئاتسىمۇ

پىسقى - پاسات دۆپىرلىرى،

تارىخنىڭ ھالقىلىق جەڭ يىللىرىدا.

ئوت ھارۋامنى ھەيدىسەم قېنىپ - قېنىپ،

بوشاتماستىن قولۇمنى.

ھەي مەلئۇن پۇتلىكاشاڭلار،

رېلىسىمىزغا تاش تىزىپ توسالمايسىلەر.

.....

بىز غالىب بىز، تارىخ بىزنىڭكى،

تارىخ ئوت ھاۋا ھەيدەش، مىليونلار بىلەن،

يېڭىلانسا جاھان توزاڭدىن،

يايرماسمۇ شۇندا دىل - سىنەم! سىڭلىق

دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئۆمرىدە نېمە ئىشلارنى قىلىش،
بۇ قىسقا ھاياتتا زادى قانداق ياشاش ھەققىدە شېئىرىي
مۇلاھىزىلەرنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە، «لاچىنلار بىلەن
جۇش ئۇرۇپ» ئۇچۇپ ئەركىن پەرۋاز قىلىش، «كويىقاپ
بورانلىرى» «ھەر تەرەپتىن تاش ئاتسىمۇ» ئۇنىڭغا زور جاسارەت
بىلەن قارشى تۇرۇش ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە شۇنداق
قىلالىغاندىلا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي خۇشاللىققا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى
ئوبرازلىق سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ئىلغار
ئىدىيىگە ئىگە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئالىم
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى
دەسلەپكى تالانتىدىن دېرەك بېرەتتى. ئۇ 1951 - يىلى
كۈزدە يازغان «مەن پىدائىمەن» ناملىق شېئىرىدا:

مەن پىدائىمەن!

مەن پىدائىمەن دەپ ئېيتسام ناخشامنى،

تاۋۇشلىرىم شاڭگەنلىڭگىمۇ يېتەر.

ئۇچقۇر تاۋۇشلىرىم

چاۋشىيەن پارتىزانلىرىنىڭ ئوق ئۈنى بىلەن

يىراقتىكى خەنچىڭگىمۇ كېتەر.

مەن پىدائىي بوپ،

چاۋشىيەن يېرىدە يۈرسەم جەڭ قىلىپ،

قولۇمغا ئاپتومات ئېلىپ،

ئېتىپ، ئېتىپ. بۇ ئىككى ئىشنى بىرلىكتە قىلىشقا بولىدۇ.
چىل بۇرىلەرنىڭ بېشىغا ئېتىپ،
پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىپ،
قاندۇرسام ئارمىنىمنى
شۇ چاغدىلا دىلىم گۈللەيتتى...

دېيىش ئارقىلىق قولغا قورال ئېلىپ ياۋۇز دۈشمەنلەر
بىلەن ئېلىشىپ غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسىنى ئەكس
ئەتتۈرسە، «تاكى بۆشۈكىدە» ناملىق شېئىرىدا:

قايتا تۇغۇلدۇم تاكى بىلەن
تاكى بۆشۈكىگە بۆلۈنۈپ،
كۈلدۈم
شەبنەم قۇچقان چېچەكتەك
شەپەق دۇنياسىغا چۆمۈلۈپ.

دەپ تاڭغا، ئازادلىق - ھۆرلۈككە تەنتەنە قىلدى ۋە:

لەنەت، لەنەت،
مۇدەھىش قارا دۇنياغا مىڭ رەت،
ئۇ چاغلاردا
بېشىمىزدا قۇزغۇن،
يەلكىمىزدە بېھىساب كۈلپەت.

دېگەن مىسرالىرى بىلەن جاھالەتلىك ئۆتمۈش زامانغا لەنەت

ئوقۇدى.
ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىرلىرىدا
شېئىرىي ھېكمەت، يەنى شېئىرىي پىكىر ناھايىتى ئوبرازلىق

ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، بۇ خىل ھالەت شېئىرىي مەنزىرە ئاساسىدا ئۆز ماقامىغا يەتكەن. كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، «شائىر ئۆزى ياراتقان شېئىرىي ئوبراز ۋە شېئىرىي گۈزەللىك ئارقىلىق شېئىرىي ئىدىيىنىڭ مەنىسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. بۇ خىل شېئىرىي ئىدىيىنىڭ مەنىسى دەل شېئىرىي ھېكمەت، يەنى شېئىرىي پىكىردۇر. بېلىنسىكى مۇنداق دەيدۇ: «پوئىزىيە ئىدىيىسىنىڭ مەنىسىنى تاشقى كۆرۈنۈشتە ئىپادىلەيدۇ ۋە مەنىۋى ئالەمنى پۈتۈنلەي ئېنىق، پلاستىك (گۈزەل، كۆركەم، سىلىق) ئوبرازلاردا يۈرۈشتۈرىدۇ، بۇ يەردە ئېيتىلغان مەنىۋى ئالەم — شېئىرىي مەنزىرە بولۇپ، ئەنە شۇ مەنزىرىگە شېئىرىي ئىدىيىنىڭ چوڭقۇر مەنىلىرى يوشۇرۇنغان بولىدۇ. چۈنكى، ھەربىر شېئىرىي مەنزىرە كۆرۈنۈشىدىن شائىرنىڭ تاشقى دۇنيا توغرىسىدىكى تەسىراتى، باھاسى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي پىكىر مەيدانغا كېلىدۇ. بېلىنسىكىنىڭ كۆز قارشى بويىچە ئېيتقاندا، «ھەربىر تاشقى ھادىسىدىن ئاۋۋال تىلەك، ئارزۇ، نىيەت، ئاخىرىدا پىكىر تۇغۇلىدۇ. ھەربىر تاشقى ھادىسە ئىچكى يوشۇرۇن كۈچلەرنىڭ پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر.» شېئىرىي پىكىر دەل شائىر ئوتتۇرىغا قويغان شېئىرىي مەنە بولۇپ، بۇ شېئىرىيەت ئىلمىدە شېئىرىي ھېكمەت دېيىلىدۇ. ئەنە شۇ شېئىرىي ھېكمەت پەقەت شېئىرىي مەنزىرە تەسۋىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. شېئىرىي مەنزىرىدە ئىپادىلىنىدىغان شېئىرىي ھېسسىيات شائىر قەلبىدىكى شېئىرىي ھېكمەتنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپ، كىتابخان قەلبىگە قايتىدىن ئېلىپ كىرگۈچى سېھرىي كۈچتۈر. شۇڭا، شېئىرىيەتتە ھەم شېئىرىي مەنزىرە، ھەم شېئىرىي مەنە (ھېكمەت) بولۇشى، بۇ ئىككى تەرەپ ھامان

بىر گەۋدە بولۇشى زۆرۈر»^①. بىز ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «چوغلۇق» توپلىمىدىكى شېئىرلىرىنى ئوقۇساق، يۇقىرىدىكى پىكىرىمىزگە ئىسپات تاپالايمىز. ئۇ كۆپلىگەن شېئىرلىرىدا چوڭقۇر، ئەھمىيەتلىك پەلسەپىۋى پىكىرنى بەلگىلىك تىپىكلىككە ئىگە بولغان گۈزەل، چىن شېئىرىي مەنزىرە تەسۋىرىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ، يەنى ئۇ شېئىرىي ھېكمەتنى شېئىرىي مەنزىرە ئىچىدە يورۇتىدۇ. شېئىرىي مەنزىرنى شېئىرىي ھېكمەتنىڭ چىرىغى قىلىدۇ. شائىر «دەريانىڭ ئىككى قېشىدا»، «پرومىتى ۋە ئادەم»، «قەيسەر»، «تۇرمۇش ۋە مۇھەببەت»، «ئۇلۇغ ھەيكەل» دېگەن شېئىرلىرىدا ناھايىتى ئاددىي، ئەمما گۈزەل مەنزىرىلەرنى نەپىس تەسۋىرلەپ، ئۆزىنىڭ ھېكمەتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

زېمىن سەن بىر توم كىتاب،

كائىنات كىتابخانىسىدا.

يىللار سېنىڭ ئۈچۈن پەقەت بەت،

ساڭا يېزىلىپ كەلدى تا تاڭغىچە.

ئۇستىخان قەلەم بىلەن،

ئىمىر - چىمىر يوغان - يوغان قانلىق خەت.

ئەمدى تۇپرىقىم - تارىخ ساڭا،

بولقا تۇتۇپ پۈتەر باشتىن ئالتۇن بەت:

تۇنجى بېتى - پرومىتى ئازاد،

تۇتاش بېتى - ئېرەمدىكى^② ئادەم، دەپ.

(«پرومىتى ۋە ئادەم»)

① «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا»، 65 - بەت.

② ئەپسانىدە تەڭرى ئادەم بىلەن ھاۋانى ئېرەم بېغى (جەننەت) دىن ھەيدىۋەتكەن دېيىلىدۇ.

بۇ شېئىردا ئىنسانىيەت تارىخى يېزىلىپ، ئەركىنلىك ئىدىيىسى مەدھىيەلەنگەن بولۇپ، شېئىرنى ئوقۇساق ئۇزاق تارىخى جەريان ۋە شۇ جەرياننى سۆزلەۋاتقان تارىخچى شائىر كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

ۋەتەن، ئەل - يۇرت تېمىسى مەڭگۈلۈك تېما، ئۇ مەيلى پروزا ئەسەرلىرىدە بولسۇن، ۋەياكى پوئىزىيە ئەسەرلىرىدە بولسۇن، ھامان ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ۋايىغا يەتكەن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمىدە چىن، ھەقىقىي تەسۋىرلەندى. بىراق ئىجادىيەت ئېلىپ بارغۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، ۋەتەن بىلەن ئادەم مۇناسىۋىتىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىشىدە پەرقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى سەۋەبلىك ھەرقايسى ئەدىبلەرنىڭ ۋەتەن تېمىسىدا ئېلىپ بارغان ئىجادىيىتىدە ھەر ۋاقىت خاسلىق شەكىللەندى. بىزدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ھەممە شائىر مەيلى قايسى شەكىلدە بولمىسۇن ۋەتەننى كۈيلىگەن، ئۆزىنىڭ ۋەتەننى چىن دىل - ۋىجدان بىلەن سۆيىدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى نامايەن قىلغان ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس - تەشۋىق قىلغان. چۈنكى، «ھەرقانداق ئالىجاناب شەخس ۋەتەن بىلەن ئۆزىنىڭ قانداشلىقى، قېرىنداشلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايدۇ»^① (ۋ. گ. بېلىنسكىي) ئەمەسمۇ؟

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىنمۇ خۇددى باشقا ئەدىبلەرگە ئوخشاشلا ۋەتەن تېمىسىغا قەلەم تەۋرەتكەن بولۇپ، ئۇ ئەسەرلىرىدە ۋەتەننى زور ئىشتىياق بىلەن كۈيلىدى، كۈيلىگەندىمۇ ئوبرازلىق تىل، دەل جايىغا چۈشكەن ئوخشىتىشلار، سىمۋوللۇق ۋاستىلەردىن مۇۋاپىق ۋە ئۈنۈملۈك

① «تەپەككۈر گۈلشەنى»، 16 - بەت.

پايدىلىنىپ، خېلىلا ۋايىغا يەتكۈزۈپ كۈيلىدى. ئۇ 1955 -
يىلى يازغان «ئالتۇن تۇپراق» ناملىق شېئىرىدا ئۆزى تۇغۇلغان
تۇپراقنى «سۇلىرىڭ قېنىمنىڭ نىشانى»، «سەن بىلەن قەلبىمگە
يېقىلغان چىراغ»، «لاچىنىمۇ بەختىيار زەنگەر ئاسماندا،
ھۆسنىڭدىن زوقلىنىپ قاققاندا قانات»، «بۆلبۈلمۇ بەختىيار
سەندەك چىمەندە، بەرگىلەردىن مەي ئىچىپ قىلغاندا ناۋا»،
«زۈمرەتتەك ئۈزۈمگە تەم سالغان ئۆزۈڭ» دېگەندەك چىرايلىق،
ئوبرازلىق سۆز ۋە ئوخشىتىشلار بىلەن كۈيلىدى ۋە:

ئاناممۇ، يارىممۇ، بەختىم ھەم كۈلكەم،
ئۆزۈڭسەن مۇقەددەس ئى ئالتۇن دىيار.
سەن بىلەن كۆڭۈل توق، ھاياتىم كۆركەم،
سەن بىلەن سېزىمەن غۇرۇر ئىپتىخار.
ئاش - نېنىم ئېلىنغان توپاڭدىن ۋەتەن،
ئۆيۈممۇ، خىشىممۇ سەندىن ئىپتىدا،
سەنسىز يوق ھاياتىم، سەنسىز يوق بۇ تەن،
سەنسىز يوق قۇۋانچىم، ئىقبالىم ھەتتا.
دېگەن مىسرالىرى ئارقىلىق ۋەتەننى — مۇقەددەس ئانا
تۇپراقنى ئۇلۇغلاپ، ئادەم بىلەن ۋەتەننى بىر گەۋدە سۈپىتىدە
تەسۋىرلىدى. ۋەتەن بىلەن ئادەمنىڭ خۇددى قان بىلەن گۆشتەك
مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى، ئادەمنىڭ تەقدىرىنىڭ ۋەتەن تەقدىرى
بىلەن بىر ئىكەنلىكىنى، ۋەتەنسىز ھېچ نەرسىنىڭ —
خۇشاللىق، بەخت، ھەتتا ئاش - ناننىڭمۇ بولمايدىغانلىقىنى
روشن ئىپادىلىدى. بۇ ئارقىلىق شائىر ۋەتەننى سۆيۈش، ۋەتەن
ئۈچۈن جان پىدا قىلىش، ئۇنى جان تىكىپ قوغداشنىڭ
ماھىيەتتە، ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆز بەختى، شادلىقى ئۈچۈن

ئىشلىشى ۋە شۇنى قوغدىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. مۇنداق
روشەنلىك كىشىنى ئوڭاي جەلپ قىلىدۇ، كىشى قەلبىگە تېز
ئورۇنلىشىدۇ، جان پىدالىققا، قەيسەرلىككە ئۈندەيدۇ. ئۇ
ئاخىرىدا:

دەريانىڭ ھەر تامچە سۈيى دەريانى،
سۆيگەندەك سۆيىمەن سېنى دەريايىم.
ياش قوزا سۆيگەندەك ئانا باغرىنى،
سۆيىمەن باغرىڭنى ئى كەڭ دىيارىم.

دېگەندەك ھاياجانلىق مىسرالار بىلەن ۋەتەنگە بولغان
چوڭقۇر سۆيگۈ - مۇھەببىتىنى نامايان قىلدى. بۇ مىسرالاردىكى
«تامچە» بىلەن «دەريا»، «قوزا» بىلەن «ئانا باغرى» سۆزلىرى
دەل جايىدا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇلار ئادەم بىلەن ۋەتەننىڭ
مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەشتە ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغان.

مۇھەببەت تېمىسى جاھان ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئۆلمەس
تېما. چۈنكى ئىنسانىيەت مۇھەببەت ئارقىلىق مەۋجۇت بولىدۇ.
شۇ سەۋەبلىك ئۇ دۇنياۋى ئورتاق تېمىغا ئايلانغان. بىز ئۇيغۇر
كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەسەرلەرنى ئوقۇيدىغان بولساق،
ئۇنىڭدا ناھايىتى قويۇق ئىشلىق - مۇھەببەت پۇراقلىرىنىڭ
بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ ئەسەرلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان
مۇھەببەت نوقۇل «يار» ئوبرازى ئارقىلىق «يار» نى
گەۋدىلەندۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان بولماستىن بەلكى، «يار»،
«مۇھەببەت» نى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى
كۆپ تەرەپلىمە ئىشلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت
سىمۋوللۇق ئوبراز بولغان ئىدى. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز چىن
ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە «يار» ئوبرازىنى
ۋاستە قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىنى

ئەكس ئەتتۈرۈشتىمۇ «يار» ئوبرازىنى ۋەتەننىڭ سىمۋولى قىلغان^① بولۇپ، بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئەسەرلەر ئالمىشىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندىمۇ يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتكەن تالانتلىق ئەدىبلەرىمىزنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بىز ئۇنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، بۇ خىل ئالاھىدىلىكنىڭ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. ئۇ بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك پائالىيىتىدىن خۇلاسە شەكلىدە يازغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» دە: «مېنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىمنى ئىشقى مۇھەببەت نۇقتىسىدىن ئىزاھلىغۇچىلاردىن كۆرە، ئۇنى رۇبائىيلار، غەزەللەر، لىرىك نەسرلەر ۋە روھنى پاكلاشتۇرغۇچى، كەلگۈسىگە ئىنتىلگۈچى تېمىدىكى ماقالىلىرىم ئىچىدە گەۋدىلەنگەن سىماتىك پىكىر - ھېسسىيات بىلەن تەرىپلىگۈچىلەر مۇددىئايىمنى چۈشەنگەن بولۇشى مۇمكىن. مەن ھەر خىل ئەسەرلىرىمگە، ھەر خىل تېمىدىكى قول يازمىلىرىمغا، ھەتتا ئۇنىڭدىكى بىر تال قىزىل رومال ياكى ئاق توپلىغا بىر پۈتۈن روھىيەت دۇنيارىمىنىڭ قەترە ياكى زەررىلىرىنى سىڭدۈرۈشكە تىرىشتىم. بۇ ماڭا ئۆمەر ھەييامغا مەي، ئەلىشىر نەۋائىيغا مۇغبەچە، بابارەھىم مەشرەپكە ئىشقى ئىبارىلىرى قانداق ماجازى ۋاسىتە بولسا، خۇددى شۇنداق ماجازى ۋاسىتە ھەم تەمسىللىك ئۇسۇل ئىدى. ئابستراكت غايىلەرنىڭ غەمكىن، ئەمما ئۈمىدۋار شەكلى مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن ھاۋالە سېمۋوللىرى تېپىشقا ھەمىشە موھتاج بولۇپ كەلگەن» دەيدۇ.

① نەزىرە مۇھەممەد: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى يار ئوبرازى ھەققىدە»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1996 - يىل 3 - سان، 113 -، 114 - بەتلەر.

شېئىر گەرچە ھەجىم جەھەتتىن ناھايىتى قىسقا يېزىلسىمۇ، ئەمما شائىر بەدىئىي تالانتى ئارقىلىق، قىسقا يېزىلغان شېئىرلاردا نۇرغۇنلىغان مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شائىرنىڭ ئىقتىدارى ھەرگىز ئۇنىڭ قانچىلىك يازغانلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ دىلىدا ستروئولوگىيەلىك كەيپىيات پەيدا قىلىپ، تىلىدا ياد بولۇپ قالغۇدەك بىرەر پارچە ئەسەر يازالغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. پەقەت شېئىر يېزىش ئۈچۈنلا زورۇقۇپ يېزىلغان، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت قانۇنلىرىنى ئاددىي ئوقۇملاشتۇرۇش يولى بىلەن تەكرارلايدىغان، ئىنسانلار ئۈچۈن نەچچە يۈز، نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى تونۇشلۇق بولۇپ كېلىۋاتقان شەيئىلەرنى خۇددى فوتو - سۈرەتكە ئوخشاش ئەينەن تەسۋىرلەپ بېرىدىغان، «دېتسىز، سەۋىيىسىز يېزىلغان يۈزلەپ ئەسەرلەردىن، دىت ۋە ماھارەت بىلەن يارىتىلغان بىرگىنە شېئىر قىممەتلىك»^① (ئى. ھەققولۇق). بىز ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، دىت ۋە ماھارەت بىلەن يېزىلغان شېئىرلارنىڭ ئاساسى سالماقنى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇ ئۇيغۇرلار تارىخىنى پىششىق بىلىدىغان تونۇلغان تارىخشۇناس بولغاچقا، شېئىرىي ئەسەرلىرىدەمۇ ئانا يۇرتىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىشتىكى بىرىنچى قول مەنبەلەرگە ئېرىشىش ئۈچۈن تارىم ۋادىسىدىكى كۆپلىگەن تارىخىي ئىزلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ چىققان بولۇپ، بۇ جەرياندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى شېئىرىي ئەسەرلىرىدەمۇ ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇ 1989 - يىلى ئېلان قىلغان «شەرقىي شىنجاڭ قەدىمكى ئىزلىرىنى بويلاپ»

① «كىتاب ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى، 44 - 45 - بەت.

ناملىق چوڭ ماۋزۇ ئاستىدىكى «سالام بۇغدا ئانام»، «پەنجىر تاغ
ئېتىكىدە»، «كۆپجاي قىيا سۈرەتلىرى تۈركۈمىدە»، «داۋانچىلىق
مەنزىلگاھىدا»، «يىپەك يولىدا توقسۇن»، «تۈرپان دىيارى»، «ئەسقىر
ھاجى كارىزى بويىدا»، «چاققاق تىكەنگە قاراپ»، «يارغۇل
قەلئەسىدە»، «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارسىنى كۆرۈپ»،
«بېزەكلىك يولىدا»، «ئىدىقۇت شەھىرىگە كىرگەندە»، «پىچان سۇ
بېشىدىن ئۆتكەندە»، «جاپا چېكىپ ئۈنچە تېرىش»، «چىقىم
قەدىمكى بېكەت خارابىسىدا»، «تەڭرى تېغىنى بويلاپ»، «ئاق
پاشا — ئابلەت قادىرى بېغىدا»، «قۇمۇل ئالتۇنلۇقىدا»،
«قەيس غوجام قەبرىگاھلىقىدا»، «قۇمۇل قارا دۆۋە
قەبرىگاھلىقىدا»، «ھىمىت غوجامنىياز ئاكا ھويلىسىدا»،
«لاپچۇق قەلئەسى يېنىدا»، «گايىت - ئاقخان ئۆيىدە مەشرەپ»،
«قۇمۇل ئەلنەغمىسىنى كۆرۈپ»، «چوڭ دەردى يامان،
مۇقامىنى ئاڭلاپ»، «نازىركۈم — توخۇ ئۇسسۇلىنى كۆرۈپ»،
«بارىكۆل جىلغىسىدا»، «قەدىمىي يايلاق يولىغا قاراپ»، «ئايال
ئىلاھى ھەيكىلىنى كۆرۈپ»، «قاراڭغۇ جىلغا ئاغزىدىكى قەبرىگاھ
يېنىدا»، «بارىكۆل كۆلى ياقىسىدا»، «مورى يولىدا»، «ئەنە
بېشبالىق»، «يەتتە قۇدۇققا بېرىشتا»، «يارغۇل قەلئەسىدىن
قايتىۋېتىپ» قاتارلىق شېئىرلىرىدا شەرقىي شىنجاڭنىڭ
قەدىمكى تارىخىدىن قىسقا مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئۇ «كۆپجاي
قىيا سۈرەتلىرى تۈركۈمىدە» ناملىق شېئىرىدا:

ئىككى ئۆركەشلىك تۆگىنىڭ ئۈستىدە ئىككى كىشى،
تىكە، ئارقار قوغلىماق يولۋاس بىلەن بۆرە ئىشى. 0008
ئەنە كۈننىڭ سۈرىتى پارلاپ تۇرۇپتۇ ئورنىدا،
تامغا تاشلار چەشمەسىدىن بولدى سەنئەت ئۆركىشى.

دېيىش ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىن قىسقىچە

ئۇچۇر بېرىدىغان 4000 — 6000 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ قارالغان^① قىيا تاش سۈرەتلىرىدىن بىرى بولغان كۆكجاي (كۆجەي) قىيا تاش سۈرەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن مەزمۇنلارنى شېئىرىي يول بىلەن كۆرسىتىپ بېرىپ، قەدىمكى دەۋرلەردە توقسۇندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق مەدەنىيىتىنى ئەسلىتىدۇ. «يىپەك يولىدا توقسۇن» ناملىق شېئىرىدا:

يالتىراپ قەدىم يىپەك يولىدا توقسۇندۇر ئېرۇر،
پەنجىرە - ئالغۇي بويىدا بىر تۆمۈر يولمۇ تۇرۇر.
ئاشۇ شامال تۈگمەن تاغ ئەسلىي غۇز يۇرتى ئىدى،
ئەمدىكى ئەۋلاد قەدىم ئەجدادىدىن دېرەك بېرۇر.

دەپ يېزىپ ئوغۇزلارنىڭ ئەسلىي يۇرتى بولغان بۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىدىن قىسقىچە ئۇچۇر بەرسە، «قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمىي قەبرىگاھلىقىدا» ناملىق شېئىرىدا:

قارا دۆۋە قەبرىسىدە نەچچە مىڭ يىللىق جەسەت،
قىپقىزىل تۇپراق تېگىدە ئەڭ قەدىم ياغاچ لەھەت.
بۇ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ گەۋدىلىك قەد ھالىغا،
ھېلىمۇ، قەدىمدىمۇ ئۇيغۇر ئىزاھاتتۇر پەقەت.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان 3000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان «قۇمۇل پالۋىنى» نىڭ دەپنە ئادىتىنى، يەنى جەسەتلەرنى ياغاچ لەھەت ئىچىگە ئېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتىنى كۆرسىتىپ، ئەنە شۇ جەسەت

① «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، 205 - بەت.

ئارقىلىق قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى ئاددىي، چۈشىنىشلىك شېئىرىي مىسرالارنىڭ ياردىمى بىلەن كىتابخانلارنىڭ دىققىتىگە سۇنغان. ئۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان باشقا شېئىرلىرىدەمۇ مۇئەييەن تارىخىي چىنلىقنى ئاساس قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە كۆپلىگەن شېئىرلىرىدا بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغان. بىز بۇ يەردە شۇ خىل شېئىرلارغا ۋەكىل قىلىپ ئۇنىڭ 1991 - يىلى يازغان «قەشقىرىم» ناملىق قەسىدىسىنىڭ تولۇق تېكىستىنى كۆرۈپ ئۆتۈش بىلەن كۇپايلىنىمىز.

شەرق بىلەن مەغرب ئارا نامىڭ نۇر ئەفشان قەشقىرىم،
تارىخىڭ، زاتىڭ سىماسى دىلىدا ئايان، قەشقىرىم.
ئوق بىلەن يا ئىلكىدە ئارتۇچدا ئەۋلادىم ئىزى،
سەندە پامىردا تېپىلغان كونا گۈلخان، قەشقىرىم.
دەسلەبا تاش كەتمەنى بىرلەن بىنا ئەيلەپ ئېكىن،
تۇنجى بوز - چەكمەن بىلەن ئۈستىنى ياپقان، قەشقىرىم.
ئول ئوغۇزخان دۆلدۈلى باغرىڭدا كىشىنەر تىك تۇرۇپ،
قوۋمى ئۇيغۇر بايرىمى سەندىن قۇتاتقان، قەشقىرىم.
كۈلدى لوپنۇردا مەلەك مىلادىدىن مىلاد بۇرۇن،
جامى جەمىشت ئەكسىدە ھۆسنۈڭ نامايەن، قەشقىرىم.
بىر تۈمەن كېيىك تېرىگە «ئاۋستا» نى پۈتكەن چېغى،
ئۈنچە، ياقۇت، قاشى بىرلەن نەقىشى تاپقان، قەشقىرىم.
ئالدى ھەم ئارقىغا تەڭ ئوق ئۈزدى لاچىن لەشكىرىڭ،
قەي ئېلىنىڭ خۇسراۋى يانىڭدا ۋەيران، قەشقىرىم.
باشىدا بۈركۈت دۈبۈلغۇ، كۆكسى زەر ساۋۇت ئېگىن،
قەھرىمان ئەپراسىياپقا بارىگاھان، قەشقىرىم.
يۇمىسا كۆز ئېفرات، ئەجەم، باش ئەگسە ھىندۇ قوشمۇ ھەم،
سەندە ئىسكەندەر چېكىندى، شانى ئاسمان قەشقىرىم.

رىم بىلەن تاكى يىراق چىنگىچە كارۋان مەنزىلى،
ئىستىقامەت ئەھلىگە ئالىپتە داسخان، قەشقىرىم.
مەستەكى رۇم، چىن تاۋارى، ھىندۇ ئەنبەرىن يېيىپ،
كۈللى ئالەم قىزلىرىنىڭ زەۋقىن ئالغان قەشقىرىم.
تەڭرىتاغدا بارىگاھ قۇرغان سىياق تەڭرى — ئىلاھ،
چوڭ قۇرۇمدا قاش يەنە ئالتايدا زەرگان، قەشقىرىم.
ساك ۋە يۇرچى كونا زەرگەر، شاھىدى مىڭ — مىڭ لەھەت،
كۈن، يورۇقلۇق، پاكلىقتىن دىلدا ئىمان، قەشقىرىم.
تارىمۇ باغراش ۋە ئورخۇنلاردا كۆپلەپ قالدى باغ،
باغۇبۇستانلار ئارا شاھانە ئەدنان قەشقىرىم.
پىرى شامان داپ ئۇرۇپ ئەلگە سەھەتلىك ئىزلىگەن،
ئاتەشى زەر دوشىت چېغى نۇردىن زەرەپشان قەشقىرىم.
مىڭ ئەدەب كەپتەرلىرىن ئاسمانغا قويدى بۇددىھا،
نەقىشى سەنئەت بابىدا «مىڭ ئۆي» ياراتقان قەشقىرىم.
ئىشقى دەرياسىدا ئۈزگەن مۇندا تاھىر — زۆھرە ھەم،
قىسسەسى مىڭ يىل بۇرۇن تىللاردا داستان قەشقىرىم.
ئول گۈزەل ئەرمەن قىزىنى بەند ئېتىپ ئۆز قەلبىگە،
پەرھادىڭدىن ئۆزگە كىم ئىشقى ئىچرە سۇلتان قەشقىرىم.
سەندە قايتا ئالدى تەلىم خۇيلىن ھەم كومىراجىۋا،
رەقىس — چالغۇ سازنى كەڭ ئالەمگە يايغان قەشقىرىم.
نالە ئىزھارىم تالاي چۆل ئۈستىدە يىغلار بۇلۇت،
ئۈستىخانم بىر ئەمەس، مىڭلارچە بارخان، قەشقىرىم.
قۇم دۆۋىسى قانچە ئىزگۈ يۇرت — ماكاننى قىلدى غەرق،
ئەگدى قەددىڭنى ئۆزۈڭدىن پىتنە بوران، قەشقىرىم.
باشىدا پاك سەللىسى ساتۇق بۇغرا ئاتام،
قايتىدىن جىسمىڭنى يۇيدى نۇرى ئىرفان، قەشقىرىم.
ھېكمىتىڭ خارابىدا جەم قىلدى مەشرىق غەربنى ھەم،
شۆھرىتىڭنى كۆككە ياپىدى تۈركى دىۋان، قەشقىرىم.

«قۇت بىلىگ» جاۋاھىرىن ۋايىگە يەتكۈزدى يۈسۈپ،
يەسسەۋىي ھېكمەتلىرىدەك دۇرى رەيھان قەشقىرىم.
بولدى ئۇستاز سەددىدىن قەشقەر مۇبارەك جامىگە،
مىر ئەلىشىر نەزمىگە دۇرىنى چاچقان قەشقىرىم.
مالىك، ئەھمەت قەشقەرى تۈزدى سەمەرقەنت ھۆسنىنى،
مىرزا ھەيدەر قەلبىگە ئاتەشنى سالغان، قەشقىرىم.
تەمبۇرىدە «چەبىيات»، قەلبى ناۋا ئاماننىسا،
قۇتلۇق «ئون ئىككى مۇقام» دا مەڭگۈ مۇزگان، قەشقىرىم.
ئىككى كۈن - تۈن چالسىمۇ پۈتمەس ساتارىك نالىسى،
ئىزگۈ، كۆرك، سۆيگۈ، ناۋادا سەن جاھان خان قەشقىرىم.
خىرقىتى، مەشرەپ، زەلىلى، ئوۋبىتىدىن تا بۇدەم،
ئەرشى ھەم خامۇشنى باغرىغا باسقان قەشقىرىم.
قالدى خاكىڭ قوينىدا نىزارى تۇردۇم بۇلبۇلى،
سادىقىڭ يازمىشلىرى خۇنابى ئەبغان، قەشقىرىم.
قۇم بېسىپ يىپەك يولىن كەتتى ئەسىرلەپ قۇت قوشۇڭ،
كۆزلىرى ئۆچمەس ئۈمىد كۆكىدە چولپان قەشقىرىم.
بولدى يات قۇرداشلىرىڭ، كەستى شېخىڭنى ئوت چېقىن،
ئۇنتۇدى شەجرەڭنى ھەم قوينىڭدا جانان، قەشقىرىم.
بىر رىۋايەتتەك بۇدەم نامىڭنى ئەسلەر كەڭ جاھان،
بىر زامان ئىقلىم كۆزىدە شاھى مارجان قەشقىرىم.
سەن گويا «ئەسھاب كەھەپ» دە كۆپ ئەسىر يانتان يىگىت،
نۇر پېشانەڭدە يەنە تەقدىرى جەۋلان قەشقىرىم.
سەن قالۇرسەن بىز كېتەرمىز بۇ نەپەس گويا رابات،
ئېتىبارىم تەختىدە تۈز ھەققى خاقان قەشقىرىم.
مېھرى سۆيگۈڭ ئاتەشى قىلدى مېنى يۇرت ئاشىقى،
خاكىڭا بېشىم قويسام، بۇ كاتتا دەرمان، قەشقىرىم.
سۆزلە سوقرات، ئەپلاتون، كۇڭفۇزى، سەكيامۇن يەنە،
سىز گۇناھ دەمسىز ماكانىن سۆيسە ئوغلان، قەشقىرىم.

مەن گۇناھ دەرمەن جېمى بەڭباشلىقىم، بىخۇتلۇقۇم،
مەن ساۋاب دەرمەن تاۋاپ ئىلماقنى ھەرئان قەشقىرىم.
روھى شەيدالىق تېشىپ، شەيدائى يازدى ئىشقىنى،
قۇت ماڭا كۆكسىنى ئاچسا ئۆز قەدىردان، قەشقىرىم.
پىتىنلەر ھەريان ھۆرۈپ باغىم تۈزۈتسا ئەيىب ئەمەس،
ئىشقىدىن دەرد تارتىمىقىم پاك خەير - ئېھسان، قەشقىرىم.
قىل ھەزەر بىر جىننى گەر ئىشقتىن پاسات سۆزلەر ساڭا،
ئەقىل - ھېكمەتسىز سانا - ئۇل لاپى شەيتان، قەشقىرىم.
ئاز ئەمەس پىرقە - نىزا، پىتنە تۈپەيلى تارتقىنىڭ،
توختىماي ماتەم يېشىڭ بىر نەچچە دەۋران، قەشقىرىم.
ئەندىجان باغدا تۈزدۈم ئۇشبۇ ئىشقىڭ نامەسىن،
زەررە تۇپراقى شۇدەم تەختى سولايمان قەشقىرىم.

ئەنگلىيىنىڭ XIX ئەسىردىكى شائىرى س. ت.
كولودىگىس ناھايىتى ئىخچام قىلىپ «بىر ئادەم مۇبادا يېتىلگەن
پەيلاسوپ بولمايدىكەن، ئۇنىڭ ئۇلۇغ شائىر بولالىشى مۇمكىن
ئەمەس»^① دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. كۆپچىلىككە مەلۇم
بولغىنىدەك، ھەرقانداق بىر شائىر مەلۇم پەلسەپىۋى بىلىمگە
ئىگە بولمىسا، ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى پۈچەكلىكتىن خالى
بولالمايدۇ. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ياش ۋاقتىدا
ماركسىزم - لېنىنىزم پەلسەپىسى ئاسپىرانتلىق سىنىپىدا
ئوقۇغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ
پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى كۆپلەپ تەتقىق قىلغان ئالىم
بولغاچقا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا پەلسەپىۋى پىكىرلەر ناھايىتى
كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەچكە، ھەرقانداق بىر شېئىرىدا مەلۇم
مىقداردا پەلسەپىۋىلىك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ.

① ئابدۇقادىر جالالىدىن: «ئەقىل مېۋىسى ۋە شەيتان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى،
1998 - يىلى نەشرى، 89 - بەت.

ئەلۋەتتە پەلسەپىۋى پىكىر قۇرۇق خىياللاردىن، كۆككە -
ساماغا قاراپ يېلىنىشلاردىن پەيدا بولمايدۇ. ئۇ مۇقەررەر
يوسۇندا ئىجتىمائىي ھاياتنى، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چوڭقۇر
كۈزىتىش، تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭدىكى ماھىيەتلىك،
قانۇنىيەتلىك نەرسىلەر ئۈستىدە ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىشتىن
پەيدا بولىدۇ.

ئەقىلسىز دوستۇڭدىن، دۈشمەن (تاپ دەنا)،
يېڭىلىسەڭ بۇنىڭدا بىر ھېكمەت مەنا،
ناداننى يەڭمەكنى چاغلىما زەپەر،
ئەرزىمەس قىلماقلىق ئۇڭا تەمەننا.
چىن دوستنى تاشلىما ھەسرەت چېغىدا،
ئارتۇقچە ھەم يۈرمە شادلىق بېغىدا.
دىل تۇرۇپ دىلدارسىز تۇتما دىلىڭنى،
ۋە ئۇنى رەنجىتمە ھەسرەت دېغىدا.

رەنامۇ موھتاجدۇر ئاۋام سۆزىگە،
ئەقىلمۇ كۈچ تاپار ئەلدىن ئۆزىگە.
ئۆزگىلەر سۆزىنى سىناپ پەرق ئەتكىن،
كۆز تۇرۇپ ئالدىنما ئۆزىگە كۆزىگە.

تەپەككۈر بايلىقنىڭ چۈشەنسەڭ ئىبرەت،
ئىبرەتسىز جۇلاسىن يوقتار ھېكمەت.

ئۇنىڭ «ئىبرەت ۋە ھېكمەت» دېگەن مانا مۇشۇ شېئىرى
ئۆزىگە پەلسەپىۋى پىكىر ئۇچقۇنلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن
بولۇپ، پىكىرلەرنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن كىشىنى قايىل

قىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىر كۈپلېتى بىر رۇبائىغا ئوخشايدۇ. بۇ
ھال ئالىمنىڭ باشقا شېئىرلىرىدىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئالىم
ئىنسان خەلق ئارىسىدا چوڭ بولۇپ، خەلقنىڭ ياردىمىدە
ھاياتلىققا ئېرىشىدۇ. شۇنداق بولغاچقا زېمىنگە ئاپىرىدە بولۇپ،
ئىللىق تۇپا ھىدىنى پۇرىغان، خەلقنىڭ مېھرىبانلىقىغا
مۇيەسسەر بولغان ھەرقانداق ئىنساننىڭ خەلقنى سۆيۈشى، خەلق
ئۈچۈن ئوت دېڭىزىدىن يانماسلىقى مۇقەررەر. «دەۋرنىڭ
ۋىجدانى» (ئايتماتوف) بولغان يازغۇچى - شائىرلار ئۆز قەلىمى
ئارقىلىق خەلقپەرۋەرلىكنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ
بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ قارايدىغان
بولغاچقا، خەلقپەرۋەرلىك ئۇلارنىڭ كۆپ كۈيلەيدىغان تېمىسىغا
ئايلىنغان. شۇڭا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنمۇ
ئەسەرلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكىگە شۇخىل ئىدىيىنى سىڭدۈرۈپ،
ئۆزىنىڭ خەلققە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەن.
ئۇ «ئەللىك ياشتا ئەلنى قۇتلايمەن» ناملىق شېئىرىدا:

كەتتى ياشلىق ئىككى ئون يىلىم،

گويا ئېقىپ ئۆتكەندەك قىيان.

قۇيۇنلاردا سۇنمىدى بېلىم،

ئەل - جامائەت بولغاچ مېھرىبان.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق 20 يىل سىياسىي ھوقۇقىدىن
ئايرىلىپ قالغان ۋاقىتلىرىدا ئەل - جامائەتنىڭ مېھرىبانلىقىدىن
كۈچ ئېلىپ تەتۈر قۇيۇنلار ئالدىدا باش ئەگمەي غالىبلاردىن
بولۇپ ياشىغانلىقىنى ئىپادىلىسە،

ئەل قايغۇردى، قايغۇردۇم ئەلگە،

«كۆپ ھازىسى بەئەينى بىر توي».

ئەل يىغىسى ئايلىنىپ سەلگە،
زۇلمەت كېتىپ، گۈل چاچتى خۇش بوي.

دېگەن مىسرالاردا قاراڭغۇ - جاھالەتلىك تۇرمۇشقا دۇچار
بولغان ئەلنىڭ قوزغىلىپ، بەختلىك تۇرمۇشنى قولغا
كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى، ئەل
قايغۇسىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ قايغۇسى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە:

ئەل بولمىسا قارا تۈنلەردە،
يورۇتاتتى تار يولۇمنى كىم؟
ئەل بولمىسا ئېغىر كۈنلەردە،
مەدەت ئىدى ماڭا قاي ھېكىم؟!

ئەللىك ياشتا ئەلنى قۇتلايمەن،
ئاتاممۇ ئەل، ئۇستازىممۇ ئەل.
بارلىقىمنى ئەلگە ئاتايمەن،
ئەل شەنىگە تىكلەيمەن ھەيكەل.

دېيىش ئارقىلىق زۇلمەت ھۆكۈم سۈرگەن قاراڭغۇ
تۈنلەردىمۇ يورۇقلۇق ئاتا قىلغۇچى نىجاتكار - خەلق
ئاممىسىنىڭ ئېغىر مۈشكۈلاتلاردىمۇ پەرزەنتلىرىنى غەم -
قايغۇدىن خالاس قىلىپ، يورۇق تاڭغا باشلايدىغانلىقىدىن
ئىبارەت روھىنى مەدھىيەلەش بىلەن بىرگە «ئاتاممۇ ئەل،
ئۇستازىممۇ ئەل، بارلىقىمنى ئەلگە ئاتايمەن، ئەل شەنىگە
تىكلەيمەن ھەيكەل» دەپ ئۆزىنىڭ ئەل - خەلققە بولغان چوڭقۇر
ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن شېئىرلىرى ئۆزىگە
خاس كۆپلىگەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، بۇ ھەقتە ئۇنىڭ

خىزمەتدەشى تۇرسۇن قۇربان ئەپەندى «شېئىرىي مەنزىرە ۋە شېئىرىي ھېكمەت» ناملىق ئوبزۇرىدا مۇنداق يازىدۇ: «رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن تەبىئەت كۆرۈنۈشلەرنىڭ تىرەنلىكىنى ئۆزىگە خاس ئېستېتىك يۈكسەكلىك بىلەن كۆزىتىش، ئېستېتىك ۋە تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا تەسەۋۋۇر قىلىش، تەپەككۈر قىلىش، شېئىر ئوبرازىنى ئېستېتىك تەسەۋۋۇر، ئېستېتىك ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە ئېستېتىكىلىق بەدىئىي قۇرۇلما ئارقىلىق يارىتىش، ئىدىيە ۋە ھېسسىياتنى بىر ئورگانىك گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ تەسۋىرلەش، ھېسسىياتنى ئاساس قىلىش، لېكىن ھېسسىياتنى ئەقىلگە بويسۇندۇرۇش، مەلۇم شېئىرىي كۆرۈنۈشنى تەسۋىرلەپ مەلۇم پەلسەپىۋى ياكى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە پىكىرنى ئىپادىلەش، لىرىكا بىلەن مەنىنى روھ ۋە تەننىڭ مۇناسىۋىتىدەك ئىپادىلەش — ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا كۆرۈلگەن ئالاھىدىلىكلەردۇر. . . . ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىرلىرى ھېسسىياتنى ئىپادىلەش جەھەتتە بەزى ياش ۋە ئوتتۇرا ياش شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدەك تويۇنغان ھېسسىياتقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ھەقىقىي شېئىردەك ئادەمنى مەھلىيا قىلالىشى — ئۇنىڭدىكى قائىدىلەرنىڭ ئۆزگىچە، يېڭىچە، ئەھمىيەتلىك بولغانلىقىدىن ئايرىلمايدۇ»^①.

ئومۇمەن، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىر ئىجادىيىتى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەم يۇقىرى سەۋىيىلىك بولدى. ئۇ كلاسسىكىلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەسەرلىرىگە پەلسەپىۋى ھەقىقەتنى ناھايىتى چوڭقۇر سىڭدۈرگەن بولغاچقا، كىتابخانلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشى سەۋەبلىك كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان بولسىمۇ، ئاز بىر قىسىم

① «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا»، 71، 72، 78 - بەت.

كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشەلمىدى. پابلۇنېرۇدا توغرا
ئېيتىدۇ: «بىر شائىر ئالدى بىلەن رېئالزمچى بولۇشى
كېرەك. ئەگەر رېئالزمچى بولمايدىكەن، ئۇ ئەرزىمەس شائىر
ھېسابلىنىدۇ. بىر شائىرنىڭ يازغىنى ئەقىلغا سىغمايدىغان
نەرسىلەر بولۇپ، ئۇنى ئۆزىدىن باشقا ئادەم چۈشەنمىسە، بۇ
ئېچىنىشلىق ئەھۋالدۇر. ئەگەر ئۇنىڭ يازغىنى تامامەن ئەقىلغا
سىغىدىغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۇنى ھەرقانداق دۆت - كالۋالارمۇ
چۈشىنەلەيدىغان بولۇپ كەتسە، بۇ تېخىمۇ ئېچىنىشلىق
ئەھۋالدۇر»^①.

3. غەزەل ئىجادىيىتى ھەققىدە

غەزەللىرىمگە پۈتۈن خەلقنى قەلبىگە يوشۇرغان روھىيەتتىم
يوشۇرۇنغان.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن^②

بىرىنچى بېيتنىڭ ھەر ئىككى مىسراسى بىرخىل
(ئوخشاش) قاپىيدە كېلىپ، قالغان بېيتلارنىڭ ئاخىرقى
مىسراسى شۇنىڭغا قاپىيداش يېزىلىدىغان لىرىك شېئىرنىڭ
غەزەل دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. بۇ خىل شېئىرىي
شەكىل ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان تۈرلەرنىڭ
بىرى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شېئىرىيەت ئىجادىيىتى
داۋامىدا غەزەل ژانىرىدىمۇ كۆپلەپ ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ
غەزەللىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا
چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ ئەكس ئەتكەنلىكىنى ھېس

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 25 - بەت.

② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 - يىل 1 - سان، 13 - بەت.

قىلىمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى ھەققىدە «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» دە خېلى مۇھىم قاراشلىرىنى ۋە ئەسەرلىرىگە قارىتا ئۆز پىكىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بىز ئۈچۈن ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، ئۇ يۇقىرىقى ئەسىرىدە شېئىر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «مەسىلىنى قويۇپ يەشمەسلىك، ماجازى غۇۋالىق، ھەممىنى تراگېدىك تۈستە ياساندۇرۇش، چاقماق چېقىپ قويۇش، كۆز يېشىنى مىسرا قىلىپ قاتتۇرۇش مېنىڭ ئىزدىنىشىم بولسىمۇ، ناباب شېئىرلىرىمۇ ئاز ئەمەس، ئۇلاردا ياكى گۈزەل بىر پىكىرى روشەنلىك ماقامغا يېتەلمەي قارا قۇلۇلە قارىنىدىكى مەرۋايىتتەك قامىلىپ قالغان ياكى ئەرزىمەسلىك ئىچىگە ۋاز كېچەلمەس ئىبارىلەر يوشۇرۇنغان. بۇلارنى قايتا ئىشلىمىدىم. مەن تاسادىپىي، كوچىدا تىترەپ ياكى مەيۈسلۈك كۆز يېشىغا چۆمۈپ شېئىر «قوسقان» لىقىم ئۈچۈن شائىرلىق ئىستىكى ۋە تەھرىرلىك تەلىپى بىلەن تەكرار ئىش ئېلىپ بېرىشقا ھەۋەسلىنىپ كۆنمىدىم. نەتىجىدە، شېئىرلىرىم يوشۇرۇن، تەبىئىي، ئىپتىدائىي جاڭگال پېتى قالدى. بۈگۈن ئۇنى تۈزەي دېسەم، ئەينى زاماندىكى ئىلھاملارمىنىڭ چىنلىقىنى ئەسلىيەلمەيمەن ۋە گۆدەككە ئاتمىش ياشلىق چوڭ دادىسىنىڭ قېنىدىن ئوكۇل بېرىشنى مۇناسىپ بىلمەيمەن. مۇزىكىغا تەرجىمان، شېئىرغا تەھرىرنىڭ ھاجەتسىزلىكى ھەققىدە مۇتلەق بىر نېمە دېگۈم يوق.

غەزەلنى بەش - يەتتە بېيتلىق ئەنئەنىدىن ئاشۇرما سىلىقنى، پىكىر بىلەن سىمۋولنى بىرلەشتۈرۈشنى خالىساممۇ ياۋا مېۋىلىرىمنىڭ ھەممىسى بىردەك چىقمىدى. ياقتۇرمىغان، زاكاز تەلىپىدە ئېلان قىلىنغان غەزەللىرىمدىن تېنىۋالالمايمەن. ئەمما، غەزەللىرىمگە پۈتۈن خەلقنى قەلبىگە يوشۇرغان روھىيىتىم يوشۇرۇنغان، ئۇلارنىڭ قانچىكى روشەنلىكتىن مەھرۇملىرىدا بۇ سىر ئۆز زامانىسىغا لايىق مۇساپىسىدە

قاتمۇقات ماجازلاشقان. ئەنسىرەيدىغىنىم، بۇ قېلىن پوستلۇق باداملارنىڭ سەنەم لېۋىدىن چەتتە قېلىشىدىن ئىبارەت. كىمكى ئېرىنىمىسە ۋە تىلىسىم ئاچقۇچىنى تاپالسا، بۇ غەزەللەر ئىچىدىكى مېغىزنى ئاچىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. مەيلى ئۇ بىر قانچە كىشى بولغاندىمۇ! » دەيدۇ. بىز يۇقىرىقى جۈملىلەرنى ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ شېئىرىيەت (غەزەل) ئىجادىيىتىدىكى خاسلىقىنى تېپىپ چىقالايمىز. ئۇ غەزەللىرىگە «پۈتۈن خەلقنى قەلبىگە يوشۇرغان روھىيىتى» نى يوشۇرغان بولغاچقا، غەزەللىرىدە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ۋە تەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانىي پەزىلەتلەر... روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ۋەتەن سەن رەنجى دەرمانىم تېپىلماس تۇتيا سەنسىز،
ئىلىم ئەماسىغا يوقتۇر جاھاندا زەر زىيا سەنسىز.

ۋەتەن قۇت - بەختى تاجىمىسەن جۇلادۇر ھەر مەھەل مېھرىڭ،
پەرىدۇن تەختى ئايۋانى كېرەكسىز بورىيا سەنسىز.

سۈيۈڭ شەربەت، تېشىڭ ياقۇت، تېنىمگە تۇپرىقىڭ سىما،
تۈگەل پىردەۋىسى جەننەتمۇ چېچەكسىز بىر گىيا سەنسىز.

ئىلىم - ئېرىپانغا زەر كانسەن، سېنىڭسىز تولىمغاي قامۇس،
بەئەينى بىر جۇنۇن ھەتتا ئاتالغان ئەۋلىيا سەنسىز.

ۋەتەن قوينۇڭ گۈلىستانىم، ئىپارىڭ سۆيگۈ ئىلھامىم،
چېكەلمەس خۇش ناۋا بۇلبۇل بولۇپ زاغۇ گويا سەنسىز.

گۈزەللەر گۈلشېنىسىنەن ئەل سېنىڭدە ئەۋجى يۈكسەكلىك ،
جاھان تەسۋىرىگە يوقتۇر كۆڭۈلدە مەھلىيا سەنسىز .

نېچۈن شەيدايى قوينۇڭدىن يىراقلاپ كۆز يېشى تۆكمەس ،
ماڭا مىڭ يىل ئىبادەتمۇ ساۋابسىز ساپ رىيا سەنسىز .

ئۇ ۋەتەن ھەققىدە يېزىلغان يۇقىرىقى غەزىلىدە ۋەتەننىڭ
سۈيىنى شەربەتكە ، تېشىنى ياقۇنقا ئوخشىتىپ ، زوق - شوخ
ئىشتىياق بىلەن كۈيلىسە ، بەزى غەزەللىرىدە «سېنى ئەسلەپ
ئېگىلىدىم يۇرت ، ئاتامدىن پىشىۋا ئەيلەپ ، ئەقىدەمدىن سالام
قىلدىم ئانامدىن ئەتىۋا ئەيلەپ» ، «شەيدايى تۇغۇلماقتىن
بۇرۇن ، روھى ئەل يۇرت ئابىغا چۆمگەنمىدى» ، «ۋەتەننىڭ
زەررىچە خاكى سۇلايمان مۈلكىدىن قۇتلۇق» ، «ۋەتەن قەدرىنى
بىلمەس چەكمەگۈنچە خارۇ پىرقەتنى» ، «ئەقىل مىراجىدا قۇت
نۇر ئۆزۈڭسەن ، ئې ئەزىز ئەل يۇرت ، شۇ نۇرسىز خەستە
جانىمدا نە قىلسۇن زەررە ئىمكانىم» . . . دېگەندەك مىسرالىرى
ئارقىلىق تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا ۋەتەننىڭ ئۇلۇغۋار
خىسلەتلىرىنى نامايەندە قىلىپ بېرىدۇ .

ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقپەرۋەرلىك ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتتىنمىن ئىجادىيىتىدىكى ئىككى ئاساسلىق تېما بولۇپ ،
ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا ۋەتەننى ئۇلۇغلاپلا قالماستىن ، بەلكى ئاشۇ
ۋەتەندە ياشاپ ، مېھنەت قىلىۋاتقان كەڭ خەلق ئاممىسىنىمۇ
ئۇلۇغلايدۇ ، خەلقنىڭ مەڭگۈلۈك ھاياتى كۈچىگە چەكسىز
ئىشىنىدۇ ، ئۆزىنى خەلق قوينىغا ئاتىدۇ ، خەلقنى دۇنيانىڭ
مەۋجۇدلۇقىنىڭ ئاساسى دەپ قارايدۇ . شۇڭا خەلقنىڭ كۈچ -
قۇدرىتىنى مەدھىيىلەيدۇ . خەلقنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۆزىنى خەلق
بىلەن بىر گەۋدە دەپ قاراش ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىنمىن
كۆپ تەكىتلەيدىغان پىكىر :

غورۇرۇم قۇببىسىدا ئەل مۇقەددەس سەن پاناھىم بار،
دىلىمدا بىر ئۆمۈر پۈتمەس ساڭا ھەمدۇسانايىم بار.
ساڭا ئىشقى ئەقىدەمدىن گۇمان گەر ئەيلىسەڭ زەررە،
كۈزەت مەشغۇللۇغۇمنى ئوت خىيالىڭ دىلدا دائىم بار.
سېنىڭ ئۈلپەتلىرىڭ ئۈلپەت، رەقىبىڭ دىل كۈشەندەمدۇر،
غەزەپتىن گەر ئاتار بولساڭ جېنىم ئوق، جىسمى يايىم بار.
كۈلۈپ چىقساڭ شەپەقتەك يۈزلىرىڭگە نۇر جۇلا ئەيلەپ،
قەدەم باسقان ئىزىڭدا چىن ساداقەت ئىقتىدارىم بار.
كۆزۈمنى يۈمۈپ باقسام سېنىڭ ئىقبالۇ بەختىڭگە،
ئۇنىڭ نۇر لۇتپىگە پەرۋانە بولماغلىققا رايىم بار.
كۆزۈمنى گەر ئېچىپ باقسام سېنىڭ ھۆردەك جامالىڭغا،
ئۇنىڭدىن ئايرىما جانىم دېگەن ئوتلۇق دۇئايم بار.
ساداقەتلىكتە شەيدايى كۆتۈردى تاغۇ تاقتىنى،
غورۇرۇم شۇل! مەگەر ئۆلسەم سېنىڭ قوينۇڭدا جايىم بار.
ئۇ يۇقىرىقى غەزىلىدە ئۆزى بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتنى ئاددىي، چۈشىنىشلىك سۆز - جۈملىلەر ئارقىلىق
ئىپادىلەپ بەرگەن. باشقا غەزەللىرىدىمۇ خەلقپەرۋەرلىك
ئىدىيىسى ناھايىتى يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغان بولغاچقا، بۇ
ھەقتە ئايرىم تەتقىقات ئېلىپ بېرىش كېرەك دەپ قارايمەن.
ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ھاياتتىن زارلىنىشقا

كۆنۈكۈپ كەتكەنلەرگە قارشى جەڭ ئېلان قىلغان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ ئىنسان دۇنياغا ئاپىرىدە بولغان ئىكەن، مەلۇم مەقسەت، مەلۇم نىيەت بىلەن ياشىشى كېرەك. جاپا - مۇشەققەت ئالدىدا باش ئەگمەي مەردانە ياشىشى لازىم. غەم - قايغۇ ئادەمنى قېرىتىدۇ، ئۈمىد ياشىنىتىدۇ. شۇڭا غەم - قايغۇنى بىر ياققا چۆرۈۋېتىپ، ئۈمىد بىلەن ياشاش كېرەك، ھەمدە ئارزۇ - ئۈمىدنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەر ۋاقىت تىرىشىپ ئۆگىنىش، تۇرمۇش بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. . . دېگەندىن ئىبارەت ئىدىيىلەرنى ياقلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بىز ئۇنىڭ مەيلى شېئىر، مەيلى غەزەللىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تەرەپلەرنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى غەزەلنى كۆرۈپ ئۆتسەك كۇپايە.

پۈتمەس جاھاننىڭ قىسمىتى چەككەن جاھانچە غەم بىلەن،
قازساڭ قېزىلماس ئاخىرى بۇ سىرنى شۇنچە پەم بىلەن.

شېرىن تېتىمدۇ بۇ ئۆمۈر دەيدۇ جاھاننىڭ مەنىلىك،

بىمەنە غەمسىز ئۆمۈرنىڭ شېرىنلىكى شۇ تەم بىلەن.

ئالەمگە كەلدىڭ غەم بىلەن رىزقىڭ پىشۇرغان غەم ئوتى،

غەم قەدىرسىز كەيپۇ ساپا تەققاس ئېرۇر ماتەم بىلەن.

پەرياد چېكىش بىھۇدىلىك، ئالەڭگە كىم تىلماچ بولۇر،

سەن يىغلىساڭ ئۆزگە كۈلۈر سازىدا زىرۇ - بەم بىلەن.

غۇنچە ۋۇجۇدۇڭ گۈل بولۇپ، گۈلدەك نىگار بولغاي خازان،

باسقان قىراۋدىن غەم يېمە، كۈلگەي زېمىن كۆكلەم بىلەن.

ھەيرەتتە شەيدايى يۈرۈپ بىلدى ئاخىر غەمنىڭ سىرىن،
قىممەت سۇلايمان بەختىدىن تەڭ كۈلمىكىڭ ئالەم بىلەن.

ھەممىگە مەلۇم، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» بىلەن دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ئۆز تارىخىدا ياراتقان «كۇچا مۇقامى»، «قۇمۇل مۇقامى»، «دولان مۇقامى» . . . قاتارلىق مۇقام شەكىللىرى بىلەن مەنىۋىيىتىنى تويۇندۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ھازىرقى گەۋدىگە كېلىشىگىچە بولغان ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان مۇقامغا قىزىققۇچى سازەندىلىرىمىز، مۇقامشۇناس تەتقىقاتچىلىرىمىز بۇ ساھەگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، ئۇنىڭ مەڭگۈ نۇر چاقناپ تۇرۇشى، دۇنيا ئەللىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈشى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشتى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللانغان ۋە يۇقىرى پەللى ياراتقان ئالىم بولۇپ، ئۇ «ئون ئىككى مۇقام» ۋە نەۋائىيخانلىق ئەنئەنىسى» ناملىق ماقالىسىدە مۇقام ھەققىدە توختىلىپ: «مەلۇمكى، «ئون ئىككى مۇقام» — شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى بىباھا گۆھەر. ئۇ يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلباغدىكى ئويناق سەنئەت بۇلىقى؛ ئۇ ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق رىتئىملىق بەدىئىي تەپەككۈرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن نۇر چاقناپ تۇرغان جەۋھەرلەر مۇجەسسسىمى؛ ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا، ناخشا، داستان، دراما، ئۇسسۇل، مەشرەپ ۋە

شېئىرىيەتتىن ئىبارەت ئېتنىك فولكلور ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كلاسسىك مۇزىكا خەزىنىسى، ئۇ ئۇيغۇرلاردا ئەسىرلەر داۋامىدا ئىزچىل ياڭراپ كەلگەن جانلىق جامائەت ئاساسىغا ئىگە مۇزىكا مەكتىپى؛ ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېلىمىز ۋە جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان تارىخىي قىممەتلىك تۆھپىسى، ئېسىل مەدەنىيەت مىراسى ۋە كەلگۈسىگە يۈزلىنىشتىكى جۇشقۇن روھىيەت قانىتى! ئۇ، بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتى گەۋدىسىگە ئاساس سالغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي - بەدىئىي مۇراسىم پائالىيەتلىرىدىن تاكى «ماھادۇر»، «ئۇلۇغ كۆي»، دەپ ئاتالغان مۇزىكا شەكىللىرىگە - چە ۋىدۇساكا، سۇجۇپ، ماندا ئاقارى، فى شىڭنۇ، فى شىڭفۇدىن تاكى ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەلشىر نەۋائىي، قىدىرخان، ئاماننىساخان، دوستى يەركەندى قاتارلىق مۇقامخۇمار ئۇستازلارغىچە خەلقىمىزنىڭ پۈتكۈل تارىخى بىلەن ئوخشاش، تولىمۇ ئۇزۇن زامان مۇساپىسىنى بېسىپ، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ نادىر كلاسسىك قەسىرىسىنى بەرپا قىلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك مۇزىكىلىق ئىشتىياقى ۋە ماھارىتى بولمىغاندا ئىدى. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر خەلقى مىڭلىغان يىللار داۋامىدا يىپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرىغا بىۋاسىتە ۋە پائال ئىشتىراك قىلمىغاندا، ئالەمدە مۇنداق نەغمە شەكلى ئەڭ كۆپ، مىلۇدىك ھوزۇرى ئەڭ گۈزەل مۇزىكا مۆجىزىسىنى تاۋلاپ كامالىغا يەتكۈزەلمىگەن بولاتتى!» دەيدۇ. بىز ئۇنىڭ مەخسۇس مۇقام تەتقىقاتىغا دائىر يېزىلغان ئىلمىي ئەسەرلىرىنىلا ئوقۇپلا قالماستىن، بەلكى شېئىرىي ئەسەرلىرىنى جۈملىدىن غەزەللىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» غا ھەقىقەتەن ھېرىسمەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن «مۇقام» نى ئەسەرلىرىدە تىلغا ئالماي، ئۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارماي تۇرالمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت «مۇقام ئالىمى» غا

خاس روھنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇ ئۆز غەزەللىرىدە:

ساتارنى قولغا ئالغاندا جاراڭلايدۇ مۇقام - نەغمەم،
دىلىم ئۆركەش ياسار قايناپ ئۇنىڭدىن ئورغۇسا نەزمەم.

ئۈرۈپ داپنى ئاڭا تەڭكەش قىلىپ چالسام غىجەك، تەمبۇر،
زامانەم شەننى كۈيلەر مېنىڭ چالغان جىمى پەدەم.

خالايق ئىختىرا قىلغان بۇ ئون ئىككى مۇقامىمنى،
ئۇنىڭ «چوڭ نەغمە» «داستان» «مەشرىپى» سازىمدا بولغان جەم.

مۇقاملار تەسۋىرىنى ئىپتىدا قىلسام گۈزەل «راك» تىن،
«مۇشاۋۇرەك» «سىگاھ» «چارگاھ» مۇقام دۇردانىسى كۆركەم.

ئۇلاپ مەن «پەنجىگاھ» بىرلەن «بايات» ھەم «چەبىيات» چالسام،
«ئوشاق»، «ئىراق»، «ناۋا»، «ئۆزھال»، «ئەجەم» زۇمرەت بۇلاق -
چەشمەم.

«جۇلا» بىرلەن «سەنەم» چالسام ئۇسسۇل جەۋلانغا يەتسە،
مۇقاملار مەشرىپىدە ئەۋجىگە چىققاي خۇشال بەزمەم.

ساتارىم تارى دىل رىشتى، ناۋاسى ئەل ساداسدۇر،
ھايات بەخش ئەتتى سازىمغا تۈمەن گۈل چاقنىغان سەھنەم.

قېنى باشلاي مۇقامىمنى ئېلىپ تاڭ نۇرىدىن ئىلھام،
ئەسىرلەر قوينىدا ياڭرار بايلىقىم - خەزىنەم.

دەپ جاراڭلىق توۋلاپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخرى، غورۇرى

ھېسابلانغان «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ كىشىگە ھوزۇر بېغىشلايدىغان كۈي - نەغمىلىرىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. بۇ بىر تاسادىپىيلىق بولماستىن، بەلكى شائىرنىڭ مۇقامغا بولغان قىزغىنلىقى، مۇقام تەتقىقاتى بىلەن ئەتراپلىق شۇغۇللانغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. يىغىنچاقلىغاندا، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ غەزەللىرى مەيلى مەزمۇن، مەيلى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، روشەن خاسلىققا ئىگە.

4. تۇيۇق ۋە تەجنىسلىرى ھەققىدە

خۇشال بولۇشنىڭ يولى ئۆزۈڭ ياخشى كۆرگەن ئىشنى قىلىشتا ئەمەس، بەلكى قىلمىسا بولمايدىغان ئىشلارنى ياقتۇرۇشۇڭدا. — جامس. م. باررىنىي

تۇيۇق — ئەجدادلىرىمىز ئىجادىي مېھنىتىنىڭ بىر ئۈلگىسى بولۇپ، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى تۆت مىسرالىق قوشاقلار زېمىنىدە تۇغۇلۇپ، خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىك جەھەتتە تۇراقلاشقان، مۇئەممالىق (تېپىشماقلىق) شېئىرىي شەكىللەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ مەزمۇن جەھەتتىن تۈرلۈك مەزمۇنلاردا يېزىلىدۇ، قۇرۇلما جەھەتتىن تۆت مىسرا، ئۈچ ئۈمۈنمىلىق سۆزدىن تۈزۈلىدۇ. تۇيۇقنىڭ باشقا مۇئەممالىق شېئىرىي شەكىللەردىن پەرقى شۇكى، ئۇنىڭغا قاپىيە ئۈچۈن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش، ئەمما مەزمۇن جەھەتتىن باشقا - باشقا ئۇقۇم بېرىدىغان ئۈمۈنم سۆزلەر تاللىنىۋېلىنىدۇ. مۇشۇ خىل ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك بۇ شېئىرىي شەكىلنى تېپىشماقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىدۇ. تۇيۇق قەدىمدىن ھازىرغىچە يازما ئەدەبىياتىمىزدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان تېپىشماقلىق شېئىرىي

شەكىل بولۇپ، بۇ خىل شەكىلنى قوللىنىش ئانا تىلىمىزنىڭ لۇغەت سوستاۋىنى بېيىتىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئومۇنمىلىق سۆزلەرنىڭ لۇغەت سوستاۋىمىزدىكى نىسبىتىنى ئاشۇرۇش، ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىشلىتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، تىل بايلىقىنى ئۆستۈرۈش، ئومۇنمىلىق سۆزلەرنى ئۆز جايىدا توغرا ئىشلىتىش، توغرا قوللىنىش جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۇيۇقنىڭ قانچىنى ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەنلىكىگە ئائىت ئېنىق بىر تارىخىي مەلۇمات ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. ئەمما بىز ئاتاقلىق ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق قامۇسى ئەسىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا «تۇيۇق» شېئىرىي شەكىلنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرۈۋالالايمىز.

«ئۆگ» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ئورنىدا كەلگەندە ئىدراك؛ سۈپەت مەنىسىدە كەلگەندە چوڭ، ئۇلۇغ؛ پېئىل بولۇپ كەلگەندە ماختىماق دېگەن ئوقۇملارنى بېرەتتى. شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ سۆزدىن پايدىلىنىپ مۇنداق بىر تۇيۇق ياراتقان:

1993. قايۇ ئەردە بولسا، ئوقۇش بىرلە ئۆگ،
ئانى ئەر ئاتاغىل، نەچە ئۆگسە ئۆگ.

1994. ئوقۇش، ئۆگ، بىلىك كىمدە بولسا تۈگەل،
ياۋۇز ئەرسە كەدتە، كىچىك بولسا ئۆگ.

يەشمىسى:

كىمدە ئەقىل ۋە ئىدراك بولسا، ئۇنى ئەر دەپ ھېسابلا،

قانچە ماختىساڭ ماختا، كىمدە ئەقىل ئىدراك،
بىلىم جەم بولىدىكەن، ئۇنى يامان بولسا ياخشى،
كىچىك بولسا، ئۇلۇغ، دەپ بىل.

يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى كلاسسىكىلىرىمىز
جۈملىدىن نەۋائىي، لۇتفى . . . قاتارلىقلارمۇ تۇيۇق ئىجادىيىتى
بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ خېلى كۆپ تۇيۇق يېزىپ، بۇ ژانىرنىڭ
تەرەققىياتى ۋە كېيىنكى دەۋرلەرگىچە ساقلىنىپ قېلىشى ئۈچۈن
مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. تۇيۇق ئىجاد قىلىش باشقا
شەكىللەرنى ئىجاد قىلىشقا قارىغاندا زور كۈچ تەلەپ قىلىدىغان
بولغاچقا، بۇ خىل شېئىرىي شەكىلگە ئىشتىراك ئەتكەنلەر
ناھايىتى ئاز بولدى. لېكىن ئۆز ئىجادىيىتىنى خەلق ئۈچۈن
بېغىشلاپ، خەلق تۇرمۇشىدىن تېما ئېلىپ ئىجادىيەت بىلەن
شۇغۇللىنىۋاتقان بىر قىسىم ئىجادكارلىرىمىز بۇ خىل شېئىرىي
شەكىلگە ھەردائىم قەلەم تەۋرەتتى ۋە تەۋرەتمەكتە.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن شېئىرىيەت ئىجادىيىتى
جەريانىدا تۇيۇق شەكىلىدىمۇ خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى ئىجاد
قىلدى. ئۇنىڭ بىز بىلەن يۈز كۆرۈشكەن تۇيۇقلىرى
«رۇبائىيات» ناملىق توپلامدىن ئورۇن ئالغان بولۇپ 50
پارچىگە يېقىن تۇيۇقى رۇبائىيلار قاتارىدا كىتابخانلار بىلەن
دېدارلاشقان. ئۇ تۇيۇق ئىجاد قىلىشتا ئىلگىرىكى ۋە ھازىرقى
تۇيۇق ئىجاد قىلىش شەكىلىدىن بىر دەرىجە ھالقىپ ئۆتكەن:

ماڭا قىسمەت ئىدى بىر سىر، ئۇنىڭ پالىنى ئەل ئاچتى،
ئادالەت زەر ئۈزۈككە كۆز بولۇپ ياقۇت لەھەل ئاچتى.
خۇشال خەندان ئېتەرمەن، زوق ئېتەر كۈلكەمگىمۇ بۇلبۇل،
كۆرۈڭ پەرھادىغا شېرىن، گۈزەل رەڭگىن تۈگەل ئاچتى.

مەزكۇر رۇبائىنىڭ 1 - مىسراسىدىكى «ئاچتى» - پال
كۆردى، 2 - مىسراسىدىكى «ئاچتى» - زىننىتىنى ئاشۇردى،
4 - مىسراسىدىكى «ئاچتى» - يۈزىنى ئاچتى مەنىسىدە
كەلتۈرۈلگەن. بۇ رۇبائىدىكى ئۈچ «ئاچتى» ئۈچ مەنىدە
كەلگەن تۇيۇق (مۇھتەملات) بولۇپ، ئىش ئۆز ئۆلچىمى بويىچە
ئورۇنلىنىپ بولغان ۋە ئۇلارنىڭ يېنىغا يەنە قاپىمۇ زۆرۈر
ئەمەس ئىدى. ئاپتور بۇ يەردە شەكىلداش سۆزنىڭ يېنىغا ئەل،
لەھەل، تۈگەل دېگەن قاپىيلەرنى كەلتۈرۈپ، قوش قاپىيلىك
رۇبائىي، قوش قاپىيلىك تۇيۇق (مۇھتەملات) ياراتقان.
تۆۋەندە ئۇنىڭ تۇيۇقلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.
ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن باشقا ئەسەرلىرىدىكىگە
ئوخشاش تۇيۇقلىرىدىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە تەنپەرۋەرلىك
ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. شۇنداق قىلىپ ۋە تەنپەرۋەرلىك
ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تۇيۇقلىرىنىڭمۇ ئاساسلىق
تېمىلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى
شېئىرىي پىكىرلىرى، ھېكمەتلىرى بىر تەرەپتىن ۋەتەننىڭ
ئۇلۇغ، مۇقەددەسلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرسە، يەنە بىر
تەرەپتىن كىشى قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ، كۈچلۈك ئېستېتىك
زوق پەيدا قىلىدۇ.

گۈزەلدىن ئايرىلىپ ھىجران ئوتىدا مەن ناۋا تۈزدۈم،
كۆڭۈل چاقماق بىرلە كۆز يېشىمدا بىر ھاۋا تۈزدۈم.
ئەگەردە ئۆز گۈلىستانىم مېنى ئاجراتسا قوينىدىن،
بۇلۇتتەك ئايرىلىپ يەردىن پىغاندا بىر ساما تۈزدۈم.

بۇ تۇيۇقتا كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، ئالىمنىڭ
ۋە تەنپەرلىكىنى ئىپادىلەشتىكى كۆز قاراشلىرى يېڭى ھەم
ئۆزگىچە، پىكىرلىرى ناھايىتى كۈچلۈك، ياراتقان ئوبرازلىرى

كىشىنى قايىل قىلارلىق بولۇپ، يېزىلىش جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقپەرۋەرلىك ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىجادىيىتىدىكى ئاساسلىق تېما بولغاچقا، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ۋەتەنپەرلىكنى كۈيلەپلا قالماستىن، بەلكى ئاشۇ ۋەتەندە ياشاپ، ئىجاد ئەتكەن كەڭ خەلق ئاممىسىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ ۋە ئۇلارنى زوق - شوق بىلەن كۈيلەيدۇ. خەلقنىڭ ئۇلۇغ كۈچ - قۇدرىتىنى مەدھىيەلەيدۇ.

ئۆمۈر گۈلشەنلىرىڭ ئەلۋەك، خەلقنى دىلغا جا ئەتسەڭ،
كۆڭۈل ئەينەكلىرىڭ روشەن، ئىلىمگە ئىلتىجا ئەتسەڭ.
سائادەت ئول سائادەتنى ئۆتۈنمەك بىرلە بولغاي تەل...
سۇلايمان ئامىتنىڭ بەربات... ھەسەتنى مۇددىئا ئەتسەڭ.

تۇيۇقلار رۇبائىيلارغا ئوخشاشلا ھايات ھېكمەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساسلىق ئالاھىدىلىك قىلىدىغان بولغاچقا، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تۇيۇقنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىگە ھەر ۋاقىت ھۆرمەت قىلغان. ئۇ باشقا تېمىلاردىكى تۇيۇقلىرىدىمۇ ھامان مەلۇم ھايات ھېكمىتىنى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەيدۇ. ئۇ بەزى تۇيۇقلىرىدا مەخسۇس ھايات ھېكمىتىنى كۆرسىتىپ، چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل مەزمۇندىكى تۇيۇقلارغا تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن.

كۆڭلۈڭ گۈزەللىك تاپمىسا ئىستەك بېغىڭ ئۆرتەپ يانار،
ئىزگۈ ھىدايەت قىلمىساڭ تايغان ئېتىڭ چىشلەپ يانار.
ئامەت ياراشماس بولمىسا زېھنىڭ بىلەن ئەل رەھىمىتى،
تەقلىدى روستەمدەك ساداق ئاتساڭ ئوقۇڭ ئۆزگە يانار.

ئەجىر - ئەمگەك بىلەن شوھرەت تاپار ئادەم قېرى - ياشى،
دەقىقىنىڭ ۋەزنى ئالتۇندۇر نەسىپ گەر بولسا يۈز ياشى.
ھەۋەس گويا ۋاقتىنىڭ قەستىدە يۈرگەن قاراقچىدۇر،
پۇچەك ئۆتكۈزمە ۋاقتىڭنى سېنى قىستايدۇ كۆز ياشى.

دېمەك ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تۇيۇقلىرى
مەيلى يېزىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتىن بولسۇن، ۋە مەيلى ئەكس
ئەتتۈرگەن مەزمۇنىنىڭ موللۇقىدىن بولسۇن، روشەن
ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

تەجنىس - ئادەتتە ئاز ئۇچرايدىغان شېئىرىي
شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇ يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، مەنىسى
باشقا بولغان سۆزلەردىن تۈزۈلىدىغان بولۇپ، بۇ خىل
سۆزلەردىن پايدىلىنىپ شېئىرلاردا سۆز ئويۇنى ياساش ۋە
ماھارەت نامايىش قىلىش - كلاسسىك ئەدەبىياتتا بىر خىل
ئەنئەنە.

تەجنىسمۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.
مەسىلەن: «قىز» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى
زامان مەنىسىدىن تاشقىرى «قىس»، «كەم»، «ئادىر» دېگەن
مەنىلەرنى بېرىدىغان ئومۇنمىلىق سۆز بولۇپ ئېيتىلاتتى. شائىر
يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازىدۇ.

564. بۇ مۇنداق كىشىلەر بولۇر ئېزى قىز،
بۇ قىز قىزلىقى قىلدى قىز ئاتى قىز.

يەشمىسى:

مۇنداق كىشىلەر بەكمۇ قىس بولىدۇ.
قىس نەرسىلەر قىممەتلىكى ئۈچۈن قىزنىڭ ئېتىمۇ قىز
بولغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھېساب» دېگەن سۆز «ساقش» دېيىلەتتى. بۇ سۆز «ساق» ۋە «ئىش» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكمىسىدىن ياسالغان. شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن مۇنداق بىر سۆز ئويۇنى تۈزىدۇ.

2221. ھېساب ساقلىقىدىن ئاتالدى ساقش،

كۆرەرسەن، ھېساب ئۇ ئۆزى بەك ساق ئىش.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بۇ خىل شەكىل ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىجادىيىتىدىمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، «رۇبائىيات» توپلىمى ئارقىلىق يورۇقلۇققا چىققان. «رۇبائىيات» نىڭ 1 - قىسمىنىڭ بېشىدا مەرھۇم نۇرمۇھەممەت ئېركى «ياش ئالىمنىڭ يېڭى ئەمگىكى» ماۋزۇسى ئاستىدا بىر پارچە چوڭ تىپتىكى تەتقىقات ماقالىسىنى بەرگەن بولۇپ، ئۇ بۇنىڭدا «رۇبائىيات» تىكى مۇۋەپپەقىيەتلەردىن تەجنىس ھەققىدىمۇ خېلى ئەتراپلىق تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ يەردە بىز ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىنى كۆرۈپ ئۆتۈش بىلەن كۇپايلىنىمىز.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن توپلامغا كىرگۈزۈلگەن بىر قىسىم رۇبائىيلارنى يەككە ۋە بەزىسىنى قوش تەجنىس بىلەن يازغان. شۇنداق شېئىردىن بىر مىسال:

ئالا بولغان ئالا بولغاندىن ئارتۇق،
كۆمۈلگەن تەلمۈرۈپ تۇرغاندىن ئارتۇق.

مەزكۇر «مەسنىۋى» نىڭ 1 - مىراسىدىكى ئىككى «ئالا» سۆزى بىر خىل يېزىلغان ھەم بىر خىل ئېيتىلغان بولسىمۇ،

ئەمما ھەر بىرىنىڭ مەنىسى بۆلەك. بىرىنچىسى، «ئالا» بولغان (يا ئاق، يا قارا ئەمەس)، ئىككىنچىسى، بەرەس (پىسى) بولغان مەنىسىدە كەلتۈرۈلگەن. ئالىم بۇ شېئىردا ئادەم بىر ئىشتا ئا (يا ئوغرى ئەمەس، يا توغرى ئەمەس) بولغاندىن پىسى بولغان ياخشىراق. بىر ئادەمنىڭ ئالدىدا بى ھاجەت ئۈچۈن تەلمۈرۈپ تۇرغاندىن، ئۆلۈپ كۆمۈلگەن تۈزۈك دەيدۇ. ئۇ بەزى رۇبائىلىرىنى يەككە تەجنىس، بەزىلىرىنى قوش تەجنىس بىلەن يازغان.

يەككە تەجنىسنىڭ مىسالى:
 ئاڭلىغانتىم بۇ گۈزەلنىڭ تۆت تەرەپتىن داڭقىنى،
 شەنىگە ياققان ئىدىم ھەر كۈندە ئىسرىق داڭقىنى.

.....

بۇنىڭدا 1 - مىسرادىكى «داڭقىنى» سۆزى «شۆھرىتىنى» دېگەن مەنىدە كەلسە، 2 - مىسرادىكى «داڭقىنى» ئىسرىق سالىدىغان «داڭقان» مەنىسىدە كەلگەن.
 قوش تەجنىسنىڭ مىسالى:

مۇھەببەت توپىغا سەۋزە تېنىمنى سەن قەلەم قىلدىڭ،
 ساداقەت شەجىرىگە قاش كىرىپكىڭنى سەن قەلەم قىلدىڭ.
 لېۋىڭدە مەس قىلىپ جەڭگە ئىتەكىڭنى ئەلەم قىلدىڭ،
 قىلىپ بەنت ئىشقى زىندانىڭ ئارا ئاخىر ئەلەم قىلدىڭ.

بۇنىڭدا 1 - مىسرادىكى «قەلەم» سۆزى «توغراش»،
 2 - مىسرادىكى «قەلەم» سۆزى ئادەتتىكى قەلەم (خەت يازىدىغان) مەنىسىدە، 3 - مىسرادىكى «ئەلەم» سۆزى «بايراق» مەنىسىدە، 4 - مىسرادىكى «ئەلەم» سۆزى «دەرت» مەنىسىدە كەلگەن.

ئاليم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «رۇبائىيات» توپلىمىدا سۆز ئويۇنلىرىنىڭ باشقا خىللىرىمۇ بار. بۇنىڭدا مەلۇم سۆزدىكى ھەرپلەرنى باش - ئايىغىغا يەڭگۈشلەش ياكى مەلۇم سۆزدىن بىرەر ھەرپنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن بىر خىل، قوشقاندا بىر خىل مەنا ئاڭلىتىدىغان تېپىشماق ياكى مۇئەمما (چېستان) خاراكتېرىدىكى شېئىرىيەت سەنئىتىنى نامايەن قىلغان.

«قىپ» نى «پىق» قىلساڭ قوشۇپ باشىغا «رە»،
بال قۇيار نەشتەر تۇتۇپ تۇرغان ھەرە...
تەسكىرى قىلساڭ ئۇنى باغنىڭ خازان،
ئەجدىھا بوپ تەۋرىگەي ھەتتا پىلە.

بۇ رۇبائىنى بىر ئوقۇش بىلەن يازغۇچىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنىش تەس. بۇنى ئالدىرماي ئوقۇپ، ئاڭلاپ، بىر ئاز ئىدراك ئىشلەتكەندە، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاشكارا بولىدۇ.

«قىپ» ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش، بىر سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ھەرپ. «ق» باشتا، «پ» ئايىغىدا. بۇ ھەرپلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ «قىپ» نى «پىق» قىلىپ كۆرەيلى. ئاندىن ئۇنىڭ بېشىغا «رە» ھەرپىنى قوشايلى. «پىق» نىڭ بېشىغا «رە» نى قوشساق «رەپىق» بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا — دەيدۇ شائىر — نەشتەر تۇتۇپ تۇرغان ھەرە ھەسەل بېرىدۇ. يەنى «رەقىپ» (دۈشمەن) «رەپىق» (دوست) قا ئايلىنىدۇ. «پىق» نى «قىپ» قىلىپ بېشىغا «رە» نى قوشساق «رەپىق» «رەقىپ» قا ئۆزگىرىدۇ — دە، ئاددىي پىلە قۇرۇتى ئەجدىھاغا

ئايلىنىپ، يەنى دوستۇڭ دۈشمەنگە ئايلىنىپ بېشىڭغا بالا بولىدۇ.^① بۇ خىل شەكىلدە شېئىر يېزىش بىر خىل مېڭە ئىشلىتىدىغان، زور كۈچ تەلەپ قىلىدىغان سۆز ھۈنرى - ماھارىتى، خالاس.

دېمەك، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «رۇبائىيات» توپلىمىدىن ئورۇن ئالغان بىر تۈركۈم تۇيۇق ۋە تەجنىسلىرى ھەمدە سۆز ئويۇنى شەكىلدە يېزىلغان ئاز بىر قىسىم رۇبائىيلرى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى تۇيۇق، تەجنىس يېزىش شەكىلىدىن ئىجادىي پايدىلىنىش ۋە تېخىمۇ راۋاجلاندىرۇش ئاساسىدا يېزىلغان بولغاچقا، تۈزۈلۈش، مول مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش، جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ يۇقىرى بولۇش... قاتارلىقلار جەھەتتە يېڭى دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇناسىپ ئورۇن ئىگىلىگەن. شۇڭا بۇلارنى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تەتقىقاتىدا، تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

5. رۇبائىيلرى ھەققىدە

كۆمۈڭكىم گەر ئەجەل يەتسە مېنى تەكلىماكانىمغا،
نە ھاجەت غەم گۈلىن تاقماق مېنىڭ سۆيگەن جاھانىمغا.
لەھەتكە كىرسىمۇ جىسمىم كۆمۈلمەس ئاتەشنى قەلبىم،
يۈرەر سازەندىدەك روھىم يەنە قانماي ماكانىمغا.

قەبرە تېشى تەكتىدىن ئىزدىگەيسىز زاتىمنى،
سۆيگۈ پاجىئەسىگە قوشۇپ مىسكىن ئاتىمنى.

① «رۇبائىيات»، 1 - قىسىم، 36 - ، 37 - ، 38 - بەتلەر.

كېزەر روھىم گوياكى پەرۋاندىك بىئارام...
ئۆتكۈزمەككە ئەل ئارا جىسمىز ھاياتىمنى.

ئۆلۈمدىن قەرز ئېلىپ بۇ جاننى كەلدىم ئۇششۇ ئالەمگە،
ئۆلۈمنى سىڭدۈرۈپ ئۆتتۈم ھاياتىم ئىچرە ھەردەمگە.
ماڭا يۈكسەك، ئۇلۇغ تاڭ ئىشىقىدا پەرۋاندىك ئۆلمەك،
ھاياتلىق يا ئۆلۈمدىن پەخىرلەر قاتماققا كۈلكەمگە.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتېمىن ھايات ۋاقتىدا
كىتابتىن، ئىجادىيەتتىن بىردەممۇ نېرى بولماي «خۇددى
يېقىندا كاتتا ئېمىتھان بولىدىغاندەك» زور ئىجتىھات بىلەن
ئۆگىنىپ ئالغا ئىلگىرىلىگەن بولغاچقا، بۇ دۇنيادىن كۆز
يۇمغاندىن كېيىنمۇ، يۇقىرىقى ئۈچ پارچە مول مەزمۇنلۇق
رۇبائىسىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ياتتى. ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا
چېكىلگەن يۇقىرىدىكى بىرىنچى رۇبائىسىدىن كۆرۈنۈپ
تۇرۇپتىكى، ئۇ رۇبائىي ئىجادىيىتىدە سۈپەت مەسلىسىگە
ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، ۋەزنى مىڭ پاتمان كېلىدىغان
كۆپلىگەن رۇبائىيلارنى ئىجاد ئەتكەن. بىز ئالىمنىڭ رۇبائىي
ئىجادىيىتى ھەققىدە توختىلىشتىن ئاۋۋال رۇبائىي ژانىرى
ئۈستىدە ئازراق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئۆتەيلى.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، رۇبائىي — ئەرەبچە
«تۆتلىك»، «تۆت مىسرىلىق مۇستەقىل شېئىر» دېگەندىن
ئىبارەت بولۇپ، قەدىمدىن بېرى قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان،
ئۆزىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن شېئىرىيەتنىڭ باشقا
تۈرلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىرخىل ئۆزگىچە شېئىرىي
ژانىر ھېسابلىنىدۇ. گەرچە، رۇبائىي دېگەن بۇ سۆز «تۆتلىك»
ياكى «تۆت مىسرىلىق مۇستەقىل شېئىر» دېگەن ئۇقۇمنى
ئاڭلاتسىمۇ، لېكىن تۆت مىسرادىن تەركىب تاپقان شېئىرلارنىڭ

ھەممىسىلا رۇبائىي بولمۇر مەيدۇ. ھەتتا مۇستەقىل بىر
 پىكىرنى ئۇقتۇرىدىغان كىچىك شېئىرىي ژانىرى «قىتئە» نىڭ
 تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەنلىرىمۇ رۇبائىي ھېسابلانمايدۇ.
 چۈنكى «قىتئە» ئالماش قاپىيلىك بولىدۇ. رۇبائىيىدا
 بولسا، تۆت مىسرانىڭ ھەممىسى ياكى بىرىنچى، ئىككىنچى
 ۋە تۆتىنچى مىسرالىرى قاپىيىداش بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.
 بىر رۇبائىي — بىر مۇستەقىل شېئىر. ئۇ ناھايىتى تۆتلا
 مىسرادىن تۈزۈلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 10 — 20 كۆپلەپ شېئىر
 ئورنىغا خۇلاسە تەرىقىسىدە يېزىلغان بىر كۆپلەپ شېئىر. «ئۇ،
 شۇنداق بىر كۆپلەپ شېئىركى، ئۇنىڭدا بىر قانچە كۆپلەپ
 شېئىرنىڭ جەۋھىرى بايان قىلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىگە بېرىلگەن بىر
 كۆپلەپتە بىر پۈتۈن پىكىر، بىر پۈتۈن ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ
 بېرىدۇ ۋە بېرەلىشى لازىم. ئۇنداق قىلالمىسا، ئۇ تۆت
 مىسرالىق قىلىپ يېزىلىشى بىلەن شەكلەن «رۇبائىي» غا
 ئوخشىسىمۇ، مەزمۇنەن «رۇبائىي» بولالمايدۇ.
 «رۇبائىي» غا قويۇلىدىغان تەلەپ، ئادەتتىكى شېئىرلارغا
 قويۇلىدىغان تەلەپتىن يۇقىرى، ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان تەلەپ
 ھەجىمى كىچىك، ۋەزنى ئېغىر بولۇش، مېتاللار ئىچىدە ئالتۇن
 شۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «رۇبائىي»
 ئەگەر ئۇ مەزمۇنەن رۇبائىي بولسا، ئۇنى «شېئىرلارنىڭ
 ئالتۇنى» ياكى «ئالتۇن شېئىر» دەپ ئاتاش مۇمكىن»^①.
 رۇبائىي — تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمكى زامانلاردىنلا
 مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ھەقتە كۆپتىن بېرى تەتقىقات ئېلىپ
 بېرىۋاتقان ئالىملارنىڭ بىرى. ئى. ئە. بېرتىلىس: «پارس -
 تاجىك ئەدەبىيات تارىخى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:
 «قەسىدە ۋە غەزەللەردىكى يېگانە قاپىيە ئەلۋەتتە ئەرەبلەرنىڭ،

① ئا. مۇھەممەتتىمىن: «رۇبائىيات»، 1 - قىسىم، 8 - بەت.

لېكىن جۈپ قاپىيە ئەرەبلەرگە مۇتلەق مەلۇم ئەمەس ئىدى. ئۇلارغا رۇبائىمۇ نامەلۇم بولغان. لېكىن بەكمۇ قەدىمىي زامانلاردا رۇبائىي ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر فولكلورىدا ئەڭ يېقىملىق شەكىللەردىن بىرى بولغان. شۇنىڭدەك ئەرەبچە ئاتىلىدىغان مۇرەببە، يەنى ھەربىر مىسراسى «ئائئاب» كۆرۈنۈشىدە قاپىيەلەنگۈچى بەند شەكلى بەك كۆپ. بۇ، تۈركىي خەلقلەر فولكلورىدا ئۇچرايدىغان تۆتلىكلەردىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى تەن ئالماسلىق مۇمكىن ئەمەس»^①. رۇبائىمۇ ئەدەبىياتىمىزدا خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى كەڭ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نامايەندىلىرىنى ئېنىقلاش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇر رۇبائىچىلىقىنىڭ دەسلەپكى نامايەندىلىرى ھەققىدە سۆز بولغاندا كۆپىنچە يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىلغا ئېلىنىدۇ. مەرھۇم شائىر تېيىپجان ئېلىيوپ تۈزگەن «يېڭى رۇبائىيلار» ناملىق توپلامدا «بىز ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تارىخىدا رۇبائىينىڭ دەسلەپكى ئۈلگىلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تىن كۆرىمىز» دېيىلگەن بولسا، مەرھۇم ئالىم، يازغۇچى، شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا» ناملىق كىتابىدا، «بۇ ژانىرنىڭ دەسلەپكى نامايەندىلىرى پارسىلاردا ئۆمەر ھەييام، تۈركىي خەلقلەر (مۇھىمى ئۇيغۇرلاردا) دە يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر» دېيىلىدۇ. ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 980 يىللىقى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 928 يىللىقىنى خاتىرىلەش مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ ئالىي مۇھەررىرى ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر «ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر، شائىر يۈسۈپ خاس

① «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 - يىل 1 - سان، 33 - بەت.

ھاجىپ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا رۇبائىي ژانىرىنى تۇنجى باشلىغۇچىدۇر» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى ئوقۇپ ئۆتتى ۋە «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1999 - يىلى 2 - ساندا ئىسمايىل تۆمۈرى بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى رۇبائىيلار ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدا: «ۋەھالەنكى 1926 - يىلى «لوندۇن شەرق تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى» نىڭ مۇدىرى دېنسون گوس ئىسىملىك ئېنگىلىز ئالىمىنىڭ ئىسپاتلاپ چىقىشىچە، ئۆمەر ھەييىام 1040 - يىلى تۇغۇلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى يېزىلىپ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋايىغا يەتكەن مەزگىلدە ئۆمەر ھەييىام ئەمدىلا ئىجادىيەتكە كىرىشكەن بولۇپ، ئەسەرلىرى تېخى كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەنىدى. «دۇنيادىكى مەشھۇر ئەدىبلەر» لۇغىتىدە يېزىلىشىچە ئۆمەر ھەييىام 30 يېشىدا ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئۆمەر ھەييىام رۇبائىيلرى يورۇقلۇققا چىقىپ تارقىلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ رۇبائىيلرى شەرقتىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان. بىز يۇقىرىدىكى دەلىللىرىمىز ئارقىلىق شەرق خەلقلرى كلاسسىك ئەدەبىياتىدا رۇبائىي ژانىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن باشلانغان دېگەن ئىلمىي يەكۈننى چىقىرىشقا تامامەن ھەقىقىمىز»^① دەپ يازىدۇ. يۇقىرىقى تەتقىقاتچىلارنىڭ بىردىنبىر سەۋەنلىكى ئۇلار پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ئۆمەر ھەييىام ھەققىدا توختىلىپ، ئەكسىچە ئۇلاردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇنەسىرفارابى (870 — 950) ۋە ھەممە پەنلەر بويىچە

① «بۇلاق» 1999 - يىلى 2 - سان 93 - بەت.

ئەللامە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن جاھانئشۇمۇل ئالىم ئەبۇ ئەلى
ئىبن سىنالار (980 — 1037) نىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدىكى
رۇبائىي ژانىرىدا يېزىلغان مىسرالارغا نەزەر ئاغدۇرمىغان. بىز
فارابى ۋە ئىبن سىنالارنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ
ئوقۇيدىغان بولساق، تۈركىي خەلقلەر رۇبائىچىلىقىنىڭ ئەڭ
دەسلەپكى نامايەندىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولماستىن، بەلكى
فارابى ۋە ئىبن سىنا، جۈملىدىن فارابى ئىكەنلىكىنى قىياس
قىلىۋالالايمىز. فارابىدىن بۇرۇن ئۆتكەن كلاسسىكىلىرىمىزنىڭ
ئەسەرلىرى بىزگىچە تولۇقى بىلەن يېتىپ كەلمىگەچكە،
ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدىمۇ رۇبائىي ژانىرى بولۇشى مۇمكىن
دېگەن پىكىرنى نەزەردىن ساقىت قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ،
ئەلۋەتتە. يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ دەلىلى ئۈچۈن تۆۋەندە فارابى
ۋە ئىبن سىنالارنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىدىن جەملەنگەن بىرقانچە
رۇبائىيىنى مىسال تەرىقىسىدە كەلتۈرىمىز. فارابى
رۇبائىيلىرىدىن نەمۇنە:

پىشماين سىرى ۋۇجۇت خام قالدى ئالەم ئۆز پېتى،
يا تېشىلمەي گۆھىرى ھەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.
گەر ئەقىل يۇرۇق چېچىپ، ھەر كىم ئىزاھات ئېيتسىمۇ،
ئەسلى چىن تەسۋىرىدىن كەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.

قەسەم بىللا ھاياتلىقتىن بىزارمەن كۆڭۈلسىز ئەمدى،
بەئەينى ئوق كەبى تەندىن چىقار جان ۋاقتى تېز ئەمدى.
بەخت باشلانسا يەتكەيلەر زاۋاللىققا بەختسىزلىك،
تەبئەت جىنسى بىز ئۆز جىنسىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى.

ئىبن سىنا رۇبائىيلىرىدىن نەمۇنە:

قارا يەر قەئرىدىن تا ئەرشى زۇھەل،

كائىنات مۈشكۈلىن بارىن قىلدىم ھەل.

كۆپ مۈشكۈل - تۈگۈننى يەشتىم، چۈشەندىم،

يېشەلمەي قالغىنىم بىرگىنە ئەجەل.

مەي مەستكە دۈشمەنۇ، ھوشيارغا ياردۇر،

ئازى تەرياك^①، كۆپى بىر زەھرى ماردۇر^②.

كۆپ بولسا زەرەرى ئاز ئەمەس ئۇنىڭ،

ئاز بولسا ئۇندا كۆپ مەنپەئەت باردۇر.

دېمەك، بىز يۇقىرىقىلارغا ئاساسلىنىپ تۈركىي مىللەتلەر

رۇبائىچىلىقىنىڭ دەسلەپكى نامايەندىلىرىنى فارابى ۋە ئىبنى

سنا دەپ ئېيتالايمىز.

تارىخ چاقى توختاۋسىز ئىلگىرىلەپ XX ئەسىرنىڭ

70 - يىللىرىغا قەدەم قويغاندا ئۇيغۇر رۇبائىچىلىقى يېڭى

ھاياتى كۈچكە ئىگە بولۇپ، كۆپلىگەن شائىرلار ۋە نۇرغۇنلىغان

رۇبائىيلار بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالىم ئابدۇشۈكۈر

مۇھەممەتئىمىننىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى. ئۇ

ئىجادىي پائالىيىتى جەريانىدا شېئىرىيەتنىڭ باشقا تۈرلىرىدە

ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش، ئىلمىي تەتقىقاتقا قىزغىن ئىشتىراك

قىلىش بىلەنلا قالماي 1000 پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىينى ئېلان

قىلىپ، كىتابخانلارغا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى

«رۇبائىيات» توپلىمىنى تەقدىم قىلدى. ئۇنىڭ رۇبائىيلىرى

ئارۇز ۋەزىنىنىڭ ھەرقايسى بەھرىلىرىدە يېزىلغان بولۇپ،

مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھەقىقىي بىر رۇبائىيغا خاس

ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە تولۇق مۇجەسسەملەشتۈرگەن. ئۇ ئۆز

① تەرياك - ئەپيۇن.

② مار - يىلان.

رۇبائىلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «رۇبائىيات» نامىدا ھازىرچە مىڭ پارچىدىن ئارتۇق پارچىلارنى ئېلان قىلالىدىم. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز پىكرىنى يېتەرلىك ئىخچاملىغان غەزەلنىڭ توختىشىدىن، بەزىلىرى كۆزۈمگە چۈشكەن ھايات ماھىيەتلىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغان رۇجەكلىرىدىن، بەزىلىرى تەلۋە قويۇندىن ئاپىرىدە بولغان. مەن شائىر ئەمەس، رۇبائىچىمۇ ئەمەس، شۇڭا، رۇبائىچىلىقنىڭ شەكلەن تارىخىغا، تېماتىك پىكرىنىڭ تەقلىدى تەكرارلىنىشىغا نەزەر سالغىنىم يوق. مەن ئۆزۈمنى ۋە ئەينى زاماندىكى ئۆز قەلبىمدىكى خەلق روھىيىتىنى «كالتە غەزەل» شەكلىدە يازدىم. پىكرىنىڭ سۇيۇلدۇرۇلۇشى ياكى تەكرارلىنىشىنى كېچىرىشكە بولغاندا ئىدى، ھەر بىر رۇبائىلىرىمنى غەزەل قىلغىلى بولاتتى. بۇ رۇبائىيلار ئۈچۈن ئۆلۈمدىن ئىبارەت ئىدى. رۇبائىيلىرىم 80 - يىللاردا رۇبائىي قىزغىنلىقى پەيدا قىلدى».

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن رۇبائىيلىرى ئۆز ئىچىدە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك پەلسەپىۋى جاۋاھىراتلارنى يوشۇرۇپ ياتقان بولۇپ، تۆۋەندە بىز نۇقتىلىق قىلىپ ئۇنىڭ رۇبائىيلىرىدا ئەكس ئەتكەن بىر قانچە تەرەپ ئۈستىدە ئاز - تولا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈمىز.

1) ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم نەرسە — ۋەتەن چۆلدە ئۆمىلەپ يۈرگەن جانىۋارلارمۇ تۇغۇلىشىدىنلا ئۆز ماكانلىرىنى بىلىدۇ. ھاۋادا ئۇچقۇچى قۇشلارمۇ، دېڭىز ۋە دەريالاردىكى بېلىقلارمۇ ئۆز ئوۋىلىرىنى ھېس قىلىدۇ. بالىلىرى ۋە بالىلىرىنىڭ بالىلىرىمۇ ئۆز ئوۋىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. شۇنداقلا، ئادەملەرمۇ قەيەردە تۇغۇلۇپ تەربىيەلەنسە، شۇ جايغا چەكسىز مېھرىبان بولىدۇ.

— ف. سىكورىنا

ئىنسان بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولۇپ، ئىللىق توپا ھىدىنى پۇرىغان، دەريا شاۋقۇنلىرىنى ئاڭلىغان، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىللىق مېھرى بىلەن بېقىشىنى ھېس قىلغان كۈندىن تارتىپ تۇغۇلغان ئانا يۇرتىنىڭ سېخىلىقىدىن بەھىر ئېلىپ چوڭ بولىدۇ. «تاشمۇ چۈشكەن يېرىدە ئەزىز» دېگەندەك، ھەرقانداق ئىنسان تۇغۇلغان يۇرتىدا ئەزىز. شۇڭا، ھەر بىر ۋەتەنپەرۋەر ۋەتەن مۇھەببىتى بىلەن ئۆزىگە ھاياتى كۈچ تاپىدۇ، ئاشۇ كۈچ ئارقىلىق ھەرقانداق قىيىنچىلىققا بەرداشلىق بېرىدۇ ۋە ئۇنى يېڭىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، ۋەتەن قوينىدا تارتقان ھەرقانداق جاپا ئۇنىڭ ئۈچۈن راھەت.

ئانا يۇرت — «ۋەتەن» تېمىسى ئۇلۇغ تېما. شۇنداقلا ئەڭ كۆپ يېزىلغان تېما. دۇنياغا كەلگەن ھەر بىر يازغۇچىنىڭ ۋەتەن ھەققىدە بىر نېمە دېمەي ۋاپات بولغىنى يوق. گەپ بۇ تېمىنى بىرقەدەر ياخشىراق يېزىشتا. «يەنە دېسەم يەنە شۇ» گەپلەردىن ھالقىپ ئۆتۈشتە، جان - جىگەردىن چىقىرىپ ئېيتىپ، جان - جىگەرگە تەسىر بېرىشتە. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ تېما ئۈستىدە ئۆز رۇبائىلىرىدا بىر قاتار سەمىمىي، تەسىرلىك ۋە چوڭقۇر پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ۋەتەندۇر تەخت، ۋەتەندۇر بەخت، ۋەتەنسىز ئاممىنىڭ مازغاپ، ۋەتەن قانات، ۋەتەن تۈلپار، ۋەتەنسىز ئەر قالار ئاقساق. ھەشەملىك روزىغار، شۆھرەت ياراشماس بولمىسا ئۆز يۇرت. بۆلەك ئەل مىسلى بىر ئەگلەك چىقارغاي ئاقىۋەت تاسقاپ.

ئالىم بۇ رۇبائىدا دەيدۇ: ۋەتەن ئىنسان ئۈچۈن مەڭگۈلۈك تەخت، بۇ تەخت ئىنساننى تاكى تۇغۇلۇپ، قارا يەر قەئىرگە كىرىپ كەتكۈچە ئۆز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. ھەرقانداق بەخت ۋەتەنسىز قايغۇ بىلەن باراۋەر. ۋەتەنسىز

ئادەمنىڭ ئامىتى كېلىپ بەخت قۇشى ئۇنىڭ بېشىغا قونسىمۇ،
ئۇ ئۇزاققا بارمايدۇ. ئۇنىڭ ئۆمرى مازغاب كەبى بولىدۇ. ۋەتەن
سەن ئۈچۈن ئۇچۇشقا قانات، چېپىشقا تۇلپار بولالايدۇ. ۋەتەننى
يوق ئىنسان ئۆمرى ئۇزاققا بارمايدۇ. ئۆزگە يۇرتتا
ھەشەمەتلىك، شۆھرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرسەڭمۇ، ئۇنىڭ قىلچە
ئەھمىيىتى بولمايدۇ. ئۇ ساڭا خۇددى ساھىبجامالغا پوقاق
ياراشمىغاندەك ياراشمايدۇ. ئۆزگە ئەل گويىكى بىر ئەگلەك،
سەن ئۆزۈڭنى ھەرقانچە پەردازلاپ كۆرسەتسەڭمۇ، يەنىلا ئۇ
«ئەگلەك» تىن ئۆتۈپ كېتسەن. شۇڭا ئۆز ۋەتەننىڭنى سۆي،
ئۇنىڭ قەدرىگە يەت.

ۋەتەن ئول ئۈستىخان، قاندۇر، ھاياتلىق ئىچرە ھەم جاندىر،
ۋەتەن گەر بولمىسا دىلدا تىرىگلىك كۆركى يالغاندىر.
قىيامەت جەبرى مىڭ ئەۋزەل ۋەتەنسىزلىك بالاسىدىن،
ۋەتەن ئەنگۈشتىرىن بىلمەك كىشىگە تۇنجى ئىرفاندۇر.

ئالىم بۇ رۇبائىسىدا ۋەتەن ھەققىدە توختىلىپ ئىنسانلارغا
خىتاب قىلىدۇ: سەن تۇرغان تۇرقۇڭغا قاراپ غادىيىۋالما،
ئۈستىخىنىڭمۇ ۋەتەن، قېنىڭمۇ ۋەتەن، جېنىڭمۇ ۋەتەن.
ئۈستىخىنى بولمىغان، قېنى بولمىغان، جېنى بولمىغان ئادەم
قانداقمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. ئەگەر شۇ ئۈچىدىن
بىرەرسى سەندە مۇستەسنا بولسا ھاياتلىقىڭدىن ئېغىز ئېچىش
مۇمكىنمۇ؟ سەن تىرىكلىكىڭنى ئەۋزەل بىلىپ، دىلىڭغا ۋەتەننى
پۈكمىسەڭ، تىرىكلىكىڭ ھەققىدە قانداقمۇ ئىشىنىش
ئىمكانىيىتى بولسۇن. سۇدىن ئايرىلغان بېلىقنىڭ ھاياتلىقىدىن
ئۈمىد كۈتكىلى بولامدۇ؟ ۋەتەننى كۆڭلۈڭگە پۈك،
ۋەتەنسىزلىك بالاسى ھەممىدىن يامان، ھەتتا قىيامەت جاپاسىمۇ
ئۇنىڭ بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ. سېنىڭ ۋەتەننىڭ قەدرىنى

بېلىپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغلىقىنى ھېس قىلالىشىڭ سەن ئۈچۈن
تۇنجى ئېرفاندۇر. شۇڭا كۆزۈڭنى ئېچىپ يىراققا نەزەر سېلىپ
«تۇنجى ئېرفان» ئۈچۈن تىرىشقىن. ئۇ ساڭا ئابىھايات تەقدىم
قىلالايدۇ.

سېغىندىم لەبىڭنى يار، كېرەكمەس ئۆزگە شەربەتلەر،
پاناھ بولماس سېغىنغاندا بۆلەك ئەلدە مۇرۇۋەتلەر.
ئارامگاھىم ۋەتەن قوينى، ئۇنىڭدا رەنجى دەرمانىم،
ئاتا قىلماس ماڭا قۇت غەيرىي ئەلدە مىڭ ئىبادەتلەر.

ئايلىنىدىم كۆپ دىيار - ۋەتەننى، ياتنى،
تاپمىدىم ئۆز يۇرتتەك قۇدرەت - قاناتنى.
ئەل ئالتۇن بۆشۈكۈم، ئەل گۆھەر تەختىم،
قۇت بىلىدىم بىر زامان چەككەن پەرياتنى.

ئالىم بۇ رۇبائىلىرىدا بىر تەرەپتىن ۋەتەنگە بولغان
سېغىنىشنى يار سېغىنىچىغا تەمسال قىلىپ ئۆزگە ئەللەردە ھايات
كەچۈرۈۋاتقانلارنىڭ ۋەتەن سېغىنىچى تۇتقاندا، ھەرقانداق
ئادەمنىڭ، ھەرقانداق سەۋەبىنىڭ ئۇنىڭغا دەرمان
بولالمايدىغانلىقىنى، ئۆز يۇرتىنىڭ بولسا ئارامگاھ، سەيلىگاھ
ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا رەنجى دەرماننىڭ بارلىقىنى، يات
ئەللەردە يۈرۈپ مىڭ - مىڭ ئىبادەتلەر قىلسىمۇ، ئەمما
ۋەتەنسىزگە بەخت - قۇتتىكى ئۆز سايىسىنى
كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى ئوبرازلىق تىللار بىلەن ئىپادىلەپ بەرسە،
يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزگە ئەللەرنى قانچە كۆپ ئايلىغان بولسىمۇ،
ئۆز يۇرتىدەك قۇدرەت - قاناتنى تاپالمىغانلىقىنى سۆزلەش
ئارقىلىق «ئەل ئالتۇن بۆشۈكۈم، ئەل گۆھەر تەختىم» دەپ
جاراڭلىق توۋلاپ، ئۆز يۇرتىدا چەككەن ئازاب - ئوقۇبەتنىڭ،

ئۆزى ئۈچۈن بەخت ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ قانداقتۇر ئالىمنىڭ قۇرۇق شۇئارۋازلىقى بولماستىن، بەلكى يۈرەك قېتىدىن ئۇرغۇپ چىققان قەلب ئىزھارى ئىدى، خالاس.

(2) خەلقتىن ئايرىلغان ئىنسان مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماس

كۆپچىلىكتىن بۆلۈنمە، خەلقتىن ئايرىلما، ئەگەر خەلق بىلەن بىرلىكتە بېشىڭغا ئۆلۈم كەلسىمۇ، ئۇنى ئۆزۈڭ ئۈچۈن توي - مەرىكە دەپ بىلگىن.

— موللا مۇسا سايرامى

خەلقپەرۋەرلىك خۇددى ۋەتەنپەرۋەرلىككە ئوخشاشلا ئىنتايىن مۇھىم. ۋەتەننى سۆيىمىگەن ئادەمنىڭ خەلقنى، خەلقنى سۆيىمىگەن ئادەمنىڭ ۋەتەننى قەدىرلىشى ناتايىن. مۇبادا ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقپەرۋەرلىك ئىنسان ۋۇجۇدىدا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدىغان بولسا، ئۇنىڭدا تىرىكلىك نىشانى بولمايدۇ. ئەگەر ئادەم بۇ دۇنيادا ھەقىقىي ياشايمەن دەيدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ يۇقىرىقى ئىككى تەرەپنى ئۆزىدە ئالدى بىلەن مۇجەسسەملەشتۈرۈشى كېرەك. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن رۇبائىيلىرى خۇددى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى روشەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرگىنىگە ئوخشاش خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىمۇ ئۆزىدە ھازىرلىغان.

زامان موھتاج زەكىلەرگە، زەكىلەر كانى ئەل ئىچرە،
زەكى ئېيتۇر: زەكىنىڭمۇ چۈشەنسەڭ جانى ئەل ئىچرە.
مەگەر ئەل بولمىسا قايدىن ئىلىم مۇخلىسلىرى چىقسۇن،
گۈزەل دەۋراننىڭ ھەم ھەتتا چېچەك بوستانى ئەل ئىچرە.

شائىر بۇ رۇبائىدا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ: زامان
ھەرقاچان دانا، ئەقىللىق، زېرەك كىشىلەرگە موھتاج. خەلق
بولسا ئەنە شۇ دانا، ئەقىللىق، زېرەك كىشىلەرنىڭ بۇلىقىدۇر.
ئەقىللىق كىشىلەر ئېيتىدۇكى، ھەرقانداق دانىشمەن
ئىنسانلارنىڭ جىنى ئەل ئىچىدە بولىدۇ. ئەگەر ئەل - خەلق
بولمىسا، بۇنداق ئىلىم ئىگىلىرى نەدىنمۇ چىقسۇن؟ ئەل
مەۋجۇتلا بولىدىكەن ئىلىم ئىگىلىرى كۆپلەپ چىقىدۇ. ئىلىم
ئىگىلىرى ئەلدىن ئايرىلىپ قالىدىكەن، ئۇلارنىڭ ھاياتى ئۇزاققا
بارمايدۇ. دەۋرنىڭ گۈزەللىكىلىرىمۇ ئەل قولىدا. ئەل
ئۆزلىرىنىڭ ئىشچان قولىلىرى ئارقىلىق دەۋرگە گۈزەللىك ئاتا
قىلىدۇ ۋە شۇ دەۋرنىڭ «چىچەك بوستانى» نى يارىتىدۇ. شۇڭا
سەن ئۆز مەۋجۇتلۇقىڭنى ساقلاپ قالاي دېسەڭ، ئەل ئىچىدىن
ئىبارەت ئالتۇن بۆشۈكتە مەڭگۈلۈك تەۋرەن. ئۇ سېنىڭ
ئەبەدىيلىك ئارامگاھىڭ.

بېرىلمە كۈلكىلەرگە، بەلكى ئۇندا ھىيلە مەلئۇن بار،
كېرىلمە شۆھرىتىڭدىن، كىم بىلۇر باشىڭدا قاي كۈن بار؟
مەگەر پاكلىق كۈتەر بولساڭ، خالايق قوينى كەڭ دەريا،
خالايقتىن كېپەك ئالساڭ ئۇنىڭ ۋەزىنىدە ئالتۇن بار.

يۈزلىرىمدۇر بەرگى گۈل، قان تامچىسىدۇر شەبنىمى،
بىخەۋەر مەن ئۆز غېمىمدىن، ئۆز غېمىمدۇر ئەل غېمى.
بەند ئېتىلسە قايقا غەملەر، بولسا ئەل غەمدىن خالاس،
تەننى قاپ قىلسام، يىغىلسا خەلقارا غەملەر جېمى.

ئالىم مەزكۇر رۇبائىلىرىدا مۇنداق پىكىرلەرنى ئالغا
سۈرىدۇ: ئىنساننىڭ كۈلكىسىگە ئىشەنمە. ئۇنىڭ تېگى -
تەكتىگە نۇرغۇن نەرسىلەر يوشۇرۇنغان. ئۇنىڭ تەكتىدە

ياخشىلىقتىن كۆپرەك ھىيلە - مەلئۇن بار. ئازغىنە نەتىجەڭنى كۆرۈپ ئۆزۈڭگە تەمەننا قويما. دۇنيادىن ئىنسانلارچە ھەقىقىي تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېتىمەن دەيدىغان بولساڭ، كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بىرگە بول. ئۇلارنىڭ قوينى بەئەينى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان شاۋقۇنلۇق دەرياغا ئوخشاش تەبىئەتكە، ئىنسانلارغا ئىللىق چىراي بىلەن باقىدۇ. خەلقنىڭ ھەر نەرسىسى بىباھا بايلىق. سەن «خالاپىقتىن كېپەك ئالساڭ، ئۇنىڭ ۋەزىنىدە ئالتۇن بار»، شۇڭا «ئۆز» لۈكىنى تاشلاپ ئەل - ۋەتەن ئوتىدا يان، شۇندىلا مەڭگۈلۈك بەختكە ئېرىشكەن بولىسەن. ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، مەندە كۆتۈرۈپ قويۇسۇز ئېغىر دەرد - ئەلەملەر بولسىمۇ، بۇنىڭدىن قىلچە زارلانمايمەن ۋە غەم يېمەيمەن. مەن ئۈچۈن ئەڭ مۇھىمى ئەل غېمى. دۇنيانى غەملەر قاپلاپ كەتتى. مۇبادا دۇنيادىكى ھەممە غەملەرنى بىر قاپقا سولىغىلى بولغان بولسا ئىدى، تېنىمنى قاپ قىلىپ جىمى غەملەرنى سولىۋالغان، بىر ئۆزۈملا دەردىنى تارتىپ كەتكەن بولار ئىدىم دەيدۇ. بۇ رېئاللىققا ئايلىنىشى مۇمكىن بولمىغان ئارزۇ بولسىمۇ، لېكىن ئالىمنىڭ يۈكسەك خەلقچىللىق روھىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى ئىدى.

(3) ئىنسان ئۈچۈن ھەقىقىي زىننەت - ئىلىم
ئىنسان بىلىمگە ئىنتىلىدۇ، قاچانكى ئىنساندا بىلىمگە بولغان تەشئالىق تۈگەيدىكەن، ئۇ ئىنسانلىقتىن مەھرۇم بولىدۇ.
— ف. ئانسېن

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن رۇبائىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا بىرخىل ئىزچىللىق مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ ئىنسان ئۈچۈن ھەقىقىي زىننەتنىڭ ئىلىم ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت رېئاللىقنى تونۇش ۋە تونۇتۇشتىن ئىبارەت. ئۇ ئۆز

رۇبائىلىرىدا قانداقتۇر كلاسسىكلار ئېيتقان ۋە باشقا كىشىلەر
ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدىغان قىلىپلىشىپ قالغان سۆز -
جۈملىلەرنى «كۆچۈرۈپ» كەلمەستىن بەلكى، يۈرەك قېتىدىن
ئۇرغۇپ چىققان ئىچكى ھېسسىياتنى ئەينەن ئىپادىلەپ،
ھەقىقىي بىر ۋىجدان ئىگىسى، ھەقىقىي بىر ئالىم سۈپىتىدە
تۇرۇپ پىكىر يۈرگۈزدى.

ھېچقاچان گۈمبەزنى كۆك دەپ قۇش ئاڭا قاقماس قانات،
تار قەپەسگە ئۇۋا سالماق ھەرقاچان بۇلبۇلغا يات.
بۇت بىلەن سۈرەت جاھاندا بولسىمۇ غايەت گۈزەل،
ۋەسلى چۈن ئۆرتەنسىمۇ دىل كۈتمىگەي ئۇندىن نىجات.

ئالىم بۇ رۇبائىيدا: قۇش پەقەت كۆك ئاسماندا ئەركىن
قانات قېقىپ، ئەركىن يايىرىيالىغاندىلا ئۇزۇن مۇددەت ھايات
كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئەگەر ئۇ كۆك ساماغا
تەقلىد قىلىپ ياسالغان كۆك گۈمبەزگە قاراپ ئۇچىدىكەن تېزلا
ھالاك بولىدۇ، شۇڭا ئۇ كۆك گۈمبەز تامان قانات قاقمايدۇ.
بۇلبۇل گۈل ئىشىقىدا بىر ئۆمۈر رىيازەت چەكسىمۇ، ھەرگىز
كەم ئەقىللىق قىلىپ تار قەپەزگە ئۇۋا سېلىپ، ئۇ جايىنى ماكان
تۇتمايدۇ. سەن ئىنچىكە كۈزىتىدىغان بولساڭ ئاتاقلىق
فوتوگرافلار تارتقان سۈرەت، داڭلىق ھەيكەلتاراشلار تاراشلىغان
ھەيكەل - بۇت ناھايىتى گۈزەل - چىرايلىق بولسىمۇ، ئۇ پەقەت
سەن قانداق قىلىپ قويساڭ شۇ پېتى تۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن نىجات
كۈتۈش ئەخمىقانلىق دەپ خىتاب قىلىدۇ. قارىماققا بۇ ئۇدۇللا
ئېيتىلغان سۆزدەك قىلىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىگە چوڭقۇر
پەلسەپىۋى پىكىرلەر يوشۇرۇنۇپ ياتقان. ئۇ بولسىمۇ ئىنسان
ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم نەرسە ئىلىم، ئىنسان ئىلىم ئۆگىنىش
ئارقىلىق ئەڭ يۇقىرى كامالەتكە يېتەلەيدۇ. ئىلىم ئۆگەنگەن

ئەقىللىق كىشىلەر خۇددى كۆك گۈمبەزنى ساما ھېسابلاپ
ئۇچمايدىغان قۇشلارغا ئوخشاش، شەيئىلەرنىڭ سىرتىغا قاراپلا
باھا بەرمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيەتلىرىنى كۆزىتىدۇ.
بۇلبۇل تار قەپەزگە ئۇۋا سالمىغىنىغا ئوخشاش، ئەقىللىق،
بىلىملىك كىشىلەرمۇ تار رامكىغا چۈشۈپ قېلىشنى خالىمايدۇ
ھەم ئۇنداق قىلمايدۇ. بىلىمسىزلەر سىرتىنى ھەرقانچە
پەردازلاپ كۆرسەتسىمۇ، ئۇنىڭغا ھېچكىم نەزەرىنى
ئاغدۇرمايدۇ. بۇ خۇددى چىرايلىق ياسالغان پۇت ۋە ياخشى
تارتىلغان سۈرەتتىن ھېچكىمنىڭ نىجات كۈتمەيدىغانلىقىدىن
ئىبارەت ئىش. شۇ ۋەجىدىن سەن سىرتىڭنى پەردازلاپ
كۆرسىتىشتىن كۆرە ئازراق بولسىمۇ ئىلىم ئىگىلەپ
روھىيىتىڭنى تويۇندۇر، شۇندىلا سەن ھەقىقىي ئىنسانىي
تۇرمۇشقا قەدەم قويغان بولىسەن. . . دېگەندىن ئىبارەت.

تۇرىدۇ قورقۇنچ سېلىپ تەنھا ھەشەمەتلىك تېرەك،
شاخلىرى گويا دىۋە ئەلپازىدىن بېرىپ دېرەك.
يۈزلىگەن شاپتۇل، ئاناردىن ئاشسىمۇ گەر ھەيۋىتى،
ئىچى پور بولغاچ ئوتاندىن ئۆزگىگە بولماس كېرەك.

رۇبائىدا ھەشەمەتلىك پور تېرەك بىلەن شاپتۇل، ئانارلار
سېلىشتۇرما قىلىنىش ئارقىلىق ئىلىملىكلەر بىلەن
ئىلىمسىزلەرنىڭ قەدىر - قىممىتى ھەققىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى
پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تېرەك ناھايىتى ھەيۋەتلىك، بۇ
جەھەتتە شاپتۇل، ئانارلار ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچنەرسىگە توغرا
كەلمەيدۇ، ئۇ شاخ - پۇتاقلىرىنى خۇددى دىۋە پۇت - قوللىرىنى
ھەرەكەت - سەرەڭ كۆتۈرۈپ يۈرگەنگە ئوخشاش ھەر تەرەپكە
كىڭەيتسىمۇ، ئۇ يەنىلا پور تېرەك، خالاس. شاپتۇل، ئانارلار
گەرچە تېرەكتەك ھەيۋەتلىك ئۆسمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا

تېرەكتىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ چۈشىدىغان خىسلەت بار. بۇ بەئەينى بىلىملىكلەر بىلەن بىلىمسىزلارنىڭ قەدىرى - قىممىتىدە كىلا بىر ئىش. بىلىملىكلەر ۋىجىك، پاكىر، كۆرۈمسىز بولسىمۇ، ئادەمگە ناھايىتى چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. بىلىمسىزلەر ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆركەم بولسىمۇ، ئادەمگە يىرگىنىشلىك ئەلپازدا كۆرۈنىدۇ. پور تېرەكنى ئوتۇندىن باشقا ھېچنەرسىگە ئىشلەتكىلى بولمىغاندەك، بىلىمسىزنىمۇ ھېچنەمگە ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ تىرىكلىكى بىلەن ئۆلۈكلىكىدە پەرق يوق. شۇڭا سەن «پور تېرەك» نى دورىما، «شاپتۇل»، «ئانار» بول.

ئەسىر بولماق يامان ھېسقا - تۇتۇلماق مىسلى ئېلىسقا، ھاياتنىڭ قەدرى مەزمۇندا، دېمە ئالتۇننى تەڭ مىسقا. ئىلىم ئەماسىغا بىر يىل ئۇزاق، ئېرفاندا كۆز ئاچساڭ، ساڭا جەمىشت بىلەن نوھ ئۆمرىمۇ بولغاي يەنە قىسقا.

ھاياتلىق بىر قونالغۇ، بۇ قونالغۇدا كىممۇ مەڭگۈلۈك تۇرالسىۇن؟ سەن بۇ قىسقىغىنە ھاياتلىق مەنزىلىڭدە ئىلىم - ھېكمەت ئۆگىنىشنى يار قىلماي تۇرۇپ، ئۇلۇغ مەقسەتلەر يولىدا بولما. ئويۇن - تاماشا، يامان ھېسقا بېرىلىدىكەن سەن، بۇ بەئەينى يامان نىيەتلىك ئېلىسقا تۇتۇلغىنىڭ بىلەن باراۋەر. ھاياتنىڭ قەدرى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى مەنىدار، مەزمۇندار ئۆتكۈزۈشتە، ئالتۇننى مىس بىلەن تەڭ دەپ قاراپ، ئادەمگە ھامىنى بىر ئۆلۈم خەۋپى كېلىدۇ، شۇڭا پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ قانغۇدەك «ياشىۋالاي» دەپ ئويلىما. ئەگەر ئۆزۈڭگە ئىلىم - ھېكمەتنى يار قىلماي ھايات كەچۈرىدىكەن سەن، ئۆتكەن بىر يىلنىڭ نەچچە ئون يىل بىلەن باراۋەر بولىدۇ. مۇبادا سەن مەرىپەت ئىزدەپ، ئىلىم - پەن

ئۆگىنىپ، ئىلىم - ئېرفان بىلەن كۆز ئاچساڭ ئىلگىرىكى ئون يىلدەك بىلىنگەن بىر يىل كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئىلىم - بىلىم ئىگىلەپ جەمىئەت ۋە نوھتەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسەڭمۇ، ئۇ سەن ئۈچۈن يەنىلا قىسقا ھاياتتۇر. ۋاقىت ئۆتكۈزۈشنى ئويلىماي ۋاقىتنىڭ قەدرىگە قانداق يېتىشنى ئويلا. شۇ چاغدىلا قۇت - ئامەت سېنى ئىزلەپ تاپىدۇ، دەيدۇ ئالىم مەزكۇر رۇبائىدا.

ئالىم ئەسەرلىرىدە ئىلىمنى تولمۇ قەدىرلەيدۇ ۋە بىزگە ئۇنى قەدىرلەشنى تاپىلايدۇ. ئۇ يەنە نېمە بولسا بولسۇن، ئىلىملىككە ھۆرمەت قىل، ئۇلارنىڭ قەدرىگە يەت، دۇنيا مۇرەككەپ، ئىنسانلارمۇ ھەم شۇنداق. سەن دۇنيانىڭ ئىشىغا ئىلمىيلىك بىلەن، ئەقلىڭ بىلەن مۇئامىلە قىل، ھەر بىر مەسىلىگە ئىلمىي قارا، ئالەمدە ئىلمىي ياشا، ئىلمىي ئادەمنىڭ ئۆمۈر ئىزلىرى گۈل بىلەن تولىدۇ دەيدۇ.

مەيلى سەن ھايات دەپ ئۆزۈڭنى بەزلە،
مەيلى سەن ئۆلۈم دەپ ئىبادەت ئىزلە...
ھەق - ناھەق چىرمىشىپ كەتكەن ئالەمدە،
ئىلىمنى قەدىرلەپ ھەق سۆزنى سۆزلە.

(4) ياخشى دوست — تۈگمەس خەزىنە
دوستلۇق قانچىلىغان خىلمۇ خىل ئىمتىيازلارنى ئۆزىدە جەملىگەن!
قاياققا قارىماڭ، ئۇ سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە، ئۇ ھەممە جايدا تەييار،
ئۇ ھېچ ۋاقىت جىنىڭىزغا سانچىلمايدۇ، ئۇ ھېچقاچان مۇنداقلا بىر سەۋەب
بىلەن كەلمەيدۇ. ئۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرگە يېڭىچە مەزمۇن بەخش كېتىدۇ.
ئۇ ياردەملەشكەندە ھەرقانداق ئامەتسىزلىكلەرمۇ تۈگەپ كېتىدۇ.

— تىستېسرون

ئالىم ئۆز رۇبائىلىرىدا كىشىلەر ئارا بولىدىغان دوستلۇق ھەققىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان بولۇپ، قىسقا سۆز - جۈملىلەر ئارقىلىق چوڭقۇر مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرگەن.

لاۋازىملىق ئەمەس دوستلۇق، ئۇنىڭ يىلتىزى - شېخى ھۆرمەت، مەگەر دوستلۇققا دان تىكسەڭ، ئۇنىڭ ياپراق - بىخى ھۆرمەت. ئۇنى بۇ، بۇنى ئۇ ئىشقا سېلىش دوستلۇق ئەمەس، لاپقۇت، غەرەز شۇ بولسا دوستلۇقتىن ئۇنى سەن باشتىراق تەرك ئەت!

دوستلۇق بىر - بىرىنى ئەخمەق قىلىش، قەدرىگە يەتمەسلىك ئەمەس، ئۇنى كۈچەيتىدىغان ۋە مەڭگۈ ساقلاپ قالىدىغان نەرسە دوستلارغا ھۆرمەت - دەيدۇ ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، - دوستلۇق بىر - بىرىنى ئۆز ئىشلىرىغا سىلىۋېلىش ئۈچۈن قۇرۇلسا، ئۇنىڭ ھۈلى مۇستەھكەم بولمايدۇ. ئازىراقلا شىۋىرغانغا دۇچ كەلسە تېزلا غۇلاپ كېتىدۇ. ئەگەر دوستۇڭنىڭ نىيەت - مەقسىتى سېنى ئۆز ئىشلىرىغا سىلىۋېلىش، سەندىن نەپ ئۈندۈرۈۋېلىش بولسا، ئۇنداق دوستقا ئوچۇق چىراي ئاچماستىن، تېزراق ئۆزۈڭدىن يىراق قىل، ئۇلار ساڭا زىيان كەلتۈرسە كەلتۈرىدۇكى، ھەرگىزمۇ ياخشىلىق ئاتا قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆرىدىغىنى خۇددى پاقىنىڭ قۇدۇق ئىچىدە تۇرۇپ سىرتتىكى كۈزەتكىنىدەكلا ئىش، خالاس.

دۈشمىنىڭ بال سۆزىدىن، دوست ئاچچىقىن ئەۋزەل تۇت، دۈشمىنىڭ خارلىق كۈتسە، ساڭا دوستۇڭ تىلەر قۇت. دۈشمەننىڭ شېرىن سۆزى ئەجدەر بولۇپ ھۇۋلىسا، شەمشەر تۇتۇپ ئات چاپساڭ، دوستۇڭ بولار ھەم قول - پۇت.

ئالىم بۇ رۇبائىدا مۇنداق دەيدۇ: دۈشمەن شېكەر يالتىلغان سۆزلەرنى قىلىپ، سېنىڭ كۆڭلۈڭنى ئوتۇۋۇپلىش قەستىدە بولىدۇ. ئەمما دوستۇڭنىڭ كۆڭلىدە مۇنداق مەقسەت يوق. ئۇ سېنى ياخشى بولسۇن دەپ بەزىدە ئاچچىق تېگىدۇ. ئەمما ئۇ پەقەت سەن ئۈچۈن شۇنداق قىلىدۇ. دۈشمەننىڭ ھەسەلدەك يېقىملىق سۆزلىرىگە ئالدىنماي، ئاق - قارىنى پەرق ئەت. مۇبادا پىشكەلچىلىككە دۇچ كەلسەڭ، دۈشمەننىڭ سېنىڭ مەغلۇپ بولۇشىڭنى كۈتسە، دوستۇڭ بۇنىڭ ئەكسىچە، ساڭا بەخت - ئامەت، زەپەر تىلەيدۇ. دۈشمەننىڭ شېرىن سۆزى ئەجدىرھا بولۇپ ھۇۋلاپ ساڭا ئېتىلسا، سەن ئۇنىڭغا قارشى ئات چاپساڭ، دوستۇڭ سەن ئۈچۈن قول - پۇت بولالايدۇ. ئويلاپ باق، دۇنيادا ھەقىقىي دوستلۇقتىنمۇ ئارتۇق بايلىق بارمۇ؟

(5) تىل — مىللەتنىڭ قەلبى

تىلدا خەلقنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋەتىنى گەۋدىلىنىدۇ. . . تىل خەلقنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ھەم كېلەچەك ئەۋلادىنى مۇستەھكەم بىر پۈتۈنلۈككە، تارىخىيلىق ۋە جانلىقلىق جەھەتتە جىپسىلىققا ئايلاندۇرغۇچى ئەڭ ھاياتىي، ئەڭ باي، ئەڭ مۇستەھكەم ۋاستىدۇر.

— ك. د. ئوشنىسكىي

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بولىدۇ. ئۇلار ئۆز تىللىرى ئارقىلىق مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايدۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن روشەن ھالدا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۆز تىلىنى ساقلاپ قالالمىغان، بېيىتالمىغان مىللەت ھالاكەتكە يۈزلەنگەن مىللەتتۇر. بىر مىللەتنىڭ تىلىنىڭ قانچە ساپ، قانچە مەزمۇنغا باي بولۇشى شۇ مىللەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىدۇر. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز رۇبائىلىرىدا تىل ۋە تىل پەزىلىتى ھەققىدەمۇ توختالغان بولۇپ، رۇبائىلىرى

ئارقىلىق ئانا تىلغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەن.

كۆڭۈلنىڭ قۇلىپىنى ئاچقاي سۆزۈڭدە بولسا گەر ھېكمەت،
جېدەلنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقاي سۆزۈڭدە بولسا گەر ئىللەت.
ئاشار قەدرىڭ سۆزۈڭ بىرلە، بۇنىڭغا يۈز دەلىل، شاھىد،
گۈزەل سۆز قوت ئاتا قىلسا، خۇنۇك سۆز يەتكۈزەر كۈلپەت.

ئالىم يۇقىرىقى رۇبائىسىدا ئىخچام قىلىپ ئېيتىدۇ:
ئادەمنىڭ كۆڭلى بەئەينى بىر قۇلۇپلانغان خەزىنىدۇر. سەن بۇ
قۇلۇپنى ئېچىشقا ھېچقانداق جايدىن ئاچقۇچ ئېلىپ
كېلەلمەيسەن. ئۇ ئاچقۇچ پەقەت ئۆزۈڭدە، ئۇ بولسىمۇ يۈرەك
قېتىڭدىن ئۇرغۇپ چىققان ساپ نىيەت بىلەن ئېيتىلغان
مەنىلىك، ھېكمەتلىك ئىبارىلەر بىلەن بىزەلگەن سۆزۈڭدۇر.
ئەگەردە سەن سۆزۈڭنى ئويلىماستىن، ئالدىراقسانلىق بىلەن
قىلىپ، ئۇنىڭدا نە ھېكمەت، نە مەنىنىڭ بولۇشىغا ئەھمىيەت
بەرمەي، ھەرخىل جېدەل ئۇرۇقلىرىنى چاچىدىغان يوشۇرۇن
ئىللەتلەرنى ئۆز سۆزۈڭگە مەنبە قىلىپ ئېيتساڭ، ئۇ ئۆزۈڭگىمۇ
ۋە ئۆزگىڭگىمۇ بالايى ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. سېنىڭ قىلغان
ھەربىر سۆزلىرىڭ يۈز - ئابروۋىڭغا بېرىپ تاقىلىدۇ. خەلق
ئالەم ئالدىدىكى قەدرىڭنىڭ قانداق بولۇشى سۆزۈڭگە باغلىق،
بۇ ھېچقانداق ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت. سۆزۈڭنى
گۈزەل قىل، ئۇ ساڭا بەخت - ئامەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەكسىچە
بولغاندا، نۇرغۇن كۈلپەتلەرنى يەتكۈزىدۇ، ھەتتا جېنىڭدىنمۇ
ئايىرىشى مۇمكىن.

كۆڭۈل بىر قۇش، گۈزەل سۆز دان - ئوزۇقى،
بۇ دان - ئوزۇقتا ھەم بار قۇش تۈزۈقى.
گۈزەل سۆز بولسا گەر دىلدىن بېشارەت،

ئۇنىڭ مەغرۇر لەپىلدەر غەلبە تۇغى.

كۆڭۈل بەئەينى بىر قۇش، ھەرقانداق قۇش مۇۋاپىق
ئوزۇقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىسە، ئۇنى ھالاكەت ئۆز
يېنىغا چاقىرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر
ئۆزىگە دان - ئوزۇق ئىزلەيدۇ. قۇش ياخشى ئوزۇقلۇققا
موھتاج بولغىنىدەك، كۆڭۈلمۇ ياخشى سۆزگە موھتاج. ئەگەردە
كۆڭۈل ياخشى سۆزدىن ئايرىلىپ قالىدىكەن، ئۇنى تېزلا
ھەسرەت قاپلايدۇ. ھەرقانداق دان - ئوزۇقتا قۇش تونۇقى يوق
دەپ ئېيتىشقا مۇمكىن بولمىغىنىدەك، ھەرقانداق سۆزدىمۇ
يامان نىيەتنىڭ يوق بولۇشىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا
بولمايدۇ. گۈزەل سۆز قانداقتۇر سۈپەتلەش سۆزلىرىنى يېپىنچا
قىلىپ ئېيتىلغان سۆز بولماستىن، بەلكى تىلى بىلەن دىلىنى
بىر قىلىپ ئېيتىلغان سۆزدۇر. شۇڭا، سۆز دىلدىن بېشارەت
بېرىپ ئېيتىلسا، مەغلۇبىيەت غەلبىگە ئايلىنىپ غەلبە تۇغى
لەرزان لەپىلدەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك دىلنىڭ بىلەن تىلنىڭ بىر
تۇت، ئۇ ساڭا مەڭگۈلۈك ئامەت ئېلىپ كېلىدۇ دەيدۇ ئالىم
ئۆز رۇبائىسىدا.

مىللەتنى مىللەتنىڭ تىلىدىن بىلىدىم،

مىللەتنىڭ تىلىنى ئېلىدىن بىلىدىم.

ئۆز تىلىن خار قىلغان مىللەت خار مىللەت،

ئۇلارنى بىخۇتلار خىلىدىن بىلىدىم.

ئالىم بۇ رۇبائىسىدا مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ

تۇرۇشنىڭ ئاساسى بولغان «تىل» ھەققىدە توختىلىپ، ئاددىي ئەمما مەنىسى چوڭقۇر بولغان سۆزلەر ئارقىلىق مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارىدۇ. بىر مىللەتنىڭ تىلىنى ئۆز ئېلىدىكى كىشىلەر ئاسرىمسا، ئۇنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ قالمىسا، تىللار ئارا ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش ھادىسىسىگە يول قويۇۋەرسە، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلەش كىشىنى ئېغىر ئۇھسىندۇرىدۇ. «ئۆز تىلىنى خار قىلغان مىللەت خار مىللەت»، «ئۇلارنى بىخۇتلار خىلىدىن بىلدىم» بۇ مىسرالار ئۆزىنىڭ قىسقا بولۇشىغا قارىماي، كۆپلىگەن مەزمۇنى مۇجەسسەملىگەن بولۇپ، ئالىم بۇ يەردە كىشىلەرنىڭ ئۆز تىلىنى خارلىماسلىقىنى، ئۇنىڭ قەدرىگە يېتىشىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.

كىشىلىك زىننىتى سۆزدۇر، يەنە ئالەمگە خاقان سۆز، گۈزەل سۆز باغۇ بوستان، تۈتى ھەم بۇلبۇلچە خەندان سۆز. ئۆمۈر — مەكتەپ، تالاۋەت ئەيلىسەڭ ئېرىپان — ئىلىم كۆپتۈر، بۇ ئېرىپانلارنى مىڭ يۇلتۇز دېسەڭ، زەر پەرقى چولپان سۆز.

ھەرقانداق بىر ئىنسان بىراۋغا سۆز قىلىدۇ ۋە بىراۋنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدۇ. ئۇ قانداقلا سۆز قىلمىسۇن، قايتا — قايتا ئويلاپ، ياخشى — يامىنىنى پەرق ئېتىپ قىلىشى لازىم. «كىشىلىك زىننىتى سۆز» بولغاچقا، سۆز — تىل پەزىلىتىنىڭ زادى قانداق بولۇشى شۇ شەخسنىڭ ئەخلاقى — پەزىلىتىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھەقىقىي مەنا بىلەن ئېيتىلغان سۆزنىڭ ئالدىغا ھېچقانداق نەرسە چىقالمايدۇ. ماھىيەتتە، سۆز ماھارىتى ئىلىم جۈملىسىگە كىرىدۇ. سۆزۈڭ سېنىڭ بىلىملىك ياكى

بىلىمىسىزلىكىڭنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇڭا سۆزگە ئالاھىدە ئېتىبار قىل، ئېغىزدىن چىققان سۆزنى مەڭگۈ ياندۇرۇپ بولماس، دەيدۇ ئالىم.

دېمەك، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتۇمىن رۇبائىلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن روشەن ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئۆزىدە ئىنسان تەپەككۈرىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان تەرەپلەرنى مۇجەسسەملىگەن. كىتابىمىزنىڭ ھەجىم چەكلىمىسى سەۋەبلىك بۇ ھەقتە مۇشۇنچىلىك توختىلىپ ئۆتىمىز.

6. «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ھەققىدە

خۇددى بەش بارماق تەڭ بولمىغىنىدەك ۋە ياكى بىر تۈپ مېۋىلىك دەرەخنىڭ مېۋىلىرىنىڭ تەمىمۇ بىر خىل بولمىغىنىدەك، ئىجادىيەتتەمۇ تۇرغۇنلۇق، سۇسلۇق، شۇنداقلا يۇقىرى پەللە بولىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى مۇئەييەن تۇرغۇنلۇق ياكى چېكىنىش ۋە ياكى چۈكۈش، ئىزغا دەسسەشنىڭ كۆرۈلۈشىنى ھەرگىزمۇ شەپقەتسىز لەرچە مەغلۇبىيەت دارىغا سۆرەپ ئاپىرئۇتەمسلىك كېرەك. ئاقىللار ھەرگىزمۇ تىپتىنچ سۇ تەكتىدىكى ئۇلۇغ قاينامنى چەتكە قاقمايدۇ.

— مۇئەللىپتىن

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتۇمىن شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە يۇقىرىقىدەك بىر قاتار مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە تارىخىي قىسسە (شېئىرىي رومان) يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ ئۆزىنىڭ كۆپ خىل تالانتىنى ھەقىقىي نامايان قىلدى. ئۇنىڭ «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق شېئىرىي رومانى مانا شۇلار جۈملىسىدىن بولۇپ،

1963 - ، 1964 - يىللىرى يېزىلغان . 1984 - يىلى
ئۈستىدىن قايتا بىر قېتىم ئىشلەنگەندىن كېيىن ، 1988 - يىلى
شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر
قىلىنىپ تارقىتىلغان . گەرچە بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا
بارلىققا كەلگەن شېئىرىي رومانلارنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى
بىلەن مۇناسىپ ئورۇن ئىگىلىسىمۇ ، لېكىن ، ساننى ئەمەس ،
سۈپەتنى بەكرەك تەقەززا قىلىدىغان ئەدەبىي پوزىتسىيە ۋە
بىرقەدەر قاتتىق ئۆلچەم بويىچە سېلىشتۇرۇپ باھالىغاندا ، ئۇ
ئىپادىلەش ۋە بايان قىلىش ، ئېستېتىكا ، تىل نۇقتىلىرىدىن
كىتابخانلارنىڭ كۈتكەن يېرىدىن تولۇق چىقالمىغان .
ھەممىزگە مەلۇمكى ، ئالىم ئۆز ھاياتىدا باشتىن - ئاخىر
تارىخنىڭ پايانسىز ھېكمەت دالالىرىغا مەستخۇش بولۇپ ، بىر
ئۆمۈر تارىخ تېپىشماقلىرىنى يېشىش ۋە كۆمۈلگەن تارىخىي
مىراسلارنى تېپىپ ئانا خەلققە ، دۇنياغا ، ئىنسانىيەت ،
جەمئىيەت ئالىمىگە ئاشكارىلاش ، شۇنداقلا يىرىك تەتقىقات بىلەن
شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت جاپالىق يولنى سەۋدايىلارچە
تاللىۋالغان . ئۇ يىپەك يولىدىن ئىبارەت ئالتۇن كۆۋرۈكنىڭ
ھەر بىر قۇم زەررىسىدىن دۇنيانى كۈزەتكەن . شۇنداقلا
ھېكمەتدار ، مەنىگە باي خەلقنىڭ ئىدىيە ۋە تەپەككۈرىدىن ،
قويۇق سەنئەتكارغا خاس تۇرمۇش ھاياتىدىن شەرق ، غەرب ،
يۇنان ، گرېك ، رىم ، ھىندى . . . مەدەنىيەت ئارىلاشمىلىرىنىڭ
ئەڭ زور دەرىجىدىكى جۇغلانما نەمۇنىلىرىنى كۆرۈپ ، ئاجايىپ
پەخىرلەنگەن . سەنئەتنىڭ ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ
دۇنياۋى ئورنىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭدا مەست بولۇپ چىققان ئەدىب .
تارىخقا بولغان بۇ خىل ئاشىقانە مەستلىك ئۆز نۆۋىتىدە ئالىمنىڭ
شېئىرىيەت ئىجادىيىتىگىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە تەسىر
كۆرسەتكەن . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك شېئىر ، غەزەل ،
رۇبائىلىرىدا تارىخىي پۇراقنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ

يۇرتىمىزنىڭ يىراق تارىخى ۋە تارىختا ئۆتكەن شەخسلەرنى ئۆز
ئەسىرىنىڭ ئىپادىلەش ئوبيېكتى قىلغان. «قارلىق تاغ شەجەرىسى» شېئىرىي رومانى ئاپتورنىڭ
تارىخقا بولغان مەپتۇنكارلىقىنىڭ يەنە بىر نامايەندىسى.
ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدىكى:

كۈن تاققا چاپلاشتى چاچرىتىپ شەپەق،
قىزىل لاي سۈركىدى لېۋىگە ئۇپۇق.
بوغداننىڭ ئۈستىدە شۈدەم بولدى تەق،
ئالمىرۇق، ھالۋايى، سەبە رەڭ يوپۇق.
نە قىسمەت چەكمىگەن قارلىق تاغ - دىيار،
ئەزىمەت پەرزەنتلەر قىسمىتىسىمان.
ئۇنىڭدا مىڭ - مىڭ يىل ھېكايىتى بار،
ھەر ئۆركەش مىسالى بىر قىسسە - داستان!
ئوغۇزخان، ئۇرۇمقان،^① ئايچۇرەك - ماناس^②
سۇغارغان خاكىڭنى تۆكۈپ ئىللىق قان.
قانچىلىك تەڭرىقۇت - تىكىنلەر قىقاس -
كۆتۈرگەن جەڭلەرگە سەن شاھىت ماكان.
نوزۇگۇم، گۈلەمخان... قىسقىسى سەندە.
سەرگەردان مەشرەپكە^③ سەن بولغان پاناھ،
سەن ماڭا ئىشتىياق سالغان نېكەمدە،
قارلىق تاغ ئۆزۈڭسەن ئىلھامغا دەرگاھ!

دېگەن مىسرالارنىڭ ئۆزىدىنلا بىز ئاپتوردىكى تارىخىي
ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈش ھەمدە تارىخنىڭ تەسۋىرىنى سىزىپ

① ئۇيغۇر ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دىكى جەڭگىۋار پېرسۇناژ.
② «ماناس» داستانىدىكى قەھرىمان ماناس، رىۋايەتلەرگە كۆرە مەھبۇبى ئايچۇرەك بىلەن
تەڭرى تاغلىرىدىن ئۆتكەن.
③ لىرىك شائىر ۋە مۇتەپەككۈر بابارەھىم مەشرەپ نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

چىقىشقا بولغان ھەۋىسىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى
ئېنىق بىلىپ يېتەلەيمىز.
ھەقىقەتەنمۇ، ئالىم «قارلىق تاغ شەجەرسى» ئارقىلىق
قۇمۇل دىيارىدىكى ۋاڭ، تەيجىلەرنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقى
ئەۋجىگە چىققان، تۆمۈر خەلىپە، غوجىنىياز ھاجى
قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى قۇمۇلنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيىتىنى
ئىپادىلەش، شۇنداقلا خورلانغان، ئېزىلگەن جاپاكەش خەلقنىڭ
قۇللۇق زەنجىرىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن قان كېچىپ قىلغان
كۆرەشلىرىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق، خەلقنى ئىبارەت
يىمىرىلمەس گەۋدىنىڭ، ئوڭايلىقچە ئىگىلمەيدىغانلىقىنى،
بولۇپمۇ قارا بۆلۈتنىڭ ھامان تارقاپ، پارلاق قۇياش نۇرىنىڭ
يۈز ئاچىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن. گەرچە يازغۇچى پاك
مۇھەببەت ئۈچۈن زور بەدەللەرنى تۆلىگەن ئالىمخان ۋە
سۇلتاندىن ئىبارەت بۇ ئىككى ياشنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك
تۇرمۇش يولىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق، بىر پۈتۈن قۇمۇل
شۇنداقلا داۋالغۇپ تۇرغان تارىم ۋادىسىنىڭ ئومۇمىي
ۋەزىيىتىدىن مۇئەييەن ھالدا كارتىنا خاراكتېرلىك يورۇقلۇق
ئىچىشنى مەقسەت قىلغان ھەمدە مۇئەييەن نەتىجىنى قولغا
كەلتۈرگەن بولسىمۇ، يەنە مەلۇم دەرىجىدە سەۋەنلىكلەرگە يول
قويغان. بىز ئالىمنىڭ شېئىرىي تالانتىنى ھەرگىز چەتكە
قاقمايمىز. «قارلىق تاغ شەجەرسى» رومانىدا ئۇنىڭ تىل
ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكى ۋە بايان قىلىش خاسلىقى روشەن ھالدا
ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بولۇپمۇ 60 - يىللاردىكى بەدىئىي
ئەدەبىياتنىڭ سۈپىتى بىلەن روماندىكى تىل، بايان قىلىش،
شېئىرىي مۇھىت ۋە ۋەقەلىك، پېرسۇناژلارنىڭ روھى ھالەت،
ھەرىكەت تەسۋىرىنى ئىپادىلەشتە خېلى يۇقىرى سەۋىيە
ھازىرلىغانلىقىنى شەكسىز ھالدا ئېتىراپ قىلىپ،
مۇئەييەنلەشتۈرۈشمىز كېرەك. لېكىن بىز سەھىپە ئېھتىياجى

بىلەن ئاپتورنىڭ بۇ روماندا سادىر قىلغان مەلۇم دەرىجىدىكى سەۋەنلىكلىرىنى يۈزەكى بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشنى بىرقەدەر توغرا بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىدۇق.

ئالىم تارىخقا بولغان مەپتۇنكارلىق نۇقتىسىدا، ھەۋىسىدە قولغا ئالغان بۇ ئەسىرىنى يارىتىشتا تارىخنىڭ ھەرقانداق بىر ئۆچۈرىنى ئەسەرگە كىرگۈزۈشكە بەكرەك زورۇقۇۋەتكەن ھەم تارىخنى تارىخ بويىچە يەتكۈزۈپ قويۇشنىلا بىردىنبىر مەقسەتتار ئورۇنغا ئۆتكۈزۈپ قويغان. شېئىرىي رومان، رومان بولۇشتىن ئاۋۋال شېئىردۇر. شېئىرىي رومان يازغۇچى ئەلۋەتتە بۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى، شېئىرغا ئىنسانىيەت روھىي دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت يۈكسەك بۇرچ، مەسئۇلىيەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ ياندېشىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئالىم ئەسىرىدە تارىخنى ياكى بولمىسا ۋەقەلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈپ قويۇش بىلەن، يەنى ھادىسىلەرنىڭ تاشقى قاتلىمىدا بەكرەك توختىلىپ قالغان. پۈتۈن شېئىرىي رومان ئىچىدە ۋەقەلىك بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن تراگېدىيىلىك چوڭقۇرلۇق ياكى ئېستېتىك يۈكسەكلىك ئاساسەن كۆزگە چېلىنمايدۇ. ئالمىخان بىلەن ۋاڭنىڭ يۈزمۇ - يۈز تىركىشىشلىرى، ساتقىنلارنىڭ ئىپلاسلاشچە ئېلىپ بارغان زىيانكەشلىك خۇشامەتلىرى، شۇنداقلا ھەقىقىي، ئادالەتنى قوغداش ئۈچۈن كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىققان ھۈسەن، نۇر ئاتا. . . لارنىڭ كىشىنى خېلىلا ھاياجانغا سالالايدىغان ئىش - ھەرىكەتلىرىدە بولسۇن مۇئەللىپ ئۇلارنىڭ دىئالوگىنى ۋە تەسۋىرىنى سۈپەتلەش بىلەن كۇپايىلەنگەن.

مۇئەللىپ ۋەقەلىكنى بايان قىلدى، بىر تۇتاش ۋەقەلىك تەسۋىرى ئارقىلىق، پېرسۇناژلىرىنى يەتكۈچە ھەرىكەتلەندۈردى. لېكىن پېرسۇناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى، پىسخىكىسىنى ئېچىپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلدى. ئالمىخاننىڭ خاراكتېرىدىن قەتئىيلىك، تىز پۈكمەسلىك چىقىپ تۇرغان

بىلەن ئۇ ۋايىغا يەتكەن، كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالغۇدەك
ئېستېتىك دۇنياغا ئايلىنالمىدى. بۇ نېمە ئۈچۈن؟
مېنىڭچە بۇنى مۇئەللىپنىڭ بىرىنچىدىن، «بۇ دېگەن
شېئىرىي رومان» دېگەن ئىدىيىدە تۇرۇپ بەزىدە نوقۇللا قاپىيە،
شەكىل قوغلىشىپ كەتكەنلىكىدىن؛ ئىككىنچىدىن،
پېرسۇناژلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ،
ھەقىقى ھالدىكى پىنھان يۈرەك سوقۇشنى ئاشكارىلاشقا ئاجىزلىق
قىلغانلىقىدىن؛ ئۈچىنچىدىن، بايان قىلىشتىن ئىبارەت
ئاخبارات شەكلىگە بەكرەك تايىنىۋېلىپ تارىخنى، ۋەقەلىكنى
ئۆزىنىڭ بەدىئىي خۇلاسە دۇنياسىغا، تەپەككۈر ئالىمىگە سۆرەپ
ئەكىرىپ، ھەق بىلەن ناھەق ئوتتۇرىسىدىكى تراگېدىيىلىك
توقۇنۇشقا ئەقلىي نۇقتىسىدىن، بىرقەدەر پەلسەپىۋىلەشكەن
تەپەككۈر يۈكسەكلىكىدىن چۈشۈپ مۇھاكىمە قىلالمىغانلىقىدىن
بولغان دەپ قارايمەن. بولۇپمۇ شېئىرىي شەكىل قوغلىشىپ
تىلنى قالايمىقان، مەجبۇرلاپ قوللىنىۋېرىشى بەكلا ئېغىر بولۇپ
كەتكەن. كىتابخانلار بىر ئوقۇسىلا مۇئەللىپنىڭ تىل
ئىشلىتىشتە قوللانغان قاتتىق ۋاستىسىنى ئوڭايلا ھېس قىلىپ
يېتەلەيدۇ.

قىسقىسى، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» كىشىلەرنى بىر
لەھىزە شېئىرىي مۇھىت ياكى تراگېدىيىلىك توقۇنۇشتا لەرزىگە
سېلىپ مەھلىيا قىلالايدىغان شەجەرىگە ئايلىنالماستىن،
ئالىمنىڭ ھاياتىدىكى يېنىكلىك بىلەن يېزىلغان بىر تارىخىي
قىسسە ياكى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىدە بارلىققا
كەلگەن ئادەتتىكى قىسسەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.
يىغىنچاقلىغاندا، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىنمىن
شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر شېئىرىيەت خەزىنىسىگە
مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشقان تالانتلىق ئەدىبتۇر. ئەمما ئۇ
شېئىرىي ئەسەرلىرىدە پەلسەپىۋى پىكىر - تەلقىن،

مۇلاھىزىلىرىنى ئىپادىلەشكە بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن،
شېئىرىي ئەسەرلىرى ئاممىباب قوشاق، شېئىرلارغا قارىغاندا
ئومۇملىققا يۈزلىنەلمىدى. شۇنداقلا باشقىلارنىڭ ئۈنچىۋالا
دىققەت نەزىرىنىمۇ تارتىپ كېتەلمىدى. بۇ ئادەتتىكىچە
ئەھۋالدىن ئىبارەت. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، بىز مۇشۇ
باينىڭ بېشىدا يەنى ئالىمنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتى ئۈستىدە
توختالغاندا ستاتا كەلتۈرگىنىمىزدەك، بۇ ئەسەر مۇئەللىپى
(ئالىم) ئۈچۈن پابلونېرۇدانىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا بىر
ئېچىنىشلىق ئەھۋال بولۇپ قالىدۇ، خالاس. ئىلىمىمىزنىڭ

ئون ئۈچىنچى باب

نەسر ئىجادىيىتى

نەسر ئەدەبىياتىنىڭ جىمىكى فورمىلىرى ئىچىدە ھەممىدىن شوخ، ئەركىن، ھەممىدىن بەك چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان بەدىئىي فورمىدۇر. ئۇ خەنجەرمۇ، تاپانچىمۇ بولالايدۇ؛ ۋەزىيەت ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدىغان ئەپچىل ئۆرپ - ئادەت خەرىتىسىمۇ بولالايدۇ؛ كىشىگە خۇشاللىق ۋە ئارام بېغىشلايدىغان كەچلىك سازمۇ بولالايدۇ. ئۇنىڭدا تەنتەنە قىلىشقىمۇ، مەدھىيە ئوقۇشقىمۇ، چوقان سېلىشقىمۇ، سۆكۈشكىمۇ بولىدۇ؛ بەخىرامان سۆزلەشكىمۇ، نازۇك سۆزلەرنى ئېيتىشقىمۇ، بوش ئاۋازدا ناخشا ئېيتىشقىمۇ، دېكلاماتسىيە قىلىشقىمۇ بولىدۇ؛ كۈلكە - چاقچاق قىلىشقىمۇ، غەزەپلىنىپ تىللاشقىمۇ، گەپ ئويۇنى قىلىپ ۋەقە بايان قىلىشقىمۇ بولىۋېرىدۇ.

— كېلىڭ ①

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تۈرى — نەسر ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇ بۇ ساھەدىمۇ نۇرغۇنلىغان نەتىجىلەرنى ياراتتى. گەرچە ئۇ بۇ ساھەدە ئىزچىل تۈردە قەلەم تەۋرىتىپ خاسلىق بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارمىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلىرى،

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 36 - بەت.

ھايات ھەققىدىكى زىكر، تەلقىنلىرى، ئىنسانىيەت ھەققىدىكى ترەن مۇلاھىزىلىرىنى لىرىك، جۇشقۇن، شوخ، شۇنداقلا تەپەككۇرنىڭ بوغۇچلانغان، ئاللىقانداق فورمۇلانىڭ مۇئەييەن قانۇنىيەتنى ئەندىزە قىلغان تار سولاقمىسىدىن ئەركىن ھالدا ھالقىپ چىقالايدىغان نەسردىن ئىبارەت بۇ توسقۇنسىز ژانىر ئارقىلىق بايان قىلىپ بەرگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى ئەڭ زور دەرىجىدە تالاپەتكە ئۇچرىتىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئەدەبىيات، دىن، ئېتىقاد، ئادەمىيلىك، ئەرك، مۇھەببەت، چىنلىق... قاتارلىق ئىنسانىيەت روھىيىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان بارلىق مەدەنىيەت ئامىللىرىنى شەپقەتسىزلەرچە قىرغىن قىلىپ، زېھىن، ۋاقىت، ئەقىل، كۈچنىڭ تويماس تار زىندانىنى ياساپ چىققان ئاپەتلىك يىللار، خەلق تىلى بويىچە ئېيتقاندا 10 يىللىق «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىللىرىدە ئالىم ئۆزىنىڭ بارلىقىنى، كۈچىنى، ئىنسانىي مۇھەببىتىنى بارلىق بىلەن يوقلۇقنىڭ ئىنچىكە سىزىقىغا قاراملىق بىلەن ئارتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەت ھەققىدىكى ئاجايىپ چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىنى، پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى ۋە شۇ ۋاقىتتىكى ھېس - تۇيغۇ، گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، دەھشەتلىك بوغۇلۇش، ئەركتىن، ئەركىن تەپەككۇردىن ئايرىلىشتىن ھاسىل بولغان مىسلىسىز پەرىشانلىق، ئازابلىرىنى نەسر يولى بىلەن پىنھان ھالدا ئىنسانىيەتكە شىۋىرلاپ ماڭدى. 10 يىللىق ئاپەت مەزگىلىدە بىزنىڭ زىيالىيلىرىمىز ھودۇقۇش، ئەندىشە، ساراسىمە ۋە ئىچكى ئازاب تۇيغۇسى ئىچىدە جان تالاشقان بولسا، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئەپەندى ئۆزىنى تارىخنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس تەلقىنلىرىدىن تاسقاپ سۈزۈۋالغان ساۋاق پەلەكلىرىگە تاشلاپ تۇرۇپ، بىپايان كۆكتىن كۆيۈۋاتقان ئادەمىيلىككە قاراپ زار - زار يىغلىدى. گۈل پىراقىدا، تاڭ پىراقىدا، ئىشقىنىڭ كۆيدۈرگۈچ ئوتلىرىدا يۈرىكىنى ئۆرتەپ

بوقۇلدىغان كاككوك كەبى قان قۇسۇپ نالە قىلدى. بىزنىڭ تالاي زىيالىيلرىمىز بۇرۇقتۇرما بولۇپ كەتكەن ئىجتىمائىي مۇھىت، ياڭاق شۆپكىگە ئېتىپ كەتكەن تەپەككۈر ۋە پۈتمەس - تۈگمەس ھاياتىي مۇھىت ئىچىدە ئۆز بېشىنىڭ غېمىنى يەپ ۋايساۋاتقان ئاشۇ ۋاقىتتا سۆيۈملۈك، قەلبى ۋىجدانغا، مۇھەببەتكە لىپمۇلىق تولغان ئالىمىمىز ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن قىسمەتتىن بىر ئۇلۇغ خەلقنىڭ تۈتەككە ئايلىنىۋاتقان روھىيەت دۇنياسىنى كۆرۈپ يەتكەچكە، ھېچنەرسىگە قارىماي ئىزدەندى، يازدى. قەھرىمانلارغا، ئىنسانىيەت ئۈچۈن ۋايىم يېگەن ئەزىمەتلەرگە تىنماي ئىدا قىلدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىندەك ئىنسانىيەت ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىنىش، تەقدىرى ھەققىدە ئىزلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن تىنماي ياش تۆكۈش بىزدە كەم ئۇچرايدىغان چاقىن روھ ۋە يىتىلدۈرۈپ بولماس تالانتتۇر.

ئالىم 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە بولغان ئېغىر بالايىئاپەت يىللىرىدا ئۆز بېشىغا كەلگەن ئەلەم - كۈلپەتلەرنىلا ئەمەس، مۇھىمى بىر پۈتۈن ئەلگە كەلگەن بالايىئاپەتلەر ھەققىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ، مۇتەپەككۈرانە جاسارەت بىلەن قولغا قەلەم ئالغانىدى. ئىدراك ۋە ئەخلاق پىرىنسىپلىرى ئاياغ ئاستى قىلىنغان شۇ مەزگىللەردە ئالىم «سەۋدالىق تەئەججۈپنامىسى» دېگەن ئومۇمىي ماۋزۇ ئاستىدا 500 پارچە پەلسەپىۋى لىرىك نەسر يېزىپ چىقىدۇ. بۇ لىرىك نەسرلەر «كاككۇكنامە»، «مارجاننامە»، «سۇمۇرغىنامە»، «جاھاننامە»، «ئىجادىيەتنامە» قاتارلىق بەش نامىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئالىم «كاككۇكنامە» دىكى 100 نەسر ئارقىلىق ھۆرىيەتنى، «مارجاننامە» دىكى 100 نەسر ئارقىلىق دېڭىز ئاستىغا تاشلانغان مارجانلارنى ئاسمان يۈزىگە چاچمىغۇچە ئۇپۇق يورمايدىغانلىقىنى، «سۇمۇرغىنامە» دىكى 100 نەسر ئارقىلىق تارىخ

ھېكمەتلىرىنى ، « جاھاننامە » دىكى 100 نەسر ئارقىلىق رېئاللىق ئىبرەتلىرىنى ، « نىجادىيەتنامە » دىكى 100 نەسر ئارقىلىق ھايات يولىنى يىغىنچاقلىماقچى بولىدۇ . كېيىنكى مەزگىللەردە ، يەنى 10 يىللىق بالايىئاپەت مەزگىللىرىدىن كېيىن ، پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سۈپىتىدە « ئارىفنامە » (« شىنجاڭ مەدەنىيىتى » ژۇرنىلىنىڭ 2000 - يىللىق 4 - ، 5 - قوشما ساندا ئېلان قىلىنغان) ، « تۇپراقنىڭ مۇنۇلۇگى » (« قەشقەر ئەدەبىياتى » ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 5 - ساندا ئېلان قىلىنغان) ، « سۈكۈنات » (« شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى » نىڭ 1995 - يىللىق 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى ساندا ئېلان قىلىنغان) ، « تەبەسسۇم » (« شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى » نىڭ 1995 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى ساندا ئېلان قىلىنغان) قاتارلىق نەسرلەرنى يازدى ۋە ئېلان قىلدى .

ئالىم مېھنەت بىلەن ئىجاد ئەتكەن ، ئەمما ئېلان قىلىشقا ، مەتبۇئات يۈزىگە چىقىرىۋېلىپلا غادىيىپ ، تەمەننا قىلىپ كۆشەپ يېتىشقا ، ئەمگىكىنىڭ شېرىن تەمىنى سۈرۈپ دەم ئېلىشقا ئېتىبار بېرىپ كەتمىگەن ئالىجاناپ ، ھېرىس — تەمەسسۇز ئەدەب . شۇڭىمۇ ئۇ ئارىمىزدىن كەتكىنىگە نەچچە يىللار بولغان بولسىمۇ ، ھېلىھەم ئەسەرلىرى مەتبۇئات يۈزىدىن ئۈزۈلۈپ قالغىنى ، نەشرىيات ئورۇنلىرى ئۇنىڭ مۇبارەك قەلەم ئىزىدىن ئايرىلىپ قالغىنى يوق ، بەلكى ھايات ۋاقتىدىكىدىن ياخشىراق ئېلان قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىنلا بىز ئالىمنىڭ قانچىلىك كەمتەرلىك ۋە ئۇلۇغۋار مۇددىئى ، مەقسەت بىلەن ئىجاد ئېلىپ بارغىنىنى ، قانچىلىك مەسئۇلىيەت ۋە ۋىجدان ، غورۇر ، قەرز تۇيغۇسى بىلەن ئەمگەك قىلغىنىنى ، تىنىمىسىز تەر تۆكۈپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يىمىرىلمەس مەنىۋى ھەيكەل تىكلىگىنىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز . ئۇ ئۆلۈمى بىلەن تەڭلا مەرسىيە ، قەسىدىلەردىن باشقا يەردە ئىسمى ئۇنتۇلۇپ

كېتىۋاتقان بىر قىسىم ئەدىبلرىمىزگە قارىغاندا تەتقىقات، تەپەككۈر، تۆھپە، قىممەت، غۇرۇر، ھۈزۈر سۈپىسىدا ئۆزگىچە، ئالاھىدە تەسىر ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئالىمنىڭ نەسرلىرى تېخى ئابدۇقادىر جالالىدىن كۆرسىتىپ ئۆتكەن «ئۇنتۇلغان بولۇڭ» سۈپىتىدە پۈتمەس - تۈگمەس ھايات ھېكمەتلىرىنى ئۆز - ئۆزىگە شىۋىرلاپ ياشاۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخنىكىغا ئەمەس، ساپلىققا ۋە ھېكمەتكە بەكرەك نەزەر ئاغدۇرۇشنى بۇرچ دەپ بىلىدىغان ئاقىللارنىڭ نەزىرىدە مەۋجۇتلۇق تەقدىرىمىزنىڭ ئۆھسىنىشى، ئىنسانلىقنىڭ چۇقانى، تەپەككۈرنىڭ تىرىلىشى، مۇھەببەتنىڭ ئىلاھى ۋەھىيلىرى بولالايدۇ. بىز ئاز بولۇپ قالغان، ئەمما كۆپنىڭ باراۋىرىدە كۆزىمىزگە سۈرتۈپ پەخىرلىنەلەيدىغان بۇ نەسرلەردىن ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ئىدىيىسى، ئىنسانىيەت ھەققىدە يۈرگۈزگەن چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىنى ۋە بەدىئىي تالانتىنى روشەن كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» نامىغا توپلانغان نەسرلەرنى ئەڭ ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ ئاپەتلىك يىللار مەزگىلىدىكى دەردلىك ئىسەنكىرىشى، بوغۇلۇشتىن قۇتۇلۇشقا بولغان ئازابلىق چۇقانى ۋە ئەركىن تىنالىماي ھالسىرىغان ئېغىر تىنىقى دېسەك، ئەسەرگە توغرا مۇئامىلە قىلغان بولمىز. بىزنىڭ مۇھاكىمىمىز ئالىمنىڭ ئەينى يىللاردىكى نەسرلەرنى يېزىش مۇددىئاسىغىمۇ ۋە ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش، كېيىنكى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئارىسالدىلىق تۇيغۇسىغىمۇ ماس كېلىدۇ. لېكىن ئالىم بۇ نەسرلىرىدە نوقۇل «مەنلىك» نىلا ئەمەس، بەلكى «مەنلىك» تىن ھالقىغان «مەن» دىن ئىبارەت بىر ئومۇمى توپنى ھالقا قىلغان ھالدا مەركەزلىك پىكىر يۈرگۈزگەچكە، ئۇنىڭ ھەربىر مۇھاكىمىسى گەۋدىلىك ھالدا شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ روھىي ھالىتىنى، تېڭىرقاشلىرىنى، زىددىيەتلىك دۇنياسى ۋە ئوي -

خياللىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئۇنىۋېرسال مۇھاكىمىگە
 ئايلىنالىغان. «كاكۇكنامە» دىكى «ئۆزۈم توغرىلىق كۆز ياش
 ئاققۇزۇشتىن تارتىنمەن، مەندە مۇنداق كۆز ياشلار يوق» دەپ
 پەقەت بۇرمىلانغان ئۆزلۈك ئۈچۈن تىپىرلاۋاتقان ھايات
 تەلۋىلىرىگە سوغۇققان بېقىۋاتقىنىدا، «سۇمۇرغنامە» دە «مەن
 ئىنسانىيەتنى نەزەردە تۇتمەن. ئۇ مېنىڭ جىسمىدا تىنىمىسىز
 سوقۇۋاتقان ھەقىقىي يۈرەك» دېگىنىچە ھۆكۈمالار، دانىشمەنلەر
 ئىزچىل تەكىتلەپ تۇرسىمۇ، يەنىلا قەلبىنىڭ سىرتىدا قېلىپ
 قىلىۋاتقان ئىنسانىيەتنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق كاپالىتى بولغان
 ئىسسىق يۈرىكىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەندە ۋە «مېنىڭ مۇھەببىتىم
 پۈتۈن ھەقىقىي كىشىلىك» دەپ ئالەمچە مېھىر - مۇھەببەت
 بىلەن خۇسۇسلارنىڭ مەنپەئىتى ھەققىدە ئويلىنىۋاتقاندا، ئۇنىڭ
 ئۆزى ئىنسانىيەت بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن ھالدا كۆز
 ئالدىمىزغا نۇر ھالىتىدە سوزۇلۇپ چۈشىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئالىم
 باشتىن - ئاخىر پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ يىغىسىنى يىغلاپ،
 ئىنسانىيەتنىڭ تىنىقىنى ئۆزۈمنىڭ ھاياتلىق كاپالىتى دەپ
 ياشاپ كەلگەن ۋە شۇ ئەقىدە - ئېتىقاد بىلەن ئۆزىنى چەكسىز
 كېڭىيىپ بارغان ئۆزلۈك سەتھىسىگە تاشلاپ مەدەنىيەت -
 سەنئەتنىڭ روھتەك تىلىسىملىق «باياۋان» دا ئەركىن يۈرەلىگەن
 مۇتەپەككۈر. ئۇنىڭ نەسرلىرىدە بارلىق ئىستىلىستىكىلىق
 ۋاستە، تارىخ، قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى، تارىخنىڭ
 شىۋىرلاشلىرى ئورگانىك بىرىككەن ھالدا يېڭى ئوي - پىكىرنى
 بارلىققا كەلتۈرىدۇ. بىز ئۇنىڭ نەسرلىرىدىن شەخسكىلا تەۋە
 بولغان ۋاپىساش ياكى ھاياجانلىنىشنى ناھايىتى ئاز ھېس
 قىلىمىز. ھەتتا ھېس قىلمايمىز دېسەكمۇ خاتالاشقان بولمايمىز.
 «سەۋدالىق تەئەججۈپنامىسى» دا ئالىم ئەڭ ئالدى بىلەن
 ئۆزىنىڭ ئاپەتلىك يىللاردىكى روھى ھالىتىنى ئىپادىلەشنى

مەركەزلىك ئورۇنغا قويغان. ئۇ ئۆزى قەپەسكە سولانغان كاككوك، دېڭىز تەكتىگە تاشلىۋېتىلگەن، جۇلالىقىنى نامايان قىلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالدۇرۇلغان مارجان ھەمدە سۈمرۈغدەك ئەركىن پەرۋاز قىلىپ، جاھاننامە ئەينەكلىرىدەك تارىخنىڭ ھايات ساۋاقلرى، ھېكمەتلىرىنى مۇجەسسەملىگەن ئىنسانىي تەپەككۈر ئارقىلىق ئىجادىيەتكە كىرىشىش مۇددىئاسىنى، ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە بۇ جەرياندىكى بوغۇلۇشلىرىنى، بوغۇلۇش ئىچىدىكى ئۆلمەس ئۈمىدىنى، تاڭغا، يورۇق قۇياشقا، كەڭرى، ئەركىن تەبىئەتكە بولغان تەلپۈنۈشنى قانغۇچە بايان قىلىدۇ.

«ئەلمىساقتا بىر مەنتىقە، قىيامەتتە بىر مەنتىقە تۇرىدۇ» دەپ شەكسىز ئىشەنگەن مۇتەپەككۈر نەسرلىرىدە باشتىن - ئاخىر تاڭ ئاتىدىغانلىقىنى تارىخىي، ئەقلىي يۈكسەكلىك دەرىجىسىدە مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ۋە تىنماستىن «ئۈمىد، ئۈمىد، ئۈمىد!!!» دەپ ۋارقىرايدۇ. ئەركىنلىككە چەكسىز ئىنتىلىدۇ. لېكىن ئۇ بۇ خىل ئۈمىدىنى قانداقتۇر تەڭرىدىن ياكى تەقدىردىن ۋەياكى ئامەتتىن ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىدىن ئىزدەيدۇ. ئۆز - ئۆزىنى بوغۇپ قويۇپ، يەنە پاراۋانلىق، باياشاتلىق دەۋاسى قىلىۋاتقانلارغا ھەيران بولۇپ ۋارقىرايدۇ:

«ھەيرانمەن! تەپەككۈر كورلۇقى، ئەرك قۇللۇقى، كۆڭۈل بەندىلىكى جەننەت پاراۋانلىقىنىڭ شەرتىمىدۇ؟» ئۇ يۇقىرىدىكى مۇھاكىمىسى ئارقىلىق شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىتىدىكى بىكىك، چۈشكۈن ياشاش مەنتىقىسىدىن ئۇچۇر بەرسە، ھەقىقىي پاراۋانلىق، باياشاتلىق، ئادەمىيلىك ھەققىدە ئىنسانىيەتكە ئېغىر سوئال تاشلايدۇ.

ئالىم بارلىق نەسرلىرىدە ئاڭلىق ھالدا ئىنسانىي باراۋەرلىكنى، ئىنسانىي بىرلىكنى باشتىن - ئاخىر كۈيلەپ

كەلدى. ئۇ غەرب ئەدەبىياتىدىكى قەھرىمانلار، گرېك ئەپسانە -
 رىۋايەتلىرىدىكى قەھرىمانلار، ھىندى داستانلىرىدىكى
 ئوبرازلار، خەنزۇ خەلق ئەپسانىلىرىدىكى پېرسۇناژلار ۋە پارس،
 تۈرك خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىكى شەخسلەرنىڭ ئۇلۇغۋار
 روھى ئارقىلىق ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ، خەلقپەرۋەرلىكنىڭ ۋە
 مېھىر - مۇھەببەتنىڭ ھېچقانداق مىللەتكە يات ھادىسە
 ئەمەسلىكىنى، ئىنسانىيەت جەزمەن ئەقلى تەپەككۈر، ئادەمىي
 روھ، ئىنسانىي خىسلەت، ئەخلاق - پەزىلەت ۋە ئاجايىپ ئۆتكۈر
 زەنجىرسىمان باغلىنىش ھاسىل قىلىدىغان ئۈزۈلمەس مىلۇدىيە
 ھېسابلىنىدىغان مۇھەببەت ئارقىلىق ھەرگىزمۇ بىر - بىرىگە
 يات ئەمەسلىكىنى، مىللەت، ئىرق، جۇغراپىيىلىك مۇھىت
 تەۋەلىكىنىڭ، ئوخشاماسلىقىنىڭ ھېچنەرسىگە
 ئەرزىمەيدىغانلىقىنى بار كۈچى بىلەن جاكارلاپ كەلدى.
 زارۇئاستىر، شامان، بۇددا، ئىسلام دىنىلىرىدىكى ئىنسانىي بىلىش
 مەزمۇنلىرى ۋە ئىلاھقا باغلانغان روھىيەت يىپلىرىنى بىر - بىرلەپ
 تۇتۇپ ئەكىلىپ ھەممىسىنىڭ يەنىلا ئىنسانىيەتتىن ئىبارەت غول
 شاخقا بىۋاسىتە تۇتىشىدىغانلىقىنى، ئىنساننىڭ ئۇلۇغلىقىنى، شۇڭا
 ئىنسانىيەتنى سۆيۈش كېرەكلىكىنى ئۈزلۈكسىز تەكرارلىدى. سوقرات،
 ئەپلاتون، لاۋزى، ھەللاج، مەشرەپ، شەمسىدىن تەبرىزى،
 پرومىتوس، دانتى، نەۋائىي... لار ئارقىلىق ئىنسانىيەت
 ئۈچۈن تۆكۈلگەن ياش، ئاققان قان، چىققان تەرلەرنىڭ ۋەزىنىنى
 ۋە ئۇ ئېرىشىۋاتقان قەدىر - قىممەتنى، دۇچ كېلىۋاتقان ئېغىر
 قىممەتنى ھالال ۋىجدان بىلەن ئىپادىلەشنى قەرز دەپ بىلدى.
 «تەڭرىنىڭ نامى، ئىستىقامەتخانىلارنىڭ ئىسمىلىرى
 ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كونسىتانتىنپولدىكى سوفيە ئىبادەتخانىسى
 ئىسلام جامەسىگە ئۆزگىرىپ، ئەيسا ئورنىغا مۇھەممەت زىكىر
 قىلىنىدۇ. ئەمما، ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ نامى ئەزەلدىن
 بىردەك، يەر يەنىلا ئانا ماكان، ئاسمان يەنىلا ئىلاھىيەت

سەھىپىسى « »

مۇتەپەككۈر يۇقىرىقى قىسقا بايانلىرى ئارقىلىق
ئىنسانلارنىڭ دىنىي - ئېتىقاد پەرقى بىلەن بىرلىكىنى چەتكە
قاقماسلىقىنى، ئۇلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئاۋۋال قان -
قېرىنداش ئىنسان ئىكەنلىكىنى، ياشايدىغان زېمىن ۋە
چوقۇنىدىغان ئىلاھىنىڭ ماھىيەتتە بىر ئىكەنلىكىنى بايان
قىلىپ، ئىنسانىيەتنى بىرلىك تۇغىغا چاقىرسا:
«ئەنە پرومىتۇس! ئافىنانىڭ ئەمەس، پۈتكۈل ئالەمنىڭ
پرومىتۇسى. ئاتلاس! ئەپسانىۋى دۇنيانىڭ ئەمەس، ھەقىقىي
تارىخنىڭ ئاتلاسى. ئۇ گىراكىلىنى، گىرېكىنى ئەمەس، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ
گىراكىلىنى: پەرھاتنى، خوتەن شاھزادىسى پەرھاتنى ئەمەس،
پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ پەرھاتىنى كۈتىدۇ» دەپ يېزىش
ئارقىلىق ھەربىر شەخسنىڭ تار چەكلىمىلەردىن ھالقىغان ھالدا
پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە مەنسۇپلۇقىنى، ھەربىر شان - شۆھرەت
ۋە پاجىئە - تراگىدىيىنىڭ مەيلى قايسى جاي، قايسى مىللەت
ئىچىدە، قانچىلىك چوڭ - كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر
ھەممىمىزگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى بايان قىلسا، «ساكىامۇنى،
ناگارجۇنا مۇرتلىرى، كۇمراجىۋا، مۇسا ۋە قارۇن ئۈممەتلىرى،
ئەيسا، دانكو، سىپارتاك، ئەھلىسەلىپ يۈرۈشى، ئەفلاتون،
فارابى، كامپانىلا» لارنىڭ مۇشەققەتلىك سەپەر -
ئىستىقامەتلىرىنى خۇلاسەلەش ئارقىلىق «ئەنە، ئاچلىق،
كېسەللىك، مۇھتاجلىق ۋە تەلمۈرۈش ئىچىدە نىجادىيەتكە
تەلپۈنۈۋاتقان مىليون، مىليون يۈرەكلەر.»
نىجادىيەت ئاشۇ مۇھتاجلارنىڭ سىرتىدا ئەمەس!
دېگەننى خۇلاسەلەپ ئايرىمچىلىققا، بۆلگۈنچىلىككە
يۈزلىنىۋاتقان ئاتالمىش «دۇنياۋى تەرەققىيات» نىڭ ماھىيەتلىك

ئاجىزلىقىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلايدۇ ھەمدە ئاچچىق تۇز سۈيى بىلەن سۇغۇرۇلغان يارا يۈرىكى ئارقىلىق بىر مىللەت، بىر دۆلەت، بىر قەۋم ياكى بىر تەبىئىيەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ غېمىنى يەيدۇ.

ئالىمدىكى بۇ ئۇلۇغۋار ئىنسانپەرۋەرلىك چۇقانى بۈگۈنكى كۈندە ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان شاۋقۇندۇر. ئۇ ئاددىي بىر ئادەملىكتىن ھالقىغان ئادەمىيلىك، ئىنسانلىقتىن ھالقىغان ئىلاھىيلىق بىلەن جاھاننىڭ ئىشلىرىنى كۈزىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ پىكىرلىرىدىن ئىنسانىيەتنىڭ شادىيانە تەنتەنىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان ۋە ئۇنى ئارزۇلاپ ئوت بولۇپ يېنىۋاتقان يۈرەكنىڭ ھىجران، ۋىسال تەقەززالىقىدا زارىقىش بىلەن تەلپۈنۈشلىرى، ھاياجان بىلەن ئويناقلاشلىرى، شۇنداقلا ۋەھىمە، ۋەسۋەسە بىلەن دۈپۈلدەشلىرى، ئازاب بىلەن تولغىنىشلىرى، قەھىر بىلەن ۋارقىراشلىرى، شۇنداقلا ئازابلىق تۇيغۇ پەسكويغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن پەيدا بولىدىغان سالماق، تەمكىن ئۆھسىراش، سوغۇققان كۈزىتىش تەڭلا تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ.

بىز مۇتەپەككۈرنىڭ نەسرلىرىدىن گاھى ھەقىقەتەنمۇ ئۈمىد، ئىشەنچ، كەلگۈسىگە بولغان قىزغىن تەلپۈنۈش ھېسلىرىنىڭ نۇرانلىقىنى، يېڭىلىمەسلىكىنى ھېس قىلساق، گاھىدا ئېغىر بوغۇلۇشنىڭ، قۇللۇقنىڭ، روھى مۇۋازىنەتنىڭ چىدىغۇسىز ۋەيرانچىلىقىدىن شەكىللىنىدىغان ساراسىمە ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز. بولۇپمۇ، ئالىمنىڭ تەپەككۈرى ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى تارىخ بەتلىرىدىن ئۆزى ياشاۋاتقان قاراڭغۇ مۇھىتقا يۆتكەلگەندە بۇ خىل ئېغىرلىق مىسلىسىز كۈچىيىپ كېتىدۇ.

«ئارىمىزدا تام - توساق يوق، بىر پارچە بۇلۇتتىن تامچىغان يامغۇر ئۆگزىمىزنى تەڭ يۇيىدۇ» دېگەن جۈملىلەردىن

كەلگەن ئۇلۇغۋار ئىنسانىي بىرلىكنىڭ يارقىن مەنزىرىسى بىزنى
ئۆزلۈكنىڭ يىلتىزى ھەققىدە ھاياجانلىق تەسەۋۋۇر ۋە
تەپەككۈرغا باشلىسا، «قېلىن دېرىزىمىزدىن باشقا، باشقا
پەسىللەرنىڭ يۇرۇقى چۈشىدۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى ئېغىر
كرىزىس بىزنى ئىچىنارلىق يىغىغا باشلايدۇ. ھەتتا ئالىمۇ
ئۇنتۇلۇۋاتقان ئەقىدە - ئېتىقاد، مەدەنىيەت بوسۇقلىرىدىن
سۆرىلىپ چىقىپ «مەن ھېچكىمنىڭ يادىدا ئەمەس» دەپ پەرياد
سالغىنىدا يىغا تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىپ يۈرەكتىن ياش ئاقىدۇ.
«دوزاخنى يوق دېگەنلەر نادان! شەيتاننى ئىنكار
قىلغۇچىلار گۈدەك! مۇقەددەس نەرسىلەرنى خىيالەن ئىنكار
قىلغۇچىلارنى قەھرىمان دېگىلى بولمايدۇ. قەھرىمانلىق خىيالىي
تەسەۋۋۇرلارنىڭ رېئال گەۋدىسىنى بېسىشتا! ئىنسانىيەتنىڭ
ياراتقىنى يالغان نەرسىلەر بولماستىن، راست نەرسىلەرنىڭ
خىيالىي شەكىلدە روياپقا چىقىشىدىن ئىبارەت. ئىنسانىيەتنى
ھاقارەتلىمە!» .

مۇتەپەككۈر نەسرلىرىدە باشتىن ئاخىر ئىنسانىيەتنىڭ
تارىخىنى، مەۋجۇتلۇقىنى ماددىي دۇنيا، جىسىم ۋە
شەكىللەردىنلا ئىزدىگۈچىلەرگە كۈچلۈك سىگنال بېرىپلا
كېلىدۇ. ئۇ غەرب مۇتەپەككۈرلىرى بىلەن شەرق ئۆلىمالىرىنىڭ
ئىنسان ھەققىدىكى نەزەرىيىلىرىنى تەپەككۈر يۈكسەكلىكىدە
ھەزىم قىلىپ ئىنسانىيەتنىڭ روھىيەت دۇنياسىنىڭ تەگسىز
چوڭقۇر سىرلىرىغا ئاشىق بولىدۇ ھەمدە ئاشۇ روھەن
مەسىللەرنى چەتكە قېقىشقا قارشى تۇرىدۇ. شۇڭا بىز
مۇتەپەككۈرنىڭ نەسرلىرىدىن روھنى ئۇلۇغلاشنىڭ، ئۆزى بىلەن
پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسىدىكى زەنجىر سىمان باغلىنىشنى
تۇتاشتۇرۇشتىن تارتىپ، ئەڭ ئاددىي تىنىققىچە بولغان
تەسۋىرلەردىن روھنىڭ نازۇك شىۋىرلىشىنى، ھاياجانلىق
پارتلىشىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز. ئەنە شۇ روھلا پرومىتوس

بىلەن دانكۇنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرالايدۇ. مۇتەپەككۇر ئەنە شۇلارنى
قولدا دادىل ھالدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۆزىمىزگە خاس بولغان
تەپەككۇر ئىزچىللىقىنى يوقاتماي ساقلايدۇ. «ئارىفنامە»
ئويلىنىشلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە جۇغلىنىشى بولۇپ،
ئۇنىڭدىن كۈچلۈك پەلسەپە پۇراپ تۇرىدۇ. بىز ئۇنىڭدىن شەرق
كلاسسىكىلىرىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ
مەركەزلىك ئىپادىلىنىشىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.
مۇتەپەككۇر بۇ ئەسەرلىرىدە ئۆز خەلقى ياشاش مىزانى،
ھايات پەلسەپىسى قىلىپ كەلگەن چۈشەنچىلەر ھەققىدە
سوغۇققانلىق بىلەن ئويلانغان. مەسىلەن «ئۇلۇغ قانال» دا،
«يىپەك يولى» دىن ئىبارەت بۇ تۈگۈن ئەتراپىغا ئولشىپ
ياشىغان خەلقنىڭ ئېڭىدىكى ھەرقايسى دىن، مەدەنىيەت ۋە
پەلسەپىلەرنىڭ ئۆزگىچە رەۋىشتىكى جۇلاسىنى كۆرۈپ، ئانا
يۇرتىدىن، ئۇلۇغ خەلقىدىن ئاجايىپ پەخىرلىك ھېس قىلغان
بولسا، «ھايات دانىشمەن» دە تۈرلۈك ئىدىيە، تەپەككۇر ۋە
«ئىزم» لار بىلەن ماركىلانغان ئىدىئولوگىيە مەھسۇلاتلىرىنىڭ
ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي زوراۋانلىقلىرىنىڭ
ۋاسىتىلىرىگە ئايلانغان نىمجان گەۋدىسى بىلەن ئەقىدە -
ئېتىقادىنى ئىنسانلىقنىڭ تەڭپۇڭ تايىقىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۆلمەس
غايە، پاكىزە ئەخلاق، مۇرەككەپ، ئۆزگىچە تۈستىكى مەدەنىيەت
تىپلىرىنى ياراتقان مىڭلىغان مۇتەپەككۇر، ئىنسانپەرۋەر
قەھرىمان، مىليونلىغان ھەقىقەت قۇربانلىرىنىڭ روھى ياشاپ
تۇرغان بۈيۈك ئىدىيە خەزىنىسىنى سېلىشتۇرۇپ، ھاياتبەخش
ھېسلارغا چۆمگەن، «سۈزۈك ئەينەك» تەك بۇرمىلانمىغان،
ساپ، ھەقىقىي ئۆزلۈكنىڭ نۇرانى شولىسىنى يالتىراتقان بولسا،
«ئەنەلھەق، ئەپسانە ئەمەس» تە ھەللاج چۇقانىنى زامانىۋى
تارىخنىڭ يەنە بىر دارىدىن پاكىز ئېتىقادقا ۋە ئىنسان

روھىيىتىگە باشلاپ ئەكەلگەن. «ئات بىلەن ئات مىنگەن كىشى» دە ئىنساندىكى تەن بىلەن روھ مەسىلىسىگە، جىسمانىي جەھەت بىلەن مەنىۋى جەھەت مەسىلىسىگە ماددىي مەنىۋىيەت نۇقتىسىنى نەزەردىن ئەمەس، ئىنسانىي كامىللىق نۇقتىسىنى نەزەردىن چىقىپ تەبىر بەرگەن ۋە ئىنساننىڭ ھاياتىدىن پەرقلىنىدىغان نۇقتىلىرى ھەققىدە جانلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. «دانىشمەنلىكنىڭ دەردى» دە ئاقىل دۇچ كىلىدىغان، ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرىدىن تۇغۇلىدىغان دەرد - كۈلپەتنى كۆرۈپ مېڭىشنىڭ نىداسىنى چۇقان قىلىپ بايان قىلغان بولسا؛ «گۆھەرگە دەسسەپ تۇرغان كور گاداي» دا ئىنساننى ئۆز قۇدرىتىنى بايقاشقا؛ «ئەقىل ۋە كۆڭۈل» دە ئەقىل بىلەن كۆڭۈلنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماس ھالدا بىر تەرەپ قىلىشقا؛ «يول» دا ئىنساننىڭ ھەر بىر قەدىمىنى بايقاپ مېڭىشقا ئىشارە قىلغان بولسا، «تەڭرى، ئەلچى، قەھرىمان ۋە ھاكىم توغرىلىق سۆز» دە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن پەيدا بولىدىغان قۇللۇق، ئەركىنلىك ھەققىدە پىكىر بايان قىلغان. «ۋاقىت ساڭا ئالدىنمايدۇ» دا ھەرقانداق كۈچنىڭ ۋاقىت ئالدىدىكى بىچارىلىقى ۋە ۋاقىتنىڭ قىممىتى ھەققىدە پىكىر بايان قىلغان بولسا، «ۋاپا، جاپا ۋە بىۋاپالىق» ناملىق نەسىردە كېرىلمەسلىك، نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلىپ كېتىپ ئىنسانلىقنى ئۇنتۇماسلىق ھەققىدە ئاقىلانە پىكىر بايان قىلغان بولسا، «ئۈمىد ۋە تەۋەككۈل» دا تەۋەككۈلچىلىكنىڭ قاتلاملىق مەنىسىنى ھەقىقىي يەشكەن ھالدا ئۇنىڭ ئۈمىد بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى شەرھىلەپ چىققان.

قىسقىسى، ئالىم «ئارىفنامە» ئارقىلىق ئىنسانىيەتنى ئارىفلىققا يەنى ئويغانغۇچىلىق ماقامىغا يېتەكلەيدىغان ۋاسىتىلەر ھەققىدە مۇتەپەككۈرانە پىكىر يۈرگۈزۈپ، گۈزەل، چىن، ھەقىقىي ئىنسانلىقنىڭ يارىلىشىغا بولغان ئارزۇسىنى،

تەقەزاسىنى ئىپادىلىگەن . ئالدىنقى قاتاردا ۵۰ نەچچە
ئەمدى ، ئالىمنىڭ نەسرلىرىنىڭ بەدىئىي جەھەتتىكى
ئالاھىدىلىكىگە كەلسەك ، ئالىم ئەسەرلىرىنىڭ تىلىغا ئالاھىدە
كۈچ چىقارغان بولۇپ ، ئەسەرلىرىدە پىكىرنى مۇمكىن بار
يېقىشلىق ، مۇزىكىچانلىققا ، تەسەۋۋۇرغا ، لىرىكىغا ، شېئىرىي
مۇھىتقا باي قىلىپ ئىپادىلەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقارغان . بىز
ئالىمنىڭ نەسرلىرىنى ئوقۇۋاتقاندا شوخ ، ئويناقلىق بىلەن تەڭلا
ئېغىر كرىزىسىنى - تراگېدىيىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز . تىل
ئارقىلىق قاناتلاندۇرغىلى بولىدىغان تەسەۋۋۇر ، تەپەككۈر
بوشلۇقى ئەسەردە ناھايىتى كەڭرى قوللىنىلغان .
يەنە بىر جەھەتتىن ئالىم كۈچلۈك سېلىشتۇرۇپ
خۇلاسەلەش ۋاسىتىسى ئارقىلىق تارىخنىڭ ھەر بىر بۇرچىنى
بۈگۈن ئۈچۈن ماھىرلىق بىلەن خىزمەت قىلدۇرۇپ ، بۈگۈننىڭ
تراگېدىيىسىنى ئېچىپ بېرىشكە ئالاھىدە كۈچ چىقارغان . بۇ
ھال ئەسەرنىڭ ئۈچۈر قىممىتى بىلەن پەلسەپە قىممىتىنىمۇ ،
شۇنداقلا بەدىئىي ، ئېستېتىك قىممىتىنىمۇ زور دەرىجىدە
ئاشۇرۇۋەتكەن .

يەنە بىر تەرەپتىن ، ئالىم بۇرۇنقى نەسرچىلىكتىكى
ھېسسىيات قوزغىتىشنى ، نېرۋىسىنى ئۈندەشلەر ئارقىلىق
غىدىقلاشنى مەقسەت قىلىپ يېزىلىدىغان قەسىدە شەكلىدىن
دادىل قۇتۇلۇپ چىقىپ ، ئىنسانىيەت ھەققىدە سوغۇققانلىق
بىلەن مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان . تىرەن مۇھاكىمىلەر ھەم
تەسەۋۋۇر بوشلۇقى قالدۇرۇلغان گۈزەل تىل مۇھىتى ۋە ئۈچۈر
مەنبەيىنى تەبىئىي ھالدا ئەسەر ئىچىگە باشلاپ كىرەلەيدىغان
جەلىپكارلىق ئەسەرگە باشتىن - ئاخىر سىڭىپ كەتكەن . ئەسەر
قۇرۇق ۋاسىتىلەر دۆۋىسىگە ئەمەس ، ئىنسان ھەققىدىكى
ئەھمىيەتلىك مۇھاكىمىلەرگە لىق تولغان - دە ، بەدىئىيلىك
جەھەتتىنمۇ ، ئىدىيىۋىلىك جەھەتتىنمۇ قالتىس ئۈنۈم ياراتقان .

بىزدە كەم بولۇۋاتقىنى مانا مۇشۇنداق پەلسەپە روھى، شۇنداقلا ئادەتلەنگەن ئەنئەنىۋى رامكىلارنى بۇزۇپ تاشلايدىغان ئىسيانكار روھ.

«تارىخ ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئۇنى گۇناھكار» دېگەندە ئۇ مانا بۇ ئىجادىيەت، مانا بۇ ھەممە خارلانغۇچىلارنىڭ تويى - دەپ ئازاب بىلەن ۋارقىرىغان ئىدى. ئۇ گۇناھسىز تۇرۇپ، ئۆزىنى خارلانغۇچىلار توپىغا تاشلىغىنىچە ھۆركىرەپ يىغلىغان ئىدى. بىزدىكى ئېغىر جىنايەتچىمۇ قويۇپ بەرسە، ئۆزىنى پەرىشتە مەن دەپ ئاقلايدۇ. مانا بۇ دانالىقتىكى، دانىشمەنلىكتىكى تەڭداشسىز قۇربانلىق روھىدۇر.

«زامانداشلىرىڭ سېنى ھەسەت كۆزى بىلەن كۆرۈپ رەشىك قىلىشىدۇ.

كېيىنكى كىشىلەر سېنى ئەقىل كۆزى بىلەن كۆرۈپ مەپتۇن بولۇشىدۇ.

كەلگۈسى سەن ئۈچۈن تاش ئابىدە تىكلەيدۇ» دەپ يازغان ئىدى مۇتەپەككۈر. بىز ئۇنىڭ سۆزىنىڭ چىن ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ئېتىراپ قىلماقتىمىز.

«مەن يىغلىمايمەن، پۈتۈن زېمىن مەن ئۈچۈن يىغلايدۇ» دەپ يازغان ئىدى ئالىم يەنە ئېچىنارلىق، مەغرۇرلۇق بىلەن. ھەقىقەتەنمۇ يىغلىماقتىمىز، بەلكىم يەنە تالاي يىللار يىغلارمىز! . . .

ئون تۆتىنچى باب

«قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» تەتقىقاتى

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاپىرىدىگاھلىرىدىن بىرى، مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلرىدىن بىرى. مەركىزىي ئاسىيا شىمال بىلەن جەنۇب، شەرق بىلەن غەرب مۇناسىۋەتلىرى تارىخىدا، ئاسىيا - ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ يۆتكىلىشى ۋە مىللەتلەر چوڭ كۆچۈشى تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان، قېلىن چۆكمە قالدۇرغان قاينار بۇلاق ۋە ئۆتۈشمە بەلۋاغ بولغان. ئۇ ئۆز قوينىغا ئارىيان ئىرقىدىكى ئىنسان تۈركۈملىرى، تۇران ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ كۆپ ۋارىياتلىق ئېتنوگېنېزىسى ۋە مەدەنىيەت ئېتنولوگىيىسى تىلىسىمنىڭ ئاچقۇچىنى كۆمگەن؛ شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ھازىرقى زامان ئاسىيا - ياۋروپادىكى بىر قىسىم دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئالاقىدار بىرقاتار تېپىشماقلارنى يوشۇرغان. ئۇ ئەركىن - ئازادە، ئىلمىي - دېموكراتىك يېڭى تارىخشۇناسلىقنىڭ ئۆزىنى بايقىشىنى كۈتۈپ ئەسىرلەرنى ئۆتكۈزمەكتە.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز يۇقىرىقى ئىپىگىراپتىكى بايانلارنى ئوقۇغاندىن كېيىن، بەلكىم مەركىزىي ئاسىيا

ھەققىدىكى چۈشەنچىڭىزنى بىر قۇر ئەسلەپ باققان بولۇشىڭىز مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر مەتبەئەچىلىكى تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگىچە كەلگەن ئارىلىقتا ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ئاپىرىدىگاھلىرىدىن بىرى بولغان قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا تارىخى ھەققىدە سىستېمىلىق بىرەر پارچە چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسەر ۋۇجۇدقا چىققىنى يوق. يەنە كېلىپ بىز بۇ ھەقتىكى قىسقا مەلۇماتلارنى پەقەت چەت ئەل ئالىملىرى ۋە ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەت ئالىملىرىنىڭ ماقالە - ئەسەرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ئازغىنا سىتاتىستىكا ماتېرىياللار ئارقىلىق ئېلىپ كەلگەن ئىدۇق. «مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىنى، نۇقتىلىق ئېيتقاندا، تۈركىي خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ تارىخىنى ھەققىي تارىخشۇناسلىق، ھەققىي ئىنسان مەدەنىيەتشۇناسلىقى ئىلمىي تەلەپلىرى بويىچە قايتا تەتقىق قىلىشنى پۈتۈن كىشىلىك سىۋىلىزاتسىيىسى، ئەركىن ۋە ئىلمىي تەپەككۈر يۈكسىلىشىنىڭ زۆرۈرىي شەرتى ۋە مۇقەررەر يۈزلىنىشى» دەپ قاراپ كەلگەن ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 1965 - 1975 - يىللىرى ئارىسىدىكى ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» زامانىدا «ئوڭچى - يەرلىك مىللەتچى» قالىپقى ئاستىدا رېجىمدە تۇرۇۋاتقان چاغلىرىدا «ئالتايدىن ئالتۇن تاغقىچە، نەنسەن (چىلىيەنشەن) دىن پامىر (كۆكتارت) غىچە بولغان مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەركىزىي دىيارىنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئانا ماكانىنى ئۆز سەھىپىلىرىنىڭ ئاساسلىق يورۇتۇش نۇقتىسى» قىلغان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسىرىنى يېزىشنى پىلانلاپ تاكى ۋاپات بولغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ ھەقتىمۇ ئىزدىنىپ، مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدىن خېلىلا مۇكەممەل ئۇچۇر بېرەلەيدىغان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق ئەسىرىنىڭ دەسلەپكى

بۆلۈملىرىنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب يالقۇن روزىنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن 2002 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ كىتاب تولۇق يېزىلىپ بولۇنمىغان ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېزىلغان دەسلەپكى قىسىملىرى قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەت تۈركۈملىرىنىڭ قەدىمكى تارىخى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق بۇ كىتاب «ئىپتىدائىي تۇران جەمئىيىتى»، «قەدىمكى تۇراندا ھۈن، توخار ۋە ئىفتالىت سەلتەنەتلىرى»، «دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر تۇران خانلىقلىرى» قاتارلىق ئۈچ بۆلۈمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بىرىنچى بۆلۈمى بولغان «ئىپتىدائىي تۇران جەمئىيىتى» دە: مەركىزىي ئاسىيادا قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ باشلىنىشى، مەركىزىي ئاسىيادا قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى، تۇران تارىخىغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە ھېكايەتلەر، مەركىزىي ئاسىيا شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى قاتارلىق تۆت باب بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيادا مەدەنىيەتنىڭ باشلىنىشىنى تېپىلغان بىۋاسىتە تاش قورال ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملار ئارقىلىق ھەمدە مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرنىڭ ياردىمىدە چۈشىنىشلىك ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى، تارىخى ئىزچىللىققا ئىگە بولغان قەدىمىي شەھەر - قەلئە خارابىلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى ئىزنالىرى ھەققىدە ماددىي يادىكارلىقلار ئاساسىدا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، قەدىمىي مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا قىزىققۇچى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىپتىدائىي تۇران جەمئىيىتىگە بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا سەل قارالغان تەرەپلەرگە ئىزاھ بېرىشكە مۇھىم كۈچ قوشقان.

ئالىم ئۆز كىتابىنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى بولغان «قەدىمكى

تۇراندا ھۇن، توخار ۋە ئېفتالت سەلتەنەتلىرى» دە:
ئىسكەندەرنىڭ تۇرانغا كىرىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخى ئاقىۋىتى؛ ھۇن
سەلتەنەتنىڭ تۇراننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى؛ كۇشان ۋە
ئېفتالتلار دەۋرىدىكى تۇران قاتارلىق بابلار بويىچە تەتقىقات
ئېلىپ بارغان. بۇ بابلاردا بايان قىلىنغان مەزمۇنلار قانداقتۇر
ئىلگىرىكى چۈشەنچە خاراكتېرلىك بىلىملەرنىڭ مۇجەسسسىمى
بولماستىن، بەلكى قەدىمكى تۇراندىكى ھۇن، توخار،
ئېفتالتلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ھەققىدىكى سىستېمىلىق
بايانلاردىن ئىبارەت، خالاس.

«قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» نىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمى بولغان
«دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر تۇران خانلىقلىرى» دا: كۆكتۈرك
خانلىقىنىڭ تۇراننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى؛ تۇران يايلاق ۋە
بوستانلىقلىرىدىكى پارچە ھاكىمىيەتچىلىك دېگەن ئىككى باب
بويىچە تەتقىقات يۈرگۈزۈلگەن. بۇ ئىككى بابنىڭ تېمىسىدىن
كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئالىم دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر تۇران
خانلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىشنى ئۇشبۇ
كىتابىدا سۆزلەنمىسە بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم بىر تەرەپ دەپ
قارىغان ۋە ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتلارنىڭ ياردىمىدە بۇ
تېمىنى ئوڭۇشلۇق يورۇتۇپ بەرگەن.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتابىدا يۇقىرىقى
تېمىلار بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتىن ئاۋۋال كەسكىن
قىلىپ مۇنداق يازغان ئىدى: «ئۇنتۇلغان ۋە يادىغا ئېلىشقا
ئىدرىكى يەتمىگەن تارىخ، بىر يۈمىلاپلا ھاقارەتلەنگەن ۋە «ئىدارە
قىلىش تاكتىكىسى، نىڭ پۇت قويۇش تاختىسى بولغان تارىخقا
ئايلىنىپ قالغان! مېنىڭچە تارىخ تەتقىقاتىنىڭ ھەقىقىي
ۋەزىپىسى ۋە نۇرانە مەسئۇلىيىتى كۆمۈلگەن تارىخنى تېخىمۇ
كۆمۈپ تاشلاش، ئېچىلىپ قالغان قىسمىنى بۇرمىلاش ئەمەس،
بەلكى ئۇنى ئۆز ھەقىقىتى، سالاھىيىتى بىلەن يورۇق دۇنياغا

ئېلىپ چىقىشتۇر. ئۆتمۈش ئادىللىق نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان جايدا نۇرانە كەلگۈسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس! ئېيتىش كېرەككى، پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىق قىممىتىدىكى بىر پۈتۈنلۈكى بىلەن ئۆزىنىڭ ياكى تەڭ قىممەتدار - تەڭ ھوقۇقدار بىر قىسمىنىڭ ئۇنتۇلغان ياكى تۇمان ئىچىدە قالغان تارىخىنى قايتىدىن بىلىشكە، يورۇتۇشقا مۇھتاج. يورۇتۇلغان تارىخ، ئىنسان ئۈچۈن پىرۇمىتى تېنىدىن ئۈزۈلگەن زەنجىردۇر! بۇ ھەرخىل سىياسىي گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېغىز ۋە يېزىقتىكى خىتابەتلىرىنىڭ ھەقىقىي ياكى ساختىلىقىنى كۆرسەتكۈچ سىرتىلەك!»، ئۇ «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» دا ئۆزى يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىغا ئاساسەن قەلەم تەۋرىتىپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەن.

ئومۇمەن، ئالىم ئۆز كىتابىدا مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى قاراڭغۇ تارىخىنى يورۇتۇش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ سېلىشتۇرۇش، مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىگە خاس بولغان يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن تېپىلغان ماددىي بۇيۇملارنى ئەقىل كۆزى بىلەن تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇ بىر زور ئەقلىي كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئىلمىي تېمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىدى.

بىز بۇ ئەسەرنى تەپسىلىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئوقۇپ چىقىدىغان بولساق، بۇ كىتابنىڭ ئىلمىي قىممىتى ھەققىدە مۇكەممەل تونۇشقا كىلەلەيمىز. يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىز پەقەت كىتاب ھەققىدىكى قىسقا ئۇچۇردىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئون بەشىنچى باب

كىنو سېنارىيىسى ئىجادىيىتى

كۈسەننىڭ ئۇلۇغۇزار بۇددا مۇتەپەككۈرى كومىراجىۋا جىڭ تى، شۈەنجۈاڭ بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئەسىر بۇددا مەدەنىيىتى، بۇددا نوم - سوترىلىرى تەرجىمىشۇناسلىقى ۋە يىپەك يولى خەلقلىرىنىڭ دوستانە ئالاقىلىرىدىكى ئۈچ بۈيۈك تارىخىي شەخسنىڭ بىرىدۇر. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ دۇنياۋى شۆھرىتىنى ئاشۇردى. شەرق مەدەنىيىتىگە مىڭ يىللار داۋامىدا ئۈزۈلمەي ئۆركەشلىگەن تۆھپە قوشتى.

— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ئىجادىيەتتىكى كۆپ خىل تالانتىنى ھەقىقىي نامايان قىلىپ كەلگەن ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا كىنو سېنارىيىسى يېزىپ خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشكۈمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. ئۇ نوقۇل ھالدىكى باشقىلار كۆپ يازغان ۋە يېزىۋاتقان تېمىلارغا قەلەم تەۋرەتمەستىن، ئەكسىچە باشقىلار يازمىغان يېڭى ئاكتىۋال تېمىلارغا نەزەر ئاغدۇرۇپ، بىر تەرەپتىن خەلقىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئىجادىيەتتىكى كۆپ خىللىقىنى ۋە مۇكەممەللىكىنى نامايان قىلدى. 1995 - يىلى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىدا ئېلان قىلغان «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو

سېنارىيىسى (بۇ سېنارىيە كومىراجىۋا تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1650 يىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلانغان) بۇ نۇقتىنى تولۇق دەلىللەپ بېرىدۇ.

«كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسى ئۇيغۇر كىنو سېنارىيە تارىخىدا يېزىلغان ئەكس ئەتتۈرگەن دەۋرى جەھەتتە بىرقەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەسەرلەرنىڭ يېگانىسى بولۇپ، ئىپادىلەپ بەرگەن مەركىزىي مەزمۇن، چوڭقۇر تارىخىي چىنلىق، ئەينى دەۋرنى سۈرەتلەپ بېرىشتىكى خاسلىق قاتارلىق جەھەتلەردە كىشىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. بۇ سېنارىيە قارىماققا ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۈرى، جۇڭگو بۇددىزم تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس كومىراجىۋانىڭ ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىشنى مەقسەت قىلىپ يېزىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدا كومىراجىۋانىڭ ھاياتىنى مەنبە قىلىپ تۇرۇپ، مىلادىيە IV — V ئەسىرلەردە تارىم ۋادىسىدا بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭ ئىككى مەزھىپىنىڭ تازا يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى، ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، كۈندىن - كۈنگە جانلىنىۋاتقانلىقى، قىسقىسى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىدەك بىر گۈللەپ ياشىناش مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بىز «كومىراجىۋا» ناملىق بۇ كىنو سېنارىيىسىنى قايتا - قايتا ئوقۇيدىغان بولساق، كومىراجىۋانىڭ پۈتكۈل ھاياتى پائالىيىتى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش بىلەن بىرگە ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي مۇھىتىنىمۇ چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيمىز.

كومىراجىۋا ھەققىدە ھازىرغىچە يېزىلغان كۆپلىگەن ئەسەرلەردە كومىراجىۋانىڭ قانداق قىلىپ بۇددىزم تەلىماتلىرىدا كامالەتكە يەتكەنلىكى، نېمە ئۈچۈن ھىنايانا مەزھىپىدىن ۋاز كېچىپ، ماھايانا مەزھىپىگە كىرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ بۇددىزم نوم - سوتىرلىرىنى تەرجىمە قىلىش،

تارقىتىش جەھەتلەردىكى ئۆچمەس تۆھپىلىرى ھەققىدە يۈزەكى مەلۇماتلار بېرىلىپ، كومىراجىۋا ھايات كەچۈرگەن دەۋر ۋە شۇ دەۋر خەلقىنىڭ سەنئەت فولكلورى ھەققىدە ئاساسەن دېگۈدەك مەلۇماتلار بېرىلمىگەن ئىدى. ئەمما ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سىنارىيىسىدە كومىراجىۋانىڭ ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىش بىلەن بىرگە ئەينى دەۋردە كۈسەن خەلقى ئارىسىدا، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىدا كەڭ تارقالغان خۇشال كەيپىيانقا چۆمگەندە ۋەياكى توي مۇراسىملىرى بولغاندا ئېلىپ بېرىلىدىغان چاققۇ چېچىش ئادىتى، تۇمارس رىۋايىتى، يېڭى توي قىلغان قىز - يىگىتكە نىكاھ ئوقۇش ۋاقتىدا تۈزغا چىلىغان ناننى يېگۈزۈش ئادىتى، كۈسەن ئەلەمپەزلىكى ئويۇنى، سۈمۈز ئويۇنى، داپ ئۇسسۇلى، ئەللەي قوشىقى ئوقۇش، سەگۈنچەك - ئىلەڭگۈچ ئويۇنى، چاۋگەن توپ ئويۇنى، مىڭ ئۆي سەنئىتى، مەشرەپ ئويۇنى، شىر ئۇسسۇلى، ساغادى (چاقپەلەك) ئويۇنى، چېلىشىش ئويۇنى، دارۋازلىق ئويۇنى، ئوغلاق تارتىش ئويۇنى، پىچاق ئېتىش، خادا تۇتۇپ تاقلاش، تۈگمەن تېشىنى يۆتكەش، نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق قاتارلىق خەلق تەنھەرىكەت ئويۇنلىرى، ئاق ئات ئۇلۇغلۇقى ۋە سان مۇقەددەسلىكىدەك ئېتىقاد ئامىللىرى ھەققىدەمۇ ئۇچۇر خاراكتېرلىك قىسقا مەلۇماتلارنى بېرىپ ئۆتتۈ. تۆۋەندە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى مەنبە قىلغان ئاساستا يۇقىرىقى تەرەپلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

كۈسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۈرى، جۇڭگو بۇددا تەرجىمىچىلىكىدىكى دەۋر بۆلگۈچ شەخس، يىپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئىپتىخارى كومىراجىۋا مىلادىيە 344 - يىلى قەدىمكى كۈسەن (كۇچا) دە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى كومىراتان ھىندىستاندىكى ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىدىن (خىزمىتىدىن) ئىستىپا بېرىپ، تەركى دۇنيالىق بىلەن

پامىرنىڭ شەرقىگە مۇساپىرەت قىلغاندا كۈسەن خانى ئاقارى پاك خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان. بۇ مەلۇماتلار سېنارىيىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن.

«ئالدىراپ كىرگەن سىرمىترا باقىشىم ئۇستاز پوتۇشماغا بىر نېمىنى پىچىرلايدۇ. پوتۇشما ئاقارى پاك خانغا پىچىرلايدۇ. ئاقارى پاك خان كۈلۈپ:»

— چىنار بولۇپ، لەگلەك قۇشى قونمىسا بولمىغۇدەك. بىھارىمىز پۈتۈپ، ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى بولۇۋاتقان خىسلەتلىك كۈندە خاسىيەتلىك خۇش خەۋەر يېتىپ كەلدى. كوشان خانلىرىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن ئەڭ پاراسەتلىك ۋەزىرى ھۆكۈما كومىراتان جانابى ھەزرەت يېڭى قۇرۇلغان گوپتا خانلىقىنىڭ تەقىبى بىلەن يۇرتىمىز تەرەپكە قەدەمى مۇساپىرەت قىلىپتۇ! — دەيدۇ.

ياندېكىلەر روھلىنىدۇ. بەزىلىرى:

— بىھار چىنارىمىزغا خىسلەتلىك لەگلەك قونۇپتۇ!

— ساكىيامۇنى بۇرھان ئىشلىرىمىزنى قوللاپتۇ! —

دېيىشىدۇ.

ئاقارى پاك خان تەمكىن بولۇپ:

— بىز توخارلار چىلىيەنشەن تاغلىرى باغرىدا كوزان، بۇ

ۋادىدا كۈسەن، پەرغانىدا كوسان - كاسسان، ھىندىقۇش

تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا كوشان ئەللىرى قۇرۇپ كەلگەن

يۇرچىلار ئەۋلادى بىز. شۇڭا، كومىراتان جانابى ھەزرەت ياقا

يۇرتقا مۇساپىرەت قىلغىنى يوق، ئەلۋەتتە! — دەيدۇ.

باشقىلار: «دەر ھەقىقەت!» دېيىشىدۇ.

«كۈمۈش جابدۇقلۇق ئاتلارغا مىنگەن ئاقارى پاك خان ۋە

خاننىش، ئاقارى چىن ۋە ئاغىچىسى، مەلىكە جىۋا، ئۇستاز

پوتۇشما، ئەمىر - ۋەزىر ۋە راھىبلار، قوغدىغۇچى لەشكەرلەر

قىزىل قاغا، تەرەپكە كېلىدۇ ۋە يىراقتىن بىر - بىرىنى

كۆرۈپ ئاتتىن چۈشىدۇ. قاراۋۇللار سالغان گىلەمدە دەسلەپ سالاملىشىپ، ئاندىن قۇچاقلىشىپ، قول تۇتۇشۇپ يۈزىگە سىپاپ كۆرۈشىدۇ.

— ھەزرەتلىرىنىڭ نەسلى زاتى ۋە داڭقى شۆھرەتلىرى بىزگە مەلۇم! يۇرتىمىز ھەزرەتلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ، ئۇلۇغلايدۇ، — دەيدۇ ئاقارى پاك خان كومىراتاننى ياسىداق شاھانە مەپىگە تەكلىپ قىلىپ.

— پېقىر مۈشكۈلاتقا دۇچ كەلگەندە بەدەخشان ياقۇتدەك دىدارلىرىنى، خوتەن قاشتېشىدەك ئەزىز دىيارلىرىنى دىلگە پۈكتۈم. تەقدىر - قىسمەت كەمىرىنى بېلىمگە باغلاپ مەشرىققە قەدەم قويدۇم، — دەيدۇ كومىراتان.

ئاقارى پاك خان بىلەن كومىراتان بىر مەپىگە چىقىپ پايتەختكە ماڭىدۇ. «

كومىراتان ئاقارى پاك خان ئوردىسىغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئۇستاز پوتۇشما ئاقارى پاك خاننىڭ ھاۋالىسى بىلەن مەلىكە جىۋانى كومىراتان جانابى ھەزرەتلىرىگە قوشۇش ئىشىغا كىرىشىدۇ ۋە تېزلا ئۇلارنىڭ تويىنى قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا مەلىكە جىۋا ئەمدىلا 20 ياشلارغا كىرىپ قالغان ئىدى. مەلىكە جىۋا بىلەن كومىراتاننىڭ توي قىلىشى ئاقارى پاك خان قاتارلىقلارنى قانچە خۇشاللىققا چۆمدۈرگەن بولسا، ئۇزاققا قالمايلا مەلىكە جىۋاننىڭ بىر ئوغۇل تەۋەللۇت قىلىشى بىلەن ئوردا ئىچىدىكى بارلىق كىشىلەر خۇشاللىققا چۆمۈپ تەنتەنە قىلىشىدۇ. ھەتتا زىندان ئىشىكى ئېچىلىپ مەھبۇسلارغا زىندان بېگى: «جىۋا مەلىكە ئوغۇل تەۋەللۇت قىلغاچ خان ئالىيلىرى «جازا ئەپۇ» جاكارلىدى» دەپ ۋارقىراپ، ئۇلارنى زىنداندىن ئازاد قىلىدۇ. بالىغا ئىسىم قويۇشتا ئۆزگىچە ئۇسۇل قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇستاز پوتۇشما بالىغا ئات قويۇشتا ئۆزىنىڭ مۇددىئاسىنى خانلارغا مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ئىسىم - جىسىم بىلەن بىر

ئۆمۈر تامغىلانغان. مەن ئىككى نىلۇپەر بەرگىدىن يورۇق ئالەمگە تامچىغان بۇ مەرۋايىتقا نامۇ شەرپ قويۇشتا، شۇ ئىككى نىلۇپەر بەرگىنىڭ نامىدىن قوشۇپ «كومىراجىۋا» دەپ ئاتىغىم بار. ئۇلۇغلىرىمىز قانداق قارىغاي؟» شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ نام - شەرىپى ئاتىسى كومىراتان بىلەن ئانىسى جىۋانىڭ ئىسمىنىڭ بىرلەشمىسى بولغان «كومىراجىۋا» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. مەلىكە جىۋا ئەقىل - پاراسەتتە ۋايىغا يەتكەن، بىلىملىك، ئەقىللىق ئايال بولۇپ، كومىراتان بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن سانسىكىرت تىلى ۋە باشقا بىلىملەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، بىلىم سەۋىيىسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوغلى كومىراجىۋانى ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلغان. كومىراجىۋا كىچىكىدىن تارتىپ ئەقىللىق چوڭ بولغاچقا، ئاتىسى كومىراتان ئۇنى ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىرەر ئىلىمگە دەۋەت قىلىش ئۈچۈن كۆپلىگەن جايلارنى ئايلاندۇرۇپ شەيخ سىرمىترا «ئارخات سوترا» نى قىرائەت قىلىۋاتقان بىھارىغا (ئىبادەتخانا) ئېلىپ بارغاندا، كومىراجىۋا شەيخ سىرمىترانىڭ: «— ساكىامۇنى^① بۇرھان ئالەمنىڭ ئازابلىقىنى، تۇغۇلماق، قېرىماق، كېسەل بولماق، ئۆلمەك، قايتا سانسارا

① ساكىامۇنى — بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ، ئۇ ساكىيا بەگلىكىگە قاراشلىق بولغان بۈگۈنكى نېپال تەلەي رايونىدىكى تىلا ئۇراكات (Tilaurakat) دېگەن ھازىرقى خارابىزارلىقتا. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۈگۈنكى شىمالىي ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى باڭباست ناھىيىسىنىڭ پىبراخۇا دېگەن يېرىدىن غەربىي شىمالغا تەخمىنەن 10 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان جايدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى «گائۇتامى سىددىخارتا» بولۇپ، ئۇ بۇددىزمنى ياراتقاندىن كېيىن «ساكىامۇنى» (ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى) دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت. ئۇنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدىكى قاراشلار ھازىر 60 خىلدىن ئاشىدىكەن. پەقەت تىبەتلەردىلا ساكىامۇنىنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا 14 خىل قاراش بار. نۇرغۇن مەنبەلەردە ئۇنى 80 يىل ئۆمۈر كۆرگەن دەپ قەيت قىلىنىدۇ.

بولۇپ تەكرار تۇغۇلماقنىڭ ئازابلىقىنى بايقىدى ①. شاھزادىلىكنى تاشلاپ، پىقىرلار ئارىسىغا كىرىپ، ئازابنىڭ ئالتە سەۋەبىنى تاپتى. ئازابتىن قۇتۇلۇش يوللىرىنى ئىزدىدى. «يانا، — بۇ ئازاب دېڭىزىدىن ئۆتۈشتىكى كېمە. ئازاب دەشتىدىن ئۆتۈشتىكى ھارۋىدۇر، ھىنايانا — كىچىك ھارۋا دېمەكتۇر...» دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئوغلىنىڭ باشقا سورۇنلارنى ئايلاندۇرغاندا ئىپادە بىلدۈرمەي، بۇ جايدا يىغلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن كومىراتان ئۇستاز پوتۇشماغا: «سالام ئۇستاز، ھەممە ئۆتكەلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆتكۈر نەزەرلىرى، تەلىم — ھېكمەتلىرى، نۇرانە مەرىپەتلىرى بىلەن تولغاچقا، بەختنىڭ خەيرى خاھلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمەن. ئوغلۇم ھەممە كەسىپلەردىن كۆرە ئىلمى بۇرھاننى خالىدى، ئۆزلىرىنىڭ تەربىيىتىگە قالدۇرۇپ كەتسەم» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كومىراجىۋا ئۇستاز پوتۇشماغا شاگىرت بولۇپ بۇددا ئىلمىنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. ئۇ ئانىسى كومىراجىۋانىڭ تەربىيىتىدە ئەقىللىق ئۆسۈپ يېتىلگەن بولغاچقا، بۇددا مۇناجاتلىرىنى ئۆگىنىشتە، ئۇستاز پوتۇشماننىڭ باشقا شاگىرتلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بەزى ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، «كومىراجىۋا بالىلىق چېغىدىلا بەكمۇ زېرەك بولۇپ، كۈنىگە مىڭ بۇددا مۇناجاتىنى ياد ئالغان. ھەر بىر مۇناجات 32 سۆزدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ كۈنىگە ياد ئالغان بۇددا مۇناجاتى جەمئىي

① بۇددىزم ئالەمنى ماكان جەھەتتىن ئۈچ چوڭ قاتلامغا بۆلىدۇ. يەر ئاستىدا مۇز، ئوت ۋە باشقا ئازابتىن تەشكىل تاپقان دوزاخ بولۇپ، ئۇ جىنلار ماكانى، يەر ئۈستى مىرو تاغلىرىنى گەۋدە قىلغان ھالدا كۆپ قاتلاملىق بولۇپ، ئۇنىڭ تۆۋىنى ھاۋا، سۇغا، يۇقىرىسى ئاسمانغا تۇتىشىدۇ. ئاسمان 33 قەۋەت بولۇپ ئىلاھلار جايلاشقان. بۇددىزم يەنە زامانى ئۆتمۈش، ھازىر، كەلگۈسىدىن ئىبارەت «ئۈچ ئۆتكۈ» گە بۆلۈپ قارايدۇ. مۇشۇ ئاساستا «ئۆلۈپ تۇغۇلۇشنىڭ دەۋر قىلىشى» (samsara) ئەقىدىسىنى تەكىتلەيدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇددا سىددىخارتخا بولۇپ تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرى 550 قېتىم تۇغۇلغان. ئۇ بەزىدە پادىشاھ، بەزىدە بىراخمان، بەزىدە پادىچى، بەزىدە تۆمۈرچى ۋە بىر قېتىم نەققاش، بىر قېتىم ئۈسسۈلچى بولۇپ تۇغۇلغان ۋە دۇنياغا قايتا تۇغۇلۇشنىڭ ئازابلىق ئىكەنلىكىنى ئىزچىل قەيت قىلغان.

32 مىڭ سۆزدىن ئىبارەت بولغان»^①. كومىراجىۋا ئۇستاز پوتۇشماغا شاگىرت بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، كومىراتان ئاخىرەتكە سەپەر قىلىدۇ. ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئوغلى كومىراجىۋانى كەشمىر ھۆكۈملىرىدا ئوقۇتۇشنى، ئۆزىنىڭ جەسەت كۈلىنى بولسا قەندىھار مۇنارىسىغا قويۇشنى ۋەسىيەت قىلغان بولغاچقا، مەلىكە جىۋا ئەمدىلا 8 — 9 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان ئوغلى كومىراجىۋانى ئېلىپ كەشمىرگە قاراپ ئاتلىنىدۇ. بۇ ۋاقتتا كۈسەندە بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىپى كەڭ تارقىلىپ ئۇستاز پوتۇشما دەك ھىنايانا مۇتەپەككۈرلىرى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. كومىراجىۋا كەشمىرگە كەلگەندىن كېيىن، شۇ جايدىكى ئاتاقلىق ئۆلىما ۋاندادا ھەزرەتلىرىدىن ئەنەتكەك - سانسىرت تىلى ۋە ھىنايانا سوتىرىلىرىنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ 13 ياشقا كىرگەندە بۇ جايدىكى ئوقۇشنى تاماملايدۇ. ئوقۇش تاماملاش مۇراسىمىغا باش راھىب، ئۇستاز ۋاندادا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. كەشمىر پادىشاھى بىلەن ۋەزىرلىرى ۋە ئۆلىمالار، تالىپلار قاتنىشىدۇ. كومىراجىۋا بۇ جايدا ئۆگەنگەنلىرىدىن سورالغان ھەرقانداق سوئالغا توغرا ۋە دەل جاۋاب بەرگەندىن كېيىن، كەشمىر پادىشاھى: «مەن ھەربىر بۇددا ئەقلىيىسىنىڭ يېرىمىنى ئېغىزدىن چىقىرىشىم بىلەن كومىراجىۋا ئوغلىمىز ئۇنىڭ داۋامىنى تولۇقلاپ كۆرسە قانداق» دەيدۇ ۋە كومىراجىۋانىڭ جاۋاب بېرىشىگە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلىپ سۆزىنى باشلايدۇ:

«پادىشاھ: كىشى ياخشىلىق بەجا قىلسا،

كومىراجىۋا: ئالەم ئاڭا بويسۇنۇر.

پادىشاھ: كىشى يامانلىققا داخىل بولسا،

كومىراجىۋا: ئالەم ئۇنى يوق قىلۇر.

① «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1983 - يىلى 1 - سان، 84 - بىت.

پادشاھ: ياخشىلىقتىن بەخت كېلۇر،

كومىراجىۋا: يامانلىقتىن ئاپەت ياغۇر.

پادشاھ: پادشاھ غەزەپلەنسە،

كومىراجىۋا: قان ئاقار مىڭ يول يىراق، دەيدۇ» .

كومىراجىۋانىڭ تالانتىغا قايىل بولغان پادشاھ ئۇنى زور تەنتەنە بىلەن ئالقىشلايدۇ. يۇقىرىقى تەرەپلەر سېنارىيىدە تەپسىلىي يېزىلغان بولۇپ، كومىراجىۋانىڭ بۇددا تەلىملىرىنى ئۆگىنىش جەھەتتىكى تالانتىنى نامايان قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان.

كومىراجىۋا كەشمىردىكى ئوقۇشنى تاماملاپ، كۈسەنگە قايتىش سەپىرىدە يەكەن دىيارىغا يېقىنلاشقاندا قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا، يەكەن شاھزادە - خانزادىلىرى - سۇلى سۇما ۋە سۇلى باھادىرالار تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ. سۇلى سۇما بىلەن سۇلى باھادىرالار ھەم دىنىي ئىلىمدە، ھەم قىلىچۋازلىق - جانبازلىقتا كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇلار بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىنى ياقلىغۇچىلاردىن ئىدى.

سۇلى سۇما مىلادىيە IV ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن تۇنجى ئايال بۇددا مۇتەپەككۈرى ۋە ناتىقى. ئۇ يەكەن (ساكا) خانىنىڭ كىچىك قىزى بولۇپ، ئاتىسى باشلىق خان جەمەتلىرى خۇددى قەشقەر، خوتەن خانلىقلىرىغا ئوخشاشلا بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا (ئۇلۇغ كۈلۈنگۈ) مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلاتتى. سۇلى سۇما كىچىكىدىنلا ماھايانا مەزھىپى ئەقىدىلىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئۇنى ئۆزلەشتۈرۈش، بايان قىلىش ۋە شەرھىلەشتىكى ئاجايىپ ئىقتىدارى بىلەن ماھايانا مەزھىپىدىكى يەكەن بۇددىستلىرى ئارىسىدا يۇقىرى شۆھرەت - ئېتىبار قازىنىدۇ. ئۇنىڭ كومىراجىۋانى قاراقچىلاردىن قۇتقۇزۇپ تونۇشقان ۋاقتى دەل مىلادى «357 - يىلى ئىدى». كومىراجىۋا سۇلى باھادىرا ۋە سۇلى سۇمالار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن

ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە ھىنايانا مەزھىپىنىڭ مەركىزى بولغان كەشمىردە ئۆگىنىپ كەلگەن بۇددا تەلىماتلىرىنىڭ ئورنىغا ماھايانا مەزھىپىنىڭ تەلىماتلىرىنى دەستىتىشكە باشلايدۇ. بۇ ھالەت سىنارىيىسىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

« — ئۆزلىرى قايسى ئۇستازدىن تەلىم ئالدىلا كومىراجىۋا خانزادە؟ — دەيدۇ سۇلى سۇما. — ۋانداداتا ھەزرەتتىن، — دەيدۇ كومىراجىۋا. — ۋانداداتا ھەزرەت خۇددى كۈسەندىكى پوتۇشما ھەزرەتتەك ھىنايانا تەلىمى بويىچە بۇددا ئەللىرىدىكى مەشھۇر شۆھرەت ئىگىسى، — دەيدۇ سۇلى سۇما. — شۇنداق، — دەيدۇ كومىراجىۋا. — بىراق، ئەگەر مالاللىق ۋە بىئەدەپلىك بولمىسا، ماھايانا پېشۋالىرىدىن ئاسۋاگۇشا، ناگارجۇنا، ئارىيادىۋا، شانتىدىۋا، بۇددىھاپالىتا، چاندىراكرىت ئاقارىلارنىڭ «ئوتتۇرا تەلىم»، «ئون ئىككى تەلىم»، «يۈز تەلىم» قاتارلىق نوملىرىدىن خەۋەردار بولسىلا، ئالەمدە تەڭداشسىز ئېرىپان خەزىنىسىگە مۇيەسسەر بولار ئىدىلە، ھازىر ماچىن - خوتەن، يەكەن - قەشقەرلەردە ماھايانا ئىلمى روناق تاپقان بولسىمۇ، كۈسەن - قارا شەھەرلەردە ماھايانا ئىلمى ئېتىزلىرىنى ئېچىش ئۆزلىرىدەك پاراسەت، ھىممەت ئىگىلىرىگە باغلىق، — دەيدۇ سۇلى باھادىرا. — ئىلىم - سائادەت چىرىغى. ئىلىم قەيەردە بولسا ئوغلۇم شۇ يەرنىڭ تەلەبىسى! — دەيدۇ مەلىكە جىۋا. — بارىكالا! دانشمەن خانزادە. ماھايانانىڭ ئالاھىدە قائىدىسى ئۇچتۇر. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئالەمدە خۇشاللىقمۇ، ئازابمۇ مەۋجۇت ئەمەس. يوقلۇق - سونياتانى ئالەمنىڭ ماھىيىتى، ھەقىقىتى دەپ بىلمەكلىك؛ ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئالەمدە پەقەت ساكيامۇنى بۇددىھالىق كامالىغا يەتكەنلا ئەمەس،

بەلكى ھەركىم ئەقىدە قىلسا ۋە پاكلىق - ياخشىلىق يولىدا
ئەجىر قىلسا، ئۇمۇ بۇددىھالىق كامالىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ
بىلمەكلىك. ھىنايانا بىر بۇددىھا - بىر بۇرھان بولىدۇ دېسە،
ماھايانا مىڭلىغان بۇددىھا - مىڭلىغان بۇرھانلار بولىدۇ، دەپ
قارايدۇ. ئۈچىنچىسى، ماھايانا قاتتىق تەقۋادارلىقىنى،
تەركىدۇنيالىقنى تەلەپ قىلمايدۇ، - دەيدۇ سۇللى سۇما.

— قانداق، ھەزرىتىم، مەشرەپكە قاتنىشىپمۇ، نىكاھلىق
تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپمۇ بۇددىھا بولۇش مۇمكىنمىكەن؟ - دەيدۇ
ئەينۇ ئاتا.

كومىراجىۋا تېڭىرقايدۇ. مەلىكە جىۋا بىلەن يۇلتۇز
پىسىڭىدە كۈلۈشىدۇ. كومىراجىۋا: «ئامتابا!»، دېمەكچى
بولىدۇ يۇ، ئىختىيارسىز قولى بوشىشىپ كېتىدۇ. «
كومىراجىۋا شۇنىڭدىن كېيىن يەكەندە بىر يىل ئەتراپىدا
تۇرۇپ سۇللى سۇمانى ماھايانا ئىلمى بويىچە ئۇستاز تۇتۇپ
«ئوتتۇرا تەلىمات»، «ئون ئىككى تەلىم»، «يۈز تەلىم»،
«ئەقىلنى نۇرلاندۇرۇش سوترىسى»، «ئاسۋاگۇشا
تەرجىمىھالى»، «ناگارجۇنا تەرجىمىھالى»، «ئارىيادىۋا
تەرجىمىھالى» قاتارلىق ماھايانا دەستۇرلىرىنى ئۆگىنىدۇ.
ماھايانا ئەقىدىسى بويىچە نىكاھلىق بولۇپمۇ نىرۋاناغا يېتىش
مۇمكىنلىكى ئېيتىلىپ، سۇللى باھادىرانىڭ: «ئەلۋەتتە
نىكاھسىز ئائىلە، ئائىلىسىز مىللەت، مىللەتسىز
ئىنسانىيەتنىڭ ئەۋلادلىرى بولمايدۇ. ئەۋلادسىز ئېتىقاد ۋە
ئېتىقادسىز ئەۋلاد ھەر ئىككىسى بالايىئاپەت!» دېگەن سۆزىگە
ئاساسەن كومىراجىۋا بىلەن يۇلتۇزغا چاي ئىچكۈزۈلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن كومىراجىۋا ھىنايانانى تاشلاپ ماھاياناغا رەسمىي
قەدەم قويىدۇ.

كومىراجىۋا يەكەن - قەشقەرلەردە بولغاندا، ئۆزىگە ماھايانا
دەستۇرلىرىنى ئۆگىتىپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن يەكەن

شاھزادىلىرى بىلەن خوشلىشىپ تۇغۇلغان يۇرتى كۈسەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ماھايانا دەستۇرلىرىدىن لېكسىيە سۆزلەپ، ئۇستاز پوتۇشما ۋە باشقا تالىب - تالىبەلەرنى قاتتىق ھەيرەتتە قالدۇرىدۇ. ئۇ ئاقارى پاك خان ۋە باشقىلارغا ھېكمىتىنى سۆزلەپ: «مانا مۇشۇنداق، ھىنايانا پەقەت ساكىيامۇنىلا ئازابتىن قۇتۇلۇش يولىنى بىلگەن. شۇڭا بىرلا ئۇ بۇددىھالىق ماقامغا كۆتۈرۈلەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بىز بولساق ماھايانا بولسا، ھەممە ئادەم ئويدا، سۆزدە، ھەرىكەتتە پاك، ئىزگۈ ۋە خالىس بولسا، ئارخاتلىق ماقامىدىن ئېشىپ ئويغىنىپ، بۇددىھا - بۇرھان بولالايدۇ. كەلگۈسىدە بىر ئەمەس، مىڭلىغان بۇرھانلار بولىدۇ، دەپ قارايمىز» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاقارى پاك خان باشلىق كۆپلىگەن كىشىلەر ماھاياناغا قاراپ يۈزلىنىدۇ. كومىراجىۋانىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان كەشمىردىكى ئۇستاز ۋانداداتا كۈسەنگە كېلىپ ئۆزىنىڭ ھىنايانا تەلىمىنى ئالغان كومىراجىۋادىن ماھايانا تەلىمىنى ئالىدۇ. بۇ جەھەتتە ۋانداداتا ئىلگىرى كومىراجىۋاغا ھىنايانا دەستۇرلىرىنى ئۆگىتىپ ئۇنىڭغا ئۇستاز بولغان بولسا، كومىراجىۋا ئەمدىلىكتە ئۇستازى ۋانداداتاغا ماھايانا دەستۇرلىرىنى ئۆگىتىپ، ئۇنىڭغا ئۇستاز بولغان. بۇ جەريان سېنارىيىدە ۋانداداتا ھەزرەتلىرىنىڭ سۆزى ئارقىلىق مۇنداق يورۇتۇپ بېرىلگەن:

«— بۇ قېتىم گۈزەل كۈسەن دىيارى، مەرىپەتلىك كۈسەن خەلقى، ئىنىم، ئوغلۇم دېسەممۇ بولىدۇ. كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى مېنى يېڭى ئەقىل - پاراسەت ماقامىغا — ماھايانا تەلىماتىغا مۇيەسسەر قىلدى. دەرۋەقە، مەن كومىراجىۋانىڭ ھىنايانا تەلىمىدىكى ئۇستازى ئىدىم. ئەمدىلىكتە ھەرقايسىلىرى كۆرۈپ تۇرۇشۇپتىلا، كومىراجىۋا مېنىڭ ماھايانا تەلىمىدىكى ئۇستازىم بولدى. كۆپ رەھمەت شاھىم، كۆپ رەھمەت ئۇستازىم.»

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى كومىراجىۋا ئۆزىنىڭ تىرىشچان،

قەيسەرلىكى، پائالىيەتچانلىقى بىلەن يەكەندە تۇرغان بىر يىل
 ئەتراپىدىكى ۋاقتىدا ئۆگەنگەن ماھايانا تەلىماتلىرىنى كۈندىن -
 كۈنگە بېيىتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ كۈسەن دىيارى قاتارلىق
 جايلارغا تارقىتىشتا ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان. ماھايانا بىلەن
 ھىنايانا گەرچە بۇددىزم مەزھەپلىرى بولسىمۇ، باشتا ئېيتىپ
 ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ
 پەرقلەرنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:
 بىرىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى ساكيامۇنىنى ھەقىقىي دىن
 ئۇستازى، تولۇق ئويغانغان ئادەم، ئۇ بىردىنبىر بۇددىھادىن
 ئىبارەت دەپ قارايدۇ. ماھايانا بۇددىزمى ساكيامۇنىنى
 ئىنسانلىقتىن ھالقىغان زات، ئىقتىدار ۋە پاراسىتى كامىل ئىلاھ
 بولسىمۇ، ئۇ بىردىنبىر ئەمەس. ئۈچ ئۆتكۈ (ئۆتمۈش،
 كەلگۈسى، ھازىر) بىلەن ھەممە ئىقىلملاردا يەنە چەكسىز
 بۇددىھالار بار. ئامتابا (阿弥陀佛)، دورىگەر بۇددىھى
 (بەھاشاجياگۇرا 药师佛)، چىراغچى بۇددىھى (ديپامكارا 燃灯佛)،
 مايتىرى (弥勒佛) قاتارلىقلار پۈتكۈل ئالەم كۈچ -
 قۇدرىتىنىڭ نامايەندىسى. ئەڭ ئالىي بۇددىھى ھەقىقىي يول
 ئۈچۈن ئالەمگە كەلگەن تاتھاگاتا (Tathagata 如来佛) بولۇپ،
 ساكيامۇنى دەل ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ.
 ئىككىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى بۇددىھالىق مۇقامىغا
 ئېرىشىپ، ئالەم ئازابلىرىدىن خالاس بولماقنى تەرغىپ قىلسا،
 ماھايانا بۇددىزمى بۇتساتتۋا (buthisattva) روھىنى تەشەببۇس
 قىلىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى بارلىق جانلىقلارنى ئازاب دېڭىزىدىن
 قۇتقۇزۇشنى ئىستەيدىغان تولۇق ئويغانغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى
 بۇتساتتۋا ھېسابلايدۇ. ماھايانا بۇددىزمى بارلىق خۇمارى
 ھەۋەسلەردىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، نىرۋاناغا چىقىپ، سانسارا
 ئازابىدىن قۇتۇلغان ئارخات (阿罗汉) — تەمىنلىگۈچى
 دەرىجىسىنى تەشەببۇس قىلغان ھىنايانا بۇددىزمىنى ئۆز غېمىدىلا

بولغانلىق دەپ ئەيىپلەپ، ئارخاتلىقتىن يۇقىرى بولغان
 بۇددىھالىق دەرىجىسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە بۇ دەرىجىگە
 ئېرىشمەكتىن بۇرۇن بۇتسانتۋا مۇقامىغا ئېرىشىش لازىملىقىنى
 تەۋسىيە قىلىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى كۆپلەپ كىشىنى جەلپ
 قىلىپ، رىغبەتلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىمۇ، بارلىق
 جانلىقلارنىمۇ ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزۇشنى تەرغىپ قىلىدۇ.
 كىشىلىككە سەل قاراشتىن، كىشىلىككە ھامىيلىق قىلىشقا
 ئۆتۈش بۇددىزم قاراشلىرىدىكى چوڭ بۇرۇلۇشنى ئىپادىلەيدۇ.
 بۇ ماھايانا بۇددىزمدا دىنىي ئەخلاقنىڭ سالماقلىق ئورۇن
 تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ماھايانا بۇددىزمى باشقىلارغا ئىچ
 ئاغرىتىش ۋە ھېسداشلىق قىلىشنى، يامان ئىشلارنى قىلماي،
 ياخشى ئىش بىلەن شوغۇللىنىشنى، ئۆزىگىمۇ - ئۆزىگىلەرگىمۇ
 مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئويغانغان ئاڭلىق ئادەمنىڭ ئۈچ مۇھىم
 ئەخلاق ئىدىيىسى دەپ تەلەپ قىلىدۇ.
 ئۈچىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس سۈبىيىكت
 يوق بولسىمۇ، ئوبىيىكتىپ دۇنيا مەۋجۇتتۇر دېگەن «ھەممە
 مەۋجۇت» (sarvastivadas) پەلسەپىسىگە ئاساسلانغان بولسا،
 ماھايانا بۇددىزمى سۈبىيىكتىمۇ، ئوبىيىكتىمۇ ھەر ئىككىسى
 قۇرۇق (我法两空) دېگەن سۈنپاتا (空) پەلسەپىسىگە
 ئاساسلانغان. ماھايانا ھەممە شەيئىلەر ساختا كۆرۈنۈش بولۇپ،
 ماھىيەتتە يوقتۇر (قۇرۇق) دەپ قارايدۇ.
 تۆتىنچى، ھىنايانا بۇددىزمى «مەنئىي قىلماق،
 ئىستىقامەتتە ئولتۇرماق، زېھىن قىلماق، دىن ئىبارەت ئۈچ
 بىلىمنى تەشەببۇس قىلسا، ماھايانا بۇددىزمى ئۇنى كېڭەيتىپ
 ۋە ئۆزگەرتىپ «ئالتە كىچىك» (六度 paramita) (ساخاۋەت،
 پەرھىز، تاقەت، پىداكارلىق، ئىستىقامەت، ئەقىل
 يۈرگۈزۈش) نى تەشەببۇس قىلىشتى. «بۇ ئالتە كىچىك -
 سادپارامتا، ئازاب دېڭىزىدىن ئۆتۈشتىكى ئۆتكەل دېيىلگەن. بۇ

ماھايانا بۇددىزمىنىڭ دىنىي پەلسەپە بىلەن بىللە يەنە دىنىي ئەخلاقنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى، ئۆز ئەقىدىلىرىنى ئاز ساندىكى راھىبلارغا ئەمەس، پۈتۈن بۇددىزم ئېتىقاتىدىكى كەڭ جامائەتچىلىككە قاراتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ^①.

ماھايانانىڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە تەرەپلىرى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىن ئۆتكەچكە، كومىراجىۋانىڭ ماھايانانى تەرغىپ قىلىش ئىشلىرى نەتىجىلىك بولغان. شۇ سەۋەبلىك كومىراجىۋانىڭ ماھايانا تەلىملىرىنى قايتا - قايتا ئاڭلىغان ئۇستاز پوتۇشما ۋە ۋانداداتالارنىڭ يەنە كېلىپ ئاقارى پاك خان قاتارلىق خان - ئەمەلدارلاردىن تارتىپ تاكى ئاددىي پۇقرالارغىچە ھىنايانادىن تىيىپ ماھاياناغا يۈزلىنىشى تەبىئىي ئىدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە كومىراجىۋانىڭ لۈي گۋاڭ تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ چاڭئەنگە ئېلىپ كېتىلىش سەۋەبى ۋە جەريانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكەمۇ ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان بولۇپ، ئاتاقلىق بۇددا ئالىمى، غەربىي يۇرت ئۆلىماسى بۇددا تۇدىن (佛图登 232 — 348) كېيىنكى جاۋ خانلىقى تەرىپىدىن «ئۇلۇغ ئۆلىما» دەپ شۆھرەت قازىنىپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان شاگىرتى داۋئەن (312 — 385) نىڭ ئېغىر بىتاب بولۇپ ياتقاندا كۆرگەن كومىراجىۋاغا مۇناسىۋەتلىك چۈشنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئاندىن كومىراجىۋانىڭ نامىنى ئىچكى ئۆلكىدىكى بىر ئاتاقلىق بۇددا ئالىمىنىڭ تىلى ئارقىلىق شۇ جايغا تونۇشتۇرىدۇ. داۋئەن ئالدىنقى چېن خانلىقىنىڭ خانلىق سارىيىدا پادىشاھ فۇجىيەنگە كومىراجىۋانى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ئادەم ھەرقانچە قەبىل بولغان بىلەن ئۇنى ئەقىل تىزگىنلەيدۇ؛ دۆلەت قانچە

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكىمىر سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل 8 - ئاي نەشرى، 53 -، 54 -، 55 -، 56 - بەتلەر.

پارچىلانغان بىلەن ئۇنى تەلىم باشقۇرالايدۇ. پېقىر مانا 70 ياشتىن ھالقىدىم، ئۆمۈر كەينىگە يانمايدۇ. مەن باياتىن كۆرگەن چۈشۈمنى پادىشاھ ئالىيلرىغا سۆزلەپ بەردىم. غەربتە بىر ئۇلۇغزات يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ئەقىل - پاراسەت، ئىلىم - ھېكمەت، ئىقتىدار - شاراپەت چىرىغى بولمىش ھەزرىتى كومىراجىۋادۇر. ئۇنىڭ داڭقى ئالەمگە پۇر كەتتى. ھەممە ئۆلىمالار ئۇنى مىڭ يىلدا بىر قېتىم دۇنياغا چېچىلىدىغان پاراسەت نۇرى، مىڭ يىلدا بىر كۆرۈنىدىغان زېھىن يۇلتۇزى دېسە، بارلىق پادىشاھلار بۇ ئەنگۈشتەرنىڭ ئۆز رەقىبلىرى خەزىنىسىدە يالتىرىشىدىن ئەندىشە قىلماقتا (ئەتراپتىكىلەر پېچىرلىشىدۇ، روھلىنىدۇ). قىلىچ بىلەن تاغ - دەريانى ئېلىش مۇمكىن. ئەمما كەچۈرۈشسە، پەقەت قەلەم بىلەنلا دۆلەتنى بىرلەشتۈرۈش مۇمكىن. چۈنكى قىلىچ تىغىدىن قان چىرغىسا، قەلەم ئۇچىدىن جان ھۇزۇرلىنىدىغان ھېكمەت دۇردانىلىرى تۆكۈلىدۇ! بۇددا تەلىمى ياخشى تەرجىمە قىلىنىمغاچقا، پۇقرا دىلىدا يىلتىز تارتالمىدى. ئەنەتكەك ۋە توخار تىلىنى خەن تىلىغا سىڭىشلىق تەرجىمە قىلماي، ئۇنى ئىلھام ئاتا قىلىدىغان تەپسىر قىلماي، كىشىلەر قەلبىگە چىراغ يېقىش مۇمكىن ئەمەس! دېمەكچى بولغىنىم، ئەلنى ئاسايىشقا، يۇرتنى بىرلىككە مۇيەسسەر قىلىمىز دېسەك، كومىراجىۋا ھەزرەتلىرىنى ئەل ئۇستازى، خەلق تەربىيەتچىسى قىلماقلىق دەركار! «پادىشاھ فۇجىيەن داۋئەننىڭ يۇقىرىقى سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئوردا ئىچىدە قايتا - قايتا كېڭىشىش ئارقىلىق ئاتلىق لەشكەرلەر سانغۇنى لۈي گۇاڭنى يەتتە تۈمەن چەۋەنداز ئېلىپ كومىراجىۋانى ساق - سالامەت چاڭئەنگە ئەكىلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ كۈسەنگە كەلگەندىن كېيىن، كۈسەن خانى ئاقارى پاكىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقارى چىنىنى پادىشاھ قىلىپ تەيىنلەپ، نۇرغۇنلىغان مال - دۇنيانى ئولجا ئېلىپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر كومىراجىۋا.

نى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، يۇلتۇز، ئانا ماكاندىن ئايرىپ 39 يېشىدا ئەسىر سۈپىتىدە كۈسەندىن ئېلىپ كەتتى. كومىراجىۋا 384 - يىلى لياڭجۇ (ئۇۋى) شەھىرىگە كەلتۈرۈلدى. پادىشاھ فۇجىيەننىڭ كېيىنكى چىڭ پادىشاھى ياۋچاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۈي گۇاڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لياڭجۇنى پايتەخت قىلىپ، كېيىنكى لياڭ سۇلالىسىنى قۇرۇۋالدى. شۇ سەۋەبلىك كومىراجىۋا لياڭجۇدا 16 يىل تۇرۇپ قالدى. ئۇ بۇ جەرياندا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى جۈملىدىن بۇددا ئالىمى داۋئەننىڭ ھاۋالىسى بىلەن زىڭ چاۋنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرىدۇ. ئۇ بىر تەرەپتىن زىڭ چاۋغا بۇددا تەلىملىرىنى ئۆگەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن زىڭ چاۋدىن خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى پىششىق ئۆگىنىدۇ.

مىلادىيە 401 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى كومىراجىۋا كېيىنكى چىن پادىشاھى ياۋشىننىڭ تەكلىپى بىلەن چاڭئەنگە كېلىدۇ. ياۋشىن ئۇنى كۆتۈۋېلىپ مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ: «ئەزىز ئۇستاز كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى ئوردىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلدى، بۇ، مۇقەددەس نۇرنىڭ باھار بۇرجىدا چاقنىشىدۇر، بۇ يەنە خانىدانلىقىمىزنىڭ شانۇ شۆھرىتىنىڭ بېشارەت ۋە ئالامىتىدۇر» دەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا «دۆلەت ئۇستازى» دەپ نام بېرىپ، ئوردا ئىبادەتخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بۇددا نوم - سوتىلىرىنى تەرجىمە قىلىشقا مەسئۇل قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەملىكەت بويىچە ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق بۇددا تەرجىمانى كومىراجىۋانى يادرو قىلغان ھالدا چاڭئەنگە توپلىشىپ كومىراجىۋانىڭ يېتەكلىشى بىلەن بۇددا نوم - سوتىلىرىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىدۇ. سىنارىيىدە ئۇنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىش جەريانى مۇنداق جۈملىلەرگە مۇجەسسەملەنگەن، تەرجىمانلاردىن بىرى كومىراجىۋادىن:

«ئۇستاز، كەڭ جاھان»، «كۈللى ئالەم» دېگەن جۈملىلەرنى «ۋەنشاڭ شىجىيەن»، «داشجىيە» دەپ ئېلىش ھەققىدە تالىشىپ قالدۇق، قايسىسى مۇۋاپىق كېلەر؟» دەپ سورىغاندا ئۇ جاۋابەن: «ئەنەتكەك، توخرى تىللىرىنى چىن تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا، مەنىسىنى لۇغەتتىن ئەمەس، بەلكى نەرسىدىن ئىزدىمەك لازىم. ئۇ قايسى نەرسىنى دېمەكچىلىكى ئېنىق بولسۇن. مەنچە «داچەن شىجىيە» (大千世界) دېگەن سۆز چىنلىقلار تىلىدا «كەڭ جاھان»، «كۈللى جاھان» دېگەن مەنىنى تېخىمۇ جانلىق ئىپادىلەيدۇ» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن ھەممىسى ئۇنىڭ تەرجىمە قابىلىيىتىگە ئاپىرىن ئوقۇشقان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە (ئاساسلىقى چاڭئەندە ھايات كەچۈرگەن يىللاردا — ئا) نۇرغۇنلىغان بۇددا نوم - سوترلىرىنى تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۈزىنىڭ كۆرسىتىشىچە 32 پارچە، 300 جىلد، خى چاڭ فانىڭ كۆرسىتىشىچە 98 پارچە 425 جىلد^① نوم - سوترلىرىنى تەرجىمە قىلغان. يەنە بەزىلەر كومىراجىۋا 74 پارچە 384 جىلد^②، 38 قىسىم 300 نەچچە جىلد^③، 50 قىسىمدىن ئارتۇق^④، 400 دىن ئارتۇق^⑤ بۇددا نوم - سوترلىرىنى تەرجىمە قىلغان دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ تەرجىمە قىلغان بۇددا نوم - سوترلىرىنىڭ مۇھىملىرى: «ماھاپراجنا پارامىترا سوترا» (ئۇلۇغ پىراجنا نومى) 30 جىلد؛ «ھىياپراجنا پارامىترا سوترا» (كىچىك پىراجنا نومى) 10 جىلد؛ «ۋاجراكھىدىكا سوترا»

-
- ① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 88 - بەت.»
- ② سىدىق رەھىمەت، مۇختار مامۇت مۇھەممىدى: «مەشھۇر ئۇيغۇر تىۋىپلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 8 - بەت.
- ③ «شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 117 - بەت.
- ④ ئىسراپىل يۈسۈپ: «كومىراجىۋانىڭ ئۇيغۇر بۇددىزمىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى»، 1995 - يىل 1 -، 2 - قوشما سان، 36 - بەت.
- ⑤ «ئىبراھىم مۇتئىي ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 345 - بەت.

(ئالماسقا تەمسىل قىلىنغان پىراجنا نومى) بىر جىلد؛
«ئاسۋاگۇسا پوسار تەزكىرىسى» بىر جىلد؛ «ناگار جۇنا پوسار
تەزكىرىسى» بىر جىلد؛ «دىۋاراجا پوسار تەزكىرىسى» بىر
جىلد؛ «لالىتاۋستارا» 10 جىلد؛ «ئوتتۇرا تەلىمات» 4 جىلد؛
«پىراجنا نوم ئابھىرارمالىرىنىڭ توپلىمى» 20 جىلد؛ «ۋىمالا
كىرىتى سوتراسى»؛ «ساددا ھاراما پوبدابىكا ۋۇتۋا سوتراسى»؛
«مايتىرىنىڭ بۇدداغا ئايلىنىش سوتراسى»؛ «يۈز تەلىمات»؛
«12 قىسىملىق تەلىمات»؛ «ساۋاب ئىزلەش نومى»؛ «ماجۇر
ئوردېر نومى»؛ «تىپتاكا سوترا» (بۇددا نوم سوتىرىلىرى) 4
جىلد. . . قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

كومىراجىۋا بۇددا نوم - سوتىرىلىرىنى تەرجىمە قىلىش
بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر
نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ ئانىسى جىۋا
ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەققىدە مەلۇم بىلىمگە ئىگە بولغان ۋە
مەخسۇس تىببىي ئەسەر يازغان مەشھۇر ئايال تېۋىپ بولۇپ،
IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇ «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى
توغرىسىدا» ناملىق كىتابنى يازغان. كومىراجىۋا 383 -
يىللىرى ئەتراپىدا بۇ ئەسەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ
كىتابتا ئىچكى بەش ئەزانىڭ نورمال خىزمىتى ۋە ئۇلارنىڭ
نورمالسىزلىقىدىن كېلىپ چىققان ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ
داۋاسى، ھەرخىل دورىلارنىڭ نامى قاتارلىقلار تەپسىلىي
يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەر 1902 - 1903 يىللىرى
گېرمانىيەلىك ئالبېرت ۋون لېكوك ۋە ئالبېرت گرون ۋېدېلار
تەرىپىدىن تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان. ھازىر گېرمانىيە پىروسى
باكلاۋىرلار ئىنىستىتۇتىدا TIY49 دەپ رەت نومۇرى سېلىنىپ
ساقلىنىۋاتقاندا^①. جىۋا ئەنە شۇنداق قابىلىيەتكە ئىگە بولغاچقا،

① «مەشھۇر ئۇيغۇر تىۋىپلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى،
6 - بەت.

كومسراجىۋانىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر ئەسەرلەرنىمۇ تەرجىمە قىلىشنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلەپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. كومسراجىۋا تەرجىمە ئىجادىيىتى داۋامىدا ئانىسى جىۋانىڭ داڭلىق تىببىي ئەسەرلىرىدىن «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» ۋە «جىۋا كاپوستاكا» نى تەرجىمە قىلىشتىن سىرت، يەنە 33 جىلدلىق «غەربىي دىيار تىۋىپلىرى ئېيتىپ بەرگەن مۇھىم رېتسېپلار»، ئۈچ جىلدلىق «غەربىي دىيار ئەۋلىيالىرىنىڭ رېتسېپلىرى»، 4 جىلدلىق «غەربىي دىيار مەشھۇر تىۋىپلىرى توپلىغان مۇھىم رېتسېپلار»، تۆت جىلدلىق «بۇتساتۋا ناگار جۇنانىڭ دورا رېتسېپلىرى»، ئىككى جىلدلىق «بۇتساتۋا ناگار جۇنانىڭ ئىسرىقلاش ئۇسۇلى»، 2600 جىلدلىق «ھەر يەرلەردىن توپلانغان رېتسېپلار» قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان بولۇپ، كۆپىنچىسى يوقىلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» ۋە «جىۋا كاپوستاكا» دېگەن ئەسەرلەر XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن دۇنخۇاڭدىكى خۇپىيانە كىتاب ئامبىرىدىن ئېلىپ كېتىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا گېرمانىيىدىكى بورس ماگىستىرلار ئىنىستىتۇتىدا TII49 دېگەن نومۇر بىلەن، لوندۇندىكى ھىندىستانغا دائىر ئىشلار كۈتۈپخانىسىدا Chii300 دېگەن نومۇر بىلەن ھازىرغىچە ساقلانماقتا^①.

كومسراجىۋا بۇددا نوم - سوترىلىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە شەرھلەشتە بولۇپمۇ تەرجىمە قىلىشتا، يېڭىدىن تەرجىمە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ كونا تەرجىمىسىنى قايتا كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۈزىتىش بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ

① «مەشھۇر ئۇيغۇر تىۋىپلىرى»، 8، 9 - بەتلەر.

تالىپى راھىپ رۇيىنىڭ «ماجۇر ئوردېر نومىغا/مۇقەددىمە» سىدە خاتىرىلىنىشىچە مەزكۇر نوم خوغشىنىڭ 5 - يىلى (403 - يىلى) تەرجىمە قىلىنىپ، بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىنغان، سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىش ئۈچۈنلا تۆت ئاي سەككىز كۈن ۋاقىت كەتكەن. تەرجىمىگە 500 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان. بۇ ئىشقا پادىشاھ ياۋشىگمۇ داخىل بولغان. كومىراجىۋا ئەنەتكەك تىلىنى خەنزۇ تىلىغا ئاۋۋال ئاغزاكى يوسۇندا تەرجىمە قىلىپ، مەنىسىنى يەشكەن، ئاندىن ئۇنى 500 نەپەر ئادەمنىڭ تەپسىلىي مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، دەسلەپكى نۇسخىسىنى تۇرغۇزۇۋالغان ۋە ئىلگىرىكى كونا تەرجىمە بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن ھەمدە مۇھاكىمە قىلىپ ئىسپاتلاشتىن ئۆتكۈزگەن. تەرجىمىدە سۆزلۈكلەردىن ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغان. ھون نۇسخىسى (غەربىي رايون دۆلەتلىرىنىڭ تىلىدىكى نۇسخا) دا خاتالىق كۆرۈلسە، ئەنەتكەك تىلىدىكىگە سېلىشتۇرۇپ تۈزەتكەن. خەنزۇچىدا گۇمانلىق سۆزلەر ئۇچرسا ئۇنى مەنىسىنى يېشىش يولى بىلەن بېكىتكەن. كىتاب تەرجىمە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قايتا سېلىشتۇرۇپ تۈزەتكەن. تەرجىمە باشتىن - ئاياغ راۋان، جانلىق چىققاندىلا ئاندىن ئۇنىڭ رەسمىي نۇسخىسى بېكىتىلگەن. كومىراجىۋا بۇددا ئىلمىگە كامىل بولغاچقا ۋە خەنزۇ تىلىنى پىششىق بىلگەنلىكى ئۈچۈن، تەرجىمە ئەسەرلەر ناھايىتى سۈپەتلىك چىققان. بەزىلەر: «كومىراجىۋانىڭ تەرجىمىسى مەيلى ماھارەتتىكى پىششىقلىق جەھەتتە بولسۇن، ياكى مەزمۇنىنىڭ توغرىلىقى جەھەتتە بولسۇن، مىسلى كۆرۈلمىگەن. ئۇنى بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش تارىخىدا يېڭى ئەسىر ئاچتى دېيىشكە بولىدۇ» دەپ قارىغان. ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، جۇڭگودا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ئىشى مىلادىدىن بۇرۇنقى 148 - يىلى ئەن شىگاۋنىڭ «ئاناپانادا سىرتى نومى» نى تەرجىمە

قىلىشىدىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چاغدىكى تەرجىمىلەر خەت مەنىسى بويىچىلا سۆزمۇ - سۆز تەرجىمە قىلىش بولغاچقا، ئۇنى ئوقۇپ چۈشىنىش ناھايىتى تەسكە توختىغان. پەقەت كومىراجىۋا دەۋرىگە كەلگەندىلا بۇددا تەرجىمىچىلىكى ئاندىن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇڭا جۇڭگونىڭ بۇددا تەرجىمىچىلىكى كومىراجىۋانى بەلگە قىلغان ھالدا «كونا تەرجىمە» ۋە «يېڭى تەرجىمە» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ^①.

كومىراجىۋا جۇڭگودا بىرىنچى بولۇپ مەنە تەرجىمە ئۇسۇلىنى قوللانغان ئۇلۇغ تەرجىمان بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەرقانداق تەرجىمىدە ئۆزىنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇ تەرجىمە ئاخىرىسىغا تەرجىمان مەسئۇل بولۇپ قول قويۇشى كېرەك، دەپ ئۆزى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەرگە «توغرىلىقىغا مەسئۇلمەن» دەپ ئىمزا قويغان. «ئەگەردە تەرجىمەمدە خاتا كەتكۈزگەن بولسام، ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ تىلىم كۆيگەي» دېگەن^②. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ تەرجىمە ئىشىغا ناھايىتى مەسئۇلىيەت بىلەن قارىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «جىننامە. خاتىرىلەر» دە: «بۈگۈنكى كۈندىكى يېڭى نوملارنىڭ ھەممىسى كومىراجىۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان» دېيىلگەن^③. دېمەك، كومىراجىۋا ئۆزىنىڭ بۇددا نوم - سوترىلىرىنى تەرجىمە قىلىشتىكى ئاجايىپ يۇقىرى بەدىئىي تالانتى ئارقىلىق جۇڭگو بۇددا دىنى تەرجىمىچىلىكىنىڭ يۈكسەك چوققىسىغا چىققان مەشھۇر بۇددا ئالىمى ۋە تەرجىماندۇر. ئۇ «نوملارنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىللە، ھىندىستان بۇددا دىنى

① ئۆمەر جان ھەسەن: «كومىراجىۋا ۋە ئەدەبىي تەرجىمە»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 - يىلى 2 - سان، 34 - 35 - بەت.

② «ئىبراھىم مۇتئىي ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 347 - بەت.

③ ۋەلى: «غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆرسەتكەن تەسىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1995 - يىلى 4 - سان، 69 - بەت.

پەلسەپىسىنى تونۇشتۇرۇپ، شەرھىلەپ، ئەۋج ئالدۇرۇپ، جۇڭگو بۇددا دىنى پەلسەپىسى ۋە ئوقۇشلۇقلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگونىڭ بۇددا دىنى مەزھەپلىرى ئەمەل قىلىدىغان كلاسسىك نوملارنىڭ كۆپىنى كومىراجىۋا تەرجىمە قىلغان. شۇڭا، كومىراجىۋانى ئېلىمىزنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە كۈڭزى تەلىماتى، نوم تەپسىرچىلىكى تەرىقەتچىلىك تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈشكە ئاساس سالدى، دېيىشكە بولىدۇ^①.

كومىراجىۋا تەرجىمە پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە يەنە «چىڭ شىلۇن» (ھەقىقىي ئالەم)، «كومىراجىۋا تەلىم بايانلىرى»، «ھەقىقىي ھېكمەتكە بېرىلىش ھەققىدىكى سوئاللارغا جاۋاب»، «ئەسلىلىك، ھېكمەت، چىنىلىق ھەققىدىكى سوئاللارغا جاۋاب»، «ئالەم ھېكمەتلىرى بايانلىرى ھەققىدىكى سوئاللارغا جاۋاب» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە، ھەرقايسى نۇتۇق - لېكسىيىلىرىدە ئۆزىنىڭ «يوقلۇق» (سۇنياتا) نى مەركەز قىلغان ماھايانا قاراشلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

پادىشاھ ياۋ شىن كومىراجىۋانىڭ «ئېسىل نەسلى ئالەمگە تارالسۇن، ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ، ئەل زېھنى ساپا تاپسۇن» دېگەن مەقسەتتە ئون قىزنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ بەرگەن. ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي جۇڭگو بۇددا تەرجىمىچىلىك تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ شەخس، ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر ھەم بۇددا ئالىمى كومىراجىۋا 413 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ قازا تېپىش ئالدىدا ئەتراپتىكىلەرگە قاراپ مۇنداق شېئىر بېغىشلىغان:

① ليۇ پىڭ: «كومىراجىۋا ۋە بۇددىزم مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1998 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى.

شۇنچە پەرقلىق بولسىمۇ ئەسلىدە ئەھۋالاتىمىز، سىنىقلىق
ھېكمەتى قىسمەت تۈپەيلى بىرگە بولدى زاتىمىز. سىنىقلىق
كەلسىمۇ گەر ئېيتقۇسىز غەملەر ۋىدالىق دەستىدىن،
ئۆزگە ئالەمگە سەپەر قىلماققۇ مەشغۇلاتىمىز. ئەسلىدە

كومىراجىۋا ئىلگىرى «ھېكمەتلىك باقىشىغا نەزىرە» ۋە
«ئون تەمسىل» دېگەندەك شېئىرلارنى يازغان بولۇپ، بۇلار
تۆۋەندىكىچە:

«ھېكمەتلىك باقىشىغا نەزىرە»

يېتىشتى ئىپپەتۇ دەنا بىلىك بابىدا سىز زەركان، كەچكە
تاراتقان مۈشكىڭىز پۈتمەس جاھاندا ئۆتسە مىڭ دەۋران.
بولۇپ ئاققۇ پىغان چەككەن بىلەن تەنھا چىنار ئۆزرە،
سۈزۈك ئاۋازىڭىزدىن لەرزە قىلدى يەتتە قات ئاسمان.

«ئون تەمسىل»

تۇنجى تەمسىلنى «يوقلۇق» تىن ئەيلەدىم مەن ئىپتىدا،
تەبىرى ئالەم ئۈچۈن تەمسىل بۇ يوقلۇق جايدا.
سۆز بىلەن ھەر مەنىنى قىلماقمۇ ئىزھار قانچىلىك،
مەنىمۇ چەكسىز ئەمەس، ئۇمۇ تۈگەر بىر ۋاقتىدا.

ئەۋلىيالىق تون كىيىپ، دەرۋىش بولۇپ باسساڭ قەدەم،
كۆرۈنۈپ تۇرغان قونالغۇ بولمىغاي دەرگاھ ساڭا.
جىلۋىلىك تۇرغان جاھاننىڭ تەكتىگە سالساڭ نەزەر،
ھادىسى ئالەمدە يوق بەربات ۋە يا بولماق بىنا.

«ئون تەمسىل» ناملىق بۇ شېئىرنىڭ يۇقىرىقى قىسمىلا ساقلنىپ قالغان بولۇپ، قالغان قىسىملىرى ھازىرغىچە تېپىلمىدى.

بىز يۇقىرىدا «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىنى ئاساسى مەنبە قىلىپ تۇرۇپ كومىراجىۋانىڭ ھاياتى پائالىيىتى ھەققىدە يۈزەكى توختىلىپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە بۇ سېنارىيىدە تىلغا ئېلىنغان سەنئەت فولكلورلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قىسقىچە تارىخى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. چاققۇ چېچىش ئادىتى

«چاققۇ چېچىش» — تۈركىي مىللەتلەرنىڭ توي - تۆكۈنلىرىدىكى قىممەتلىك ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

«چاققۇ» شامان ۋە مۇسۇلمان تۈركىي مىللەتلەرنىڭ نىكاھ مۇراسىملىرىدا خىلمۇخىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەردە چاققۇ قىلىنىدىغان نەرسە ئاساسەن بىر - بىرىگە ئوخشاپ كەتمەيدۇ. قىرغىز ۋە قازاقلاردا قۇرت، ئېرىمچىك، كىچىك توقاچ، كۈمۈش پۇل، قىمىز (ئاتنىڭ قۇيرۇق ۋە يايلىغا)؛ قۇمان ۋە قىپچاقلاردا پۇل؛ كەركۈك رايونىدا پۇل، شېكەر، ياڭاق، بادام، قۇرۇق ئۈزۈم؛ ئەزەربەيجاندا شېكەر، يامبۇ؛ ماكدۇنىيىدە بۇغداي، ئارپا، پۇل؛ دۇبىرۇجادا قۇرۇق يېمىش، پۇل، ياغدا پىشۇرۇلغان بوغۇرساق؛ ئەرزۇرۇمدا قۇرۇق يېمىش، پۇل، ئالما؛ ئەرزىنجاندا مېۋە، پۇل، ئالما؛ كەمالىيەدە ئالما، بۇغداي، پۇل؛ ئاغرىدا قۇرۇق يېمىش، ئالما؛ تۇنجىلى، بىنگۆل ئەتراپىدا قۇرۇق ئۈزۈم، شېكەر، ئالما؛ سىۋاستا قۇرۇق يېمىش، پۇل؛ نىخەدە قۇرۇق ئۈزۈم، بۇغداي، شېكەر؛ بوياباتتا

كەشكەك (بىرخىل تاماق) قاتارلىق نەرسىلەر قىزنىڭ بېشىغا، شۇنداقلا تويغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ئۈستىگە چېچىلىدۇ^①. تۈركىي خەلقلەردە قىزنى ئۆز ئۆيىدىن كۆچۈرۈپ يىگىتنىڭ ھۇجرىسىغا كىرگۈزۈشكە بولغان ئارىلىقتا ھەرخىل چاقۇلارنى چېچىشتىن مەقسەت قىز ۋە يىگىتنىڭ بىرلىشىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان جىن ۋە ئەرۋاھلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتۇر. چاقۇنى چاققانلارنىڭ بالا - قازانى ھەيدىۋەتتۇق دەپ ئىشەنگىنىگە ئوخشاش، چاقۇدىن نېسىۋە ئالغانلارمۇ بۇنى ئۆزلىرىگە تەلەي ۋە بەرىكەت كەلتۈرىدۇ دېگەن ئېتىقاد بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ساقلايدۇ^②. شۇ سەۋەبلىك تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا توي - تۆكۈنلەردە چاقۇ چېچىش مۇھىم بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ، كۈندىن - كۈنگە مۇكەممەللىشىپ، ھەرقايسى دەۋرلەرگە خاس چاقۇ چېچىش ئادىتى بارلىققا كەلگەن. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئەينى دەۋر توي - تۆكۈنلىرىدىكى شۇنداقلا خۇشال كەيپىياتقا چۆمگەن چاغدىكى چاقۇ چېچىش ئادىتىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈپ، بۇ خىل ئادەتنىڭ تارىم ۋادىسىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. سېنارىيىنىڭ بېشىدا كۈسەننىڭ يېڭى پۈتكەن خانلىق بىھارىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن كۈسەن شاھى ئاقارى پاك بىلەن خانىش؛ خاننىڭ ئىنىسى ئاقارى چىن، خاننىڭ سىڭلىسى مەلىكە جىۋا قاتارلىقلار ئۇستاز پوتۇشما تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىنغاندا، ئۇلار «ناغرا - سۇناي ساداسى، گۈل چاقۇلىرى ئىچىدە پاياندازدىن يۇقىرى ئۆرلەپ، بىھارا سۇپىسىغا چىقىپ، ئەتراپقا نەزەر تاشلايدۇ». بۇ يەردە

① فىكرەت تۈركمەن: «تۈركىي مىللەتلەرنىڭ توي - تۆكۈنلىرىدىكى (چاقۇ چېچىش) ئەنئەنىسى توغرىسىدا»، «مىراس ژۇرنىلى»، 17997 - يىل 4 - سان، 47 - بەت.

② يۇقىرىقى ژۇرنال، 46 - بەت.

خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا گۈل چاچقۇلىرى چېچىلىپ
ئۇلارنىڭ قۇتلۇق قەدىمىنى ئالقىشلىسا، كومىراتان بىلەن
مەلىكە جىۋانىڭ توي مۇراسىمىدا ئۇلارنىڭ مەڭگۈ بىللە ۋە
بەختلىك بولۇشىنى تىلەپ «خانىش تىللا چاچقۇ چاچقۇزىدۇ» .
مەلىكە جىۋا كومىراتان بىلەن توي قىلىپ «ئوغۇل تەۋەللۇت
قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاقارى پاك خاننىڭ خانىشى ئىشىك
يوقۇقىدىن زەر چاچقۇ چاچىدۇ. قىزىل نىمچىلىق بوستانچاچ
قىزلار قۇشلاردەك چىۋىرىلىشىپ چاچقۇ تېرىپ، يەنە ئىشىككە
ئىنتىلىپ:

— جىۋا خېنىم ئامان بولغاي! —
— خانزادە ساغلام بولغاي! — دېيىشىدۇ. « يەنە
كومىراجىۋا كەشمىردىكى ئوقۇشنى تاماملاپ يەكەنگە كەلگەندە،
سۈللى سۇما، سۈللى باھادىرا، كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا،
يۇلتۇزلار ئەينۇ ئاتا بىلەن ئەينۇ قەبىلىسىنىڭ ئويۇنلىرىنى تاماشا
قىلىشقا قاتناشقاندا «سۈللى سۇما ۋە سۈللى باھادىرا
ئويۇنچىلارغا چاچقۇ چاچىدۇ». دېمەك، بۇ سېنارىيىدىن شۇ
نەرسە ئايانكى، مىلادىيە III — IV ئەسىرلەردە تارىم ۋادىسىدا
توي - تۆكۈنلەردە ھەم خۇشاللىققا چۆمگەندە چاچقۇ چېچىش
ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان.

2. تۇمارس رىۋايىتى

ئوتتۇرا ئاسىيا خەللىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى
ئارىسىدا قەدىمكى رىۋايەتنىڭ، باتۇرلۇقنىڭ، ۋە تەنپەرۋەرلىكنىڭ
ھەممە خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە تولۇق مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئايال
خاقان تۇمارس ھەققىدىكى رىۋايەت ھېلىمۇمۇ ئۆز ئىپادىسىنى
تېپىپ كەلمەكتە.

بۇ رىۋايەت قەدىمكى يۇنان تارىخچىسى ھىرادۇت

ئىرامىزدىن ئاۋۋالقى V ئەسىردە يازغان «تارىخ» سەرلەۋھىلىك كىتاب ئارقىلىق زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ رىۋايەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى تا ھازىرغىچە تېپىلمىغان. ئۇنىڭدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە ئۆتكەن ئىران پادىشاھى كەيخۇسراۋنىڭ، ماسساگىستلارنىڭ ئەقىللىق، باتۇر ئايال خاقانى تۇمارىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ئارقىلىق ماسساگىستلار زېمىنىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشنى نىيەت قىلىشتەك رەزىل ماھىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلۈش ئارقىلىق، ھەققانىيەتنىڭ ھامان غالىپ كېلىدىغانلىقى، ئاياللارنىڭمۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشالايدىغانلىقى، ئۆز ۋەتىنىنى قوغداش ئۈچۈن جاپا دېڭىزغا كىرىشتىن قورقمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ۋەقەلىك بايان قىلىنىپ، ئايال خاقان تۇمارىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە، قەھرىمان - باتۇرلۇقىغا مەدھىيە ئوقۇلغان. «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئاقارى پاك خان بىلەن كومىراتانىڭ شاھمات سورۇنىدا قىلىشقان گەپ - سۆزلىرى ئارقىلىق تۇمارىس رىۋايىتىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئورنىنى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن. سېنارىيىدىكى «شاھمات ئورۇقلىرىدا ھېچ ئاياللىق ئورۇق يوق، ئەمما كەيخۇسراۋنى مەلىكە تۇمارىس يېڭىۋالغان!» دېگەن جۈملىلەر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

3. تۈزنى ئۇلۇغلاش ئادىتى

تۈزنى ئۇلۇغلاش ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرگە، شۇنداقلا دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان بىرخىل مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. تۈزنىڭ چىرىشتىن ساقلاش، يېپىشقا قلاشتۇرۇش، دورىلىق، تائامغا تەم كىرگۈزۈشتەك كۆپ خىل خۇسۇسىيەتلىرى ئىنسانلاردا بارا - بارا تۈزغا بولغان

ئېتىقادنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان .
تۈزنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن
خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا
خىلمۇخىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار
ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە
مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا
كەلگەن .

ئۇيغۇرلار تۈز پەقەت يېمەكلىكلەرگە تەم بېرىپلا قالماي،
يەنە كىشىلىك تۇرمۇشقا، ھاياتقا ۋە زېمىندىكى بارلىق
نەرسىلەرگىمۇ تەم ئاتا قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ توي
مۇراسىمىدا تۈزغا بولغان ئېتىقاد ناھايىتى روشەن
ئىپادىلىنىدۇ. يىگىت - قىزلار توي قىلىشقا پۈتۈشكەندىن
كېيىن، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە «ئاش سۈيى» ئاپىرىدۇ. ئاش
سۈيى قاتارىدا تۈز كەم بولسا بولمايدۇ. مانا بۇ ئىككى تەرەپنىڭ
توي ئىشلىرىنىڭ پۈتۈمىدۇر. توي كۈنى قىز بىلەن يىگىت
قولداشلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا تۈزغا چىلانغان ئاندىن بىر بۇردا
يەيدۇ. ئادەتتە بۇ نان تالىشىپ يېيىلىدۇ. بۇ، ئىككى ياشنىڭ
مۇھەببىتى ئۆزگەرمەسۈن، بېشى ئاقىرىپ، چىشى سارغايغىچە
بىر - بىرى بىلەن ئىجىل - ئىناق ئۆتسۈن، تۇرمۇشى
بەختىيارلىققا چۆمسۈن، دېگەن خەيرلىك تىلەكلەر بىلەن شۇنداق
قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تۈزدا بىر ئىلاھىي قۇدرەت بار، دەپ
قارالغاچقا قىز بىلەن يىگىتتىن قايسىسى ئالدى بىلەن تۈزغا
چىلانغان نانى يەۋالسا، تويىدىن كېيىنكى تۇرمۇشتا شۇنىڭ گېپى
ئۆتىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار. يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىرگەندە
ئۆيگە ئالدى بىلەن تۈزنى ئېلىپ كىرىدىغان ئادەت بار. بۇ شۇ

ئۆيگە بەرىكەت ھەمراھ بولۇشنى تىلەشتىن كەلگەن^①. «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تۈزنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، كومىراتان بىلەن مەلىكە جىۋانىڭ توي مۇراسىمىدا «ئۇستاز پوتۇشما كومىراتان بىلەن مەلىكە جىۋاغا تۈزغا چىلانغان ناننى بىر بۇردىدىن يېگۈزىدۇ». بۇ بىر جۈملە بايان قارىماققا ناھايىتى ئاددىيلا قىلىپ يېزىلغاندەك كۆرۈنىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلاردىكى توي - تۆكۈنلەردە قىز - يىگىتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ تېخىمۇ مۇستەھكەم بولۇشى، بىر - بىرى بىلەن مەڭگۈ ئايرىلماسلىقىنى تىلەپ نىكاھ ئوقۇش ۋاقتىدا تۈزغا چىلانغان بىر بۇردىدىن نان يېگۈزۈش، قىسقىسى تۈزنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنىڭ بۇنىڭدىن تەخمىنەن 1650 يىل بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىمۇ ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت ئىدى، خالاس.

4. كۈسەن ئەلەمپەزلىكى ئويۇنى

كۈسەن ئەلەمپەزلىكى ئويۇنى قەدىمكى كۈسەن خەلقىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئويۇن يالغۇز كۈسەن دائىرىسىدىلا ئوينىلىپ قالماستىن، بەلكى يىراق قوشنا ئەللەرگىچە تارقالغان. ئوردا ئىچىدىلا ئوينىلىش بىلەن چەكلەنمەستىن، يېزا - قىشلاقلاردىمۇ داۋاملىق ئوينىلىپ كىشىلەرنىڭ باتۇر، قورقماسلاردىن بولۇشىغا تۈرتكە بولغان. سىنارىيىدە بىرقانچە يەردە «كۈسەن ئەلەمپەزلىكى ئويۇنى» تىلغا ئېلىنىپ، «ئۆلمەسلىك» ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن. شۇ

① بەختىيار باھاۋۇدۇن: «تۈزنى ئۇلۇغلاش ئادىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «مىراس ژۇرنىلى»، 1997 - يىل 3 - سان، 70 - بەت.

سەۋەبلىك سىنارىيە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلغان.

5. سۇ مۇز ئويۇنى

«سۇ مۇز» ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ سۇ چاچىدىغان بىرخىل سەيلە ئۇسسۇلى بولۇپ، نورۇز بايرىمىدا ئوينىلاتتى. چىچىلغان سۇ مۇزغا ئايلىناتتى ۋە قىزىقچىلىق پەيدا قىلاتتى. بۇنداق سەيلە ئوينىلىدىغان ئۇسسۇل سۇ مۇز ئۇسسۇلى دېيىلەتتى. سۇ مۇز ئاتالغۇسى توغرىسىدا قەشقەرلىك مەشھۇر ئۇيغۇر بۇددا ئالىمى خۇيلان (737 — 820) مىلادىيە 807 - يىلى يېزىپ چىققان «بارلىق نوم سۆزلۈكلىرى شەرھىيىسى» ناملىق كىتابىدا: «سۇ مۇز غەربىي دىيار ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆزى بولۇپ، سامۇز دەپ ئېيتىلاتتى. بۇ ئويۇن غەربتىكى كۇچا ئېلىدىن چىققان. ئۇنىڭ ئۆز نەغمىسى ھېلىمۇ بار. بۇ قۇنتتۇر، دامىيەن، باتۇر ئويۇنلىرىدەك يىرتقۇچ سۈرەتلىك، يا بولمىسا جىن - ئەرۋاھلار سۈرىتىدە نىقاب تاقاپ ئوينىلىدۇ ۋە ياكى ئۆتكەن كىشىگە لاي سۇ چېچىپ ياكى قولغا سالما، ئىلمەك تۇتۇپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ. ھەر يىلى بىرىنچى ئاينىڭ بېشىدا باشلىنىپ يەتتە كۈن داۋام قىلىدۇ. ئەل ئىچىدىكى رىۋايەتتە بۇخىل ئويۇن خەلققە ئاپەت سالىدىغان جىن - شەيتانلارنى قوغلاش ئويۇنى دەپ ئاتىلىدۇ.» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «سۇ مۇز» ئۇسسۇلى (ئويۇنى) شامان دىنى قائىدىلىرى ۋە قۇرغاق زېمىندىكى سۇغا تەشئالىق تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان ئېتىقادلارنى ئىپادىلەيتتى^①.

«كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئالىم «سۇ

① ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 542 - بەت.

مۇز ئويۇنى» نىڭ ماكانى بولغان كۇچا (كۈسەن) دا مىلادىيە VI — V ئەسىرلەردىمۇ بۇ ئويۇننىڭ ئوينىلىپ بېرىۋاتقانلىقىدەك بىر ھەقىقەتنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن كومىراجىۋانىڭ ھايات پائالىيىتىنى يورۇتۇش جەريانىدا «سۇ مۇزچە نىقابلىق ئويۇنلار»، «سۇ مۇز ئويۇنى» نى تىلغا ئېلىپ، بۇ ئويۇننىڭ كۈسەن ۋە يەكەنلەردە ئەينى دەۋرلەردە خېلى ئومۇملاشقان بىر ئويۇن تۈسىنى ئالغانلىقىنى سېنارىيە ۋاسىتىسىدىن پايدىلىنىپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىپ، كۆپچىلىكنى بۇ ھەقتە مەلۇم بىلىمگە ئىگە قىلغان.

6. داپ ئۇسسۇلى

ئۇسسۇل ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئىجاد قىلغان مەدەنىيەت ۋە سەنئەت شەكلى بولۇپ، ئىنسانىيەت مۇرەككەپ پىكىر ۋە سۆز - جۈملىلەر بىلەن قوشاق توقۇپ، ناخشا ئېيتىشتىن، تەسەۋۋۇر قىلىپ قىيا تاش سۈرەتلىرىنى سىزىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ روھىي كەيپىياتىنى بەدەن ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۇسسۇللۇق ھېسسىياتلىرى بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇسسۇل سەنئىتى ھەقىقەتەن يازما مەدەنىيەت دەۋرىدىن ئىلگىرى پەيدا بولغان، تارىخىي خاتىرىلەردىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن^① بولۇپ، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتى تارىخىنىڭ قەدىمىلىكى، مەزمۇنىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئۇزاقتىن بېرى ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى نامايەن قىلىپ كەلمەكتە. بىز ئىزامىزدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى قىيا تاش رەسىملىرىگە جۈملىدىن «چەرچەن ناھىيىسىنىڭ مۆلچەر دەرياسى جىلغىسىدىكى بۇنىڭدىن 6000 — 8000 يىللار ئىلگىرىكى

① رەنا مەخسۇت: «ئۇسسۇلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 1 - بەت.

دەۋرگە مەنسۇپ بولغان»^① قىيا تاش رەسىملىرىگە قارايدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە «ئۇسسۇل مەدەنىيىتى» نىڭ ئىزنالىرىنى كۆرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيمىز.

«كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇسسۇل مەدەنىيىتىدىن بىرى بولغان «داپ ئۇسسۇلى» ھەققىدەمۇ مەلۇم بايانلار ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. داپ، ئىسلام دۇنياسىدا كەڭ ئومۇملاشقان سوقما چالغۇ ئەسۋاب بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرى ياشىغان سۈمپەرلەر كەشىپ قىلغان ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئاۋۋال ئاسۇرىيىگە، ئاندىن مىسىر، ئىراققىچە تارقالغان. ئۇرخۇن - ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر دېپى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ياپونىيىگە تارقالغان. مىلادىيە IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە سىزىلغان دۇنخۋاڭ تام رەسىملىرىدە داپنىڭ شەكلى كۆزگە چىلىقىدۇ^②.

داپ، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەڭرى قوللىنىلىشتىن باشقا، ئۆتمۈشتىكى خۇراپى داخان، باخشىلارمۇ «جىن قوغلاپ كېسەل داۋالاش» تا داپتىن پايدىلانغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى ئاتاقلىق شائىرلار داپنى مەدھىيىلەپ نەزمىلەر توقۇشقان. ۋاڭ جىەن «بېيىت - نەزمە» ناملىق شېئىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە شىنجاڭدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە، جۈملىدىن چاڭئەنگە تارقالغان كولىپكىتىپ سەنەم ئۇسسۇللىرىنى تەسۋىرلىگەندە «داپ

① ئېزىز ئاتاۋۇللا: «قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىغا نەزەر»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، 3 - بەت.

② تۇرسۇنجان لىتىپ: «ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 146 - بەت.

ئۇسسۇلى» ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ناخشا بىرلەن تەڭ ئۇسسۇلغا چۈشتى ئۇيغۇرلار راۋان،
قاشلىرى ھەم سېكىلەكلىرى ياڭزىسى يۈز خىل ئايان.
داپ چىلىپ چىقسا ئۇلار ئالتە تەرەپتىن ئات مېنىپ،
ئۇچرىشىپ ئوينار ئۇسسۇل مەس كىشىدەك ھەر تامان^①.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا بولىدىكى،
«داپ ئۇسسۇلى» سۈي - تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە خېلى زور
شۆھرەت قازانغان. بۇ ئۇسسۇلنىڭ «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو
سىنارىيىسىدە تىلغا ئېلىنىشى ھەرگىزمۇ بىھۈدە بولماستىن،
بەلكى تارىخىي پاكىتلارنىڭ يەنى بۇ ئۇسسۇلنىڭ كومىراجىۋا
ياشىغان دەۋرلەردىمۇ خەلق ئارىسىدا داۋاملىق ئوينىلىپ
كېلىۋاتقانلىقىنىڭ يالدامىسىدۇر.

7. ئەللەي قوشىقى ئوقۇش

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن
بىرى بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلرى مەزمۇن جەھەتتىن
ئىنتايىن كۆپ قاتلاملىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىدىن بىر
قانچە تۈرگە بۆلىنىدۇ. ئەللەي قوشىقى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى
بىرىدۇر.

ئەللەي قوشىقى ئاساسەن ئانىلار تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ. ئۇ
يىراق قەدىمى زاماننىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئەللەي قوشاقلرىنىڭ
زور كۆپچىلىكىدە ئانىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئارقىلىق بىر
تەرەپتىن بالىنى ئويۇغۇغا ئۈندەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرسا، يەنە

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى، 73 - بەت.

بىر تەرەپتىن ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا بولغان قىممەتلىك تۇيغۇسى، بالىسىغا بولغان مېھرى - مۇھەببىتى، ئۆز بالىسىنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچ - ئۈمىدى ۋە شېرىن ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ئەنە شۇ ئەللىي قوشاقلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئايدىن ئايدىن بولىدۇ.

«كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىغان بىر نۇقتا بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ، جىۋاننىڭ كومىراجىۋا بۆلەنگەن بۆشۈك يېنىدا ئۇنىڭغا قاراپ ئەللىي قوشىقى ئوقۇشىدۇر. بۇ تەرەپ بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ ئەينى دەۋر سەنئەت فولكلورىمىزدىكى «ئەللىي قوشاقلىرى» بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سېنارىيىدە شۇ دەۋردىكى «ئەللىي قوشاقلىرى» نىڭ تېكىستى بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىز پەقەت شۇ دەۋردىمۇ «ئەللىي قوشاقلىرى» ئوقۇلىدىغانلىقىنى قىياس قىلالىمىز، دەرھاللا قۇلاق تۈۋىمىزدە ئانىلىرىمىزنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردە ئېيتقان قوشاقلىرى ئاڭلانغاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن مۇشۇ يەردە تېخىمۇ ئىزدىنىپ قوشاق تېكىستىنى بىرگە ئەكەلگەن بولسا، كاتتا ئىش بولغان بولاتتى. شۇنداقسىمۇ بۇ تەرەپ بىزنىڭ ئىزدىنىپ بېقىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. چۈنكى ھەرقانداق قوشاق مەلۇم بىر تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزى بارلىققا كەلگەن دەۋرنىڭ قىياپىتىنى يېپىنچا قىلغان بولىدۇ.

8. چاۋگەن توپ ئويۇنى

چاۋگەن توپ ئويۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، «جۇڭگو مۇزىكا تارىخى»، «كېشىچە دۇمباق خاتىرىسى»، «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە

ئومۇمىي تەھسىل» ، « تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، « تۈرك قامۇسى» . . . قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەردە ، بۇ ئويۇننىڭ مىلادىيە VII — VIII ئەسىرلەردە چاڭئەن ، لياڭجۇ ، لويانلارغا تارقالغانلىقى ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئات ئۈستىدە ئوينىغان ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان . 1970 - يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپان ئاستانىدىكى مىلادىيە V — VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بىر قەدىمكى قەبرىدىن چاۋگەن توپ ماھىرىنىڭ لايىدىن ياسالغان ھەيكىلىنى تاپقان^① . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىملىرىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرىلەر ئۆزلىرىنىڭ « قۇتادغۇبىلىك» ھەم « دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ چاۋگەن توپ ئويۇنىغا دائىر قىممەتلىك مەنبەلەرنى مۇراسىم قالدۇرغان . بۇلار بىزنىڭ « چاۋگەن توپ ئويۇنى» نىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا قىممەتلىك مەنبە بولالايدۇ .

سېنارىيىدە كومىراتان كومىراجىۋانى چاۋگەن توپ مەيدانىغا ئېلىپ بارغان كۆرۈنۈشلەرمۇ ناھايىتى ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . گەرچە بۇ بايانلار ناھايىتى ئاز بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ بىزگە شۇ دەۋر سەنئەت فولكلورىمىزنىڭ بىر تۈرى بولغان « چاۋگەن توپ ئويۇنى» دىن دەسلەپكى مەلۇمات ، ئۇچۇر بېرەلەيدۇ . بۇ ئويۇن XVII — XVIII ئەسىرلەردىن كېيىن تەدرىجىي ئۆتۈلگەن بولۇپ ، ھازىر ئۇ ياۋروپا ئەللىرىدە دۇنياۋى تەنھەرىكەت تۈرلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە قايتىدىن سەھنىگە چىقتى .

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى : « ئەجدادلىرىمىزنىڭ چاۋگەن توپ ئويۇنى» ، « شىنجاڭ گېزىتى» ، 1998 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى .

9. مىڭ ئۆي سەنئىتى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مىڭ ئۆي سەنئىتى تەتقىقاتىغا دائىر كۆپلىگەن ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان ئالىم بولغاچقا، ئۇ بۇ سېنارىيىدە كۈسەن دىيارىنىڭ ھەقىقىي مەدەنىيەت ئوچىقى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا بارلىققا كەلگەن «مىڭ ئۆي» مەدەنىيىتىنىڭ ھەرگىزمۇ بەزىلەر ئېيتقاندىكى، ھىندى، قەندىھار مەدەنىيەت ئېشىندىلىرىدىن قوپۇرۇلغان سۈنئىي، جانسىز گەۋدە بولماستىن بەلكى، ئۇنىڭ كۈچلۈك يەرلىك پۇراققا ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى، «مىڭ ئۆي» سەنئىتى بولسا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى قىيا تاش سەنئىتىنى ئاساس قىلىش بىلەن بىللە ھىندى، قەندىھار، گرېك ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سەنئىتى ئۇسلۇبىدىكى ئىلغار ئامىللارنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان. بۇ سۆزىمىزگە كومىراتاننىڭ «مىڭ ئۆي» لەرنى زىيارەت قىلغاندا ئېيتقان: «مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا! بىزنىڭ يۇرتتا نىلۇپەر گۈلىنى سولاشتۇرىدىغان (نىلۇپەر بۇددىزم تىمسالى — ئاپتور) كۈز شامىلى سوقۇۋاتقاندا، كۈسەندە ئاجايىپ باھار شامىلى يەلپۈنۈۋېتىپتۇ، بارىكالا! قەندىھار، بامىيانلاردىمۇ بۇنداق گۈزەل تام رەسىملىرى كۆزگە چۈشمەيدۇ» دېگەن سۆزى ئەڭ ئىشەنچلىك پاكىت بولالايدۇ. بۇ يەردە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ يۇقىرىدىكى قاراشلىرىنى كومىراتاننىڭ شۇ سۆزلىرىگە مۇجەسسەملىگەن.

10. شىر ئۇسسۇلى

شىر ئۇسسۇلى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ بىر مۇھىم ئىجادىيەت مىراسى بولۇپ، «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە «شىر ئۇسسۇلى» تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىرگە، «شىر ئۇسسۇلى» نىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر مۇنداق بىر رىۋايەت سۈللى سۇماننىڭ تىلى ئارقىلىق بايان قىلىنغان. «رىۋايەت قىلىنىشىچە، كۈسەنگە بىر ئەجدىھا يېقىن كېلىپ قاپتىمىش، ئەجدىھا كۈنگە بىر يىگىت بىلەن بىر قىزنى يەيدىكەن. كۈسەن شاھى ئەخدەر خان شىمالىي تاغقا چىقىپ ئەجدىھانى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپتۇ. ئەجدىھا قاتتىق ئۇيقۇدا ئىكەن. پادىشاھ ئەجدىھاغا مىنىۋېلىپ، كۈكۈلىسىدىن ئاپتۇ. ئەجدىھا چىدىيالىماي ئۆزىنى تاغقا ئۇرۇپ ئۈستىدىكى خاننى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولۇپ ھەرقانچە قىلىپمۇ چۈشۈرۈۋېتەلمەپتۇ. كېيىن خان قولغا خەنجىرىنى ئالغان ئىكەن، ئەجدىھا يالۋۇرۇپتۇ، ئاخىرى شىرغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شىر ئۆمۈر بويى خاننىڭ ئاستىدا، تەخت ئالدىدا ئۇسسۇلچى بولۇشقا قەسەم ئىچىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خان تەختىنىڭ پۇتى شىر تاپان بوپتۇ ۋە مۇشۇ «شىر ئۇسسۇلى» پەيدا بوپتۇ».

«شىر ئۇسسۇلى» تىياتىرلىق سورۇنلاردا ئوينىلاتتى، قىزىقچىلىق ئالامەتلىرى كۈچلۈك ئىدى. «مۇزىكا مۇئەسسەسەسىنىڭ خاتىرىلىرى، «يۈپياڭدىكى خاتىرىلەر» نىڭ 14 - جىلدىدا شىر ئۇسسۇلى كۈسەن نەغمىسىگە تەۋە دېيىلگەن. شىر ۋە شىر بىلەن جەڭ قىلىش قەدىمكى سىكتاي ئالتۇن مىس بەدىئىي بۇيۇملىرىدا، پەنجىكەنت، ئەپراسىياپ تام رەسىملىرىدە، قەدىمكى بابىلون ئويمانلىرىدا ئۇچرىسىمۇ، ئۇنىڭ تىياتىرلىق ئۇسسۇل شەكلى شىر پۇتلۇق تەختتە

ئولتۇرۇشنى ئارسلانخانلىق سىمۋول قىلغان، ئەرتۇڭا (قاپلان باتۇر) لىق ناملىرىنى قوللانغان غەربىي دىيارلىقلارنىڭ ئىجادىيىتى ئىدى. تۇرپاندىن شىر ئۇسسۇلى شەكلىدىكى پىشۇرۇلغان رەڭدار لاي قونچاقلار تېپىلغان^①. سېنارىيىدىكى بىر قانچە جايدا تىلغا ئېلىنغان «شىر پۇتلۇق ئالتۇن تەخت» بۇنىڭغا مىسالدۇر.

«شىر ئۇسسۇلى» نى ئوينىغۇچىلار شىر سىياقىدا نىقاب ياساپ، ئۇنى ئالاتاغىل رەڭدە شىرغا ئوخشىتىپ بۇياپ، ئىچىگە ئىككى ئادەم كىرگەن. ئاندىن بىر ئادەم شىرنىڭ بويىدىن ئارغامچا بىلەن باغلاپ، قولىدا تاياق تۇتۇپ، شىرنى يېتىلەپ يۈرۈپ ئوتتىن سەكرىتىش، چەمبىرەكتىن ئۆتكۈزۈش، شوتىغا چىقىرىش، موللاق ئانقۇزۇش، بىر - بىرىنى تالىشىش قاتارلىق قىزىقارلىق ئويۇنلارنى ئوينانقۇزغان. بۇ ئۇسسۇل ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغاندىن كېيىن، شۇ جاي ئارقىلىق ياپونىيىگە تارقالغان بولۇپ، چاڭ رېڭشانىڭ «تاڭ دەۋرىدە ياپونىيىگە تارقالغان مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللار» دېگەن ئەسىرىگە قارىغاندا، شىر ئويۇنى ياپونىيىگە تارقالغاندىن كېيىن خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، يەنىلا غەربىي يۇرت كىشىلىرىدەك يۇقىرى سەۋىيىدە ئوينىيالمىغان^②.

بۇ ئۇسسۇل لياڭجۇ (ئوۋىي) ئارقىلىق چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، كۆپلىگەن كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلغان بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر شائىرلار «شىر ئۇسسۇلى» نى تەسۋىرلەپ نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يېزىشقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر شائىرى بەي جۇيى ئۆزىنىڭ «غەربىي

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 147 - بەت.

② ئابلىز مۇھەممەت سايرامى «غەربىي يۇرت ناخشا - ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنىڭ ياپونىيە سەنئىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1998 - يىلى 2 - سان، 48 - بەت.

لياڭ ئويۇنلىرى» ناملىق شېئىرىدا بۇ ئۇسسۇلنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

غەربىي لياڭ ئويۇنلىرى، غەربىي لياڭ ئويۇنلىرى،
ئوينىدايدۇ يالغان شىرنى ئۇيغۇرلار تارتىپ نىقاب.
ئالتۇن يالغان كۆزى، كۈمۈش قاپلانغان چىشى،
ياغاچ بىلەن باش ياساپ، يىپ - يىپەك قۇيرۇق تاقاپ.
چۇلغىتىپ تۈكلۈك كىيىم، ئەگسە بىر جۈپ بەللىرىنى،
تۈكۈلگەندەك تاغىل قۇم خۇددى ئون مىڭ يول قاپساپ.
مەللە ساقال چوڭقۇر كۆز ئىككى ئۇيغۇر سەھنىگە،
سەكرەپ كېلىپ سۆزلىدى تۈتۈپ قوللىرىغا داپ^①.

11. سارغايىدى (چاقپەلەك) ئويۇنى

سارغايىدى — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمدىن باشلاپ ھەرخىل ھېيت - بايرام، مۇراسىملاردا، شۇنداقلا دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسالدى پەيتلىرىدە، بولۇپمۇ قىش كۈنلىرىدە كۆپرەك ئويۇشتۇرۇلۇپ كەلمەكتە.

چاقپەلەك ياغاچ ۋە ياغاچ چاقنى مېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ ياسالغان بولۇپ، تەخمىنەن ئون بەش - يىگىرمە مېتىر ئېگىزلىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقنى كىيگۈزۈپ، چاقنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىككى تال بادرا ياغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىدۇ. بۇ چاقنىڭ موما ئۈستىدە مەزمۇت تۇرۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئويۇنچىلار ئۇچىدىغان ئىلەڭگۈچ (ئارغامچا) لار چاقپەلەك ئۈستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن

① ئا. مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تالڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 79 - بەت.

بولدۇ. چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال «ياغاچ موما» (ئوق ياغاچ) ياغاچنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ توغرا ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ، بىرخىل تېزلىك بىلەن ئوڭ يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ، چاققا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى «ئۇچقۇچى» ئاستا - ئاستا كۆككە كۆتۈرۈلىدۇ. چاق قانچىلىك تېز ئايلانغانسېرى ئىلەڭگۈچمۇ شۇنچە تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلەيدۇ. ئەگەر تېنى ئاجىز ياكى بېشى قايدىغان كىشىلەر ئۇچسا ئىلەڭگۈچ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنسېرى كۆڭلى ئاينىپ، چىرايلىرى ساغرىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ ئويۇننىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇنىڭغا «سارغايىدى» دەپ نام بېرىلگەن.

«كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇخىل ئويۇننىڭ شۇ دەۋرلەردىمۇ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ سىنارىيە مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقىنى ئىشقا ئاشۇرغان. بۇ ھەرگىزمۇ زورمۇ - زور كىرگۈزۈپ قويۇلغان بايان بولماستىن، بەلكى ئالىمنىڭ شۇ دەۋر ھەققىدە ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

12. چېلىشىش ئويۇنى

چېلىشىش ئويۇنى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە «خەننامە» 61 - جىلد، «جاڭ چيەن، لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمىھالى» دا: خەن ۋۇدىنىڭ «كەڭ كۆلەملىك چېلىشىش،

ئۇسسۇل، سېرىك ئويۇنى»^① نى كۆرگەندىن كېيىن، ئويۇن كۆرسەتكۈچىلەرنى مۇكاپاتلىغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولسا، «تۈرك قامۇسى» دا: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئويۇنلىرىدىن بىرى چېلىش-شىشتۇر»^② دەپ يېزىلغان. 1983 - يىلى بارچۇق (مارالبېشى) نىڭ چوڭ تىم خارابىلىقىدىن قەدىمكى زاماندىكى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېلىش ئويۇنىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن بىر قىزىل ساپال ھەيكەل تېپىلغان. 1955 — 1957 - يىللىرى شىئەن (چاڭئەن) شەھىرى ئەتراپىدىكى شاڭلىڭفەن دېگەن جايىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بىر قەبرىدىن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار بىلەن بىرگە ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس تاختاي چىققان. ئۇنىڭغا ئىككى ئادەم بىلەن ئىككى ئاتنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇ ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلى ۋە پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ چېلىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇشقان. ئۇلار قاڭشارلىق، ياپما چاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئىشتان كىيىشكەن، ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ چېلىشچىلارنى ھون ئادەملىرى دەپ بېكىتكەن^③. «دىۋانۇ لۇغەتتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) تىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىش ئويۇنىغا دائىر مەلۇماتلار بار بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق بىر ماقال بار: «قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېلىشما»^④.

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىن تېڭىشلىك ئورۇن ئالغان بۇ ئەنئەنىۋى ئويۇن خۇددى تارىخقا دائىر يازما ئەسەرلەر ۋە

① «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى، 456 - بەت.
 ② ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 564، 565، 566 - بەت.
 ③ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 564، 565، 566 - بەت.
 ④ مەھمۇت قەشقىرى: «دىۋانۇ لۇغەتتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى، 1 - توم، 619 - بەت.

ئارخېئولوگىيە بۇيۇملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندەك، «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدەمۇ ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئىگىلىگەن بولۇپ، ئالىم بۇ نۇقتىنى ئەسەردە ئىپادىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قاراپ سېنارىيىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ يەرلىك پۇراققا ئىگە قىلغان.

13. دارۋازلىق ئويۇنى

دارۋازلىق ئۇيغۇرلاردا بىرقەدەر كەڭ ئوينىلىدىغان ئەنئەنىۋى خەلق ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ مىلادىيىدىن خېلى ئىلگىرىلا بارلىققا كەلگەن. شۇڭا مىلادىدىن ئىلگىرىكى زامانلارغا ئائىت خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە بۇ ئويۇننىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىچكى ئۆلكىلەرگە خېلى بۇرۇنلا تارقالغان بۇ ئويۇنمىز خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇلار تەرىپىدىن «走索»، «走软索» دەپ، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە «高恒» دەپ، سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدە «绳伎» دەپ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «踏索» دەپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «高恒» دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ ئويۇن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كەڭ ئوينىلىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر دارۋاز - سېركىچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئەرەب ئەللىرى ۋە ياۋروپا ئەللىرىگە چىقىپ ماھارەت كۆرسىتىپمۇ خېلى قىزغىن ئالقىشلانغان^①.

ئۇيغۇر دارۋازلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە توختالغاندا، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار بۇنى تۈركىي خەلقلەر دىنىي ئېتىقادىدىكى كۆكنى مۇقەددەس بىلىش (ئاسماننى، سامانى ئۇلۇغلاش) ئادىتىنىڭ ئىزناسى دېگەن قاراشنى ئىلگىرى

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1994 - يىل 4 - ، 5 - سان، 91 - بەت.

سۈرىدۇ.

ئۇيغۇر دارۋازچىلىقى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ ئويۇننىڭ بۈگۈنكى دەۋرگە يېتىپ كېلىشىدە مېھنەت سۆيەر ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. بۇ يەردە ئاتاقلىق سېرك ماھىرى ھاشىم دارۋاز (1862 — 1952) نى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى، دۇنيا جىنىس رېكورتىنى ياراتقان دارۋاز ئادىل ھوشۇرنى ھەم غۇجابدۇللا روزىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە، كومىراجىۋانىڭ ھايات پائالىيىتىنى بايان قىلىش جەريانىدا، شۇ دەۋردە ئوينىلىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئويۇنلاردىن بىرى بولغان دارۋازچىلىق ئويۇنىنى تەسۋىرلەشكەمۇ ئالاھىدە سەھىپە ئاجرىتىپ، بۇ ئويۇننىڭ شۇ دەۋردىكى ئىپادىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

14. ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاش قارىشى

ئات ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا كۆندۈرۈلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا دۆلەتلەرگە تارقالغان. ئات قولغا ئۆگىتىلگەندىن كېيىن، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم قورالغا ئايلانغان. ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقى ئانقا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەربىي يۈرۈشلەردە ئات غەلبە قىلىشنىڭ ئاساسى ئامىلى بولۇپ قالغان. ئاتنىڭ بۇنداق پايدىلىق تەرەپلىرى ئەجدادلىرىمىز ئېڭىدا تەبىئىي ھالدا ئاتنى ئۇلۇغلاش، ئات ئىچىدىن ئاق ئانقا تېۋىنىش ئادىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق ئاتنى ئۇلۇغلىشى يىراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى بار. «تۈركىي خەلقلەر جەڭلەردە بىر ئاق ئاتنى سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغۇزىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئاق ئاتنى ياخشىلىق ۋە ئۈسرەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە چۈشەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ»^①. مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدىن بىرى بولغان «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: كۆلتېگىن باشقا رەڭدىكى ئاتقا مېنىپ جەڭگە كىرگەندە مەغلۇپ بولۇپ، پەقەت ئاق ئاتقا مېنىپ كىرگەندە غەلبە قازانغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. «خەننامە، ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «تارىخىي خاتىرىلەر» دىمۇ ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاشقا دائىر مەنبەلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. 1984 - يىلى لوپ ناھىيىسىدىكى سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن جەسەتلەر بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئىككى ئاق ئاتنىڭ جەسىتى چىققان بولۇپ، ئاتلارنىمۇ ئادەملەرنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش لەھەت ئىچىگە قويۇپ دەپنە قىلغان. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ يىل دەۋرى 2290 ± 65 يىل دەپ بېكىتىلگەن^②. 1970 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىكى مىلادىيە VII — V ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بىر قەدىمكى قەبرىدىن ئاق ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان ھالەتتە تۇرغان بىر چەۋگەن توپ ماھىرىنىڭ لايىدىن ياسالغان ھەيكىلى قېزىۋېلىنغان^③. قىزىل مىڭ ئۆي تام رەسىملىرىدە بىر ئاق ئاتنىڭ ئىككى سودىگەرنى دېڭىزدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇۋاتقان كۆرۈنۈشى سىزىلغان^④. ئۇنىڭدىن باشقا مەشھۇر پال كىتابىمىز «ئىرق بىتگ» دىمۇ ئاق ئاتنى مۇقەددەس بىلىدىغان

① ئېزىز ئاتاۋۇلا سارتېكىن: «مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ «ئات مەدەنىيىتى، گە نەزەر»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1998 - يىلى 3 - سان.

② ئابدۇقېييۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 119 - بەت.

③ «شىنجاڭ گېزىتى»، 1998 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى.

④ قۇربان ۋەلى: «قىزىل مىڭ ئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 64 - بەت (قىستۇرما رەڭلىك رەسىمگە قارالسۇن)

قاراشلىرىمىز ھەققىدىكى چۈش تەبىرلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ ئاق ئاتنىڭ يۈكسەك ئوبرازى ناھايىتى جانلىق ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاش پەقەت قەدىمكى دەۋرلەرنىڭلا مەھسۇلى بولۇپ قالماستىن، بەلكى يېقىنقى دەۋرلەرنىڭمۇ مەھسۇلى بولۇپ، يېقىنقى دەۋرلەرگە خاس يادىكارلىق ۋە قوليازىملىرىمىزدىمۇ ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاش ئادىتىگە دائىر مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، 1969 - يىلى سەمەرقەنتتە نەشر قىلىنغان «بابۇرنامە» ناملىق كىتابتا كۆرسىتىلگەن «بابۇرنىڭ ئاپىسى خانزادە بېگىم بىلەن ئۇچرىشى»، «بابۇرنىڭ ئارىگاتامان جۈنشى»، «ھىسار بەگلىرىنىڭ بابۇردىن پاناھ ئىزدەپ كېلىشى» ناملىق رەسىملەردە بابۇر پۈتۈنلەي ئاق ئات مىنىگەن ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن^①. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىمۇ ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ پائالىيىتى كۆپىنچە ئاق ئاتقا باغلانغان ھالدا ھېكايە قىلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاق ئاتنى ئۇلۇغلىشى شامان دىنىنىڭ ئاق رەڭنى ئۇلۇغلاش قارشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاش قاراشلىرىنىمۇ سىڭدۈرگەن. كومىراتان كۈسەنگە «ئاق ئاتقا مېنىپ راھىبانە تون كىيگەن» ھالدا كىرىپ كېلىدۇ. كومىراجىۋا جۈملىدىن كۈسەن خەلقى لۈي گۋاڭ قوشۇنلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ياردەمگە كەلگەن يەكەن شاھزادىلىرىدىن سۈلى سۇما ئاق ئاتقا مېنىپ

① ئابدۇبەسىر شۈكۈرى: «ئىرق بىتىگ، دە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ھەققىدىكى قاراشلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىلى 3 - سان، 97 -، 98 - بەتلەر.

كۈسەنگە كېلىدۇ. كومىراجىۋا بۇددا مىزانلىرىنى تارقىتىش جەريانىدا ئاق ئاتقا مېنىپ سەپەرگە ئاتلانغان بولۇپ، ئۇ شەرققە بۇددا مىزانلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ دۇنخۇاڭغا كەلگەندە، ئاق ئات كېسەل بولۇپ قېلىپ ئۆلۈپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئات مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ ئۇنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «ئاق ئات مۇنارى» («ئاق تۇلپار ئىبادەتخانىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ — ئا) ئورنىتىلغان. مۇنار توققۇز قەۋەتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئاق ئاتنىڭ توققۇز ياشقا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ^①. سېنارىيىنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا بىر قانچە جايدا «ئاق تۇلپار ئىبادەتخانىسى» تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئەنە شۇ «ئاق ئات مۇنارى» نىڭ ئەسەردە ئەكس ئەتتىلىشى ئىدى. قىسقىسى، سېنارىيىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاش قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان مەزمۇنلارمۇ خېلى كۆپ بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى «ئات مەدەنىيىتى» ھەققىدىكى بىلىمىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

15. سان مۇقەددەسلىكى ئىزنالىرى

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا بىر قىسىم سانلارغا، جۈملىدىن «ئۈچ»، «يەتتە»، «توققۇز»، «قىرىق» قاتارلىقلارغا ئالاھىدە نەزەر بىلەن قاراپ، ئۇلارنى خاسىيەتلىك سانلار دەپ بىلگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىدىن خەۋەر بېرىدىغان بىر قىسىم ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە: «ئەجدادلىرىمىزدا V ئەسىرلەردىن بۇرۇنلا مۇرەككەپ سان ئوقۇمى شەكىللىنىپ

① ئابدۇبەسىر شۈكۈرى: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئونۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىل، 4 - سان، 23 - بەت.

تەرەققىي قىلغان، خاسىيەتلىك سان ئۇقۇمى ئومۇملاشقان، تەقۋىم قوللىنىلىش ئادىتى شەكىللەنگەن. ئەجدادلىرىمىزدىكى خاسىيەتلىك سان ئۇقۇمىنىڭ كېلىش مەنبەسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلاردىكى ئىپتىدائىي تۈپ سان ئۇقۇمى ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئاڭ - ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك»^① دېيىشكە بولىدۇ. «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى سان مۇقەددەسلىكى ئىزنالىرىدىن بىرى بولغان «توققۇز» مۇقەددەسلىكى ھەققىدەمۇ بايانلار ئۇچرايدۇ. يەنى كومىراجىۋا پادىشاھ ياۋ شىن تەرىپىدىن چاڭئەنگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ياۋ شىن بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ نەسلىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە كومىراجىۋاغا: «ھەزرەتلىرى، ئۆزلىرىدەك ئاقىل، نادىر پىرى ئۇستاز ئالەمگە مىڭ يىلدا بىرەر قېتىم كېلىدۇ... خانىش بىلەن ئىككىمىز مەسلىھەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېسىل نەسلى ئالەمگە تارالسۇن، ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ، ئەل زېھنى ساپا تاپسۇن دەپ، خۇرلار ئادىتى بويىچە قىزىل گۈلدەك گۈزەل ئۇشبۇ توققۇز قىزنى «توققۇزى تەل بولغاي» دەپ ئەمىرلىرىگە ئېلىپ كەلدۇق...» دەيدۇ. كومىراجىۋا بولسا «توققۇزى تەل بىزنىڭ سۆزىمىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ يەردە ئالىم ئۇلارنىڭ دېئالوگى ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىكى «توققۇز» نى مۇقەددەس بىلىش ئادىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. «توققۇز» نى ئۇلۇغلاش قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىز تۇرمۇشىدا خېلى بۇرۇنلا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ساننى ئۇلۇغلىشى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا «خاسىيەتلىك سان (9) چۈشەنچىسى تۈركىي

① ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئىتتىپاقى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى، 566 - بەت.

خەلقلەرگىلا خاس بولغان بىرخىل مىللىي ئەنئەنە قارشىدۇر»^①
دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە: «توققۇز»
نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قىلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ
شامانىزىملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قەدىمكى
ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆك
تەڭرى ئېتىقادىدىن «يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى»، چۈشەنچىسى كېلىپ
چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز «يەتتە سەييارە» ئايرىم - ئايرىم ناملار
بىلەن ئاتىلىپ، يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان ھەمدە يەتتە
«ئىلاھ» نىڭ ھەربىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ،
ئۇنىڭغا يەنە پانى ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى دۇنياسى
(روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق
مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئىپتىدائىي چۈشەنچىلەر بارلىققا
كەلگەن. شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈپ ئالەم
قارشى «توققۇز» غا مۇجەسسەملەشكەن^②.

بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى، ماقال - تەمسىللىرى،
تېپىشماقلىرى، قوشاقلىرى، چۆچەكلىرى، رىۋايەت،
قىسسىلىرىنى كۆرىدىغان بولساق، خاسىيەتلىك «توققۇز» سانى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئىنتايىن كۆپ ئۇچرىتالايمىز.
مەسىلەن: «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى تەڭ تۈتۈپتۇ»، «پاكار -
پاكار بويى بار، توققۇز قەۋەت تونى بار»، «توققۇزى تەل
بولۇش»، «بېرىشى توققۇز، ئېلىشى ئوتتۇز» دېگەن سۆزلەر
ماقال - تەمسىل، تېپىشماقلاردا ئۇچرىسا، ئۇيغۇر خەلق
چۆچەكلىرى، رىۋايەت، داستانلىرىدا، «گۆر ئوغلى: شەرتىمنى
ئادا قىلمىسا، تۈلپار ئېتىمنى توققۇز يەردىن...»، «گۆر

① ئابدۇكېرىم راھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، 559 - بەت.
② «ئۇيغۇر ئورپ - ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل
نەشرى، 167 - بەت.

ئوغلى . . . توققۇز خوتۇن ئالدى» ، «توققۇز قات شاھ كىيىمى كىيدى» ، «توققۇز خىل تاماق تەييارلاپ ئالدىغا قويدى» ، «شۇڭقارغا توققۇز قاتار ئۆردەك ئالدۇرۇپ ئەكىلىپ بەردى» ، «مىنگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ» . «ئوڭ يېنىدا توققۇز تۇمارى بار» («گۆر ئوغلى» دىن) ، «توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇز خاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى» («ئوغۇزنامە» 54 - بەت) دېگەن جۈملىلەر ئۇچرايدۇ . مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدىمۇ خاسىيەتلىك سان «توققۇز» غا مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن بايان بار . «دىۋانۇ لۇغەتتە تۈرك» تە ۋە «جۇنامە» 50 جىلدتا خېلى ئىشەنچلىك پاكىتلار بار . بولۇپمۇ قۇمۇل نەزمىلىرى ئىچىدە بۇنىڭغا دائىر مەزمۇنلار ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى تەركىبىدە قەبىلىلەرنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە» ، «تاشقى توققۇز قەبىلە» دەپ ئاتىلىشى ، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە «توققۇز» لۇق تۈزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئەنە شۇ «توققۇز» نى مۇقەددەس بىلىشتىن ئىبارەت ئەقىدىدىن كەلگەن^① .

ئۇيغۇرلاردىكى بۇ سان مۇقەددەسلىكىگە دائىر خاتىرىلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ ، يۇقىرىدىكىلەر پەقەت دېڭىزدىن تامچىدۇر ، خالاس .

ئومۇملاشتۇرغاندا ، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسىدە ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۈرى ، جۇڭگو بۇددىزم تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ شەخس كومىراجىۋانىڭ ھاياتىنى ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ قەلەم تەۋرەتكەن بولۇپ ، بۇ جەرياندا ئۇ كومىراجىۋانىڭ ھاياتىغا بىرلەشتۈرۈپ كۈسەن جۈملىدىن تارىم ۋادىسىنىڭ مىلادىيە IV — V

① ئېزىز ئاتاۋۇلا سارتېكىن : «مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدىكى سان مۇقەددەسلىكى توغرىسىدا» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1998 - يىلى 1 - سان ، 52 - بەت

ئەسەرلەردىكى كۆپلىگەن سەنئەت فولكلورنى بىرگە تونۇشتۇرۇپ چىققان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى شۇ دەۋر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم مەنبە دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز. ئەمما مانا مۇشۇنداق زور تارىخى قىممەتكە ئىگە بولغان بۇ كىنو سېنارىيىسى ھازىرغىچە كىنو فىلىمى قىلىپ ئىشلىنىپ يەنىمۇ نۇرغۇنلىغان تاماشبىنلارنىڭ زوق ئېلىشىغا سۈنۈلمىدى. «ئەزىمەتلەر تانسىخانسىدىكى ئايال چولپان»، «مۇھەببەت مەستانىلىرى» دەك ھېچقانداق تەربىيىۋى ئەھمىيىتى يوق، مىللىي تۇرمۇش پۇرىقىنى يوقاتقان، ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن قىلچە ئەسەر بولمىغان، پەقەت گۈلباھار، مۇرات، ئابلىز... دېگەن ئىسىملارلا ئۇيغۇرلارغا تونۇش، بىراق، ئېكرانىدىكى كۆرۈنۈشلەرگە ئەسلا يات بولغان فىلىم تاماشبىنلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچرىشىپ، نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ نەچچە مىڭ سائەتلىك ۋاقتىنى بىھۇدە زايە قىلىۋەتتى. مانا مۇشۇنداق قىممىتى يوق ئەسەرلەرنى سەھنىگە چىقىرىشقا سەرپ قىلىدىغان پۇللارنى «كومىراجىۋا» دەك ھەقىقىي قىممەتكە ئىگە نادىر ئەسەرلەرنى ئىشلەشكە سەرپ قىلسا، بىر تەرەپتىن كىشىلەرنى مەنىۋى ئوزۇققا ئىگە قىلىشتا، يەنە بىر تەرەپتىن كومىراجىۋادەك ئۇلۇغ مۇتەپەككۈرىمىزنى ھەممە كىشىگە تونۇشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇ سەۋەبلىك بۇ كىنو سېنارىيىسىنىڭ ئىكرانغا ئېلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەر ساھە خىزمەت ئورۇنلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ كۆپرەك كۈچ چىقىرىپ، ئۇيغۇر كىنوچىلىقىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھەسسە قوشۇشى نۆۋەتتىكى كىنوچىلىقىمىزنىڭ جىددىي تەقەزاسى.

بىز يۇقىرىدا «كومىراجىۋا» ناملىق كىنو سېنارىيىسى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. بىزنىڭ ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ كىنو سېنارىيىسى ئىجادىيىتى ھەققىدە توختىلىدىغانلىرىمىز ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

خاتىمە

شۇنداق قىلىپ ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتى. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «مۇبادا زامانىمىزدىكى مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەھەتتىكى تۆھپىكارلارنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، كىشىلەر مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنمۇ قايىللىق بىلەن تىلغا ئالىدۇ» دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بەلكى، «مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننى تۇنجى بولۇپ قايىللىق بىلەن تىلغا ئالىدۇ» دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئالىمنى ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى ماقالە ئەسەر يازىدىغانلار بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ. ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، بۇ كىتابنى يېزىشنى 1998 - يىلىنىڭ ئاخىرى باشلىغان ئىدىم. ئارىدىن تۆت يىل ئۆتۈپ ھالا بۈگۈنگە كەلگەندە يورۇقلۇققا چىقتى. بۇ جەرياندا مەن ئالىمنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنى نەچچە رەت ئوقۇپ چىقتىم، مۇلاھىزە قىلدىم. خۇددى ئالىم ھەر بىر ئەسەرنى يېزىش ئۈچۈن شۇ ھەقتە مەخسۇس ئىزدەنگەندەك، مەنمۇ ئالىمنىڭ ھەر بىر ئەسەرگە باھا يازغاندا شۇ خىل ئەسەر ھەققىدە كۆپ ئىزدەندىم. لېكىن سىزگە مەلۇم بولغاندەك، بىر ئىلىمنى بىردەمدىلا ئۆگىنىپ بولغىلى بولمايدۇ ھەم ئالىمنىڭ سەۋىيىسىگە ياندېشىپ تەتقىقات يۈرگۈزۈشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

چۈنكى بىزدە ئەقلى قابىلىيەت جەھەتتە ئالىمنى بېسىپ چۈشكۈدەك ئادەم چىققىنى يوق. شۇنداقتىمۇ مەن كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە تىرىشىپ بۇ كىتابنى يېزىپ پۈتتۈردۈم. يازغانلىرىم گەرچە ئالىمنىڭ ئىلمى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن مۇئەييەن ئىلمىي قىممىتى بار، دەپ ئويلايمەن.

شۇنداق خۇلاسەگە كېلىشكە بولىدۇكى، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مەيلى 20 يىللىق رىجىم ۋاقتىدا بولسۇن، ۋە مەيلى ئىككىنچى قېتىم ھەقىقىي ئىنسانىي غۇرۇرى ئەركىنلىككە ئېرىشكەندىن تارتىپ ۋاپات بولغۇچە ئۆتكەن ۋاقتىدا بولسۇن، ھامان ئۇيغۇر روھىيىتىنى، مەدەنىيىتىنى تەنقىق قىلدى. خىلمۇخىل تۆھمەت، ياللارغا قىلچە پىسەنت قىلمىدى. يازغان ھەر بىر پارچە ئەسىرىدە ئەڭ خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈردى. يېزىش ئۈچۈنلا يازمىدى. ساننى ئەمەس، سۈپەتنى، ئاساننى ئەمەس، قىيىننى، باشقىلار يازغاننى ئەمەس، يازمىغىنىنى يېزىشنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلدى. مۇبادا قولىدىن ھېچنېمە كەلمەيدىغان ئادەتتىكى كىشىلەرگە بەرگەن ئۇزۇن ئۆمۈردىن يەنە ئون يىل ئالىمنىڭ ھاياتىغا قوشۇلۇش ئىمكانىيىتى بولغان بولسا، ئالىم بىر پۈتۈن ئۇيغۇر روھىيىتىگە تەئەللۇق بىلىملەرنىڭ ھەممىسى ئۈستىدە تولۇق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان بولاتتى. ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، شۇ تاپتا سىز ئالىمنىڭ يۇقىرىقىدەك، قىممەتلىك ئەسەرلەرنى زادى قانداق ۋاقىتتا يېزىپ بولغانلىقىنى ئويلاۋاتقانسىز، تۆۋەندە مەن ئالىمنىڭ يېزىقچىلىق ئادىتىنى قىسقىچە سۆزلەپ بېرەي. بۇ بايان قىلغانلىرىم مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئايالى رەنا مەخسۇت ھەدە بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەت ئارىسىدا سوراپ بىلىۋالغانلىرىمدىن ئىبارەت.

ئالىم ھەرقانداق ئەسەر ئوقۇسا، مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى كارتوچكىغا تۇرغۇزۇپ چىقىدۇ. ئوقۇغان بارلىق ئەسەرلىرىدىكى تارىخقا ئائىت يېڭى مەزمۇنلار بىر كارتوچكا توپلىمىدىن، مەدەنىيەتكە ئائىت بايانلار بىر كارتوچكا توپلىمىدىن، سەنئەتكە ئائىت بايانلار يەنە بىر كارتوچكا توپلىمىدىن . . . چىقىدۇ. يېزىۋېتىپ ۋە ئوقۇۋېتىپ خىيالىدىن كەچكەن يېڭى تېمىلارنى دەرھال خاتىرىلەپ تىزىم تۈزۈۋېلىپ ئۈنمۇ يېزىش كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزىدۇ. كىتاب يازغاندا ھەرگىزمۇ بىر كىتابنى يېزىپ بولۇپ، يەنە بىر كىتابنى تۇتۇش قىلمايدۇ. بەلكى، بىر قانچە كىتابنى تەڭ يېزىشقا باشلايدۇ. مۇقام ھەققىدە يېزىۋېتىپ چارچاپ قالسا، پەلسەپە ھەققىدە يازىدۇ. پەلسەپە ھەققىدە يېزىۋېتىپ چارچاپ قالسا تاشكىمىر سەنئىتى ھەققىدە يازىدۇ. ھەر كۈنلىكى يازىدىغان ئەسىرى كىتاب، ماقالە، نەسىر، شېئىردىن ئىبارەت بولىدۇ. مەلۇم بىر تېما ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋېتىپ چارچاپ قالسا يەنە بىر تېمىغا يۆتكەپ يېزىش ئالىم ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ئارام ئېلىش. بۇ خۇددى باغچىغا كىرىپ بىر يەرنى تاماشا قىلىپ زېرىكسە، باشقا جايغا بارغاندا قايتىدىن جانلىنىپ تېتىكلىشىپ كەتكەندە كىلا ئىش، خالاس.

قىسقىسى، ئالىمنىڭ دەم ئېلىش ئۇسۇلى يۇقىرىقىدەك بولۇپ، تېمىلار ئارا تەپەككۈرىنى ئۆزگەرتىش نېرۋىسىنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ ئۆزگىچە ئۇسۇلى. ئالىم ئەنە شۇنداق جاپالىق ئىشلىگەچكە نۇرغۇنلىغان يېڭى - يېڭى ئەسەرلەرنى مىراس قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە نۇرغۇنلىغان كىتاب، ماقالە قاتارلىق تولۇق پۈتمىگەن ۋە ياكى تىزىم تۈزۈپ يېزىشقا تۇتۇش قىلالىمىغان، بىزلەرنىڭ ئۈنىڭدىن پايدىلىنىپ ئالىمنىڭ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىمىزنى كۈتۈپ تۇرغان ئەسەرلىرى ئۆز جۇلاسىنى كۆرسىتىشكە ئالدىرماقتا. خەيرىيەت، ئالىمنىڭ

ئارزۇلىرى تولۇق ئەمەلگە ئاشقۇسى . ئاخىرىدا مەن بۇ كىتابنىڭ يېزىلىپ پۈتكۈچە بولغان ئارىلىقتا مېنى ھەر جەھەتتىن قوللاپ، قۇۋۋەتلىگەن مېھرىبان دادام ئاتاۋۇللا ماخسۇتكە، سۆيۈملۈك ئانام ساھىبخانگە پەرزەنتلىك بۇرچۇم بىلەن كۆپتىن - كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن ۋە ئۇلارغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيمەن . شۇنداقلا كىتابنىڭ سۈپەتلىك نەشر قىلىنىشىغا كۈچ سەرپ قىلغان، ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى خەلق بىلەن كۆپ ئۇچراشتۇرۇپ، خەلقنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرغان خالىس نىيەتلىك ئوغلان، ئەدەبىي تەتقىدچى يالقۇن روزىگە ۋە ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتىغا بېغىشلىغان كەڭ تەتقىقاتچىلارغا ئالىي سالام يوللاش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ تېنىگە سالامەتلىك، ئىجادىيىتىگە ئۇتۇق تىلەيمەن .

خەير، ئۇلۇغ مەقسەتلەر ئۈچۈن بېسىلغان ھەر بىر قەدىمىمىز قۇتلۇق بولغاي! . . .

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەر - لىرىنىڭ كاتولوگى

نەشر قىلىنغان كىتابلىرى:

1. «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشر قىلغان.
2. «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى» (ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشر قىلغان.
3. «رۇبائىيات» (1)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشر قىلغان.
4. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشر قىلغان (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ بەش پارچە ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن).
5. «چوغلۇق»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان.
6. «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشر قىلغان.
7. «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان.
8. «قارلىق تاغ شەجەرىسى»، شىنجاڭ ياشلار -

- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشر قىلغان .
9. «رۇبائىيات» (2) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشر قىلغان .
10. «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشر قىلغان .
11. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشر قىلغان .
12. «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشر قىلغان .
13. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى نەشر قىلغان .
14. «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشر قىلغان .
15. «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشر قىلغان .
16. «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ھېكمەتلىرى» (1) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشر قىلغان .
17. «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشر قىلغان .
18. «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى نەشر قىلغان .
19. «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» («تۇران تارىخى») ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى نەشر قىلغان .
20. «ئائىلە» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2002 - يىلى نەشر قىلغان .

ئالىمنىڭ ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن كىتابلار

1. «جاھاننامە» (2) (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «گۈللۈك دوپپا توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشر قىلغان.
2. «مەھمۇد قەشقەرى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشر قىلغان.
3. «غەزەل ۋە مۇخەممەسلەر» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ بەش پارچە غەزەل، بىر پارچە مۇخەممەسى كىرگۈزۈلگەن)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشر قىلغان.
4. «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «يۈكسەك قەلبىنىڭ شېئىرىي ھەيكىلى» ناملىق ئوبزورى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشر قىلغان.
5. «يېڭى رۇبائىيلار» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ ئالتە پارچە رۇبائىيسى كىرگۈزۈلگەن) مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشر قىلغان.
6. «قۇتادغۇبىلىك، ھەققىدە بايان» (1) (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان.
7. «قۇتادغۇبىلىك، ھەققىدە بايان» (2) (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) قەشقەر ئۇيغۇر

نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان.

8. «ئاد، يۇلتۇزلار» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ بىر پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشر قىلغان.

9. «ياپىراقتىكى نەقىشلەر» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ تۆت پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1990 - يىلى نەشر قىلغان.

10. «توي چاچقۇسى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ 17 پارچە رۇبائىي ۋە غەزىلى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشر قىلغان.

11. «100 شېئىر» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ ئىككى پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشر قىلغان.

12. «مۇھەببەت لېرىكىلىرى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ بىر پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشر قىلغان.

13. «قايغۇلۇق ئەسلىمىلەر» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئىزگۈ پەزىلەتنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئىپتىخارى» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشر قىلغان.

14. «قۇمۇل مۇقاملىرى ھەققىدە» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى — قۇمۇل مۇقاملىرى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشر قىلغان.

15. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە - ئېقىملىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشر قىلغان.

16. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» II (ئالىم بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى قىسىم 2 - پاراگراف ۋە II ، IV ، V ، X بابلىرىنى يازغان) ، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشر قىلغان .
17. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقاتى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە - ئېقىملىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1995 - يىلى نەشر قىلغان .
18. «ئىبن سىنا ۋە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى» (ئالىم بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىنى يېزىپ بەرگەن) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشر قىلغان .
19. «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئاساسلىرى» (ئالىم بۇ كىتابقا بېغىشلىما ماقالىسى يېزىپ بەرگەن) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشر قىلغان .
20. «ئاھ، نۇرلۇق ئابدۇلەر» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ بەش پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشر قىلغان .
21. «ئابدۇكېرىم خوجا ئىجادىيىتى توغرىسىدا» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ بىر پارچە شېئىرى ۋە «ئۇ شېئىرلىرى بىلەن بىللە خەلق قەلبىدە ياشايدۇ» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشر قىلغان .
22. «ئەدەبىيات» (بۇ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 2 - يىللىقنىڭ دەرسلىك كىتابى بولۇپ ئۇنىڭغا ئالىمنىڭ «كىتاب ۋە كىتاب مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشر قىلغان .
23. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى» ناملىق

- ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن) ، ئەنخۇي خەلق نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشر قىلغان .
24. «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى» (ئالىم بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر ، ئۆزبېك ، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىغا ئائىت قىسمىنى يازغان) .
25. «يىپەك يولى مۇزىكا سەنئىتى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئون ئىككى مۇقام ۋە تۈردى ئاخۇن» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشر قىلغان (خەنزۇچە) .
26. «شاھنامە» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مىسلىسىز ئەزىمەت ، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى نەشر قىلغان .
27. «كۈڭزى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 2540 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇھاكىمە ماقالىلار توپلىمى» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «كۈڭفۇزى ۋە قوچۇ مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) ، شاڭخەي سەنلەن كىتاب نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشر قىلغان .
28. «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش» ۋە «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى» قاتارلىق ئىككى پارچە ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشر قىلغان .
29. «تارىم ، ۋە مەن» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ «تەبرىك ۋە ئۈمىد» ناملىق بىر پارچە ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشر قىلغان .
30. «تاللانغان رۇبائىيلار» (بۇ كىتابقا ئالىمنىڭ 10

پارچە رۇبائىسى كىرگۈزۈلگەن) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
1999 - يىلى نەشر قىلغان.

31. «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەتقىدچىلىكى» (بۇ
كىتابقا ئالىمنىڭ «شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىغا دائىر بىر قانچە
مەسىلە» ناملىق ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشر قىلغان.

ئالىمنىڭ ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرى

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تا ھازىرغىچە ئېلان
قىلىنغان ماقالىلىرى 200 پارچىگە يېقىن بولۇپ، بۇ
ماقالىلاردىن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دە 168
پارچە، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا 181
پارچە، «كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلىدا 170 پارچىنىڭ كاتولوگى
ئېلان قىلىنغان ئىدى. مەن توپلىغان ماتېرىياللىرىم ئاساسىدا
يۇقىرىقىلارنى سېلىشتۇرۇش، تولۇقلاش ئارقىلىق بىرقەدەر
مۇكەممەل دەپ قارالغان ماقالىلار كاتولوگىنى تۈزۈپ چىقتىم.

1. «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك
ئالىمى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1956 -
يىلى ئۇيغۇرچە 3 - سان، خەنزۇچە 4 - سان)
2. «ئەدەبىيات - سەنئەتتە تىپ مەسىلىسى توغرىسىدىكى
دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىم» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» 1956 - يىلى ئۇيغۇرچە 4 - سان)
3. «ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات
تېزىسلىرى» (1) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1980 - يىللىق ئۇيغۇرچە 2 - سان؛ (2) «پەلسەپە تەتقىقاتى»

- ژۇرنىلى 1980 - يىللىق خەنزۇچە 4 - سان)
4. «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 - يىللىق ئۇيغۇرچە 4 - سان)
5. «نان ۋە تونۇر» («مىللەتلەر رەسمىيەتلىك ژۇرنىلى» 1980 - يىلى 3 - سان، خەنزۇچە نۇسخىسى)
6. «ئون ئىككى مۇقام ۋە تۇردى ئاخۇن» (1) «شىنجاڭ گېزىتى» 1980 - يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى سانى؛ (2) «شىنجاڭ سەنئىتى» 1980 - يىللىق ئۇيغۇرچە 1 - سان؛ (3) «يىپەك يولى مۇزىكا سائىتى» 1980 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان خەنزۇچە ماقالىلار توپلىمى، بۇ توپلامغا ئالىمنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن؛ (4) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1981 - يىللىق خەنزۇچە 4 - سان.
7. «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى — ئىبن سىنا» (ئىبن سىنا تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئۇيغۇرچە 1980 - يىللىق 3 - سان.
8. «ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ياۋروپادا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتا ئويغىنىشى» (1) «كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلى 1980 - يىللىق 4 - سان؛ (2) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 2 - سان.
9. «يۈسۈپ خاس ھاجىپ — فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 2 - سان)
10. «مۇھەممەتسىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولى» («تارىم» ژۇرنىلى 1981 - يىللىق 4 - سان)

11. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ تەتقىقات تېزىسلىرى»
(«بۇلاق مەجمۇئەسىنىڭ 1981 - يىللىق 1 - سانى)
12. «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخى قىممىتى»
(«پەلسەپە تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1981 - يىللىق 1 - سانى)
13. «قەدىمكى كۈسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۈرى
كومىراجىۋا» («پەلسەپە تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1981 - يىللىق
11 - سان)
14. «ئەل قانۇن فىت تىب» ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت
پەلسەپىسى مەسىلىلىرى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 2 - سان)
15. «شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مۇھىتىدا بوستانلىق بىلەن
چۆللۈكنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى» («شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 1 - سان)
16. «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت زات
قارشى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 3 - سان)
17. «گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە ئۇنىڭ رولى» («شىنجاڭ
مائارىپى» ژۇرنىلى 1982 - يىللىق 10 ، 11 ، 12 -
سانلىرى)
18. «ئاماننىساخان ۋە ئون ئىككى مۇقام» («شىنجاڭ
سەنئىتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە 1982 - يىللىق 2 - سان)
19. «ئەبۇناسىر فارابىنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى»
(«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» خەنزۇچە
1982 - يىللىق 4 - سان)
20. «رۇخسارى مۇقامى ۋە ئۇنىڭ ئىجادچىسى زىكرى
ئەلفەتتار» («شىنجاڭ گېزىتى» 1982 - يىلى 11 - ئاينىڭ
17 - كۈنىدىكى سانى)
21. «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار

- نامايەندە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1984 - يىللىق 1 - سان)
22. «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ يېڭى زېمىنىنى
ئاچايلى» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق
خەنزۇچە 3 - سان)
23. «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» («شىنجاڭ سەنئىتى»
ژۇرنىلى 1984 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سان)
24. «قۇتادغۇبىلىك، ۋە مائارىپشۇناسلىق» («شىنجاڭ
مائارىپى» ژۇرنىلى 1984 - يىللىق 9 - ، 10 - سانلىرى)
25. «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تارىخى تەسۋىرى»
(«قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 -
يىللىق 3 - سان)
26. «قەدىمكى كۈسەن كلاسسىك ئۇسسۇلى» («شىنجاڭ
گېزىتى» 1984 - يىلى 5 - ئايدىكى سانى)
27. «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى» («ئون ئىككى مۇقام،
ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى») «قۇمۇل ئەدەبىياتى»
1984 - يىللىق 3 - سان)
28. «پەرھاد - شېرىن، تراگېدىيىسى ۋە ئۇنىڭ
ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى» («ئاقسۇ ئەدەبىياتى»
1984 - يىللىق 1 - سان)
29. «قەدىمكى كلاسسىك ئۇسسۇلنىڭ يېڭى ھاياتقا
ئېرىشىشى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1984 - يىللىق 25 -
ئۆكتەبىردىكى سانى)
30. «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە» («تارىم» ژۇرنىلى
1984 - يىللىق 5 - سان)
31. «ئۈرۈمچىنىڭ ھەر خىل يەر ناملىرى» («ئۈرۈمچى
كەچلىك گېزىتى» 1984 - يىلى 23 - مارتتىكى سانى)
32. «ئەڭ قەدىمكى ئۈرۈمچى ۋە ئۆرە قاڭقىلار»

(«ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1984 - يىلى 16 - ئىيۇندىكى سانى)

33. «ئېستېتىكا قانداق پەن؟» («ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» 1984 - يىلى ئومۇمىي 8 - سان)

34. «يۈكسەك قەلبىنىڭ شېئىرىي ھەيكىلى» («كىتابلارغا باھا» - «شىنجاڭ كۈتۈپخانىچىلىقى» ژۇرنىلى 1984 - يىلى 3 - سان)

35. «تۇرپان ئۈزۈمى ۋە تۇرپان شارابى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1985 - يىلى 20 - ئىيۇندىكى سانى)

36. «ئەلىشىر نەۋائىي ۋە «سەددى ئىسكەندەر» (1) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985 - يىللىق 4 - سان؛ (2) «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1985 - يىلى 2 - نويابىردىكى سانى)

37. «پۈتمەس - تۈگمەس بايلىق ۋە ئەبەدىي يادىكارلىق» («تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تولۇق نەشرى مۇناسىۋىتى بىلەن) : «تارىم» ژۇرنىلى 1985 - يىللىق 12 - سان .

38. «كۈسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى» (1) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1985 - يىللىق ئۇيغۇرچە 4 - سان؛ (2) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە 4 - سان)

39. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئىپتىخارى» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1985 - يىللىق 1 - سان)

40. «ۋېنتسىيەلىك ماركوپولو ۋە شەرق مەدەنىيىتى» («تىيانشان ئېكرانى» ژۇرنىلى 1985 - يىللىق 6 - سان)

41. «پاكىستان رەڭلىك ھېكايە فىلىمى - «پاڭلىق»» («شىنجاڭ گېزىتى» 1985 - يىلى 23 - ئاۋغۇستتىكى سانى)

42. «قوغۇن ۋە ئۇنىڭ ماكانى» («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1985 - يىلى 12 - مايدىكى سانى)

43. «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى —
(قۇتادغۇبىلىك،» (1) «قۇمۇل ئەدەبىياتى»
ژۇرنىلى 1986 - يىللىق 4 - سان؛ (2) «جەنۇبىي ئوكيان
ئىلمىي ژۇرنىلى» ياپونچە 11 - سان.

44. «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش تەسەۋۋۇر تېزىسلىرى»
(1) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1986 -
يىللىق 3 - سان؛ (2) «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» خەنزۇچە 1987 - يىللىق 4 - سان.

45. «قۇتادغۇبىلىك، ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى» (1) «يىپەك
يولى ساياھەتچىلىكى» خەنزۇچە 1986 - يىللىق 2 - سان؛
(2) «يىپەك يولى ساياھەتچىلىكى» ئىنگلىزچە 1986 -
يىللىق 4 - سان.

46. «مىللىي مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىدىكى بىر مۇھىم
قانۇنىيەت» (1) «شىنجاڭ گېزىتى» 1986 - يىلى 11 - ماي
خەنزۇچە سانى؛ (2) «شىنجاڭ گېزىتى» 1986 - يىلى
17 - ماي ئۇيغۇرچە سانى)

47. «قۇتادغۇبىلىك، نىڭ ئىلمىي قىممىتى»
(«قەشقەر گېزىتى» 1986 - يىلى 28 - ئۆكتەبىردىكى سانى)

48. «ئېمپېدۇكىل بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت
تادۇ قارشىدىكى ئومۇملۇق ۋە ئالاھىدىلىك توغرىسىدا»
(«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1986 -
يىللىق 1 - سان)

49. «خاراكتېر ۋە خاراكتېر گۈزەللىكى» («ئۈرۈمچى
كەچلىك گېزىتى» 1986 - يىلى 9 - ، 10 - ، 11 - فېۋرالدىكى
سانلىرى)

51. «بىر شېئىر توغرىسىدا پاراڭ» («شىنجاڭ گېزىتى»
1986 - يىلى 14 - ئىيۇندىكى سانى)

52. «ئالۋاستى ۋە ئۇنىڭ يېڭى قىياپىتى» («ئۈرۈمچى

- كەچلىك گېزىتى» 1986 - يىلى 7 - ئىيۇندىكى سانى) .53 «رۇبائىي ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى، شەكلى ھەققىدە»
 («قەشقەر ئەدەبىياتى» 1986 - يىللىق 4 - سان)
54. «يۇقىرى ماھارەت ۋە ئېسىل سەنئەت — مۇقام،
 ماي بوياق رەسىمى ھەققىدە» («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»
 1986 - يىللىق 12 - ماي سانى)
55. «گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنىڭ كومپىدىك
 سېلىشتۇرمىسى» (تىيانشان ئېكرانى 1986 - يىلى 6 - سان)
 56. «مىرزا ھەيدەر ۋە «تارىخىي رەشىدى»» («شىنجاڭ
 ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىللىق 3 - سان)
57. «ھەشەمەتخورلۇقنىڭ ئون چوڭ كاساپىتى»
 («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1986 - يىلى 10 - ئىيۇندىكى
 سانى)
58. «جاپاغان ئېلىگە ساياھەت» («ئۈرۈمچى كەچلىك
 گېزىتى» 1986 - يىلى 11 - ، 12 - ئايلاردىكى سانى)
59. «گۈللۈك دوپپا» (تارىم ۋە نەزم) «شىنجاڭ
 گېزىتى» 1986 - يىلى
60. «ئون ئىككى مۇقام، نىڭ تارىخىي قاتلىمى ۋە
 ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى» (1) «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
 تەتقىقاتى» 1987 - يىللىق 4 - سان؛ (2) «شىنجاڭ
 سەنئىتى» ژۇرنىلى 1987 - يىلى خەنزۇچە 1 - سان.
61. «يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر» — ئۇيغۇر
 ئەدەبىياتى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
 1987 - يىللىق 1 - سان)
62. «ئىجادىي تەپەككۈر شەكلىگە ئائىت بىر قانچە
 مەسىلە» («شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى 1987 - يىللىق 2 - ،
 3 - سانلار)
63. «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۈستىدىكى

- ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1987 - يىللىق 2 - سان)
64. «ئۇيغۇر رەسساملق سەنئىتى تارىخىدىكى يېڭى
نامايەندە» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1987 - يىللىق
6 - سان)
65. «مۇھەممەد خارازمى ۋە «مۇھەببەتنامە» (1)
«بۇلاق» مەجمۇئەسى 1987 - يىلى ئومۇمىي 18 - سان؛ (2)
«مىللىي يازغۇچىلار» ژۇرنىلى خەنزۇچە 1990 - يىلى 2 -
سان.
66. «ھاپىز شىرازى - شەرق شېئىرىيىتىدىكى
ئىسىيانكار ئۇستاز» («بۇلاق» مەجمۇئەسى ئومۇمىي 20 - سان)
67. «مەشرەپ - ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىر» («بۇلاق»
مەجمۇئەسى ئومۇمىي 19 - سان)
68. «ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە ئوقۇلغان شىكايەتنامە»
(«كوللىيات مەسنەۋى خارابىتى، توغرىسىدا») : «بۇلاق»
مەجمۇئەسى ئومۇمىي 18 - سان
69. «بىر شېئىر ھەققىدە سۆز» («شىنجاڭ گېزىتى»
1987 - يىلى 24 - يانۋاردىكى سانى)
70. «ئىككى شېئىر ھەققىدە پاراڭ» («شىنجاڭ گېزىتى»
1987 - يىلى 19 - سېنتەبىردىكى سانى)
71. «ئاقسۇ ئەدەبىياتى، دىكى شېئىرىيەت ئۈنچىلىرىگە
نەزەر» («ئاقسۇ ئەدەبىياتى» 1987 - يىللىق 3 - سان)
72. «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت قاراشلىرى
ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر» («شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى
1988 - يىللىق 10 - ، 11 - سانلىرى)
73. «يىپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى، دېگەن كىتابقا
باھا» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە 1988 - يىللىق
5 - سان)

74. «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىنزملىق مەدەنىيەت»
(«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1988 -
يىللىق 5 - سان)

75. «فارابى پەلسەپە ئىدىيىسى تەتقىقاتىدىكى مەتتىقىلىك
زىددىيەت» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1988 - يىللىق 2 - سان)

76. «خوجا باھاۋىدىن نەقىشەندى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى»
(«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1988 -
يىللىق 3 - سان)

77. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەھمەد يەسسەۋى ۋە
يەسسەۋىچىلىك» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» 1988 - يىللىق 1 - سان)

78. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى پروگراممىسى» (تۆت
توملۇق «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتاب ئۈچۈن
تەييارلانغان) : (1) «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» 1987 - يىللىق 3 - ، 4 - سان ؛ (2) «قەشقەر
پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1988 - يىللىق
4 - ، 6 - سانلار .

79. «ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋى» («بۇلاق» مەجمۇئەسى
1988 - يىللىق 1 - سان)

80. «ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىر نىزامى گەنجىۋى»
«بۇلاق» مەجمۇئەسى 1988 - يىللىق 2 - سان)

81. «ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىر ناسىر خىسراۋ»
(«بۇلاق» مەجمۇئەسى 1988 - يىللىق 3 - سان)

82. «شائىر خوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي
ئىجادىيىتى ھەققىدە» («بۇلاق» مەجمۇئەسى 1988 - يىللىق
4 - سان)

83. «سەئىد شىرازى» («بۇلاق» مەجمۇئەسى 1988 -

- يىللىق 4 - سان) (
84. «زەلىلى شېئىرىيەتنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي قىممىتى توغرىسىدا» («شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1988 - يىللىق 1 - سان)
85. «كلاسسىك مەدەنىيەت ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۈر» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىلى 3 - دېكابىردىكى سانى)
86. «ما زۇچاڭ ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىلى 16 - ئىيۇندىكى سانى)
87. «ھەمراى غەزەللىرىنىڭ ھەقىقىي مۇئەللىپى توغرىسىدا» («تارىم» ژۇرنىلى 1988 - يىللىق 5 - سان)
88. «ياش تامچىسىدىن ئۇرغۇغان شېئىرلار» («قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1988 - يىللىق 3 - سان)
89. «ئەنئەنىۋى ئاڭ ۋە زامانىۋى ئاڭ» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىلى 12 - ئىيۇندىكى سانى)
90. «تارىخ ھەققىدە قايتا ئويلىنىش — مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىلى 2 - ئۆكتەبىردىكى سانى)
91. «ياشلار ۋە ئىقتىدار قىممىتى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىلى 28 - ئىيۇلدىكى سانى)
92. «ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مىللىي ئويغىنىش» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىللىق 13 - نوپابىردىكى سانى)
93. «ئۇ شېئىرلىرى بىلەن بىللە خەلق قەلبىدە» («شىنجاڭ گېزىتى» 1988 - يىلى 12 - مارتتىكى سانى)
94. «ئەسسالام قەشقەر، ئەسسالام ئانا دىيار» («قەشقەر گېزىتى» 1988 - يىلى 9 - سېنتەبىردىكى سانى)
95. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ھەققىدە» (1) «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى

ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىللىق 1 - سان) ؛ (2) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىللىق خەنزۇچە 4 - سان.

96. «يىپەك يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنگۈشتىرنى قايتا تېپىۋېلىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىللىق 2 - سان) .
97. «مەدەنىيەت سىنكىرتېك قاتلام نەزەرىيىسى ھەققىدە بايان» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 4 - سان)

98. «شېئىرىيەتتىمىزگە ئائىت بىر قانچە ئېستېتىكىلىق مەسىلە» («تارىم» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 1 - سان)

99. «شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىللىق 4 - سان)

100. «مەدەنىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراش — سىنكىرتېك قاتلام قارشى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىللىق 1 - سان)

101. «مىللەتلەر تەرەققىيات تارىخى ئويلىنىشقا موھتاج» («يېڭى كۆزەتكۈچى» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 7 - سان)

102. «ئېچىۋېتىلگەن ئاڭ ۋە شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى» («جۇڭگو غەربىي قىسىم ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە 1989 - يىللىق 1 - سان)

103. «مۇھىم بىر تارىخىي تەجرىبە» («شىنجاڭ گېزىتى» 1989 - يىللىق 8 - نويابىردىكى سانى)

104. «ئاياللىق قەلبىنىڭ مىلودىيىسى» («تارىم» ژۇرنىلى)

105. «ھەشەمەتخورلۇق ۋە قۇرۇق شوھرەت» («شىنجاڭ گېزىتى» 1989 - يىللىق 25 - يانۋاردىكى سانى)

106. «ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يىپەك يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1989 - يىلى 27 - ئاپرېلدىكى سانى)

107. «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە شائىرلىرىدىن نەمۇنە» («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1989 - يىلى 1 - ئايدىكى سانى .

108. «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 6 - سان)

109. «مىللەتنىڭ بىرلىك - ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۇرتتازلىققا يەملىكى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 5 - سانى)

110. «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۈرۈش - نىڭ مۇقەددىمىسى» (1) «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 4 - سان) ؛ (2) «مىللىي يازغۇچىلار» ژۇرنىلى «1990 - يىللىق 4 - سان)

111. «4 - ماي ھەرىكىتى ۋە لۇشۈن روھى» («تارىم» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 10 - سان)

112. «نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخى قاتلىمى» (1) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىللىق 1 - سان) ؛ (2) «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1993 - يىللىق 3 - سان)

113. «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت - ئىلاھىيەت قاراشلىرى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىللىق 1 - سان)

114. «ئاسىنا مەلىكە - غەربىي يۇرت سەنئىتى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىللىق 4 - سان)

115. «يېتىلگەن سەنئەت، سېھىرلىك ھېكمەت ۋە يالقۇنلۇق مۇھەببەت» («غازى ئەمەت ماي بوياق رەسىملىرى» توپلىمىغا باھا) : «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 4 - ، 5 - سانلىرى

116. «ئىزگۈ پەزىلەتنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئىپتىخارى» («قەشقەر ئەدەبىياتى» 1990 - يىللىق 1 - سان)

117. «ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تۈزۈلمىسىدىكى پاجىئەلىك زىددىيەت» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1990 - يىللىق 3 - سان)

118. «مىللەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۈچ بۇرجىكى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 5 - سان)

119. «خەلقنى ئوبرازلىق تەپەككۈر قىلىش - ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئاچقۇچى» («تارىم» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 8 - سان)

120. «كۈڭفۇزى ۋە قوچۇ مەدەنىيىتى» («ۋېنخۇيباۋ» خەنزۇچە 1990 - يىللىق 27 - فېۋرالدىكى سانى)

121. «ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدە قىسقىچە بايان» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى مۇنبىرى» 1990 - يىللىق 27 - فېۋرالدىكى سانى)

122. «ئۈزۈم سەيلىسى ھارپىسىدا» (1) «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 1990 - يىلى 18 - ئاۋغۇست؛ (2) خەنزۇچە 2 - سېنتەبىردىكى سانى)

123. «مىللىي ئۇسسۇلنىڭ سىرى ۋە سېھرىي كۈچى» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 5 - سان)

124. «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانىنىڭ يېڭى جىلۋىسى» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 4 - سان)

125. «شەرق سەنئىتىدىكى بىباھا گۆھەر - ئون ئىككى

- مۇقام، نىڭ تولۇق رەتلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن» («شىنجاڭ گېزىتى» 1990 - يىللىق 15 - سېنتەبىردىكى سانى) («شىنجاڭ» 126. «ئىلھامبەخش ئىلھام قەترىلەر» («تۇرپان» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 3 - سان) («شىنجاڭ» 127. «تەبرىك ۋە ئۈمىد» («تارىم» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 10 - سان) («شىنجاڭ» 128. «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1991 - يىللىق 4 - سان) («شىنجاڭ» 129. «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1991 - يىللىق 2 - سان) («شىنجاڭ» 130. «مەدەنىيەت ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە سوتسىيالىزم» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1991 - يىللىق 3 - سان) («شىنجاڭ» 131. «ئەزىز دىيار، شانلىق ئىپتىخار» («قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1991 - يىللىق 3 - سان) («قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 100 سانى» («قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1991 - يىللىق 3 - سان) («شىنجاڭ» 133. «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۆت چوڭ ئالاھىدىلىكى» («قەشقەر گېزىتى» 1992 - يىللىق 14 - ئاۋغۇستتىكى سانى) («شىنجاڭ» 134. «سىكتاي - ساك - ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كىچەك مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 2 - سان) («شىنجاڭ» 135. «ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 4 - سان) («شىنجاڭ» 136. «كۈسەن رەسساملارنىڭ ئېستېتىك ئېڭى»

- (1) «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1992 - يىللىق 3 - سان؛ (2) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 5 - سان)
137. «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1992 - يىللىق 4 - سان)
138. «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋائىخانلىق» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1992 - يىللىق 5 - سان)
139. «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» («بۇلاق» مەجمۇئەسى 1992 - يىللىق 4 - سان)
140. «قارا جاڭگال» نى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىرات» («قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1992 - يىللىق 4 - سان)
141. «كلاسسىك ئەدەبىياتتا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن مانى دىنىي رەسىملىرىنىڭ بايقىلىشى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1992 - يىللىق 4 - سان)
142. «نەۋائىي مۇراسىملىرىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قىممىتى» (1) «شىنجاڭ گېزىتى» 1991 - يىللىق 5 - ئۆكتەبىردىكى سانى؛ (2) «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 4 - سان.
143. «تىل قۇدرىتى — تىل پەزىلىتى بىلەن» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1992 - يىللىق 2 - سان)
144. «شەرق ئەدەبىياتىدىكى غايەت زور بايلىق — «شاھنامە»» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىللىق 3 - سان)
145. «ئون ئىككى مۇقامدىكى 24 مەسىلە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىللىق 1 - سان)
146. «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى»

- («شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» 1993 - يىلى 27 - مارت سانى)
147. «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 1 - سان)
148. «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە ۋە ئېقىملىرى» : (بۇ ماقالە «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى نەشرى
149. «يىپەك يولىدىكى يېڭى سەھىپە ۋە تۈگە قۇشى روھى» («مىللەتلەر ئىتتىپاقى» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 1 - سان)
150. «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 2 - سان)
151. «مەنبەئەتدارلىق ئەخلاقى ۋە مەجبۇرىيەت ئەخلاقى» («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1993 - يىلى 16 - فېۋرالدىكى سانى)
152. «كىتاب ۋە كىتاب مەدەنىيىتى» («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1993 - يىلى 19 - يانۋاردىكى سانى)
153. «لىرىك شېئىرىيەت، مەپتۇنكار لەززەت» («تەڭرىتاغ ژۇرنىلى» 1993 - يىللىق 3 - سان)
154. «تۇپراقنىڭ مونولوگى» («قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1993 - يىلى 5 - سان)
155. «كۈسەن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي قىممىتى» («ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» 1993 - يىللىق 23 - نۆكتەبىردىكى سانى)
156. «تەپەككۈر دەرىخىدىن مېۋىلەر» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 5 - ، 6 - سانلىرى)
157. «زەينۇلئابدىن مەۋلىۋى داموللا ھاجى تەئرىپىدە» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 -

يىللىق 2 - سان) «تارىخىي تىلچە ئىلمىي تەتقىقات»

158. «تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مستود — ئۇچۇرلۇق

تارىخ تەتقىقاتى ئۇسۇلى» (1) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى

خەنزۇچە 1993 - يىللىق 2 - سان؛ (2) «شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1996 - يىللىق 1 - سان.

159. «ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ئۇسۇل

سەنئىتىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى»

ژۇرنىلى 1994 - يىللىق 2 - سان)

160. «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»

(«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994 - يىللىق

1 - سان)

161. «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت شۇناس-

لىقىدىكى بىر قانچە مەسىلە» («شىنجاڭ سەنئىتى» 1994 -

يىللىق 6 - سان (خەنزۇچە)

162. «ئوقۇتقۇچى توغرىسىدا» («شىنجاڭ مائارىپ

گېزىتى» 1992 - يىلى 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانى)

163. «غەربىي يۇرت مائارىپ تارىخىدىن بىر ئۇچۇر» ،

«شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1993 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 -

كۈنىدىكى سانى)

164. «مىللىي مائارىپ ۋە نەزەرىيە ئىلمىي تەتقىقات» ،

«شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1993 - يىلى 7 - ئاينىڭ 29 -

كۈنىدىكى سانى)

165. «ئوقۇغۇچى توغرىسىدا» («شىنجاڭ مائارىپ

گېزىتى» 1993 - يىلى 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى سانى)

166. «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى جەمئىيەت

مودېلى» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي

ژۇرنىلى» ، 1994 - يىلى 2 - سان)

167. «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مەشھۇر ئالىم —

- ئۇلۇغبېك» («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1994 - يىلى
27 - دېكابىردىكى سانى)
168. «مەنسۇر ھەللاجىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى
ئەكس ساداسى» («تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى 1995 - يىلى 3 -
سان)
169. «يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئىنسانىيەت
مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىلىرى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» 1995 - يىللىق 2 - سان)
170. «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى
توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1995 - يىللىق 3 - سان)
171. «غەربىي دىيار تىياتىر سەنئىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى
توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم» («قەشقەر پېداگوگىكا
ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1995 - يىلى 2 - سان)
172. «ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى» (بېيجىڭ:
جۇڭگو سەنئەت تەتقىقات ئاكادېمىيىسى «ئەدەبىيات - سەنئەت
تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق خەنزۇچە 5 - سان)
173. «ئەھمەد ئىبن مۇھەممەد ئەل - فەرغانى»
(«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1995 - يىللىق 2 - سان)
174. «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دىن» («قەشقەر
پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1995 - يىللىق
3 - سان)
175. «يىپەك يولى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» («تارىم»
ژۇرنىلى 1995 - يىلى 6 - سان)
176. «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى
ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
1995 - يىللىق 4 - سان)

177. «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 5 - ، 6 - قوشما سان)
178. «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتى» («شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1995 - يىلى 3 - سان)
179. «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 4 - سان)
180. «مائارىپشۇناس ، مۇتەپەككۈر — شائىر خۇجانەزەر ھۈۋەيدا» («قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1997 - يىلى 2 - سان)
181. « «چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئوقۇم دائىرىسى» («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1996 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانى)
182. «ۋاقىت ھەققىدە يېزىلغان ياخشى شېئىر» («شىنجاڭ گېزىتى» 1990 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)
183. «ياتلاشقان ئىنسان ۋە ياتلاشقان ئەقىل - پاراسەت» («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1995 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)
184. «سۈكۈنات» («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى)
185. «تەبەسسۇم» («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)
186. «سەۋدالىق تەئەججۈپنامىسى» («تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى 1986 - يىلى تۇنجى سانى ، 1987 - يىلى 1 - ، 2 - سانى)
187. «تەپەككۈر ئىقتىدارى ۋە تەپەككۈر قىممىتى»

- («شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1996 - يىلى 11 - ئاينىڭ
 12 - كۈنى)
188. «ئەنقا يۇرتىدىكى ئەنقا — پېشىۋا» («شىنجاڭ
 ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1996 - يىلى 1 - سان)
189. «كومىراجىۋا» (كىنو سېنارىيىسى) («شىنجاڭ
 مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىلى 1 - سان)
190. «تەپەككۈر دەرىخىدىن مېۋىلەر» («شىنجاڭ
 مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1996 - يىلى 4 - سان)
191. «روھىيەت ۋە مەدەنىيەت» («تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى
 1996 - يىلى 6 - سان)
192. «ئۆمۈر تەلپىنلىرى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى»
 ژۇرنىلى 1997 - يىلى 1 - سان)
193. «دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى
 ھەققىدە ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي
 ژۇرنىلى» 1998 - يىلى 1 - سان)
194. «بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئاياللار تەسۋىرىنىڭ
 ئىجتىمائىي قىممىتى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى
 1999 - يىلى 1 - سان)
195. «ئەنئەنىۋى ئاڭ گۇگۇمىدىكى ئۇيغۇر ۋە زامانىۋى ئاڭ
 سەھىرىدىكى ئويغىنىش» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى
 2000 - يىلى 1 - سان)
196. «ئارىفنامە» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى
 2000 - يىلى 4 - ، 5 - (قوشما سان))
197. «ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ گىنېئالوگىيىلىك
 سىرى» («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 2001 - يىلى 3 -
 سان)

تەرجىمە ئەسەرلىرى

1. «چوغلۇق قىز» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى
2. «توققۇز نەزم» مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى
3. «ئېستېتىكىدىن لېكسىيىلەر» 1987 - يىلى شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى باسمى
4. «شىكىسپېر سوتلىرىدىن تاللانما» 1984 - يىلى
5. «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە» «تارىم» 1984 - يىلى 5 - سان
6. «شاھنامە» (باشقىلار بىلەن) : شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى نەشرى

نەشر قىلىنمىغان كىتابلىرى

1. «ھەمراھى غەزەللىرى»
2. «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ئىلمىي ئەسەر، ئورنىگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
3. «ئانالىتىك پوئىتىكا» (ئىلمىي ئەسەر، ئورنىگىنال ھالەتتە ساقلانغان، تاماملانمىغان)
4. «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى» (ئىلمىي ئەسەر، ئورنىگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
5. «غەزەلىيات» (غەزەللەر توپلىمى، ئورنىگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
6. «باھارىيات» (غەزەللەر توپلىمى، ئورنىگىنال ھالەتتە ساقلانغان)

7. «شېرىن ۋە سېرىن» (شېئىرلار توپلىمى، ئورگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
8. «ئاق توز» (شېئىرلار توپلىمى، ئورگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
9. «شەبنەم ۋە ئۇچقۇن» (شېئىرلار توپلىمى، ئورگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
10. «ئىزگۈلۈك مەلىكىسى» (ئايالى رەنا مەخسۇتقا بېغىشلاپ يازغان ئۈچ قىسىملىق ئەسلىمە، ئورگىنال ھالەتتە ساقلانغان)
11. «مەن ۋە مېنىڭ خەلقىم» (ئۆزى ھەققىدىكى ئەسلىمە، ئورگىنال ھالەتتە ساقلانغان)

ئېلان قىلىنمىغان باشقا ئەسەرلىرى

1. «ھاياتىم ھەققىدە قايتا ئويلىنىش» (مقالە)
2. «سىكتايلىرىنىڭ مېتال تاۋلاش ھۈنەر سەنئىتى» (مقالە)
3. «ئوتتۇرا ئاسىيا ئەنئەنىۋى ھايات قاراشلىرىغا باھا» (مقالە)
4. «تۈرك مەدەنىيىتى ھىندىستاندا» (مقالە)
5. «كۈسەن مەلىكىسى» (كىنو سېنارىيىسى)
7. «مۇھەببەت يىغلايدۇ» (پوۋېست، تاماملانمىغان)
8. «فارابى» (رومان، تاماملانمىغان)

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: رەنا ئابلىمىت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر
— ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش
ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1168 × 850 مىللىمېتىر

باسما تاۋىقى: 15.625 قىستۇرما ۋارقى: 5

2003 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى

2003 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 4000 — 1

ISBN7-228-07860-8

باھاسى: 22.00 يۈەن

نەشر قىلدۇرغۇچى : يالقۇن روزى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

ISBN 7-228-07860-8
(维文)定价: 22.00 元

